

naslov izvornika

Jon McKenzie *Perform or Else: from discipline to performance*
First Published 2001 by Routledge
11 New Fetter Lane, London EC4P 4EE
Simultaneously published in the USA and Canada by Routledge
29 West 35th Street, New York, NY 10001
© 2001 Jon McKenzie, All Rights Reserved
Authorised translation from English language edition published by Routledge,
a member of the Taylor&Frances Group
Copyright za hrvatsko izdanje © Centar za dramsku umjetnost

izdavač

CDU - Centar za dramsku umjetnost
Prilaz Gjure Deželića 26, Zagreb
www.cdu.hr
info@cdu.hr

za izdavača

Goran Sergej Pristaš

biblioteka

AKCIJA

urednik

Marin Blažević

recenzenti

Nikola Batušić
Sibila Petlevski

lektura

Una Bauer

oblikovanje

Laboratorium

prijevod

Saša Stubičar

časopis

Bauer grupa

ISBN

953-99166-6-6

objavljeno uz potporu

Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

na koricama

eksplozija *Challenger*, fotografija i transkript

Jon McKenzie

IZVEDI ILI SNOSI POSLJEDICE

Od discipline do izvedbe

s engleskoga prevela Vlatka Valentić

Zagreb
2006.

SADRŽAJ

ILUSTRACIJE	008	006/007
ZAHVALE	011	
UVOD	021	
0. Izazovi	023	
I. DIO. PARADIGME IZVEDBE	051	
1. Čimbenost kulturalne izvedbe	055	
2. Učinkovitost organizacijske izvedbe	085	
3. Djelotvornost tehnoološke izvedbe	133	
II. DOBA GLOBALNE IZVEDBE	183	
4. Challengerov lekcijski stroj	187	
5. Iz-zazivanje: moć izvedbe	205	
6. Profesor Challenger i stratum izvedbe	227	
III. HLAPIDBA	249	
7. Profesor Challenger i dezintegracijski stroj	253	
8. Katakrštenje HMS <i>Challenger-a</i>	267	
9. Profesor Rutherford i radosni SF	285	
10. Jane Challenger, katastronaut	311	
BILJEŠKE	349	
LITERATURA	367	
INDEKS	377	

ILUSTRACIJE

Str. 14.	primjerak <i>metanephrops challengeris</i> koji je HMS <i>Challenger</i> pokupio na putu između Australije i Novog Zelanda 1874. (fotografija: <i>Natural History Museum</i> , London)	Str. 205.	<i>Martin Heidegger</i> . Gert Schultz (preuzeto uz dopuštenje AKG-a London)	008/009
Str. 21.	pogled na Zemlju iz <i>Apolla 11</i> . (ustupila <i>National Aeronautics and Space Agency</i>)	Str. 247.	umjetnička simulacija reklame za <i>CS First Boston</i> (ustupio autor)	
Str. 24	naslovica <i>Forbesa</i> (© <i>Forbes</i> magazin 1994.)	Str. 251.	test umnih sposobnosti Kopnene vojske SAD-a (ustupio <i>US Government Printing Office</i>)	
Str. 43	dijagram opće teorije (ustupio autor)	Str. 259.	dijagram stratumâ. Iz Gilles Deleuze, <i>Foucault</i>	
Str. 53.	<i>Mladi astronaut</i> (© <i>Willinger FPG International</i> 1998.)	Str. 268.	HMS <i>Challenger</i> (preuzeto uz dopuštenje <i>National History Museum</i> ma)	
Str. 128.	petlja beskonačnosti društvene drame i kazališne drame (sliku ustupio Richard Schechner)	Str. 286.	Profesor William Rutherford (preuzeto uz dopuštenje <i>The Wellcome Trust Medical Photographic Library</i>)	
Str. 146.	naslovica časopisa <i>Performance Computing</i> (preuzeto uz dopuštenje <i>CMP Média Inc.</i> , bivši <i>Miller Freeman, Inc.</i> , i <i>Carter Dowd</i>)	Str. 292.	Arthur Conan Doyle prerašen u profesora Challengera (preuzeto uz dopuštenje <i>Conan Doyle Society</i> ja)	
Str. 179.	Bumper br. 8, zarobljena njemačka raketa tipa V-2, polijeće iz Cape Canaverala. Raketa je eksplodirala u letu, no nije je o prvoj raketni koja je poletjela iz Cajeve (ustupila <i>National Oceanic and Atmospheric Administration</i>)	Str. 306.	umjetnička simulacija misije <i>Amerika Bomber</i> (preuzeto uz dopuštenje <i>The Sangar Archivea</i>)	
Str. 185.	oblak dima i pare u <i>Challengerovoj havariji</i> . Zabilježio ga je meteorološki satelit iz sustava GOES kojim upravlja <i>National Oceanic and Atmospheric Administration</i> (slika preuzeta iz <i>Izvješća predsjedniku Predsjedničkog povjerenstva za istragu havarije svemirskog šatla Challenger</i>)	Str. 311.	model profesora Baltana (ustupio autor)	

ZAHVALE

Duboko u podlozi pisanja ovog teksta počiva svojevrstan paradoks koji sam uvidio prije mnogo godina. Netom sam otkrio umjetnost performansa Laurie Anderson i slučajno pročitao što je Jean-François Lyotard napisao o postmodernome stanju izvedbenosti. Odjeci spoznaje koja mi je tada sinula traju do dan danas: "izvedbu" možemo iščitavati i kao eksperimentiranje i kao normativnost. Taj paradoks – ako je doista riječ o paradoksu – tvori srž knjige *Izvedi ili snosi posljedice*.

Izvedba koju danas proučavam nije ista izvedba koju sam počeo proučavati prije mnogo godina. Ni pisac više nije isti pisac. Foucault je jednom prilikom rekao da su knjige koje piše za nj iskustvo i pripomenuo da je "iskustvo nešto što vas mijenja." Za mene je *Izvedi ili snosi posljedice* takva knjiga-iskustvo. Pokušao sam teorijski obraditi izvedbu u općenitom okviru i pritom mi se preobrazio cijeli svijet.

Teorija koju ovdje nudim ima okvir uvježbavanja jer izvedba kojom se bavi još nije do kraja ušla u produkcijsku fazu. Međutim, dotična izvedba i u sadašnjem postavu premašuje doseg mog istraživanja pa sam nastojao naznačiti područja koja zahtijevaju dodatna proučavanja i promišljanja. Pretpostavljam da postoje i druga slična područja. Bez obzira hoće li ta zadaća zapasti mene ili koga drugoga, vjerujem da će se netko njome kad-tad pozabaviti.

U ranim su me fazama istraživanja vodili Peggy Phelan, Richard Schechner, Barbara Kirshenblatt-Gimblett i Michael Taussig. Prvo troje pročitalo je ranu verziju ovog teksta, kao i Joseph Roach i José Muñoz. Njihovi su mi komentari i kritičke primjedbe bili neprocjenjivo važni. Novija čitanja Janelle Reinelt i Herberta Blaua

uvelike su mi pomogla pri brušenju rukopisa u tekstu koji imate pred sobom.

Diana Taylor, Peggy Phelan, Una Chaudhuri i Arthur Bartow pružili su mi priliku da dio ovih istraživanja razvijem u radioničke i seminar-ske kolegije na *Tisch School of the Arts* Njujorškog sveučilišta (NYU). Također bih želio zahvaliti mnogim studentima koji su sudjelovali u radu tih kolegija i ljudima s kojima sam suradivao posredovanjem *Innovation Centera* NYU-a: Vincentu Dooganu, Jeffreyju Laneu, Josephu Hargitaiu, Jodi Arlyn Goldberg i Sani Odeh.

Paul Clark, Gwyneth Campling i Miranda Loew iz Britanskoga prirodoslovnog muzeja pomogli su mi pri proučavanju uzoraka HMS *Challenger*, a Dennis Jenkins pri proučavanju dokumenata o projektu *Amerika Bomber*.

Najsrdačnije bih želio zahvaliti svojoj urednici kod *Routledgea* Taliji Rodgers na zanosu, potpori i pronicavosti koju je uložila u ovaj pothvat. Najljepše zahvaljujem i Kate Chenević Trench, Mattu Broughtonu, Rosie Waters, Alison Kelly i Heather Vickers kod *Routledgea* na napornome radu da projekt pretvorimo u knjigu.

Posebno bih zahvalio Peggy Phelan i Richardu Schechneru na silnoj potpori, kritičnosti i velikodušnosti.

Prizorišta pisanja dodiruju mesta na kojima živimo i volimo. Imao sam sreću da sam se u New Yorku mogao osloniti na obilje prijatelja i kolega. Ovim sam ljudima osobito zahvalan na velikodušnoj potpori i prijateljstvu: Jeffreyju Schulzu, Karin Campbell, Melissi Goldstein, Lauri Trippi, Kenu Weaveru, Fabiju Robertiju, Eriki Yeomans, Jane Yeomans, Deborah Velick, Cathy Lynn Gasser, Andruidu Kearneu, Melissi Lang, Amandi Claybaugh i Martinu Puchneru.

Potporom i vlastitim radovima oplemenili su me i Ilana Abramovitch, Gabrielle Barnett, Amanda Barrett, John Bell, Lori Brau, Jessica Chalmers, Jan Cohen-Cruz, Angelika Festa, Jackie Hayes, Christian Herold, Elke Lampe, Jill Lane, Dell Lemmon, Gary Maciag, Richard McKewen, Frédéric Maurin, Jessica Payne, Jim Peck, Rebecca Schneider, Mady Schutzman, Robert Sember, Joseph Simmons, Mark Sussman, Nicole Ridgeway, Judy Rosenthal, Mariellen Sanford, Leslie Satin, Louis Scheeder, Teresa Senft, Marta Ulvaeus, Amy Underhill, Scott Westerfeld i Martin Worman. Posebno bih zahvalio Toniju Santu i Cindy Rosenthal.

U Philadelphiji su me na *University of the Arts* podupirali i poticali Virginia Red, Laura Zarrow, Chris Garvin, Jeff Ryder, Barry Dornfeld i moji studenti na Odsjeku za multimediju. Također bih posebno zahvalio Danu Roseu i Mattu Rumainu. A osobito bih zahvalio svojim divnim prijateljima Craigu Saperu, Lynn Tomilson i njihovu sinčiću Samu.

U Gainsvilleu je na oblikovanje protoelemenata ovog pothvata uvelike utjecao moj studij i razgovori s Gregoryjem Ulmerom, Johnom P. Leaveyjem mladim, Robertom Rayom, Robertom D'Amicom i pokojnim Robertom Longom.

Na raznim sam udaljenim prizorištima dugoročno uživao potporu i prijateljstvo Mady Schutzman, Rebecce Schneider, Kathleen McHugh, Michaela Jarretta, Douga Whittlea, Randyja Rutskyja, Stevea Kurtza, Ricarda Domingueza, Marka Turnera i Stevea Bottomsa.

Obitelj me nevjerojatno strpljivo godinama podupirala u znanstvenim i nastavničkim interesima. Te je interese njegovala ljubav i skrb mojih roditelja, Ine Jo i Victora McKenzieja, brata i sestre Wadea McKenzieja i Betty Wallen, braćica Marshalla i Roberta Wigleswortha i tete i strica Virginije i Juliana Clarka. Postojano su me podrili i dragi prijatelji Samuel Hill, Sally Hadley Dickinson i Caroline McGriff.

Naposljetku, putanju moga života i rada prelistavo je osvijetlila Caroline Levine. O mudrijoj suputnici na lutanjima svjetom nisam mogao ni sanjati, da – “i što dalje?”

JM
Philadelphia
Prosinc 2000.

I tako - dok vam kao predsjednik posljednji put želim laku noć - zahvaljujem vam na brojnim prilikama koje ste mi pružili da služim narodu u ratu i u miru. Nadam se da neke stvari u toj službi smatraste zaslugama; što se ostaloga tiče, znam da ćete naći načine da ih u budućnosti bolje izvedete.

Dwight D. Eisenhower
Oproštajno radijsko i televizijsko obraćanje američkom narodu

014/015

Naposljetu, sad je već dobro znao baratati tom resornom mašinerijom, tim osjetljivim oruđem koje bi uvijek bilo ugođeno za neki kompromis. Sva je mudrost u biti bila u tome da ne činiš ništa, nego da mašineriju puštaš da radi sama te je prisiljavaš na rad samim time što si nazočan i što te, onako glomazno smrtnog, ništa ne može ukloniti.

Franz Kafka

Uломak koji je autor izbacio iz *Dvorca*

Tehnološko nema prekidač koji bi ga isključio.

018/019

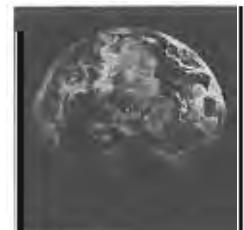
Avital Ronell
Telefonski imenik

UVOD

Od svih ljudi koji su se naumili ispaliti u svemir najhrabriji je možda bio prvi čovjek koji se time ozbiljno pozabavio. Kineska povijest kaže da je prvi bio učenjak i prirodoznanac po imenu Van Hu [iz 14. stoljeća]. Palo mu je na pamet da bi kao pogon mogao upotrijebiti primitivne rakete što su ih Kinezi u ono doba poznavali. Na nosiljku si je pričvrstio nekoliko desetaka dottičnih "startnih raketa" i zatim ih sve odjednom aktivirao. Ni dan-danas ne možemo procijeniti uspjeh Van Huova pothvata jer je u eksploziji koja je uslijedila nestao i otad mu nema ni traga ni glasa.

020/021

Bojničar Nels A. Parson ml., 1956.

0. POGLAVLJE IZAZOVI

10, 9, 8...

022/023

Izvedi ili snosi posljedice pokreće izazov koji umjetničke i aktivističke izvedbe povezuje s performancama radnika i rukovodilaca, kao i s računalnim i raketnim sustavima. Od napada na umjetnike performansa u Kongresu do specifikacija performansi kućanskih aparata, te od učestale obuke visokoperformativnog rukovodećega kadra do performativnosti svagdašnjeg govora, izvedba tako prožima američko društvo da podsjeća na žagonetu maglicu koja, prema Nietzscheovim riječima, okružuje svako živo biće, a bez nje život postaje "uveo, krut i jalov". "Svakom narodu", zapisao je filozof, "pa i svakom čovjeku koji želi dozrijeti, treba takav ovoj ludišti, takav zaštitni i zastirni oblak."¹

Ako je pak izvedba naša maglica i luda atmosfera, može se i uslojiti, te ostaviti povijesni talog posljedica koje možemo iščitati i iz riječi i iz djela. Herbert Marcuse, koji je šezdesetih godina 20. stoljeća predavao Angeli Davis i ostalim studentskim radikalima, još je 1955. tvrdio da postindustrijskim društvima vlaže nešto što je nazvao "načelom izvedbe", a to se povijesno načelo zbiljnosti temelji na ekonomskom otuđenju i represivnoj desublimaciji.² Otrilike u isto doba znanstveni su istraživači na području humanističkih i društvenih znanosti pak počeli rabiti kazališni pojам izvedbe da bi proniknuli u društvene obrede i svagdašnje interakcije, a poslije će pojam izvedbe u tom smislu primijeniti na političke demonstracije i na eksperimentalne umjetničke *happeninge*. Dok danas navigiramo oko procjepa između dva tisućljeća, sve nam se svelo na izvedbu – rad, igra, seks, pa čak i otpor.

Budući da izvedba sklapa nepreglednu mrežu diskurza i praksa, te združuje veoma raznorodne sile, svakoga tko pokuša iscritati kartu njezinih staza čeka let dugom i zavojitom putanjom. Pokreće se izazov: *neka ovo bude vježba za moguću opću teoriju izvedbe*.

Eventualnu potrebu za općom teorijom – koju smo možda već odavno trebali imati – možemo prosuditi ako *Izvedi ili snosi posljedice* postavimo kao reakciju, kao odgovor u dijalogu s drugim izazovima izvedbe. Prvi od dotičnih izazova ne navodim iz znanstvenoga teksta, nego iz poslovnog časopisa za široku publiku. U broju od 3. siječnja 1994. časopis *Forbes* svoje je "Godišnje izvješće o američkoj industriji" objavio uz dramatičnu naslovnicu koju ovdje donosimo:

Krenimo u strpljivo, mada djelomično iščitavanje ovog prizora i raščlanimo mu elemente – scenarij, glumce, rezkizite – a pritom ćemo ih pomno ugađati i nabrijavati [*retooling*] kao kad mehaničar radi na motociklu.

Forbesov izazov: ispod imena etabliranog časopisa stoji naslov "Izvedi – ili snosi posljedice" otisnut u kričavožutoj nijansi koja privlači pozornost. Te riječi u sprezi s bijelim *Forbesovim* imenom uokviruju detalj na slici u pozadini i usredotočuju nam pogled na zamrznutu kretnju: kuka štapa prijeteći je obujmila vrat bljedoputom i sjedokosom poslovnom čovjeku. Oči mu zirkaju između imena časopisa i pruge s izdvojenim naslovima duž gornjega ruba, te umorno zure u različitim smjerovima: jedno oko gleda ravno naprijed i blago obara pogled kao da čeka drvjce i kamenje, dok drugo gleda dolje lijevo: možda odmjerava kršnog pratioca, ili je uočilo mogućnost bijega. Ispod razrokog pogleda, slova "r" i "b" priklještila su gotovo zaboravljeni nos, dok su stisnute usne i zubi spremni da hrabro podnesu sudbinu. Štap sam po sebi utjelovljuje izazov i razmeće se

ulaštenim bljeskom visokoga sjaja; no kuka pritom manje napadno baca sjenku na direktorovu kravatu s crvenim prugicama. Na našoj je slici ovaj zasjenjeni ukras stjecište patosa jer povezuje potez štapa i riječi "Izvedi – ili snosi posljedice", te ih učvoruje tako da izvodaču stežu omču oko vrata.

ORGANIZACIJSKA IZVEDBA

Kakvu izvedbu izazivački pogoni ova *Forbesova* naslovnica? I o kakvim je "posljedicama" riječ? Načinimo jedno moguće tumačenje: od direktorskog lika i naslova "Godišnje izvješće o američkoj industriji: ocjenjujemo 1335 tvrtki" do same publikacije i njezina istoimenog osnivača, naslovnica nas upućuje na performance tvrtki, poslovnog upravljanja i gospodarske moći. Upućuje nas na visoke performance rukovodećega korporacijskoga kadra u SAD-u – i na rizike koje njihov posao podrazumijeva. Uvodni članak, koji potpisuju Dana Wechsler Linden i Nancy Rotenier, ponavlja sliku s naslovnicе i donosi poklik u kojem je sadržana bit teksta: "Upravni su odbori predugo sjedili skrštenih ruku dok su generalni direktori krivnju za ispodprosječnu izvedbu svaljivali na sve i svakoga: na recesije, kolebanja stranih valuta, štrajkove. Generalni su direktori otpuštili direktore sektora kao što je Staljin strijeljao komesare, no šef bi pritom ostao svetinja. Više nije."³ Dotična se izvedba ocjenjuje prema dobiti, vrijednosti dionica i organizacijskoj učinkovitosti, a lošim izvodačima na poslu prijeti opasnost koja dopire do samog vrha američke korporacijske ljestvice. Linden i Rotenier u članku donose grafikon koji pokazuje kako su baš 1993. "padale glave": upravni su odbori najurili Roberta Stempela iz *General Motorsa*, Johna Akersa iz *IBM-a*, Johna Sculleya iz *Applea* i još devet korporacijskih čelnika.

Stoga *Forbesov* izazov možemo drugim riječima izraziti kao: "Izvedi – ili snosi posljedice: gubiš posao!" Riječ je o izazovu organizacijske izvedbe. Iako je naizgled upućen razmjerno malenoj, ali moćnoj skupini – glavešinama 1335 tvrtki – izazov djeluje ne samo na sve razine korporacijskog ustroja, nego i na zaposlene u raznorodnim organizacijama, od poduzeća do neprofitnih organizacija, vladinih službi i obrazovnih ustanova. Tisuće organizacija u okviru svoje upravne prakse provode "revizije performanci", službeno ocjenjivanje rada zaposlenih. Revizije provode neposredno nadredene osobe, osobljje kadrovske službe i/ili sami zaposleni,

i to u pravilnim vremenskim razmacima, najčešće jednom na godinu, ali i polugodišnje te tromjesečno. Same su revizije prema ustaljenoj praksi i pismene i usmene, iako i digitalne tehnologije sve češće brojčano procjenjuju aktivnost na radnome mjestu. Ovisno o prirodi posla, revizije performanci ocjenjuju elemente poput produktivnosti, sklonosti kašnjenju, motiviranosti, novatorstva i radnikove sposobnosti da postavlja i ostvaruje ciljeve koji podupiru ciljeve same organizacije. Visoka ocjena izvedbe može donijeti nagrade: povišice, posebni dodatak na plaću, službena priznanja, a možda i promaknuće. Slaba ocjena povlači "snošenje posljedica", što pak može značiti otkaz ili prijelaz u "honorarce" (radnika poslje često vrate na posao, ali mu ne plaćaju doprinose), dok druge mogućnosti uključuju nisku ili nikakvu povišicu i dodatak na plaću, prekvalifikaciju ili premješta na drugo radno mjesto, ili pak tako teške uvjete rada da osoba "svojevoljno" napusti organizaciju. Tako ovaj širi izazov "izvedi – ili snosi posljedice" u okviru organizacijske izvedbe ne djeluje samo na skupinu (mahom) bijelaca muškog spola koji u američkim organizacijama tvore najviši rukovodeći kadar. Odnosi se na cijekupnu radnu snagu čije redove od pogona preko činovničkih boksova do apartmanskih ureda sve više popunjavaju žene i pripadnici manjina.

Na apstraktnijoj razini izazov "izvedi – ili snosi posljedice" provodi i samosvojan paradigmatski pomak u teoriji i praksi organizacijskog menadžmenta. Literatura ove nove menadžmentske paradigme, koju ču tumačiti kao "izvedbeni menadžment", dotično premještanje opisuje na sljedeći način: znanstveni menadžment ili "tejlorizam" kao organizacijska paradigma u SAD-u prevladava otkako ju je početkom 20. stoljeća oblikoval Frederick Taylor. Znanstveni menadžment pogoduje visokoindustrializiranom gospodarstvu koje se temelji na proizvodnji i nacionalno je usmjeren, te promiče organizaciju rada koja se osniva na racionalnim i znanstvenim načelima, a u cilju povećanja proizvodnosti rada i s gledišta uprave i s gledišta radne snage. Međutim, suvremena organizacijska teorija tvrdi da je višedesetljetna primjena tejlorizma stvorila krajnje centralizirane birokracije, te da i radnici i rukovodioči njihov krut i strogo hijerarhijski način upravljanja poduzećem doživljavaju kao nadzornički, *konformistički* i monolitan. Nasuprot tomu, izvedbeni se menadžment prilagodava gospodarskim kretanjima koja se sve više osnivaju na uslužnim djelatnostima, usmjeravaju se globalno

i elektronički se umrežavaju. Od kraja Drugoga svjetskog rata teoretičari od Herberta Simona preko Edwardsa Deminga do Petera Druckera zagovaraju decentralizirane strukture i fleksibilne načine upravljanja koji radnike ne kontroliraju, nego ih informiraju i obučavaju, te ih tako opunomoćuju da sudjeluju u postupcima odlučivanja. Načela na koja se menadžment redovito poziva nisu ujednačenost, pokornost i racionalnost, nego raznolikost, novatorstvo i intuicija.

Izvedbeni menadžment ne nastupa kao znanstveni menadžment, nego oblikuje svojevrsnu *ars poetica* organizacijske prakse. Ovaj umjetnički pristup u poslovnome svijetu možemo uočiti u tekstu *Korporacijska renesansa: umjetnost reinžinjeringu** iz 1994., u kojem autori Kelvin F. Cross, John J. Feather i Richard L. Lynch potanko raščlanjuje mehaniku paradigmatskog pomaka i pritom se koriste terminima i figurama iz renesansnog slikarstva. U djelu *Jamming: umjetnost i disciplina poslovne kreativnosti*** (1996) John Kao dotični pomak teorijski razlaže diskurznim rifovima iz improvizacijske jazz-glazbe. A u *Kulturnoj raznolikosti u organizacijama**** (1993) Taylor Cox tvrdi da raznolikost u radnoj sredini pridonosi kreativnosti i uspješnom rješavanju problema. No usporedo s diskurzom koji ga oplemenjuje, menadžment visokih performanci iznjedrio je i postupke koji su američkim radnicima tako bolno poznati da ih Scott Adams danonice ismijava u stripu *Dilbert*, koji tisak objavljuje diljem SAD-a. Dotični postupci uključuju reinžinjering, restrukturiranje, programe za TQM****, uplošnjavanje organizacijske strukture, eksternalizaciju aktivnosti koje poduzeću nisu strateški važne, rad na polu radnog vremena, fleksibilno radno vrijeme, hotelsku organizaciju ureda i rad na više kolosijeka.

Dilbert nasmijava milijune jer se hrani tjeskobom i ciničnošću koje stvaraju spomenuti i drugi mikroekonomski postupci, no još ni približno ne naslućujemo kakve se sve neslane šale mogu izroditи kad se ti postupci povežu sa širim makroekonomskim razvojem događaja, primjerice sa brzim protokom kapitala diljem svijeta koji povlači i slabljenje organiziranih radničkih pokreta, s otvaranjem

* *Corporate Renaissance. The Art of Reengineering* (prev.)

** *Jamming: The Art and Discipline of Business Creativity* (prev.)

*** *Cultural Diversity in Organizations* (prev.)

**** *Total Quality Management*: filozofija organizacije poduzeda usredotočena na poboljšanje kakvoće proizvoda i usluga. Svojstveno joj je stalno traženje povratne informacije i unapredavanje postojećeg sustava (prev.)

globalnih potrošačkih tržišta i tržišta rada, te s uvodenjem računala i komunikacijskih tehnologija u sve slojeve društva u SAD-u i drugdje u svijetu. Odatle proizlazi *Forbesov* izazov i njegova omča oko vratova diljem svijeta: Izvedi – ili snosi posljedice: čeka te otkaz, premještaj, izgon na institucionalnu marginu.

KULTURALNA IZVEDBA

Kad bismo *Forbesov* izazov da “izvedemo – ili snosimo posljedice” mogli iščitati samo na način koji smo upravo skicirali, nastojanje da na nj ovdje odgovorimo već bi samo po sebi bilo smiona zadača. No dometnut ćemo mu još jedan izazov i dodatno si zakriviti putanju. *Forbesova* naslovnica koju imamo pri ruci može iznjedriti i drugo tumačenje izvedbe, gdje se pak prijeteći štap promeće u citat s drugog prizorišta izvedbe, a to je vodviljska pozornica. Ondje su lukavi inspicijenti dugim drvenim kukama s kazališnih dasaka znali povući izvođače koje je publika grdila i gadala. Na prvi nam se pogled čini da je riječ o istom izazovu da “izvedu – ili snose posljedice” koji povezujemo s organizacijskom izvedbom, a grafičko rješenje Forbesove naslovnice igra upravo na podudarnost kazališne i rukovodilačke izvedbe. Na tu će nas kuku *upecati*, da se slikovito izrazimo, kao što “šoubiznis” zna baciti udicu, a ovdje je poigravanje odnosom između estradnoga i poslovnog zanata urodilo dojmljivim portretom i štosnim naslovom. Ako tragom kuke siđemo s naslovnice, zađemo među vodviljske kulise i ondje zastanemo da ponešto naučimo od braće Marx – i to prije svega kako strateški možemo miješati doslovno i figurativno, stvarno i izmišljeno, ozbiljnost i šalu – dolazimo do još jednog smisla izvedbe, koji nas pak upućuje na drugi izazov da “izvedemo – ili snosimo posljedice”.

Nasuprot izvedbi u organizacijskom smislu, aktivnosti koje su nekoć nosile vodviljske predstave – glazbu i ples, komediju i melodramu, te smione majstorije – danas možemo iščitavati kao kulturne izvedbe, kao živi, utjelovljeni izraz kulturnih tradicija i preobrazbi. Taj koncept izvedbe dan-danas najčešće rabimo u kontekstu kazališta, filma i televizije, gdje običavamo raspravljati, ocjenjivati, prodavati i konzumirati glumačke izvedbe. No pojam kulturne izvedbe prelazi granice navedenih vrsta, koje često smatramo “pukom” zabavom. U prošlih pet desetljeća prikazivački oblici koje povezujemo s kazališnom izvedbom preobrazili su se u analitička oruđa, uvriježili

u raznim disciplinama i ponovno se ustoličili na raznim prizorištima. Antropolozi i folkloristi u izvedbenom smislu proučavaju rituale i autohtonih i iseljeničkih skupina, sociolozi i komunikolozi analiziraju performance društvenog medudjelovanja i neverbalne komunikacije, dok kulturolozi istražuju kako s izvedbenoga gledišta u svagdašnjem životu funkcioniра rasna, rodna i spolna politika. Tako je jedan od najraširenijih koncepta kulturne izvedbe “obnovljeno ponašanje” [*restored behavior*] Richarda Schechnera – ponovno oživotvorene društveno simboličkih sustava.

Poimanje izvedbe kao otjelotvorena uprizorenja kulturnih sila proželo je mnoge znanstvene discipline, no iznjedrilo je i vlastitu paradigmu znanja koju u SAD-u i drugim zemljama engleskoga govornog područja nazivamo “izvedbenim studijima”.

Imamo nekoliko skica za intelektualnu povijest ove paradigmе, među kojima se ističu tekstovi Johna J. MacAloona u njegovu uvodu u antologiji *Obred, drama, svetkovina, spektakl: vježbe u smjeru moguće teorije kulturne izvedbe** iz 1984. i uvod djelu *Izvedba: tekstovi i konteksti*** Carol Simpson Stern i Brucea Hendersona iz 1993. Prvi pokušaj monografskog proučavanja razvoja pojma kulturne izvedbe bio je *Izvedba: mogući kritički uvod**** Marvina Carlsona (1996). U toj dugo očekivanoj intelektualnoj povijesti Carlsonov tekst na vrhuncu ističe da je “sve veće zanimanje za kulturnu dinamiku koja je sastavni dio izvedbe i kazališnog prikaza prije svega potaknula materijalistička zaokupljenost razotkrivanjem moći i ugnjetavanja u društvu.”⁴ Izvedba je u okviru izvedbenih studija doista poprimila osobito političko značenje: sve je dosljednije određujemo kao *liminalan* proces, kao smišljeno prekoračenje okvira društvenih struktura. Liminalne su izvedbe granične i rubne, smještaju se u pore institucija i na njihove međe, te mogu privremeno uprizoniti i potkopati njihove normativne funkcije. Proučavanjem vrsta poput demonstracija, političkoga kazališta, transvestije, javnih komemoracija, umjetnosti performansa i svakodnevnih gesta društvenog otpora, proučavatelji izvedbe nastoje dokumentirati i teorijski obraditi političke prakse što ih izvedbe provode diljem svijeta. Pritom proučavatelji s Odsjeka za izvedberije studije na sveučilištima New York i Northwestern upotrebljavaju liminalnu

* *Rite, Drama, Festival, Spectacle: Rehearsals Toward a Theory of Cultural Performance* (prev.)

** *Performance: Texts and Contexts* (prev.)

*** *Performance: A Critical Introduction* (prev.)

izvedbu kao generativni model za teorijsku obradu vlastitih institucijskih praksa u istraživačkom i nastavnom radu.

Međutim, kulturnim se shvaćanjem izvedbe nipošto ne bave samo znanstvenici. Početkom devedesetih godina 20. stoljeća izvedba je tvorila prvu crtu bojišta u "kulturnim ratovima" koje su u SAD-u vodili političari, novinari, pravnici, suci, umjetnici i pučki aktivisti i ljevice i desnice, a dobili su velik publicitet⁵. Kad su početkom 1990. senatori Alfonse D'Amato, Jesse Helms i drugi konzervativni političari ponovno pozvali na oduzimanje sredstava Nacionalnoj zakladi za umjetnost [NEA]^{*}, u govorima su gnjev usmjerili na seksualno izričita djela s područja umjetnosti performansa. Predsjedavajući NEA-e John Froehmayer reagirao je na politički pritisak i obustavio potpore što ih je u okviru kazališnog programa dobilo četvero umjetnika performansa, Karen Finley, John Fleck, Holly Hughes i Tim Miller, koji će poslije postati poznati kao *NEA-ini četvorka*[NEA 4]. Iako je sud poslije Zakladu prisilio da ispoštuje prvotno odobrenu potporu tim umjetnicima, Zaklada otad živi pod opsadom, što pak prilično sigurno možemo ustvrditi i za umjetnost performansa, te svijet umjetnosti općenito.

Ovaj nam kulturni smisao izvedbe omogućava da navedemo još jedan izazov. S gledišta *NEA-ini četvorke* i svih onih kojima izvedba znači liminalnost, podrivanje i otpor, dotični izazov glasi: Izvedi - ili snosi posljedice: podvrgni se društvenom normiranju.

TEHNOLOŠKA IZVEDBA

Prema dosad ponudenim tumačenjima, *Izvedi ili snosi posljedice* odgovara na dva izazova: jedan nas potiče da djelujemo organizacijski, da povećamo učinkovitost poduzeća i drugih ustanova; drugi nas potiče da djelujemo u kulturi, da istaknemo prevladavajuće norme društvene kontrole i odupremo im se. Svaka opća teorija izvedbe mora na neki način uzeti u obzir dva tipa izvedbe što ih uprizoruje Forbes i mora odgovoriti na njihove oprečne izazove.

Lako bismo mogli konstruirati tablicu u kojoj bismo izazov *Izvedi ili snosi posljedice* pokušali postaviti tako da produžimo crte bojišta kulturnog rata, te ih proglašimo i crtama razgraničenja između organizacijske i kulturne izvedbe. Tada bi se između izvedbenog

menadžmenta i izvedbenih studija mogao iznjedriti dug niz opreka, počevši od njihovih dvaju izazova preko establišmenta/margine, standardizacije/odstupanja i strukture/igre. Takva bi pak tablica mogla usmjeriti mnoga druga tumačenja izvedbe, a možda i pokoju opću teoriju. Međutim, reakcija na izazov *Izvedi ili snosi posljedice* ponešto je drukčija: uspostavlja tablice koje se na krhkим nogama lako izvitopere i obrnu. U slučaju ove tablice već čujemo kako se teoretičari izvedbenog menadžmenta bune da su ih svrstali u novotejlörise, dok njih, baš kao i proučavatelje izvedbenih studija, zanima kreativnost, samo u drugom kontekstu. Teoretičari s područja izvedbenih studija mogli bi pak istaknuti da su sociolozi poput Ervinga Goffmana istraživali izvedbu u korporacijskom i institucijskom okružju. No u pozadini dotočne tablice bitniji je sljedeći zaokret: svaka od ove dvije paradigme slabo poznaje istraživanja one druge, iako ljudi koji se bave jednom paradigmom danomice susreću koncepte izvedbe koje rabi druga paradigma i često ih uprizoruju, a polja su im usporedno dozrijevala.

Kamo nas taj zaokret vodi? Nemojmo uprizeriti oprečni sraz između organizacijske i kulturne strane i nemojmo baratati samo s dva smisla izvedbe: otputimo se u novom smjeru. Nastavimo iščitavati *Forbesovu* naslovnicu jer na njoj na vidjelo izlazi i treća izvedba, a njezino nam pismo bode oči. Ostaje nam gotovo nečitljivo iako se upisuje, štoviše prevodi, i na ovaj i na gotovo sve proizvode koje kupujemo. Kakva je ta treća izvedba, o kakvu je pismu riječ i tko je - bolje rečeno, što - izvodač? Pismo vidimo u lijevom kutu, gdje je kao zlokobni gumb na reveru izvodač udario žig za egzekuciju po kratkom postupku. No ne nalazi se na reveru, nego na samoj naslovnici: pismo je bar kod otisnut crno na bijelome, zakučasta šifra koju tvore okomite crte i razmaci. Bar kod sadrži univerzalni kod proizvoda za ovaj časopis, a ispisuju ga i arapske brojke. Tko čita bar kodove? Zapravo, nitko - ljudske jedinice koje ga mogu izravno pročitati veoma su malobrojne, ako ih uopće ima; no očitava ga silno mnoštvo strojeva, točnije tehnologije laserskog skeniranja. Kad ih odskeniraju sustavi povezani s bazama podataka i interaktivnim terminalima, bar kodovi na licu mjesta olakšavaju obradu podataka poput cijene, stanja zaliha, narudžbi i drugih podataka o proizvodu.

Bar kod je pismo tehnološke izvedbe, koju utjelovljuju sportski automobili, glazbene linije i raketni sustavi visokih performansi.

*National Endowment for the Arts (prev.)

Kad razgovaramo o performancama automobila ili se raspitujemo o specifikacijama računalnih performansi, izvedbu spominjemo u smislu u kojem se njome bave inženjeri, tehničari i informatičari. Pojmovima tehnološke izvedbe rukovodi se oblikovanje i ispitivanje tisuća proizvoda industrijski i potrošački standardizirane kvalitete. Specifikacije performansi materijala i proizvoda često određuju savezne i/ili državne vlade, a nadziru ih njihove agencije, industrijske udruge, osiguravajuća društva i društva potrošača. Specifikacije performansi važne su i u tiskovinama koje informiraju potrošače, primjerice u uputama za upotrebu. Izvan navedenih, razmjerno stručnih diskurza, potrošači su se s tehnološkom izvedbom možda ponajviše saživjeli zahvaljujući uporabi riječi "performance" u plasiranju robnih marki i proizvoda na tržište.

Što ima performance? Osvježivači zraka, krovna izolacija, bicikli, sagovi i prostirke, motorni čamci, zidne obloge, odvodne ploče, vlažni rupčići, oprema za automobilske stereouredaje, posude za pečenje, akvarijski filtri, gume, tkanine, prevlake za prozorska stakla, drvorezbarska dlijeta, automobilski zupčasti remeni, posude od aluminijске folije, audioantene, friteze, graverski alat, drške za resaste čistilice, glazbeni sintesajzeri, višekrilni prozori i kistovi za oči – da navedemo samo nekoliko proizvoda koje u SAD-u reklamiraju tako da im ime sadrži riječ "performance" u ovom ili onom obliku. Štoviše, industrijski div Phillips Petroleum na tržištu se predstavlja kao "Tvrtka vrhunskih performansi."

Medutim, najzamašnija se uprizorenja tehnološke izvedbe oblikuju i javljaju unutar računalne, elektroničke i telekomunikacijske industrije. Kao primjer navedimo raspon performansi računala i njihovih korisnika: na jednom kraju imamo *Macintosh Performu*, popularnu liniju računala koju je *Apple* izbacio na tržište devedesetih godina dvadesetog stoljeća; pri drugom je kraju računalski centar visokih performansi Maui, ustanova koju održava sveučilište savezne države New Mexico i ratno zrakoplovstvo SAD-a, a veoma ograničenom broju istraživačkih projekata nudi najsuvremenije sustave za paralelnu obradu podataka. *Performa* je samo jedna u nizu linija računala, a Maui samo jedan među desecima računalskih centara visokih performansi u SAD-u. Doseg tehnološke izvedbe unutar računalne industrije treba odrediti i u smislu njezina

specifičnog djelovanja na tom području i u svjetlu funkcije računala kao virtualne metatehnologije, tehnologije koju rabimo da bismo oblikovali, proizvodili i vrednovali druge tehnologije. Tehnologije se više ne vraćaju na crtači stol, nego u stolno računalo koje ima programe za CAD* ili oblikovanje s pomoću računala. Računalo izvodi, ali i pomaže pri ostvarivanju izvedbe drugih proizvoda i materijala pa tako uvelike širi područje tehnološke izvedbe, čiji nam pak domaćaj u svagdašnjem životu otkrivaju sveprisutni bar kodovi.

Iako je tehnološka izvedba silno rasprostranjena, još nije namaknula zamašan korpus kritički promišljenih istraživanja kao u slučaju izvedbenih studija i menadžmenta visokih performansi. Drugim riječima, iako pojam izvedbe radno funkcionira u mnogim tehničkim znanostima i diljem proizvodnih industrijskih grana, iako u informatičkim disciplinama ima tako široku primjenu da su ga računalski centri visokih performansi institucionalizirali, te iako su nam podaci o proizvodima i marketinške kampanje ovu krajnje tehničku izvedbu uveli u garaže, kuhinje i dnevne sobe, tehnološka je izvedba unatoč svemu tome velikim dijelom promaknula kritičkoj pozornosti povjesničara i filozofa znanosti. Tehnologije imaju performance, no samo su se malobrojni istraživači upitali "O kakvoj je izvedbi riječ?" i "Kako djeluje na različitim znanstvenim i tehničkim poljima?"

U nastojanju da odgovorim na slična pitanja ovu ču strogu, ali bezobličnu znanstvenoistraživačku paradigmu nazvati "tehno-izvedbom". Unatoč nedostatku kritičke literature, iznijet ču i sljedeću postavku: poput izvedbenih studija i izvedbenog menadžmenta, paradigma tehno-izvedbe u SAD-u se pojavila u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Postavku mogu i suziti: temelje tehno-izvedbe udario je američki hladnoratovski aparat, golemi "vojno-industrijski kompleks" na koji je predsjednik Eisenhower naciju upozoravao 1960., a senator William Fulbright nazvao ga je i "vojno-industrijsko-akademskim kompleksom"⁶. Vidjet ćemo da su pojmovi tehnološke izvedbe koje je taj "VIA-ski kompleks"^{**} razvio imali ključnu ulogu u razvoju niza generacija vojnih sustava, a iako je hladni rat jenjao, mjerila "visokih performansi" i "veoma visokih

* Computer-assisted design (prev.)

** Eng. the VIA complex: military-industrial-academic (prev.)

performanci" i danas se najstrože postavljaju upravo na poljima poput zrakoplovstva i informatike.

VIA-ski je kompleks tehnologiju vodio u početnim fazama, no njezini se učinci ne svode samo na utru u naoružanju i osvajaju svemira, a ova paradigma vlastite izazove uprizoruje i u skromnijim izvedbama. Kada proizvođač postavi izazov nekom proizvodu ili materijalu, možemo ga tumačiti kao: Izvedi – ili snosi posljedice: zastario si, lako te mogu prestati financirati, otpisati ili prodati u bescjenje na stranim tržištima. Možemo zamisliti i računalo čiji zaslon zbumjenom korisniku poručuje: Izvedi – ili snosi posljedice: pregazilo te vrijeme i nedovoljno si obrazovan, drugim riječima, budala!

IZVEDBENOST ZNANJA

Formuliravši izazov *Izvedi ili snosi posljedice*, uveo sam tri izvedbe, organizacijsku, kulturnu i tehnološku, od kojih svaka postavlja različite izazove. Navedene izvedbe, svaka sa svojom znanstvenoistraživačkom paradigmom, tvore jednu razinu opće teorije koju ovdje gradimo. Budući da smo u svoju nepostojanu tablicu postavili tri, a ne dvije paradigmе izvedbe, možda možemo izbjegći stvaranje čitačeg stroja koji bi se temeljio na binarnim opreka-ma i izvedbu pritom razložiti i u drugim smjerovima.

Polja organizacijske, kulturne i tehnološke izvedbe zajedno tvore golemo izvedbeno prizorište koje potencijalno obuhvaća područja ljudskog rada i dokolice, kao i ponašanje svih industrijski i elektronički proizvedenih tehnologija. Iako sprega ovih polja daje veoma široko područje, paradigmе izvedbenog menadžmenta, izvedbenih studija i tehnologije ne iscrpljuju sva istraživanja koja se na polju izvedbe danas provode u Sjedinjenim Državama. Lingvistika i filozofija rabe pojam "performativa" da bi teorijski obradile iskaze koji društvene akcije ne prikazuju, nego ih tvore. U zdravstvenim su se znanstvenim disciplinama performance pojavile kao područje koje proučava učinke liječenja lijekovima i fizioterapije na aktivnosti poput rada, sporta i svagdašnjeg života. Dotle se na području finansija dionice i obveznice, uzajamni fondovi i mirovinska ulaganja pa i cijela tržišta danonice, a možda i iz sata u sat, podvrgavaju analizama prema mjerilima kratkoročnih i dugoročnih performansi. Te i druge paradigmе same po sebi

zavređuju da ih proučimo, a mi ćemo se povremeno služiti njihovim istraživanjima, i to osobito onima s područja filozofije. Međutim, potanka iščitavanja ostaju izvan granica zadatka koji smo si ovdje zacrtali. Opća teorija koju uvježbavamo je djelomična, a ta se djelomičnost jednim dijelom očituje u početnoj usredotočenosti na tri paradigmе izvedbenih istraživanja koje smo uvodno naznačili, dok ostale prepuštamo dalnjim istraživanjima.

Možda su te tri paradigmе same po sebi dovoljan izazov, no odmah se postavlja pitanje u kakvom su međusobnom odnosu i kako su se u SAD-u pojavile nakon Drugoga svjetskog rata. Istaknuo bih da ne tvrdim kako su raznorodni predmeti kao što su kulturne aktivnosti, organizacijska praksa i tehnologije izvedbeni smisao dobili tek unatrag posljednjih pet desetljeća. *Oxford English Dictionary* navodi srodne primjene riječi "*performance*" unatrag nekoliko stoljeća. Ne, termin "izvedba" nije skovan u prošlim pola stoljeća. Zapravo se nekim podmuklim i moćnim putevima radikalno nanovo upisao, uvriježio i rasporedio. Izvedbene su se koncepcije oblikovale i brzo proširele formaliziranim sustavnim diskurza i praksa, te socio-tehničkim sistemima koji su se i sami institucionalizirali prvo u Sjedinjenim Državama, a onda i diljem svijeta. To brzo širenje donekle ilustrira primjer da je od 1861. do 1944. napisano samo 127 disertacija vezanih uz temu "izvedbe". Od tada do danas pojavilo ih se 100.000. Ukratko, znanstvena istraživanja izvedbe u posljednjih su pola stoljeća doživjela pravu eksploziju⁷, čije širenje uključuje i premašuje opsežne topografije što ih proizvode znanstvenici koji se bave organizacijskom, kulturnom i tehnološkom izvedbom.

Na ovom bismo mjestu mogli prigovoriti sljedeće: eksplozija znanstvenih radova vezanih uz izvedbu silno je dojmljiva, no zapravo je samo pokazatelj mnogo veće ekspanzije na području znanstvenih istraživanja i nastavne prakse u posljednjih pola stoljeća. Znanstveno istraživanje izvedbe treba shvatiti kao sastavni dio dosad nevidenog razvoja novih metodologija i specijalizacija, naglog množenja disciplina i diploma, fakulteta, sveučilišta i ustanova za poslijediplomski studij u SAD-u i inozemstvu, kao i polaznika i nastavnika u osnovnim i srednjim školama te u visokoškolskim ustanovama. To širenje nadalje treba smjestiti u kontekst složenog i diljem svijeta prisutnog sklopa geopolitičkih, tehnoloških i kulturnih promjena koje smo pak prozvali "globalizacijom".

Češ No što ako je ovo širenje znanja samo po sebi "performativno"? Što ako grananje i množenje znanstvenih istraživača, projekata i područja istraživanja u prošlim pedeset godina ne upućuje samo na kvantitativni skok u znanstvenoistraživačkim poticajima, nego i na kvalitativnu mijenu u onome što nazivamo znanjem, na poizvedbenjavanje samoga znanja? Na ovom pitanju počinjemo naslučivati razinu izvedbe koja se uvelike razlikuje od razine njezinih paradigmi.

Mogućnost takvog "dogadanja" znanja možemo naći u tekstu koji se prometnuo u klasična kulturna teorije: u djelu Jean-François-a Lyotarda *Postmoderno stanje: izvješće o znanju*.⁷ Ondje Lyotard tvrdi da se status znanja u postindustrijskim društвima korjenito promjenio, a ta je promjena na djelu u najmanju ruku od kraja pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Moderno se znanje do kraja profiliralo u industrijskim društвima devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, a legitimnost mu je pružilo ono što Lyotard naziva "velikim pripovijestima": epske priče o povijesti poput "dijalektike Duha, hemeneutike smisla, emancipacije racionalnog ili djelatnog subjekta, ili stvaranja bogatstva".⁸ Ovisno o političkim opredjeljenjima zagovornika, društvenu su legitimnost čak i krajnje specijaliziranim znanjima pružali argumenti da su im istine u službi napretka ljudskog roda, revolucije radničke klase i/ili oslobađanja povjesno ugnjetavanih skupina. Nasuprot tome postmodernu znanje legitimnost stječe "optimiranjem performansi sustava – učinkovitosti".⁹ Njegovo profiliranje obilježava slabljenje uloge velikih pripovijesti u akademskom i javnom diskurzu i sve veću prevlast računalnih tehnologija. Znakovito je da Lyotard tu postmodernu ovjeru naziva "izvedbenošću".

Izvedbenost je u određenom smislu postmodernu stanje: traži da sve znanje vrednjujemo prema mjerilima operativne učinkovitosti, te da sve što možemo svrstati u znanje bude prevodivo u jedinice i ništice digitalnih matrica i da ga one mogu prikazati. No izvedbenost premašuje granice znanja: zavladala je cijelim područjem društvenih spona. Budući da je izvedbenost način na koji znanje i društvene spone u suvremenim društвima dobivaju legitimnost, moramo istražiti kako uvjetuje paradigme izvedbenog menadžmenta, izvedbenih studija i tehn-izvedbe, te kako te paradigme uvjetuju

* La condition postmoderne: rapport sur le savoir, Pariz, Les Editions de Minuit, 1979. (prev.)

nju. Zasad ću samo naznačiti da Lyotard izvedbenost povezuje s određenim izazovom, "s određenom količinom blagog ili oštrog zastrašivanja: budi operativan (dakle, sumjerljiv), ili nestani."¹⁰ Drugim riječima, izvedbenost uključuje vlastiti izazov da izvedes – ili snosiš posljedice.

IZVEDBENOST MOĆI

Spajamo sastavnice moguće opće teorije izvedbe, a njezino uvježbavanje oblikuje izazov *Izvedi ili snosi posljedice*. Na jednoj nam se razini zadaća sastoji u analiziranju veza između izazova koje postavljaju izvedbeni menadžment, izvedbeni studiji i tehn-izvedba. Dok proučavamo kako im se izvedbe uklapaju jedna u drugu, moramo njihovo djeđovanje smjestiti i na drugoj razini, kojoj su pak svojstveni uspon performativnog znanja i nedavna uspostava performativnih optjecaja moći.

U modernim se okvirima stjecanje legitimnosti provodi suprotstavljanjem znanja i moći, pri čemu se moć uglavnom shvaća negativno. Ustvrdena objektivnost, racionalnost i univerzalnost znanja – ne samo njegovih formalnih istina, nego i metoda istraživanja i poučavanja, kao i instituta i sveučilišta – navodno mu omogućava da demistificira subjektivne, iracionalne i pojedinačne sile moći, te da njima ovlađa. No performativno, postmodernno pružanje legitimnosti izazivački osporava tu oporbu i premeće odnos moći i znanja. Preuzima krilaticu *znanje je moć*, pri čemu znanje sve više shvaćamo kao informaciju, a moć u smislu proizvodnog potencijala. Iako ovaj novi poredak znanja i moći uznemiruje neke društvene kritičare, omogućava nam da razmotrimo još jedno tumačenje, koje pak razotkriva specifične načine na koje znanje uvijek povlači pitanja moći. Lyotard je jednadžbu postavio ovako: "znanje i moć samo su dva lica istog pitanja: tko odlučuje što je znanje i tko zna što treba odlučiti"¹¹

Iako *Postmoderno stanje* u engleskome prijevodn postoji već više od jednog desetljeća, a kulturolozi ga često citiraju, znakovita je neobična činjenica da se na Lyotardovo poimanje izvedbenosti ne pozivaju čak ni oni koji teorijski obraduju postmodernu kulturnu izvedbu. Polako naslučujemo da su se u opreci teorijama transgresivne izvedbe, što su ih odavno oblikovali prončavatelji izvedbenih studija, pojavile i druge teorije koje se izravno bave nor-

mativnom modi izvedbe. Štoviše, Lyotardova izvedbenost samo je jedno u nizu kritičkih prizorišta na kojima se izvedba analizira kao režim koji ima normativnu snagu.

Druge takvo prizorište možemo naći na polju *gender studies*, gdje se rad Judith Butler usredotočio na načine na koje se žene, homoseksualci i lezbijke društveno konstruiraju na temelju diskurznih praksa. U tu i druge svrhe oblikovala je teoriju izvedbenosti nadahnutu konceptom performativnih govornih činova J. L. Austina, kao i dekonstrukcijskim iščitavanjem Austina koje je ponudio Jacques Derrida. Butler u "Kritički queer"^{*} piše: "Performativni su činovi oblici autorativnog govora: primjerice, performativi su uglavnom iskazi koji izricanjem izvode i određenu akciju i imaju moć obvezе. /.../ Moć diskurza da proizvede ono što imenuje vezana je uz pitanje performativnosti. Tako je performativnost jedno od područja na kojima moć djeluje kao diskurz."¹² U posljednjih je nekoliko godina Butlerićin rad o citatnosti performativâ polučio veoma utjecajan učinak na području izvedbenih studija, no prvi je nalet zanemario normativne valencije njezina koncepta performativnosti – u korist njezine pronicave analize subverzivnog potencijala transvestitske izvedbe – re su proučavatelji tek nedavno u pravome smislu riječi spoznali njihovu vrijednost.

Na ovome mjestu treba navesti, ili, bolje rečeno, ponovno nавести, još jednu teoriju normativne izvedbe. Riječ je o načelu izvedbe koje je nit vodilja *Erosa i civilizacije*^{**} Herberta Marcusea. Marcuse je pisao na engleskome i u Sjedinjenim Državama, kamo je tridesetih godina 20. stoljeća pobegao iz nacističke Njemačke. Kritički sprežući Marxovu teoriju rada i Freudovu teoriju nagona, krenuo je s ciljem da odredi povjesno načelo zbiljnosti, režim represivnih sila za koji je smatrao da upravlja poslijeratnom i postindustrijskom civilizacijom. Marcuse ga je odavde i ovim jezikom nazvao "načelom izvedbe" jer "pod njegovom se vlašću društvo uslojava prema medusobno konkurentnim ekonomskim izvedbama svojih članova. /.../ Ljudi ne žive vlastitim životom, nego izvode već unaprijed utvrđene funkcije. Dok rade, ne ispunjavaju vlastite potrebe i sposobnosti, nego rade u otuđenju."¹³ Za Marcuseovu je teoriju međutim ključno da pojedinci izvedbeno otudene ne samo pod-

* "Critically Queer" (prev.)

** *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud*; usp. hrv. prijevod Tomislava Ladana *Eros i civilizacija: filozofsko istraživanje Freuda*, Zagreb, Naprijed, 1985.

nose, nego u njemu štoviše uživaju zahvaljujući procesu represivne desublimacije. Posljedice načela izvedbe nadalje se šire kroz cijelo društvo.

Marcuseova je teorija načela izvedbe objavljena 1955. Znakovito je da se na nj pozvao tako davno jer to pokazuje da je moć izvedbe u SAD-u djelovala već na samome početku hladnog rata, a upravo su u to doba tehno-izvedba, izvedbeni menadžment i izvedbeni studiji prvi put upogonili svoje čitaće strojeve. No Marcuseov je poziv neko vrijeme stajao na čekanju. Načelo izvedbe ni dan danas se uglavnom ne iščitava i ne navodi, a to vrijedi čak i za kulturne loge koji su se školovali šezdesetih godina 20. stoljeća, kad su Marcuseovi tekstovi i predavanja na Sveučilištu države Kalifornije u San Diegu privukli i studenske aktiviste i konzervativne političare poput tadašnjega guvernera Ronalda Reagana. Kad odgađanje Marcuseova poziva dovedemo u vezu s neobičnim (ne)spominjanjem Lyotardova i Butlerićina poziva, te s pozivima koji su zaglavili u komunikacijskim kanalima VIA-skoga kompleksa, dobivamo kumulativan obrazac poziva na čekanju koji pak nagovješće da nije riječ o pukom nemaru u iščitavanjima pojedinih proučavatelja: navodi na zaključak da (ne)navodenje različitih koncepara izvedbe diljem paradigm pa i unutar njih možda i samo proizlazi iz moći izvedbe.

Ako je poziv na moć ostao u zraku pa kruži ili brodi u orbiti oko nas, za to nije kriv nemjerodavan proučavateljski aparat ovdje na zemlji. Naprotiv, stvar proizlazi upravo iz mjerodavnosti koje tvore i prožimaju naša polja istraživanja, pitanja *kako, zašto, kada i gdje* koja se javljaju kad upremo prstom i kažemo "ovo – ovo je izvedba." Različiti znanstveni istraživači međusobno slabo poznaju tude koncepte izvedbe i uglavnom ostaju izvan igre kad je riječ o drukčijim izvedbama jer su njihovi čitaći strojevi programirani kodovima i protokolima koji im onemogućavaju djelovanje na tudim prosudbenim prizorištima. Tada se pitanje pretvara u: tko – ili što – odlučuje što je izvedba i tko – ili što – izvodi odlučeno. I što je još izazovnije: kako ćemo opisati formaciju moć/znanje na kojoj se temelje različiti izazovi da "izvedemo – ili snosimo posljedice?"

DISCIPLINIRATI I IZVESTI

Kružno se vratimo prema polazištu i navigirajmo kroz maglu u nadi da ćemo se prizemljiti i opet uzletjeti nakon što malo prokopamo. Mašimo se broja *Forbesa* čija nas je naslovnica uputila u izvedbeni menadžment, izvedbene studije i tehno-izvedbu da bismo pak sada na površinu izvukli iščitavanje ontopovijesnih razmjera, te je očitali u okvirima moći i znanja. Iskaz "Izvedi – ili snosi posljedice" i slika prijeteće geste najtešnje se sljubljuju u izvodačevoj kravati. Iskaz i grafički elementi tvore optjecaj moći, a normativne sile vežu riječ i sliku. Riječ i slika su vezane, ali nisu sračne jer se u svakoj od njih proizvodi i aktivno oblikuje znanje, pri čemu je jedna čujni diskurz, a druga vidljiva praksa. Ovdje vidimo i čujemo demonstriranje i zapovijedanje, a takvi su normativni krugovi na djelu u kazivanjima/pokazivanjima školske djece, kao i u širokom sagledavanju i apeliranju na savjest kod izobraženijih i školovanih osoba. Cijela nam naslovnica dovikuje: "Pogledaj, čuj, ovo je bitno: izvedi – ili snosi posljedice ——"

U kratkome tekstu *Ovo nije lula* Michel Foucault piše o slavnom istoimenom crtežu Renéa Magrittea, crtežu lule ispod kojeg su iscrtane riječi "*Ceci n'est pas une pipe.*" Foucault o potonjem elemenu piše: "Te riječi crtaju riječi; na površini slike tvore zrcalnu sliku rečenice koja kaže da ovo nije lula. Sliku teksta. No s druge pak strane prikazanu lulu crta ista ruka i isto pero koje je iscrtalo slova teksta; prije možemo reći da proširuje ispisani tekst nego da ga ilustrira ili mu popunjava prazninu."¹⁴ Foucaulta Magritteova djela zanimaju zbog umjetnikova kaligrafskog eksperimentiranja odnosom riječi i slike, diskurza i prakse, ili, bolje rečeno, njihovim bezodnosnim odnosom, prisilnim suživotom koji tvori naš svijet. Navodimo to zanimanje jer u pozadini našeg teksta cijelo vrijeme djeluju Foucaultovi zapisi o iskazima i vidnostima, te nas izdaleka vode u iščitavanju *Forbesove* naslovnice. U *Nadzoru i kazni** Foucault tvrdi da se režim moći zapadne Europe u 18. i 19. stoljeću oblikovao prema osobitom slogu iskaza i vidnosti, točnije, prema "zakonskom registru pravosuđa i izvanzakonskom registru discipline."¹⁵ U užem smislu riječi disciplina je ontopovijesna formacija moći, *epistema* koja se osniva na supostavljanju dva oblika znanja: diskursnih

* *Surveiller et punir, naissance de la prison* (1975) usp. engleski prijevod: *Discipline and Punish, the Birth of the Prison*, te hrvatski: *Nadzor i kazna, radanje zatvora*, prev. Divna Marion, Zagreb, Informator, Fakultet političkih znanosti, 1994. (prev.)

iskaza kaznenog zakona i konkretnih mehanizama nadzora koje utjelovljuje Benthamov panoptički zatvor. Da bi iščitao doseg disciplinske moći i znanja u 18. i 19. stoljeću, Foucault je dokumentirao njegove normirajuće učinke u okviru diskurza i praksa koji uvelike premašuju zatvorske okvire, primjerice u slučaju bolnica, tvornica i škola. Nadalje, istraživanje ga je navelo na zaključak da je razumijevanje discipline nužno za proučavanje učinaka moći i znanja u suvremenom društvu.

Jedan od središnjih argumenata *Izvedi ili snosi posljedice* jest da izvedbu treba shvatiti kao stratum moći i znanja koji se upravo profilira. Pobliže rečeno, teorije izvedbe koje su izložili Butler, Lyotard i Marcuse, kao i iščitavanja Foucaulta, Deleuzea i Guattarija te mnogih drugih, navele su me na slijedeću spekulativnu prognozu: *izvedba će u 20. i 21. stoljeću biti ono što je u 18. i 19. bila disciplina*, to jest *ontopovijesna formacija moći i znanja*. Formacija je ontologiska jer za sobom povlači premještanje bitka koje izazivački osporava naše poimanje povijesti; no ipak je povijesna jer se dotično premještanje materijalno upisuje. Iako se očito oslanja na druge oblike znanja i sile moći, te ih preslaže, ovaj se "stratum izvedbe" u SAD-u zgusnuo neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, a posljedice mu već duže vrijeme poprimaju globalne razmjere, te im se širenje osobito ubrzalo otkako je hladni rat jenja.

 Naznačio bih obrise stratura izvedbe u nekoliko grubih crta, čije ćemo pojedinosti poslije pomnije očitati. I izvedba poput discipline proizvodi novi subjekt znanja, samo što se njezin subjekt uvelike razlikuje od onoga koji je nastao u režimu panoptičkog nadzora. Hibridni identiteti, nadrodnna tijela, digitalni avatari, projekt ljudskoga genoma redom navode na zaključak da se izvedbeni subjekt prije gradi kao razlomljen nego kao jedinstven, da je isredišten, a ne usredišten, te da je istodobno i virtualan i zbiljski. Sukladno tomu, izvedbeni su objekti prije nepostojani nego fiksni i prije su simulirani nego stvarni. Ne zauzimaju jedno, "vlastito" mjesto u znanju; *stvar po sebi* ne postoji. Umjesto toga, objekti nastaju i održavaju se u raznorodnim socio-tehničkim sistemima, prekodiravaju ih mnogi diskurzi i smještaju se na brojna praksna prizorišta. Dok su disciplinske ustanove i mehanizmi oblikovali industrijsku revoluciju zapadne Europe i njezin sustav kolonijalnih carstava, ustanove i mehanizmi izvedbe programiraju kružne tokove našeg postindustrijskog i postkolonijalnog svijeta. Prodirući dublje nego abeceda,

tiskana knjiga i tvornica, tehnologije poput digitalnih medija i Interneta omogućavaju umrežavanje i spajanje diskurza i praksa iz različitih zemljopisnih i povijesnih situacija, pri čemu im se tradicije elektronički arhiviraju i reproduciraju, a oblici i procesi promeću u sirovine za druge produkcije. Na sličan je način strojevima za istraživanje i poučavanje nekoć strogo i linearno upravljala knjiga, a danas ih nabrijava multimedija i hipertekstualna metatehnologija – metatehnologija računala.

Geopolitičke, gospodarske i tehnološke preobrazbe vezane uz stratum izvedbe pružaju nam uvid u oblikovanje njegovih fraktalnih subjekata. Žudnja koju proizvode performativna moć i znanje ne oblikuje se prema represiji. Performativnu žudnju ne ukalupljuju jasni disciplinski mehanizmi. Nije riječ o represivnoj žudnji; zapravo je "prekomjerna", a sustavi koji se preklapaju i katkad konkuriraju na mahove je moduliraju i guraju preko pragova različitih ograničenja. Nadalje, raznolikost se ne može jednostavno uklopiti jer i uklapanje postaje raznoliko. Na sličan se način odstupanje ne može jednostavno normirati jer norme djeluju i preobražavaju se u vlastitim prekoračenjima i odstupanjima. Ovaj će nam razvoj dogadaja postati jasniji kad spoznamo da su mehanizmi performativne moći prije nomadski i fleksibilni nego sjedilački i kruti, da su joj prostori prije umreženi i digitalni nego zatvoreni i fizički, da su joj vremenske dimenzije mnogorimatske i nelinearne, a ne samo sekvensijske i linearne. Na stratu izvedbe brzo putujemo između različitih prosudbenih rastera i prebacujemo se amo-tamo između raznorodnih izazova da izvedemo – ili snosimo posljedice. "Izvedi – ili snosi posljedice" krilatica je stratuma izvedbe koji se upravo profilira.

IZVEDBE, PERFORMATIVI I LEKCIJSKI STROJ

Opća je teorija izvedbe višeslojna. Već obuhvaća razine paradigm izvedbe i stratuma izvedbe. Želimo li čvrst pokazatelj da je izvedba doista suvremena formacija moći i znanja, možemo ga naći u sljedećem zapažanju: oblici znanja tog stratuma su iskazi i prakse, a njih – tim redoslijedom – lako možemo shvatiti kao *performative* i *izvedbe*. Diskurzni performativi i utjelovljene izvedbe gradeveni su blokovi stratuma izvedbe pa tako tvore treću razinu opće teorije.

Izvedbe se množe i dijele, a veza im se možda zamučuje. Grafički prikaz koji slijedi skica je preliminarnog vježbališta opće teorije.

1. Stratum izvedbe
2. Paradigme izvedbe
3. Blokovi izvedbi-performativa

Krenemo li od najapstraktnije razine, izvedba je stratum moći/znanja koji se u Sjedinjenim Državama javlja nakon Drugoga svjetskog rata. Pojavu mu djelomice možemo pratiti kroz najmanje tri znanstvenoistraživačke paradigme koje na nj naliježu: izvedbeni menadžment (organizacijska izvedba), izvedbeni studiji (kulturna izvedba) i tehn.-izvedba (tehnološka izvedba). Na najkonkretnijoj razini moći izvedbe možemo analizirati u vidu blokova diskursnih performativa i utjelovljenih izvedbi, slušnih i vidnih oblika znanja koje vežu normativne sile, a razvezuju mutacijske. Ti blokovi tvore paradigme, no sastav im se podudara sa sastavom samog stratuma.

Na ovome se mjestu moram pozabaviti još jednom mogućom zamjerkom, a to je da je naznačavanje neke opće teorije izvedbe samo po sebi staromodan ili čak anakroničan pokušaj, te da sam u nastojanju da projekt plasiram na današnju kritičku scenu u zabludi ili naivan jer su opće teorije prepstraktne, imaju pre malo doticaja sa stvarnosti i preopćenite su da bi zahvatile djelovanje konkretnih izvedbi. Da, možda su opće teorije doista pomalo anakronične, a poopcivanjem katkad znaju zatuti specifičnost pojedinih izvedbi. No nešto srođno poopcenoj izvedbi, da tako kažemo, ima stalni priklučak na našu budućnost. Zasad je dovoljno imati na umu da je to već duže vrijeme na djelu. Teorija izvedbe ne može se odreći poopcavajućih kretanja, baš kao nijedna druga teorija, bilo da je riječ o teoriji korjenite razlike, diferencijalnog računa ili baratanja razlikama u radnoj sredini. Teorijska obrada uključuje stvaranje i kritiziranje koncepata, koji pak združuju – i nužno raspršuju – različite tvornosti. Teorijska obrada u kojoj proučavamo različite aktivnosti, okupljamo raznolike dogadaje, ponašanja i procese, te ih raznovrsnim metodama i orudima analiziramo kao "izvedbu", pretpostavlja mogućnost poopcivanja.

Teoriji nije zadaća da odbaci poopcivanje, nego da njegovu kretanje odredi mjesto unutar matrice socio-tehničkih i ontovijesnih sila, te da mu pritom dopusti da zasirani u osebujne iskustvene tokove, što mu pak mogu omogućiti samo imanentna pristranost i nepristranost; drugim riječima, može se dogoditi samo tako da sudjeluje i istodob-

no raščlanjuje vlastiti udio u razvijanju poopćavateljskih smicalica. Tako izazov leži u uvježbavanju opće teorije izvedbe, ali se pritom oslanja i na izvedbu te teorije, na uprizorenje njezinih poopćivanja, njezinih vrsta i postanka prema pojedinčevoj trenutačnoj lokaciji i situaciji. U tu i druge nesvršene svrhe opću ču teoriju iznijeti posredovanjem vida imanentne izvedbe koji nazivam lekcijskim strojem.

Kao i termin "izvedba", "lekcijski stroj" je diljem ovog teksta polivalentan. Uokvirit će i utjeloviti niz studija pojedinačnih slučajeva koje ču u knjizi poslije uvesti, a riječ je o izvedbama koje redom uključuju predavanja i prizore poučavanja. Termin "lekcijski stroj" okuplja razgranate smislove, a na ovom ču mjestu naznačiti neke od najvažnijih.

1 Prvo, "lekcijski stroj" na razmjerno priprostoj razini označava predavački stalak*, komad namještaja koji obično stoji, ili u krmnjem obliku leži na nastavnikovu stolu u predavaonicama i učionicama. Lekcijski stroj kao stalak nosi određeno tijelo i pismo, a možda i rezvizite poput kemijske olovke, čaše vode, mikrofona, svjetiljčice za čitanje ili projektorskoga daljinskog upravljača. Stalak je našao svoje mjesto u različitim ustanovama pa je postao amblem znanja i moći, simbol koji se ustobočio između predavača i slušatelja te razdvaja onoga za kojeg pretpostavljamo da zna, što ga opunomoćuje da govori istinu, od onih za koje pretpostavljamo da ne znaju, što ih pak opunomoćuje da istinu traže.

2 Sada ćemo prijeći na drugi, širi smisao lekcijskog stroja. Na nj je uputio Derrida, koji je svojedobno ispredavao da cijela akadem-ska institucija tvori "*une puissante machine de lecture*," moćan čitač ili lekcijski stroj. Odatle slijedi da lekcijski stroj označava i samo sveučilište, njegove knjige, radne stolove za čitanje i pisanje, knjižnice i kataloge te logocentrčne protokole za istraživački i predavački rad. Povrh očite sinegdohe, predavanje je izvedba koja u modernoj pedagogiji prevladava. Ovdje bismo mogli pomisliti na odredena predavanja koja su nam obilježila život, polje neke discipline, ili pak cijelo razdoblje intelektualne povijesti. Osobno pomišljam na neko srednjoškolsko predavanje iz kemije, predavanje Virginije Woolf o "Oxbridgeu"**, koje je poslužilo kao osnova za

*Engl. *lectern*. U našem se jeziku i kulturi kao simbolički ekvivalent prije svega nameće riječ "katedra" (prev.)

** "Zdržani" naziv za britanska sveučilišta Oxford i Cambridge kao simbol akademskog presiža (prev.)

Vlastitu sobu i Kojèveova utjecajna predavanja o Hegelu, no drugi će čitatelji sigurno navesti druga predavanja – a imaju veoma širok izbor. Od prostorije do prostorije, institucije do institucije, nacije do nacije, ukratko od jednog lokaliteta do svih zakutaka sveučilišnog svijeta, predavanja nisu samo omiljen i moćan vid pedagoške izvedbe, nego se postavljaju kao ključna obrazovna norma.

3 Lekcijski ču stroj upotrijebiti i u još širem smislu. Pored stalka i sveučilišta, termin "lekcijski stroj" primijenit će na svaki sustav koji obraduje diskurze i prakse, na svaki sklop koji vezuje riječi i činove, ili obrnuto: koji im razbijja veze i nagriza oblike i funkcije. Propovjedaonice, govornice pa i svaki *desktop* – bilo da je riječ o stvarnoj radnoj plohi stola ili računalnom zaslonu – funkciraju kao lekcijski strojevi, a to vnjedi i za ustanove u kojima se nalaze. Škole misli, istraživačke paradigme i discipline također možemo shvatiti kao čitače strojeve, socio-tehničke sisteme koji združuju i rastavljanju specifične prakse i diskurze. Izvedbeni studiji, izvedbeni menadžment, tehno-izvedba – sve su to visokospecijalizirani i pomno ugodeni strojevi koji povezuju odredene infrastrukture, a nastoje otkrivati, izumiti, analizirati, mjeriti, tumačiti, ocjenjivati, te proizvesti odredene činove i riječi kao izvedbu.

4 Naposljetku, lekcijski stroj možemo shvatiti u smislu samog stratuma izvedbe i upravo na tome mjestu dobivamo najdublje iščitavanje. S pojavom dotične formacije došlo je i do korjenite preobrazbe naših čitačih strojeva, do epohalnog pomaka u citatnoj mreži diskurza i praksa: do globalne pojave tehnoloških medija – televizije, kasetofona, satelita, fotokopirnih strojeva, fakseva, dojavljivača, te informatičkih tehnologija poput digitalnih računala i elektroničkih mreža, koje imaju najzamašnije djelovanje te povezuju i podčinjavaju sve ostale. Pojava tih hiperposredničkih medija djeluje na sve kulture, sve organizacije i sve tehnologije jer im digitalizacija diskurza i praksa na nove i podmukle načine omogućava snimanje, pre-radu i reprodukciju. Strogo lokalizirane sklopove riječi i gesta sada možemo razbiti, presložiti i na dosad nevidene načine hiperverezati s raznim drugim sklopovima, a sve se zbiva brzinama koje su nevjerojatne iz svake perspektive osim iz budućnosti.

Izvedi ili snosi posljedice i samo tvori lekcijski stroj, koji pak veže i otpušta razne čitatelje i čitače. Zadača mu se djelomice sastoji u iščitavanju načina na koji se diskurzi i prakse združuju da bi se

prometnuli u različite vrste "izvedbe". Projekt je i interdisciplinaran i višeparadigmatski pa mnogi čitatelji možda neće poznavati različite izvedbe koje teorijski obraduje, te čemo zato, najblaže rečeno, malo proučiti literaturu. Zadaća nam je stvoriti odredenu predodžbu o izvedbi prema načinu na koji su je osmislili razni znanstveni istraživači u prošlim pola stoljeća, te utvrditi kako su se zahvatili razni procesi poopćivanja. Pokušat ćemo to ostvariti proučavanjem izvedbe Challengerova lekcijskog stroja.

PUTANJA LETA

Tekst se razvija u tri faze.

Prvi se dio usredotočuje na paradigme izvedbe i svakoj rodoslovno iščitava koncepte. U pristupu svakoj pojedinoj paradigmi djelomice me vodi topografija njihovih praksa i diskurza, a djelomice i put vlastitog školovanja i interesa. Svako od tri poglavlja I. dijela ima drukčije gledište, a ta gledišta pritom nastoji i sagledati. Tako predodžbu o izvedbi nastojim iskristalizirati kroz različite oči i uši, a pritom ispitujem njihove unutarparadigmatske i izvanparadigmatske veze.

U 1. poglavlju analiziram kulturnu izvedbu i njezin izazov društvene čimbenosti *[efficacy]*. Prvo pratim kako se šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća koncept kulturne izvedbe pojavio stjecajem dva trenda: sociolozi su kazalište rabili kao model za proučavanje obreda, svagdašnjeg života i drugih događaja, a umjetnici i teoretičari izazivački su osporavali tradicionalna poimanja zapadnjačkoga kazališta i drugih praksa umjetničke proizvodnje. Taj je stjecaj donio istraživačku paradigmu koju danas nazivamo "izvedbenim studijima". Tvrdim da joj je u doba prosvjeda za gradanska prava i protiv rata u Vijetnamu kazalište u prvi mah poslužilo kao formalni model kulturne izvedbe, a liminalni rituali prijelaza kao funkcionalni model. Kazalište i obred zajedno su izazovu čimbenosti dali oblik i tijek. Povlastili su utjelovljene prakse, nazočnost i živa tijela. Nadalje tvrdim da je krajem sedamdesetih i u osamdesetim godinama proučavanje kulturne izvedbe potresla "eksplozija teorije", to jest utjecaj europske filozofije na paradigmne čitače strojeve. U kontekstu novih borbi – koje se vrte oko rodnih, rasnih, spolnih, etničkih i klasnih razlika – pojavili su se novi vidovi društvene čimbenosti, koji su se oblikovali prema umjetnosti per-

formansa i kritičkoj teoriji. Liminalnost dobiva nove formulacije u okvirima diskurznih iskaža, prikazivanja i posredovanih tijela. Prvo poglavlje zaključujem uvodenjem koncepta "liminalne norme" i pitanjem je li upravo usredotočenost na liminalne kulturalne izvedbe onemogućila razvijanje svijesti o tome kako izvedba funkcioniра na drugim područjima suvremenog života.

Drugo se poglavlje usredotočuje na organizacijsku izvedbu i na njezin izazov učinkovitosti *[efficiency]*, na maksimalne rezultate uz minimalne unose. Da bih proučio neke od najvažnijih vidova organizacijske izvedbe, koncept pratim kroz nekoliko različitih pristupa menadžmentu. Krećem od teorije meduljudskih odnosa i naglaska na razvoj umjesto na kontrolu performanci radnika, na poticanje raznolikosti umjesto na propisivanje ujednačenosti. Ovaj se pristup prvi put istaknuo četrdesetih godina 20. stoljeća, da bi se ponovno aktualizirao usvajanjem Zakonâ o afirmativnoj akciji. Još se jedna škola menadžmenta nastojala suprotstaviti strojnome obrascu znanstvenog menadžmenta pa se oslonila na kibernetiku ili na teoriju sistema. Umjesto usredotočenosti na pojedinačnu izvedbu nudi usmjerenost na opću izvedbu socio-tehničkog sistema. Ovaj je sustav svojim pristupom menadžmentu dao model povratne sprege. Zatim prelazim na školu obrade informacija i odlučivanja, koja pak u žarište izričito dovodi performance rukovodilaca i sve veći utjecaj informatičkih tehnologija. S ovoga gledišta, organizacijsku izvedbu možemo odrediti prema sposobnostima rukovodilaca da obrade informacije i donose decentralizirane odluke. Organizacijski je razvoj još jedna škola izvedbe, a ona pak ističe potrebu za stalnim učenjem i preosmišljavanjem diljem organizacije. Zagovornici organizacijskog razvoja tvrde da su opunomočenje zaposlenika, grananje korporacijskih kultura i novatorstvo u inženjeringu ključ "visokih" ili "vrhunskih" performansi na radnome mjestu. Budući da organizacijski razvoj spaja različite pristupe organizacijskoj izvedbi, tvrdim da je najbolji primjer za paradigmu izvedbenog menadžmenta. Drugo poglavlje zaključujem ispitivanjem odnosa izvedbenih studija i izvedbenog menadžmenta krećući od izazova izvedbene čimbenosti u prvom i izvedbene učinkovitosti u drugom slučaju. Tvrdim da te izazove ne bismo smjeli doživljavati kao oprečne makar se uvelike razlikuju, te pokazujem da su već utjecali jedan na drugi.

Usredotočivši se na tehnološku izvedbu i izazov djelotvornosti *[effectiveness]*, 3. poglavlje u glavnim crtama prikazuje oblikovanje

paradigme tehnologije. Tvrđim da se kristalizirala u vojno-industrijsko-akademskom kompleksu koji se u SAD-u pojavio nakon Drugoga svjetskog rata. Na kresti tog kompleksa bila su istraživanja posvećena oružju visokih performansi, a osobito raketnoj tehnologiji. Imajući u vidu koliko su ova istraživanja važna i vojski i naciji, tvrdim da je navodena raka poslužila kao metamodel tehnološke izvedbe. Nakon što je Sovjetski Savez lansirao *Sputnjika*, diskurz i prakse tehnologije proširili su se diljem američke znanosti, industrije i prosvjete. Koncept tehnološke izvedbe razmjerno je slabo promišljen pa oveći dio 3. poglavljia posvećujem razmatranju osobitih načina na koje termin "izvedba" rabe inženjeri, informatičari i drugi znanstvenici s područja primijenjenih znanosti. Pokazujem da izvedba ima središnju ulogu u oblikovanju, ispitivanju i vrednovanju takoreći svih tipova robe široke potrošnje i tehnoloških sustava. Osobito je bitna pojava digitalnog računala. Razvoj programa za oblikovanje s pomoću računala, računalnih simulacijskih modela i globalnih informatičkih mreža poput Interneta pridonio je širenju i učvršćivanju istraživanja tehnologije. Zahvaljujući ulozi računala u oblikovanju, ispitivanju i vrednovanju drugih tehnologija, a usto i tržišnom plasiranju, prodaji i distribuciji, tvrdim da računalo danas funkcioniра kao metatehnologija koja se pridružila navodenoj raketni tehnologiji.

Drugi dio istražuje stratum izvedbe koji se upravo profilira. U tri poglavljia postavlja paradigme unutar svjetskih optjecaja izvedbene moći i znanja. Drugi dio počinje uklapljenom studijom o tome kako su se kulturna, organizacijska i tehnološka izvedba uplele u specifičan, ali i krajnje složen događaj, havariju NASA-ina *Challenger*. Drugi dio završava pregledom globalne izvedbe.

Četvrti poglavljje opisuje slučaj nesreće šatla *Challenger*, misije koja je katastrofalno završila, a na kojoj je *nastavnica u svemiru* Christa McAuliffe trebala održati dva predavanja o astronautici. Iščitavam sociološku studiju o toj katastrofi iz pera Diane Vaughan i razmatram načine na koje se kulturna, organizacijska i tehnološka izvedba mogu medusobno ukloniti. Vaughan se izričito usredotočuje na "izvedbene pritiske" izazvane kulturnim, organizacijskim i tehnološkim imperativima pa njezinu podrobnu studiju čitam kao udžbenik za provođenje višeparadigmatskih izvedbenih istraživanja. Istodobno razmatram kako izazovi funkcionišu u okviru izvedbe njezina vlastitog teksta. Iznosim postavku da su izvedba i iza-

zivanje tijesno povezani i da istraživanjem tog izvedbo-izazova poopćavajući kretanje triju paradigm možemo smjestiti unutar još općenitijega kretanja.

Peto poglavlje naš teorijski pokus otvara upravo u tom smjeru. Na početku navodim još jedno predavanje, izlaganje koje je Martin Heidegger održao 1955., a poslužio mu je kao osnova za ogled "Pitanje o tehnici."^{*} Iščitavam taj ogled i utvrđujem kako Heidegger ispituje tehnologiju u smislu njezina modusa istine, koji pak naziva "iz-zazivanjem". Dok Heidegger izvoriše tog modusa istine nalazi u kartezijanskom *cogito*, ja ga smještam u odnosu na suvremena tumačenja izvedbe. Razmatram Lyotardovu "izvedbenost", Marcuseovo "načelo izvedbe" i Butleričine "kaznene performativne" te tvrdim da je izvedba vid moći, da kao vid moći podupire čitače strojeve izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehnologije, te da i onkraj njih iz-zaziva svijet da izvede – ili snosi posljedice.

Ovaj globalni izvedbo-izazov u žarištu dolazi u 6. poglavljju. Upustivši se u još jedno *challengersko* predavanje, uvodim Deleuzeov i Guattarjev pojam struma ili ontopovijesne formacije. Tvrđim da je izvedba stratum moći/znanja koji se u SAD-u pojavio krajem dvadesetog stoljeća. Diskurzni performativi i utjelovljene izvedbe oblici su znanja te moći. Donosim pregled struma izvedbe u smislu subjekata i objekata kojima proizvodi, geopolitike i ekonomije njegove povijesti, medija njegovih obrazovnih i citatnih mreža i modulacije izvedbene žudnje i moći. Tako 6. poglavlje oblikuje geologiju globalne izvedbe.

Dok se II. dio bavi oblikovanjem struma izvedbe, III. dio istražuje procese destratifikacije, osobito u vezi sa strategijama otpora u razdoblju globalne izvedbe. Naime, ako ovo doba podrazumijeva novi i nadolazeći raspored sila moći, dotični raspored nužno uključuje i mutacijske i normativne mogućnosti koje pak zavreduju najveću pozornost.

U III. dijelu bavim se destratifikacijom kao silom otpora koja nagrada i razbija oblike i procese izvedbene moći/znanja. Dok izvedbenost uslojava svijet performativima i izvedbama, destratifikacija djeluje kroz atmosferu sila i jakosti koje nazivam "hlapidbom" (*perfumance*). Hlapida je neuslojeni element, prostor izvan struma

^{*}U izvorniku, *Die Frage nach der Technik*. Engleski je prijevod *Question Concerning Technology* (prev.)

izvedbe. Tvrdim da hlapidbeni otpor destabilizira ovu formaciju zahvaljujući džepovima iterabilnosti, autoreferencijalnim rupama u kojima se izvanjsko izvrće na unutra. Takve džepove ne nalazimo samo na granicama društvenih formacija, nego i u samoj jezri.

Unaprijed upozoravam čitatelja: od 7. poglavlja iščitavanje izvedbo-izazova opetovano ispituje nepostojane granice teorije i prakse, općenitosti i specifičnosti, vlastitoga i zajedničkoga, teškoga i lako-oga. Neki će taj pokus možda doživjeti kao pretjeran; drugi će ga možda čitati kao primjer performativnog pisanja, a trećima možda u biti bude dosadan. Osmo, deveto i deseto poglavlje bave se strategijama hlapidbenog otpora na tri različite razine. Na razini performativa i izvedbi sastoji se u kataharezi u uporabi jezika i katastrofičnim obnovama ponašanja. Na razini socio-tehničkih sistema donosi višeparadigmatske i politonalne istraživačke pokuse. Na razini on-topovijesnih formacija hlapidbeni otpor funkcioniра kao provodnik "malih" povijesti i "malih" anakronizama.

Da ponovimo: izazov *Izvedi ili snosi posljedice* uvježbava moguću opću teoriju izvedbe. Stroj koji ovdje i sada uprizoruje tu teoriju na nekom je drugom mjestu i u drugom trenutku razbija. Katkad govori jedno, a čini drugo, pokazuje ovo, a kazuje ono, cijelo vrijeme daje maglovitu predodžbu o svom unutarnjem mehanizmu, te o izvanjskom prostoru koji sve ugrožava. Derridaova zapažanja o *Brojevima* Philippea Solleisa upućuju nas na smjer iščitavanja: "Tekst je značajan po tome što čitatelj (ovdje na zoran način) u njemu nikad ne može izabrati vlastito mjesto, baš kao ni gledatelj. U svakom slučaju, ne može zauzeti održivo mjesto sučelice tekstu ili izvan teksta, nema mjesta na koje bi mogao pobjeći i izbjegći pisanje onoga što mu je čitanjem naizgled *dano; prošlost;* drugim riječima, nema mjesta na kojem bi mogao stati pred već *napisan* tekst. Naime, njegova je zadaća da stvari postavi na pozornicu, i sam je na pozornici, sam sebe uprizoruje. Priča se tako upućuje čitateljevu tijelu, a stvari i njega samog uprizoruju."¹⁶ To je, dakle, putanja *Izvedi ili snosi posljedice*.

I. DIO: PARADIGME IZVEDBE

Vjerujem da bi se ova nacija trebala upregnuti u ostvarivanju cilja da prije kraja desetljeća čovjeka iskrca na mjesec, te ga živog i zdravog vradi na zemlju... [t]o veoma konkretno znači da na mjesec neće otići jedan čovjek - ako prionemo uz tu odluku, otići će cijela nacija.

John F. Kennedy, 25. svibnja 1961.

1. POGLAVLJE

ČIMBENOST KULTURALNE IZVEDBE

IZAZOV ČIMBENOSTI

054/055

Da bismo postavili opću teoriju izvedbe, prvo proučavamo različite modele ili paradigme koji pridonose njezinoj tvorbi. Te se paradigme izvedbe pak sastoje od poopćavajućih kretanja u kojima se raznolike aktivnosti stječu i konceptualiziraju *kao* izvedba. U žarištu ovog poglavlja nalazi se paradigma izvedbenih studija i njezino polje kulturne izvedbe, a i jedno i drugo analiziram u smislu izazova društvene čimbenosti. Da bismo teorijski obradili ovaj izazov, promotrit ćemo njegova interdisciplinarna izvorišta, praktičke i teorijske modele i razvoj paradigmе tijekom prošlih pet desetljeća.

Polje kulturne izvedbe profiliralo se u posljednjih pola stoljeća, a obuhvaća široku lepezu aktivnosti diljem svijeta. One uključuju tradicionalno i eksperimentalno kazalište; obrede i ceremonije; pučku zabavu poput povorki i svetkovina; popularni, klasični i eksperimentalni ples; avantgardnu umjetnost performansa; usmeno interpretiranje književnosti poput javnih govora i čitanja; folklorne i pripovjedačke tradicije; estetičke prakse iz svagdašnjeg života poput igre i društvenog međudjelovanja; političke prosvjede i društvene pokrete. Popis je otvoren pa mu elemente možemo dodavati i oduzimati, te o njima raspravljati, no pokazuje nam da je kulturna izvedba kulturna u najširem smislu riječi, te da se proteže od "visoke" do "niske" kulture, iako najgorljiviji zagovaratelji ističu upravo njezine *kontrakultурne* vidove.

Budući da su aktivnosti silno raznolike, kako ih sve možemo nazivati "izvedbom"? Da bismo različite prakse i diskurze prepoznali kao "izvedbu", prvo ih moramo okupiti i pojmovno odrediti kao polje proučavanja, polje predmeta, polje izvedbe. To istodobno zahtijeva

okupljanje subjekata, zajednice praktičara i istraživača koja se uspostavlja oko izvedbe i *izvedbom*. Danas ljudi izvedbu studiraju, predaju i njome se praktično bave, a imamo i programe, odsjekе i stručne organizacije koji je proučavaju. Područje kulturne izvedbe i paradigma izvedbenih studija u tom se smislu uzajamno stvaraju i jedno drugomu pružaju legitimnost. Prepoznavanje različitih aktivnosti kao izvedbe; proučavanje i predavanje takvih izvedbi koje obuhvaća pojedince, narode, vrste, pokrete i razdoblja; primjena raznih metoda uzduž i poprijeko institucijskih disciplina; uspostava fakultetskih odsjeka i programa za područje izvedbe, organiziranje okruglih stolova i konferenciјa, te odnedavna i međunarodne stručne udruge – a sve to pod imenom "izvedbenih studija" – pretostavlja poopćavajuće kretanje koje sve te razlike može podvesti pod koncept "izvedbe." Pretpostavlja da su se pitanja kao što su "Što je izvedba?" i "Što su izvedbeni studiji?" već postavila, osporila i preoblikovala bezbroj puta i na brojnim prizorištima, makar nisu dobila konačan odgovor.

Povijest kulturne izvedbe i izvedbenih studija svodi se na povijest takvog propitivanja. U nastojanju da pratim poopćavajuće kretanje koje je iznjedrilo polje i paradigmu kulturne izvedbe, bavit ću se određenim brojem tekstova koji određuju izvedbu, ali i očrtavaju razne intelektualne povijesti te paradigmе.

Što je onda izvedba izvedbenih studija? S gledišta opće teorije koju ovdje gradimo, ova se izvedba od ostalih koncepata izvedbe razlikuje po svom *izrazovu čimbenosti*. Drugim riječima, proučavatelji koji se bave izvedbenim studijima kulturnu su izvedbu u srži njezinoga poopćavajućega kretanja postavili kao upogonjenje društvenih normi, kao skup aktivnosti koje su u stanju poduprти postojeća društvenostrojna [societal] rješenja, ili pak mijenjati ljudе i društvo. Izvedbi sustavno priznajemo da čimbeno potvrđuje postojeće strukture i tješi, ili liječi ljudе, no proučavanje kulturne izvedbe usredotočilo se upravo na njezin transgresivni ili otpornjački potencijal. Već odavno tvori krestu njegova vala. Od *happeninga*, rock-koncerata i političkih prosvjeda šezdesetih godina 20. stoljeća do transvestitskih predstava, *raveova* i kulturnih ratova devedesetih, kulturnu izvedbu teorijski obradujemo kao katalizator osobne i društvene preobrazbe. Kad je riječ o čimbenosti kulturne izvedbe, uputiti nas može Richard Schechner. U tekstu iz 1976. pozabavio se predodžbom da kazalište i druge izvedbene umjetnosti funk-

cioniraju kao puka zabava, ili u najboljem slučaju zrcale promjene koje se drugdje zbivaju, te je umjesto toga ustvrdio da su zabava i čimbenost zapravo dva pramena pletenice koji se kroz povijest prepriču. "U svakom razdoblju i u svakoj kulturi jedna prevladava – jedna se prevlači, a druga podvlači. Naravno, te se promjene dogadaju u sklopu promjena u općem društvenom ustroju; no izvedba nije pasivno zrcalo društvenih promjena, nego dio složenog procesa povratne sprege koji promjenu donosi. Između čimbenih i zabavnjačkih tendencija neprestano vlada dijalektička napetost."¹⁷ Iz ove perspektive profiliranje kulturne izvedbe za sobom povlači ponovnu prevlast čimbenosti nad zabavom.

Važnost čimbenosti u pojmovnom određenju izvedbe zorna je u ključnim definicijama koje su ponudili razni kulturolozi. John J. MacAloon takvu definiciju daje u svojoj antologiji *Obred, drama, svetkovina, spektakl: uvježbavanja za uspostavu teorije kulturne izvedbe*¹⁸ iz 1984. Uvježbavajući dotičnu teoriju, MacAloon u uodu u zbirku navodi definiciju kulturne izvedbe koju su dali organizatori simpozija Barbara Babcock, Barbara Myerhoff i Victor Turner. Kulturne su izvedbe "zgode u kojima se kao kultura ili društvo promišljamo i određujemo, dramatiziramo vlastite kolektivne mitove i povijest, podastiremo si alternative i naposlijetku se u nekim pogledima mijenjamo, dok u drugima ostajemo isti."¹⁹ Ovaj citat utvrđuje tri funkcije koje proučavatelji redovito pripisuju kulturnoj izvedbi: 1) društveno promišljanje i samopromišljanje dramatiziranjem ili utjelovljivanjem simboličkih oblika 2) ponudu alternativnih rješenja i 3) mogućnost očuvanja i/ili preobrazbe. S obzirom na imperativ društvene čimbenosti, teoretičari su se uglavnom usredotočili na preobražajni potencijal izvedbe.

Drugu definiciju nalazimo u *Izvedba: tekstovi i konteksti*, knjizi Carol Simpson Stern i Brucea Hendersona iz 1993. *Izvedba* Stern i Hendersona je udžbenik, pomoćna literatura za nastavni rad na području izvedbenih studija. Kao takva potkrepljuje institucionalizaciju proučavanja izvedbe i srodnih kolegija, nastavnih planova i programa, kanona, vrednovanja, ispita i disertacija. Znakovito je da je Stern osobno godinama bila šef katedre Odsjeka za izvedbene studije na Sveučilištu Northwestern. Autori pišu da "termin *izvedba* uključuje cijelo jedno polje ljudske aktivnosti. [...] *Izvedbeni čin*, koji je po svojoj prirodi *međudjelovanje*, te uključuje *simboličke oblike* i *živa tijela*, redovito omogućava tvorbu značenja i potvrdu

pojedinačnih i kulturnih vrijednosti.²⁰ Poput MacAloona, Stern i Henderson u određenju izvedbe navode njezine društvene funkcije, tvorbu značenja i potvrdu vrijednosti. Navode i dva oblika, ljudske simbole i ludska tijela. Te su se funkcije i oblici među znanstvenim istraživačima udomačili, iako su se funkcije i oblici u užem smislu riječi tijekom prošlih pola stoljeća promjenili, kao što ćemo uskoro vidjeti.

Definicije koje su ponudili MacAloon, te Stern i Henderson, pokazuju da se kulturalna izvedba pojmovno određuje kao društvena čimbenost. Izvedba nam pruža priliku da se / u nekim pogledima mijenjamo, dok u drugima ostajemo isti; "omogućava tvorbu značenja i potvrdu pojedinačnih i kulturnih vrijednosti". U nastojanju da teorijski obrade načine na koje izvedba stvara tu čimbenost, proučavatelji su se također oslanjali na specifične žanrove izvedbe i postavljali ih kao modele za promišljanje preobražajnog potencijala kulturalne izvedbe općenito. Takvi su modeli ključni za poopćavajuće kretanje ove paradigme, za teorijsko određivanje njezina polja i za oblikovanje njezina izazova čimbenosti.

Možda je izazivanje zapravo jedna od najupornijih gesta izvedbenih studija pa je potez kojim *Izvedi ili snosi posljedice* smještamo u okvir izazova već opetovano izvježban. Diljem različitih prizorišta, ton izazivanja nosi snagu čimbenosti. U općem uvodu u antologiji *Kritička teorija i izvedba** (1992) Janelle Reinelt i Joseph Roach "analizi izvedbe koju je iznjedrila kritička teorija" pridaju "u srži političku narav; ona revidira, *izaziva*, preraduje, preispituje, i katkad osuđuje uvriježena značenja."²¹ S druge pak strane Marvin Carlson u djelu *Izvedba: kritički uvod* (1996) piše da "gotovo svaki suvremen izvedbeni projekt" uključuje mnoga kulturalna, društvena i intelektuana pitanja, uključujući i "varijabilne *izazove* roda, rase i etničke pripadnosti, da navedemo samo neke od najočitijih."²² Peggy Phelan na veoma srođan, ali pomalo drukčiji način počinje svoje djelo *Neobilježeno: politika izvedbe*** (1993) još jedniru izazovom: "Neobilježeno ispituje prešutne pretpostavke o vezama između prikazivačke vidnosti i političke moći koje su u posljednjih deset godina pretežna sila u kulturalnoj teoriji. Jedan od *izazova* koje to

nameće jest i kako zadržati moć neobilježenoga u njegovu ogledavanju unutar teorijskog okvira."²³

S obzirom na ulogu izazova u izvedbenim studijima mogli bismo reći da *izvedba izaziva*, provocira, osporava, polaže pravo. Ovdje pak nalazimo i neku podmuklu povratnu spregu: ne samo da izvedba izaziva, nego i izazovi izvode. J. L. Austin uvrštava "izazov" u svoj popis performativnih govornih činova, u riječi koje "nešto čine". Točnije, Austin "izazov" uvrštava među riječi koje imaju ilokucijsku snagu.²⁴ Izazovi nešto čine: potiču, zahtijevaju, tvrde, optužuju i suprotstavljaju. Proučavatelji izvedbe u prošlih su nekoliko desetljeća naše izazove zaoštreni pa smo možda doživjeli i svojevrstan "izazov izvedbenih studija" sličan onomu koji Lawrence Grossberg, Cary Nelson i Paula Treichler navode u uvodu svojoj antologiji *Kulturalni studiji** iz 1992.

Grossberg →
Nelson
Treichler

U prošla dva desetljeća, u razdoblju u kojem se teorija katkad doimala poput dekontekstualizirane pozomice za filozofsko umovanje, kulturalni su studiji u teorijskim razmatranjima redovito reagirali na pojedine društvene, povjesne i materijalne uvjete. Teorije su im nastojale uspostaviti vezu sa stvarnim društvenim i političkim problemima. Sada se pak "teonija" u širem smislu vraća materijalnim pitanjima i preispituje društvene posljedice vlastitih diskurza, a njezine je pothvate razbistrio i olakšao izazov kulturalnih studija.²⁵ ←

Izvedbeni su studiji poput kulturalnih izazvali teoriju da se vrati u stvarnost, a pritom su sami sebe izazivali teorijskim pitanjima vezanim uz status te "stvarnosti" ("stvarnih tijela", "stvarne tvrnosti", "stvarnog života"). Tijekom prošlih pola stoljeća ova je paradigma u svom proučavanju kulturalne izvedbe odaslala mnogo izazova i protuizazova. Izvedbeni su studiji u teorijskoj obradi izvedbene čimbenosti oponašali vlastiti predmet proučavanja: naši su proučavatelji postavili vlastite izazove institucionaliziranim normama istraživanja i nastave. Razvijali smo specifične modele za teorijsku obradu kulturalne izvedbe općenito i pritom ih postavili kao paradigme same paradigme. Da bismo shvatili taj proces, razmotrimo začetke izvedbenih studija.

* Critical Theory and Performance (prev.)

** Unmarked. The Politics of Performance (prev.)

• Cultural Studies (prev.)

PRIJELAZ U PARADIGMU

Da bi stvorili polje koje je raznoliko poput polja kulturalne izvedbe – i da bi se ustrojili kao paradigma – izvedbeni su se studiji osnovali na mnoge razlike, pa i razvojne discipline. Dolaze u rasponu od “a” do “ž”: antropologija, etnografija, filozofija, folkloristika, književna kritika, kulturni studiji (osobito teorije rodne, etničke i klase pripadnosti, a odnedavna i *queer theory* i postkolonijalna teorija), lingvistika, medijski studiji, političke znanosti, povijest, povijest plesa, povijest umjetnosti, psihologija, sociologija, teatrologija, teorija govorne i neverbalne komunikacije i zoologija.

Područja na koja se oslanjaju tako su raznolika da je intelektualna povijest izvedbenih studija prilično složena, iako se svi slažu da se počela oblikovati pedesetih godina 20. stoljeća. MacAloon primjerice navodi “odredene intelektualne razvojne trenutke iz pedesetih godina koji su isprva bili neovisni, a poslužili su kao osnova zanimljima za proučavanje kulturnih oblika koja se danas brzo šire i zgušnjavaju.”²⁶ Zatim razmatra važnost četiri koncepta: “društvenu dramu” Victora Turnera, “kulturnu izvedbu” Miltona Singera, “dramatičku pentadu” Kennetha Burkea i “društvenu psihologiju svogašnjeg života Ervinga Goffmana.” Ovi su teoretičari bitni jer i Stern i Henderson razmatraju četvero autora koji su važni za njihov prinos određenju *izvedbe* i *izvodača*. Iako im je disciplinsko usmjerjenje različito, Stern i Henderson navode trojicu od četvorice teoretičara koje je naveo MacAloon: Turnera, Burkea i Goffmana. Umjesto Singera ističu važnost Richarda Schechnera i njegova koncepta “obnovljenog ponašanja.” Preklapanje podjela uloga kod teoretičara izvedbe upućuje na zaključak da iako na tom polju postoje različite perspektive i vode se različite rasprave, dotične razlike kolaju zajedničkom citatnom mrežom diskurza i praksa.

Dok MacAloon u tekstu iz 1984. tvrdi da je “proučavanje kulturne izvedbe još na ‘predparadigmatskom’ stupnju”, Schechner samo pet godina poslije skicira potanju intelektualnu povijest prave znanstvenoistraživačke paradigme. U “PAJ iskriviljuje široki spektar” piše:

Schechner → Paradigma izvedbenih studija u prvi je plan izbila sredinom pedesetih godina. Djelo Gregoryja Batesona “A Theory of Play and Fantasy”

²⁶ “PAJ Distorts the Broad Spectrum” (prev.)

objavljeno je 1955., kao i harvardska predavanja o ‘performativnosti’ J. L. Austina (*How to Do Things with Words*). *The Presentation of Self in Everyday Life* Ervinga Goffmana objavljeno je 1959.; *The Singer of Tales* Alberta B. Lorda 1960.; *a Man, Play and Games [Les jeux et les hommes]* Rogera Cailloisa 1961. Moji “Approaches to Theory/Criticism” objavljeni su 1966.; “Model of the Interaction of Language and Social Setting” Della Hymesa 1967. *The Ritual Process* Victora Tumera izašao je 1969., a njegovi *Drama, Fields and Metaphors* 1974. Djelo *When a Great Tradition Modernizes* Miltona Singera pojavilo se 1972. *Folklore: Performance and Communication* (uredili Dan Ben-Amos i Kenneth Goldstein) objavljen je 1974., kao i *The Peyote Hunt* Barbare Myerhoff. *Secular Ritual* (uredile Myerhoff i Sally Moore) pojavio se 1977., iste godine kad i *Verbal Art as Performance* Richarda Baumana.²⁸ ←

Ovaj ulomak možemo čitati kao dramaturgiju paradigme, kao široko zahvaćeno iščitavanje njezine citatne mreže. Iako i Schechner i MacAloon začetak polja smještaju u pedesete godine 20. stoljeća, Schechner MacAloonov “predparadigmatski” stupanj uklapa u paradigu. A izuzmemli Burkea, navodi sve autore koje navode i MacAloon, Stern i Henderson – ali i mnoge druge.

Intelektualne povijesti koje smo dosad naveli prilično su kratke i ograničavaju se na nekoliko odlomaka ili stranica. Međutim, nedavno je objavljen monografski pregled ovog polja: *Izvedba: kritički uvod* Marvina Carlsona. Nijedan drugi pregled ne zahvaća tako duboko i široko: Carlson ne samo da se poziva na više od 300 teoretičara s niza raznih područja, nego ih gotovo sve i razmatra. Ne treba posebno isticati da navodi sve autore koje smo već naveli, te ne samo njih nego i sve autore koje oni navode (a pretpostavljamo i sve autore koje pak oni navode). Ukratko, Carlsonova *Izvedba* donosi najiscrpljnije iščitavanje paradigmatskog oblikovanja i razvoja te uajpodrobnejše kartografira njezine citatne mreže. Tvrdi da koncept izvedbe “mnogo duguje terminologiji i teorijskim strategijama koje su se razvile šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća”²⁹, no razmatra uporabu tog pojma još pedesetih godina i prije.

Carlsonova se intelektualna povijest izvedbe usredotočuje na razvoj njezina koncepta na područjima antropologije i etnografije, psihologije, sociologije i lingvistike. Ovdje me ne zanimaju samo teoretičari i discipline koji su pridonijeli počecima oblikovanja izved-

benih studija, nego i načini na koje su to oblikovanje proučavatelji u međuvremenu teorijski obrađivali. U Carlsonovu uvodu nalazimo znakovit opis paradigmata poopćavajućega kretanja.

Carlson → Izvedba nastupa kao svojevrsni kritički klin pa je metafora kazališnosti iz umjetnosti prešla u gotovo svaki vid suvremenih nastojanja da shvatimo vlastitu sudbinu i aktivnosti, u gotovo svaku granu humanističkih znanosti – u sociologiju, antropologiju, etnografiju, psihologiju, lingvistiku.³⁰ ←

Napustivši kazalište, polje koje mnogi smatraju njezinim pravim domom, izvedba se promeće u prodomi šiljak kritičkoga klina. Zadire u humanističke ili društvene znanosti i sa sobom donosi metaforu, figuru kazališnosti, a pritom upisuje i vlastito poopćavajuće kretanje. Ovo iščitanje probija kroz Carlsonovu *Izvedbu* jer on u zaključku izvedbu opisuje kao "metaforu ili analitičko orude"³¹ i iznosi postavku da izvedba u znanosti prvo ulazi kao nepoznata metafora te da se dužom uporabom promeće u kritičko orude analize. No ističe i učinak povratne sprege: "izvedbenost i kazališnost na tim su se poljima razvijale i kao metafore i kao analitička oruda, a zauzvrat su teoretičari i praktičari umjetnosti performansa postali svjesni tih razvojnih tokova i u njima našli nove izvore poticaja, nadahnuća i spoznaje za vlastiti stvaralački rad, kao i za teorijski rad na njegovu razumijevanju."³² Tako kazalište humanističkim znanostima pruža metafore i trope koji se ondje razvijaju u konceptualna oruda za analizu drugih aktivnosti, da bi se ta oruda potom mogla vratiti natrag u ruke proučavatelja humanističkih znanosti i naći novu primjenu. Carlson smatra da opće kretanje izvedbenih studija vodi od kazališta preko metafore do analitičkog koncepta, te natrag u kazalište i druge izvedbe.

Iako disciplinska matrica izvedbenih studija obuhvaća mnoga područja proučavanja, paradigma se najčešće izvodi iz kanala između kazališta i antropologije. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća povratna sprega između teatrologije i etnografije iznjedrila je moćne i utjecajne modele kulturne izvedbe. Kazalište je antropolozima i etnografima pružilo model na osnovi kojeg su proučavali kako ljudi i društva u životnom ponašanju utjelovljuju simboličke strukture. Društveni akteni, igre po ulogama, scenariji za interakcije i njihovo uvježbavanje, te važnost gesti, kostima, scenografije i dramatizacije u održavanju i preobrazbi društvenih odno-

sa, redom su koncepti koji su se otvoreno razvili iz proučavanja kazališta i našli primjenu u analizi ceremonija, svetkovina i obreda. No tijekom ista dva desetljeća teatrolozi i proučavatelji s područja humanističkih znanosti posezali su za konceptima koje je razvilo etnografsko proučavanje izvedbe da bi teorijski obradili društvene dimenzije kazališta i drugih novih izvedbenih žanrova. Ovdje je osobito utjecajan bio rad Victora Turnera, te njegovi koncepti društvene drame i liminalnih obreda prijelaza. U ogledu "Liminalnost i izvedbene vrste"³³ Turner piše da je liminalnost "složena faza ili stanje. Često je pozornica i trenutak za pojavu najdubljih društvenih vrijednosti u obliku sakralnih drama i predmeta. /.../ No može biti i mjesto i prigoda za najkorjenitiju skepsu."³⁴

062/063

Liminalne je obrede prvi teorijski obradio Arnold van Gennep početkom prošlog stoljeća.³⁵ Zahvaljujući Turnerovu kritičkom dijalogu sa Schecherom u knjigama poput *Od rituala do teatra* i *Između kazališta i antropologije*³⁶ liminalni su obredi prijelaza proučavateljima izvedbe pružili još jedan važan model, koji su ovi pak upotrijebili da bi teorijski obradili načine na koje kazalište i druge umjetnosti pridonose preobrazbi pojedinaca i društva općenito. Peggy Phelan Turnerovu i Schechnerovu "plodnu suradnju" postavlja ovako: "Zdržujući kazalište i antropologiju obojica su uvidjela nevjerojatno duboka pitanja koja ta gledišta na kulturni izraz otvaraju. Ako raznolikost ljudske kulture uporno očituje kazališna obilježja, može li izvedba biti univerzalni izraz ljudskog značenja? Ako se izvedbene zajednice neprestance preobražavaju u minikulturne skupove, kako njihova pravila i reakcije zrcale šire kulturne imperativе?"³⁷

Između kazališta i antropologije javlja se paradigma izvedbenih studija. Kazalište je atnropolozima i etnografima pružilo *formalni* model za "uočavanje" izvedbe, za prepoznavanje njezinih oblika u društvu, za pojmovno određenje načina na koje se društvena značenja i vrijednosti utjelovljuju u oblicima ponašanja i dogadjajima. S druge su pak strane liminalni obredi prijelaza teatrolozima pružili *funkcionalni* model za teorijsku obradu preobražajnog potencijala kazališta i drugih izvedbenih žanrova. Liminalnost će se, kao i kazalište, prometnuti u premoćan model same kulturne izvedbe:

³³"Liminality and the Performative Genres" (prev.)

³⁴ "From Ritual to Theatre i Between Theatre and Anthropology (prev.)

liminalne su aktivnosti vremenski i prostorno odvojene od društva pa sudionicima omogućavaju da promisle, raščlane i ponovno sklope simbole i ponašanja te da možda preobrazbe sebe i društvo. A liminalnost će postati ključna za teorijsku obradu samih izvedbenih studija, čak važnija od kazališta.

Oslanjanjući se na promišljajnost koju su našli u obredima prijelaza, proučavatelji kulturalne izvedbe i naše su aktivnosti teorijski obradili kao liminalne ustvrdivši da i mi djelujemo u pukotinama akademskog svijeta i na rubovima društvenih struktura, te nastojimo promišljati i preobraziti i akademski svijet i društvo općenito. Drugim riječima, kao proučavatelji izvedbe bavimo se čimbenošću svoje vlastite izvedbe, a liminalne obrede prijelaza rabimo kao metamodel samog oblikovanja izvedbenih studija. MacAloon im, primjerice, rane faze razvoja teorijski obraduje kao proboj, kao prijelaz:

MacAloon → Dell Hymes skovao je izraz "proboj u izvedbu" da bi opisao prijelaz ljudskih agenata u osobit "vid postojanja i ostvarenja." "Proboj u izvedbu" također konfigurira odredene intelektualne razvojne trenutke iz pedesetih godina 20. stoljeća koji su isprva bili neovisni, a poslužili su kao temelj zanimanjima za proučavanje kulturnih oblika koja se danas brzo šire i zgušnjavaju.³⁶ ←

Što su izvedbeni studiji? Kad Hymesov "proboj" ubacimo u orbitu MacAloonova analognog čitanja, dobivamo sljedeći odgovor: riječ je o dramskom obredu i obrednoj drami prijelaza, o uvježbanom kretanju koje oblikovatelje teorija nosi u osobit vid postojanja i ostvarenja. Teorija se promeće u izvedbu (a izvedba teorijski obraduje) kao skup liminalnih procesa: promišljanja i određivanja, alternativnog utjelovljenja, transgresivne preobrazbe. Stoga liminalni obredi prijelaza u izvedbenim studijima imaju nekoliko uloga. Prvo, prema Turnerovoј teoriji, važan su *predmet proučavanja*. Drugo, zahvaljujući radu Schechnera, Turnera i mnogih drugih, koncept liminalnosti primjenio se na različite kulturne aktivnosti i tako pridonio poopćivanju koncepta izvedbene čimbenosti. Odatle slijedi da liminalni obredi funkcioniraju kao *egzemplar* cijelog polja predmeta pa ne usmjeravaju samo opisnu analizu, nego i teorijsku i praktičku izgradnju drugih izvedbi. Proučavatelji izvedbe nekoliko su desetljeća u drugi plan gurali potencijal obreda prijelaza za očuvanje društvenih struktura i umjesto toga isticali njihove transgresivne mogućnosti. Nапослјетку, pokazuje MacAloon, liminalni su

obredi našli primjenu u teorijskoj obradi same pojave izvedbenih studija. Pretvorili su se u *amblem* same paradigmе. Turner je osobno zapisaо da sveučilište u industrijaliziranim društвima funkcioniра kao "liminoidno" prizorište. Ne samo da su proučavatelji izvedbe taj preobražajni potencijal proširili na druge kulturne aktivnosti, nego smo vlastite aktivnosti teorijski prikazali kao liminalno čimbene.

Liminalnost je kao predmet, egzemplar i amblem poslužila i kao paradigma paradigmе. Obredi prijelaza u većoj su mjeri nego kazalište izvedbenim studijima pružili metamodel za vlastito inicijacijsko prometanje u disciplinu, za vlastiti prijelaz u paradigmу. Taj prijelaz možemo shvatiti u sprezi s nekoliko konceptualnih pomaka, koje su pak različite discipline definirale u različitim okvirima, a ovdje ih navodimo kao oblikotvorne za koncept i proučavanje kulturne izvedbe.³⁷ Kad je riječ o kazalištu, pomak sa zabave na čimbenost došao je premještanjem naglaska s dramskog teksta na glumčevu tijelo; u plesu je pozornost s formalne koreografije prešla na pokrete iz svagdašnjeg života, a i u plesu i u eksperimentalnom kazalištu došlo je do pomicanja iz kazališnih prostora u ambijente. U likovnim su se umjetnostima umjetnici i kritičari s umjetničkog predmeta prebacili na sam proces umjetničkog stvaranja. U antropologiji su etnografi pozornost s mitskih struktura prebacili na njihovo utjelovljenje u obredu. Na sličan se način u folkloristici pozornost s teksta priče prebacila na kontekst pripovijedanja. U lingvistici i komunikologiji u žarištu istraživanja više nije *langue* nego *parole* pa je proučavanje gramatičkih struktura zamijenila analiza pragmatike iskaza. A u političkim znanostima i društvenom aktivizmu javio se pokušaj odvraćanja američke kulture od služenja "Establišmentu" i njezina usmjeravanja prema stvaranju autentična oblika društvenih odnosa između rodova, rasa i klasi.

Općenito rečeno, od 1955. do 1975. diljem široke lepeze kulturnih praksa i istraživanja javio se pokušaj prijelaza s proizvoda na proces, s posredovana izraza na izravni doticaj, s prikaza na očitovanje, s diskurza na tijelo, s odsutnosti na prisutnost. Prijelaz u paradigmу kod izvedbenih je studija prvotno pogonio to opće kretanje. No početkom osamdesetih godina postalo je jasno da se nešto dogodilo, da je nešto nenapadno ali korjenito preinacilo to kretanje. Posljedice tog događaja preusmjerit će prijelaz u paradigmу, iznjedriti druge modele izvedbene čimbenosti i samu paradigmу dovesti u krizu.

EKSPLOZIJA TEORIJE

Postavlja se paradigma: skup subjekata obilježava polje koje tvori skup objekata. Izvedba se ovdje javlja kao čimbenost nekih aktivnosti, aktivnosti koje mogu izazivački osporiti društvene norme i simboličke strukture. Da bi pojmovno odredili tu čimbenost, znanstvenici proučavaju razne kulturnalne prakse, poopćavaju ih, razlučuju i teorijski obrađuju *kao izvedbu*. To poopćavajuće kretanje ovisi o procesu odabira, koji ne samo da omeduje polje kulturne izvedbe, nego odabire i paradigmne paradigme, posebne modele općeg modela. Oblikovanje paradigmne izvedbenih studija u prva su dva desetljeća vodila dva glavna modela, kazalište i obred. Nipošto nisu bili i jedini, no na njihovu razmeđu, na njihovu pragu, izazov čimbenosti poprimio je osobitu formu – kazališno tijelo, fizičku prisutnost glumca i publike – i osobitu funkciju – preobrazbu društva liminalnim prekoračenjima. Tom su formom i funkcijom izvedbeni studiji oblikovali i svoje polje i sebe.

Dok iz kasnije perspektive promišlja čimbenost koju su šezdesetih godina 20. stoljeća pripisivali tijelu, Herbert Blau piše o "oslobadajućoj energiji u libidnom razmišljanju koje je – u potrazi za 'tijelom bez organa' ili ustoličene moći – podrivalo represivni tekst i unijelo razdor i na sveučilišta i u institucije književnosti i kazališta, koje su se raskrinkale u svom dosluhu s drugim instrumentima i agenturama moći."³⁸ Neposrednost onoga što Blau naziva "Tijelom ljubavi" istodobno je ponudila i sredstvo i cilj, i put i odredište za one koji su umjetnost nastojali povezati s društvenim borbama oko građanskih prava, rata u Vijetnamu i emancipacije žena. Na vrhuncu polemičnosti, kulturnala je izvedba fizičkost i strast tijela dovela u oprek s racionaliziranim otuđenjem modernoga društva. Od *Living Theatrea* do Woodstocka te od Birminghma do čikaških ulica tijela su u izvedbi pogazila moć Establišmenta, Sistema i Stroja. Izvedbeni su se studiji pojavili kao svjedok i sudionik te izvedbe, a sjećanje na nju progoni nas i dan danas. Kad komentira stjecaj povijesti i teorije, Sue-Ellen Case primjećuje: "Postala sam svjesna da mi se kroz vlastito razmatranje tog stjecaja provlači nešto poput pri povjednog teksta. Kao da se šezdesetih godina 20. stoljeća nešto dogodilo i ide dalje kroz vrijeme."³⁹

No na tom se maršu nešto doista dogodilo; prijelaz u paradigmu se preusmjerio. Polovicom sedamdesetih godina došlo je do duboka

pomaka u načinima na kojiј proučavatelji izvedbe uobičaju izazov čimbenosti. Promjenile su mu se forma i funkcija, modeli su mu se preinačili, a polje se rasprsnulo pojmom novih prizorišta kulturne izvedbe i istraživanja. Schechner je tu preobrazbu zabilježio 1989. "Od polovice sedamdesetih godina javlja se golem korpus istraživanja na području izvedbenih studija. Nije moguće nabrojiti ni dio znanstvenika – od kojih su neki poznati, a drugi se tek afirmiraju – koji na tom polju danas djeluju." No stvar su možda najbolje sročili Reinelt i Roach kad su 1992. zapisali: "Došlo je do eksplozije teorije."⁴⁰

Dokumente i analizu o toj eksploziji možemo naći u Reineltičinoj i Roachovoj antologiji *Kritička teorija i izvedba*. Kategorije kojima urednici strukturiraju svoju antologiju upućuju na neke od novih pristupa koji su se pojavili u prošla dva desetljeća: "Kulturalni studiji", "Semiotika i dekonstrukcija", "Poslijep Marxa", "Feminizam/feminizmi", "Povijest i historiografija kazališta", "Heimeneutika i fenomenologija" i "Psihoanaliza". U razmatranju posljedica eksplozije teorije Reinelt i Roach pišu da je "nova teorija pružila metodologiju i poticaj za pobliže određivanje značenja staroga klišea: tekst se na pozornici razlikuje od istog teksta na stranici. Teorija je to prije svega učinila korjenitim preispitivanjem predodžbe o onome što tekst jest. /.../. Što je možda najvažnije, izvedbu možemo formulirati u okvirima politike: prikazivanja, ideologije, hegemonije, otpora. Teorija na neki način vraća kazalište političkome tijelu."⁴¹ Eksplozija teorije – a osobito prevođenje, objavljivanje i iščitavanje europske filozofije među umjetnicima, aktivistima i istraživačima iz akademskih krugova – dodatno je proširilo koncept izvedbene čimbenosti i pritom ga podvrgnulo strogom filozofskom ispitivanju, čija je metodološka usredotočenost na tekstualnost dovela do povratka kazališta u političko tijelo, ili drugim riječima, u utjelovljenu i diskurznu politiku. Naime, posljedice teorijskog buma donijele su korjenito obnovljeno zanimanje za mnoga prizorišta koja su izvedbeni studiji pri prvotnom prijelazu u paradigmu zanemarili, a osobito za topose diskurza i teksta.

Koncept kulturne izvedbe koji se razvio pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća istaknuo je prisutnost kazališnoga tijela. Eksplozija teorije sedamdesetih i osamdesetih godina izazivački je osporila čimbenost tog tijela radikalnim preispitivanjem same prisutnosti. U tom su pogledu osobito bitna dva teksta Jacquesa Derrida –

iščitavanje Artauda u "Kazalištu okrutnosti i zaključenosti prikazivanja", te iščitavanje Lévi-Straussa u "Strukturi, znaku i igri u diskurzu humanističkih znanosti". Između kazališta i antropologije ova dekonstrukcijska iščitavanja tvrde da se prisutnost i odsutnost upisuju u sustav konceptualnih hijerarhija, u mrežu vrednovanja koja uključuje i opreke poput istine/neistine, znanosti/umjetnosti, govora/pisanja/stvarnosti/prikazivanja i tijela/jezika. U *O grammatologiji*^{**} (1974) Derrida ovaj sustav i njegovu povijest odreduje kao "logocentrizam", prevlast govome ili pisane riječi koju karakterizira kao "ni manje ni više nego najizvorniji i najmoćniji etnocentrizam u procesu vlastita nametanja svijetu."⁴² Kritika prisutnosti s odgovarajućim prevrednovanjem vrijednosti dogadaj je s potpisom francuskog poststrukturalizma, a on se pak sam po sebi prometnuo u putokaz koji – s pravom ili ne – nosi imena Bataillea, Baudrillarda, Barthesa, Bourdieuia, Cixous, Clément, de Certeaua, Deleuzea, Derridaa, Foucaulta, Girarda, Guattarija, Irigaray, Kristeva, Lacana, Levinasa, Lyotarda i Serresa.

Na tragu eksplozije teorije, a uslijed zalaza aktivizma šezdesetih i sedamdesetih godina te nevjerojatnog uspona reganizma u osamdesetima, kritička je teorija postupno preuzeila čimbenost koju su umjetnici, aktivisti i proučavatelji dugo pripisivali tijelu. Blau ovaj pomak bilježi u ogledu *(Re)cikliranje šezdesetih*^{***} i tvrdi da "kad je radikalni aktivizam šezdesetih godina jenjao ili se povukao, na površinu je ponovno izbio u *teoriji* kao novoj erotici diskurza. /.../ Životnostilske žudnje i polimorfna perverzija što ih je slavio Woodstock i naizgled sašekao Altamont također su otišle u ilegalu, povukle se preko Atlantika i ušle u visoke intelektualne tradicije europske misli, doobile *ideologiju* za koju su ih u šezdesetima optuživali da je *nemaju* i sada se biorazgradivo recikliraju kao napad na falogocentričnu strukturu buržoaske moći i njezinu nevidljivu ideologiju."⁴³ Ova se teorija nije ograničila na francuski strukturalizam i poststrukturalizam jer su i radovi frankfurtske škole i Centra za suvremene kulturne studije u Birminghamu također pridonijeli eksploziji novih pristupa. Kod dotičnog recikliranja kvaka nije bila samo u uvođenju teorijskog diskurza – jasno je da su takav diskurz rabili raniji teoretičari izvedbe – nego u pojačanom elemen-

^{**}"Le théâtre de la cruauté et la clôture de la représentation" i "La structure, le signe et le jeu dans le discours des sciences humaines" (prev.)

^{***}*De la grammatologie*, 1967. (prev.)

^{***}*(Re)cycling the Sixties* (prev.)

tu filozofske kritike. Reinelt i Roach komentiraju da je "nova" teorija humanističke znanosti vratila filozofiju: povijest i kritika izvedbe s drugim su se humanističkim disciplinama poput engleske književnosti, modernih jezika i povijesti vratile na temeljno preispitivanje pozadinskih pretpostavki i vlastita shvaćanja predmeta istraživanja općenito.⁴⁴ Ukratko, nova je teorija kritici dominantnih društvenih normi dodala kritiku znanstvenog istraživanja izvedbe.

Blauovo "recikliranje šezdesetih" i "eksplozija teorije" Reinelt i Roacha pomažu nam da na ovome mjestu zabilježimo važan pomak, koji će nazvati pomakom "s teatra na teoriju". Tijekom prošlih dva i pol desetljeća utjecaj kritičke teorije pridonio je da "što" i "kako" izvedbene čimbenosti dožive preobrazbu, a pripomogao je i njezinu poopćavajućem kretanju. Ovaj pomak s kazališta na teoriju sam po sebi obilježava još dublji prijelaz, jer se *unutar samog prijelaza dogodio novi prijelaz*. Čimbenost, taj preobražajni potencijal kulturne izvedbe, i sama se preobrazila.

Ovu preobrazbu možemo smjestiti razmotrimo li modele izvedbene čimbenosti, paradigme koje pripadaju paradigmama izvedbenih studija. Kazalište, koje je proučavateljima izvedbe poslužilo kao najplodniji formalni model za analizu kulturne izvedbe, postupno je tu ulogu ustupilo samoj teoriji. Ako je kazalište proučavateljima izvedbe pomoglo da izvedbu "sagledaju" kao utjelovljene prakse, kritička je teorija to videnje izazivački osporila, štoviše, osporila je i samo polje njegove teorijske vidnosti, prisutnost koja ga ubličuje. Postavljajući izazov uokvirivanja neobilježenoga unutar teorije, Phelan piše: "Vidnost je zamka. /.../ priziva nadzor i zakon; izaziva vojerizam, fetišizam, kolonijalističku/imperijalističku jagmu za posjedovanjem."⁴⁵ Budući da su i praktičari i znanstveni istraživači čimbenost izvedbe prvočno vidjeli u prisutnosti tijela koja izvode, poststrukturalistička je kritika prisutnosti pridonijela cijelom nizu novih konceptualnih pomaka unutar proučavanja kulturne izvedbe.

Nabrojimo neke od najočitijih razvojnih trenutaka. Utjecaj Winnicottove i Piagetove psihologije u zasjenak je bacila lacanovska psihanaliza, koja isticanjem strukturalnog odnosa žudnje i jezika premješta prisutnost subjekta u uporno odgađanje duž označiteljskih lanaca. Na sličan je način sustavno opadala važnost Goffmanova djela, štoviše i sociologije općenito, jer se poimanje društvenoga

raskomadalo i raspršilo među raznim i konkurentnim glasovima. Antropologija je bila ključna za oblikovanje paradigme, a sad je i ona izgubila negdašnju ulogu, što u velikoj mjeri duguje kritikama vlastite kulturnalne iskonstruiranosti i sve većoj važnosti mnoštva pristupa vezanih uz kulturnalne studije, uključujući etničke studije, teorije roda i spolnosti, te postkolonijalnu teoriju. Jasno je da je svaki od ovih razvojnih trenutaka uključivao različite izazove koji su se nametali u različito vrijeme i na različitim mjestima, no sve ih je prožela i poststrukturalistička kritika prisutnosti.

U prošlih je deset godina izvedbena prisutnost jedan od najznačajnijih izazova primila iz dekonstrukcijskih iščitanja Austinove teorije govornog čina. Austinova je analiza performativnih iskaza kroz djelo Judith Butler i drugih teoretičara proučavareljima pružila neumoljivo orude s pomoću kojeg mogu proučavati kako izvedba utjelovljuje simboličke sisteme i, što je još radikalnije, kako takvi sistemi pridonose konstruiranju i tvorbi tijela kao takvog. Tijelo nipošto nije nestalo iz izvedbenih studija. Štoviše, tijela su se namnožila i razgranala jer se sve više ljudi lača kulturnalne izvedbe kao sredstva za izazivačko osporavanje društvenih normi.

Drugi i dublju preobrazbu izvedbene prisutnosti donijela je hipерпосредованост društvene produkcije s pomoću računala i informatičkih mreža. To je u okvirima kulturnalne izvedbe omogućilo uklapanje medijskih tehnologija u izvedbe uživo i obrnuto. Mediji su se na izvedbenim prostorima već odavno uvriježili, no sada pak digitalni mediji kartografiraju i u sebe upisuju i same te prostore. S pomoću programa poput *LifeForms* koreografi mogu generirati pojedine sekvence pokreta i na računalima komponirati cijele plesne komade, da bi ih potom u studiju "pretočili" u tijela koja plešu. S druge pak strane senzori za pokret mogu bilježiti izvođaćeve geste da pokrete bude moguće digitalno pohraniti i obraditi za stvaranje računalnih animacija. Računalni se sustavi povezuju sa starijim medijima poput filma, audiotehnike, videotehnike, sintesajzera itd. te ih i medusobno povezuju pa tako mogu razložiti i presložiti elemente, te "raspodijeliti" ili bolje rečeno preraspodijeliti izvedbene prisutnosti. Riječi i činovi se raščlanjuju, a utjelovljene izvedbe mogu se ponovno oblikovati prema diskurznim performativima jer se i izvedbe i performativi uranjuju u mreže citatnosti.

Ako pomak s kazališta na teoriju možemo shvatiti kao zbivanje na nizu poprišta, prati ga i preobrazba funkcionalnog modela kulturnalne izvedbe. Vidjeli smo da su obredni procesi prvim proučavateljima izvedbe pružili važan model čimbenosti, koji su ovi nadalje poopćili diljem cijelog polja kulturnalne izvedbe. U socijalnom i političkom kontekstu šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća ovaj je model pridonio formuliranju strategija utjelovljenog prekoračenja, koje su se očitovale u izvedbama u rasponu od Grotowskoga do Spiderwoman. Međutim, osamdesetih i devedesetih godina obred gubi ulogu općeg modela čimbenosti; bolje rečeno, obred je sam po sebi postao sirovina za drugi proces uspostave modela, koji se pak usredotočuje na umjetnost performansa. Osobito u svom najprepoznatljivijem obličju – kao sprega tijela i nekih priča – umjetnost performansa nametnula se kao nevjerojatno kritičko i plodno prizorište na kojem istraživači mogu teorijski obraditi posredovano djelovanje utjelovljenih praksa i diskurzivnih iskaza. Zahvaljujući radu Laurie Anderson, Karen Finley i Guillermu Gómez-Peña (da navedemo samo nekolicinu od bezbroja pojedinaca i grupa koji su u bavljenju kulturnalnim prikazivanjem posegnuli za umjetnošću performansa), taktike prisvajanja, parodije i skretanja preko granica kulture dobjile su središnju ulogu u formuliranju čimbene izvedbe. Ovoj su teorijskoj obradi pridonijeli i drugi žanrovi, posebice transvestija, *voguing* i *rap*, no umjetnost performansa u prošla se dva desetljeća pokazala kao najproduktivnije prizorište praktičkog i teorijskog eksperimentiranja. Carlson dvije trećine svog pregleda u biti posvećuje povijesti i teoriji umjetnosti performansa. A mnogima koji se bave eksperimentalnom umjetnosti *performance* i jest umjetnost performansa.

O ovoj su preobrazbi izvedbene čimbenosti mnogi raspravljali, a često u vezi razlika između moderne i postmoderne umjetnosti performansa. U *Prisutnosti i otporu* (1992) Philip Auslander u opisu postmoderne izvedbe navodi da ona uključuje pomak s prekoračenja na otpor, a njih pak ovdje možemo shvatiti kao dvije različite strategije izvedbene čimbenosti. Transgresivna se čimbenost postavlja kao prisutnost izvan sile koja otuđuje, te se smješta u oprek u odnosu na dominantne društvene strukture i oblike. Nasuprot tome otpornačka se čimbenost javlja iznutra i nužno se upisuje u same sile moći čije slogove prisutnosti i odsutnosti nastoji osporiti. Razlika između tih strategija odgovara i razlici u shvaćanjima moći: dok

transgresivna čimbenost nastoji srušiti totalitarizam Establišmenta, otpornačka čimbenost nastoji podrobiti prevlasti etnofalogocentrizma. Auslander tvrdi da se postmoderna čimbenost ne pokušava suprotstaviti društvenim normama i institucijama, nego se u njih uvlači nenametljivom kritikom i/ili parodijama prikazivačkih medija. Tu promjenu jezgrovito formnlira naslov jednog poglavlja: u "Od politike ekstaze do ekstaze komunikacije" piše da "društveni subjekt više ne može zauzeti položaj u društvenoj drami, nego je redovito već stopljen s društvom kao elektronskom komunikacijom."⁴⁶

Pomak s transgresivne na otpornačku čimbenost zrcali sve veću nevoljnost umjetnika, aktivista i teoretičara da izvedbenoj čimbenosti daju podlogu bilo u idealnoj ili u materijalnoj prisutnosti. Raspravama o tim modelima čimbenosti dodatnu su oštricu dale sve raskoračnije kulturne razlike koje su na djelu u teoriji i praksi izvedbe. U "Izvedbi i suvremenoj teoriji", III. dijelu svoje knjige *Izvedba*, Carlson posljednja poglavila posvećuje dvjema strategijama političke umjetnosti performansa, od kojih se jedna temelji na identitarnoj politici šezdesetih i s početka sedamdesetih godina 20. stoljeća, a druga na postmodernoj kritici prisutnosti. Razlike između tih dviju strategija proizvleće su neupadljivu, ali duboku promjenu u izvedbenim taktikama.

Carlson → Postmoderni performans ne nudi otpornačke političke "poruke" ili prikaze kao politički performansi šezdesetih godina, nego pruža otpor upravo time što ne daje ni pozitivne ni negativne "poruke" koje bi se lako mogle uklopiti u raširene predodžbe o političkoj misli, nego pak izazivački osporava procese samog prikazivanja, iako mu je prikazivanje nužno sredstvo za provedbu tog projekta.⁴⁷ ←

Te promjene ponovno možemo povezati s nabrijavanjem kritičkih vrijednosti do kojeg je došlo nakon eksplozije teorije. Jedna je čimbenost izazvala drugu. Kritika prisutnosti izazivački je osporila samu srž identitarne politike, položaj subjekta i autentičnu prisutnost koja može poslužiti kao polazište za oporbeno prekoračenje. S obzirom na političke interese nije nikakvo čudo da je pojавa postmoderne izvedbe u prošla dva desetljeća izazvala najžučnije rasprave unutar izvedbenih studija. To pak ne znači da je identitarna politika pala u zasjenak; kao što pokazuje Carlson, pojavila se plodna napetost "između želje za pružanjem podlage za djelotvorno političko djelovanje potvrdom specifičnog identiteta i položaja

subjekta, te želje za podrivanjem esencijalističkih prepostavki o kulturnim konstrukcijama."⁴⁸ No i sam raskorak između tih želja potkrepljuje njihovu različitost, njihovu drugost.

Unutar prijelaza dogodio se još jedan prijelaz. Eksplozija teorije obilježava prag između pragova, granično iskustvo u kojem jedna liminalnost izaziva drugu dok o paradigmama čimbenosti promišljamo, raščlanujemo ih, ponovno ih sklapamo i preobražavamo. Odjeci teorije i umjetnosti performansa prisvojili su, isparodirali i reciklirali i samu povratnu spregu između obreda i kazališta, koja je za raniji naraštaj izvodača i proučavatelja bila tako plodna. Dok se prvotni paradigmatski prijelaz s diskurza na tijelo često postavljao kao odbijanje ili isključivanje prvog pojma i sukladno vrednovanje prisutnosti uočene u drugome, kasniji je prijelaz nastojao uključiti oba pojma premještajući ih unutar općenitijeg područja istraživanja. Tako prijelaz nakon eksplozije nikako nije običan obrat ili povratak: preinacijo je samo prizorište izvedbe. Premještena, ali ne i zamjenjena, čimbenost utjelovljene transgresije preradena je u čimbenost diskurznog otpora, a izvedbena nazočnost usput ustupa mjesto izvedbenoj iterabilnosti.

PAS DE PARADIGME

Sve ove promjene, i preobrazbu čimbenosti iz prekoračenja u otpor i pomak modela s kazališta na teoriju te s obreda na umjetnost performansa, moramo dovesti u vezu s još jednim važnim procesom koji se u izvedbenim studijima do kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća osjetno zahuktao. Pritom mislim na njihovu institucionalizaciju u svojstvu discipline i struke. Ukratko, prijelaz u paradigmu s ulica je i barikada vodio do učionica i predavaonica. Godine 1980. Poslijediplomski studij teatrologije na Sveučilištu New York preimenovan je u Odsjek za izvedbene studije. Nedugo poslije toga Sveučilište Northwestern svoj je Studij usmene interpretacije takoder pretvorilo u Odsjek za izvedbene studije. Slični su se studijski programi do danas pojavili na Arizonskom državnom sveučilištu te sveučilištima Southern Illinois, North Carolina-Charlotte, kao i u inozemstvu, u Velikoj Britaniji i Australiji.

Kako treba tumačiti činjenicu da se formalna institucionalizacija izvedbenih studija dogodila usporedno s njihovom preobrazbom iz transgresivnih u otpornačke strategije čimbenosti? Mogli bismo

ustvrditi da nam teorije o "otporu iznutra" u konačnici samo opravljaju vlastite interese jer oni koji ih formuliraju samo pružaju legitimnost našem vlastitom djelovanju u akademskom svijetu. Na sličan bismo način mogli tumačiti i isticanje vrijednosti teorije izvedbe: naravno da je teorija izmjestila kazalište kao model-vodilju izvedbenih studija: proučavatelji proizvode teoriju, a ne kazalište, itd. Takve argumente ne možemo potpuno odbaciti. No utjecaj teorije i pojava otpornjačke čimbenosti ne ograničavaju se samo na proučavatelje: na europsku su teoriju reagirali i umjetnici i aktivisti, te su otpornjačke strategije primjenili u praksi. Tako bismo na zamjerku mogli odgovoriti tvrdnjom da su proučavatelji izvedbe samo držali korak s onima koje proučavaju te da se paradigma morala institucionalizirati da bi olakšala istraživanje i nastavu izvedbe. Ni takve argumente ne možemo olako dobaciti.

Umjesto da biramo između navedena dva iščitavanja, mogli bismo ih približiti, te paradigmno prevrednovanje čimbenosti i njezinu vlastitu institucionalizaciju shvatiti kao dva razvoja dogadaja koji se uzajamno podupiru. Drugim riječima, proučavatelji izvedbe istodobno su odgovorili na promjene u izvedbama koje proučavaju i u vlastitim *izvedbama proučavanja*. Oba razvoja dogadaja opet treba smjestiti unutar šireg društvenopolitičkoga konteksta. Sjetimo se kako se Blau prisjeća libidnog razmišljanja šezdesetih godina 20. stoljeća koje je "podnivalo represivni tekst i unijelo razdor i na sveučilišta i u institucije književnosti i kazališta". Proučavatelji izvedbe svojom su nepovjerljivosti prema institucijama i diskurzno utemeljenim metodama te teorijom utjelovljenog prekoračenja odgovorili na normativne sile koje su djelovale i u akademskome svijetu i izvan njega. Točnije, bili su u izravnoj vezi s pokretom za gradanska prava, proturatnim prosvjedima i feminističkim pokretom koji se upravo profilirao, a svi su se oni i konceptualno i fizički suprotsravljavali postojećim društvenim institucijama.

U sveučilišnim su se okvirima proučavatelji kulturne izvedbe borili da bi je odredili kao zaseban predmet znanstvenoistraživačkog i nastavnog rada. Reinelt i Roach tvrde da:

Reinelt →
Roach

Povijest teatrološke discipline Itaj pojma ovdje svjesno čitam kao izvedbene studijel povijest je borbe za samostalnost od odsjeka za englesku književnost i odsjeka za govor, te isticanja svojevrsne odvojenosti od ostalih studijskih grupa. Svojatanje te zasebnosti bilo

je nužno, politički nužno, makar i po cijeni određenog osamljivanja i hermetičnosti – a ta se posljedica nažalost obistinila na mnogim teatrološkim odsjecima.⁴⁹ ←

Medutim, razvoj strategija "otpora iznutra", te širenje istraživanja tako da obuhvate i utjelovljene prakse i diskurzne iskaze, pridonijeli su preispitivanju ovog separatističkog pristupa. Gledamo li institucijski, ako se disciplina prije eksplozije taktički zatvarala u sebe i nastojala odcijepiti od odsjeka za englesku književnost, govor i tradicionalnu teatrolologiju, tada se nakon eksplozije taktički usmjerila na ponovnu uspostavu veza i sklapanje saveza. Reinelt i Roach pišu da je/sada čak nužnije priznati međuzavisnost srodnih nizova disciplina i ulogu izvedbe u proizvodnji kulture u najširem smislu, te na tome ustrajati.⁵⁰ Kao i šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, ovaj se institucijski poticaj stapa sa zamašnjim društvenim silama. Osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća prihvaćanje diskurza, teorija i prakse otpornjačke čimbenosti proširili su se diljem umjetničkih, aktivističkih i akademskih zajednica, kojima pak upravljaju različiti skupovi normativnih sila, poput onih što se vrti oko prava na pobačaj, odnosa prema sidi, apartheidu, saveznih finansijskih potpora za umjetnost, prava homoseksualaca i lezbijski i multikulturalizma. Ovaj nam širi društvenopolitički kontekst omogućava da shvatimo kako promjene u strategijama čimbenosti i disciplinskog oblikovanja jedna drugu nadopunjavaju: iz ove je perspektive jačanje institucionalnih saveza samo po sebi taktika otpornjačke čimbenosti.

Imamo dva modela čimbenosti i eksplozivnu preobrazbu između njih: ovdje možemo iščitati obilježja onoga što će Kuhn nazvati paradigmatskim pomakom unutar izvedbenih studija. Golemi korpus novih istraživanja, eksplozija teorije, recikliranje Tijela ljubavi – sve te dojmljive figure ocrtavaju preusmjeravanje i skretanje prijelaza u paradigmu u slučaju izvedbenih studija. No kroz ovo se iščitavanje izvedbenih studija provlači još jedan paradigmatski pomak. Kao što možemo pročitati u Sremičinom i Hendersonovom udžbeniku, polje usmene interpretacije pridonijelo je uspostavi izvedbenih studija i njihova pojmovnog određenja izvedbe. Iako Stern i Henderson navode većinu ranih teoretičara koje je spomenuo MacAloon, drugi par teoretičara nudi drukčije gledište na odnos između usmene interpretacije i izvedbenih studija te pritom iscrtava alternativni paradigmatski pomak.

U ogledu pod naslovom "Paradigma za izvedbene studije"⁵¹ iz 1987. Ronald J. Pelias i James VanOosting ne prikazuju izvedbene studije kao pojavu revolucionarne nove paradigmе, nego kao paradigmatski pomak koji se dogodio unutar već postojeće discipline. Uzveš taj pomak kao početnu postavku, odlučuju izmjeriti "objasnjljenu moć paradigmatskog predmrnijevanja."⁵²

Pelias
VanOosting

Izvedbeni studiji nastupaju s teorijskim usmjerenjem koje čvrsto uokviruje disciplina ljudske komunikacije, a oplemenjuju ga područja poput antropologije, teatroligije, folkloristike i pučke kulture. Izvedbeni studiji djeluju iz govorne komunikacije, potječu iz interpretacije književnosti i usredotočuju se na izvedbenu i estetsku narav ljudskog diskurza. Temelj im je u umjetnosti, pronose spoznajno-teorijske postavke, postavljaju metodološke postupke i traže nove pedagoške pristupe.⁵²

Pelias i VanOosting zaključuju da "zasad još ne možemo reći" je li se dogodio paradigmatski pomak. Međutim, vidimo da ga njihova pretpostavka uokviruje kao paradigmatski pomak *prema* izvedbenim studijima, dok tumačenje koje sam ja dosad razvijao nagovješće da se paradigmatski pomak dogodio *unutar* izvedbenih studija. Njihova povijest ponavlja prijelaz "stjecaja kazališta i antropologije" koji sam ovdje pratio, ali se od njega i razlikuje; uvježbava drugu putanju do izvedbe.

Čvrsto smjestivši izvedbene studije unutar govorne komunikacije, Pelias i VanOosting u završnici teksta okupljaju različite žanrove sljedećom kružnom slikom: "paradigmatska veza između usmene interpretacije i izvedbenih studija mogla bi prikazati izvedbu književnosti kao središnji krug koncentrična lika koji se širi na van i uključuje društvene drame, obrede, pripovijedanje, viceve, organizacijske metafore, svagdašnje razgovore, štoviše, svaki komunikacijski čin koji ispunjava kriterije estetskog diskurza."⁵³ Dolazim u napast da kažem kako ova slika, koja podsjeća na veliku metu, označava prizorište na kojem se usmena interpretacija sastala s antropologijom, a nalazi se negdje u Illinoisu (u Peliasovu i VanOostingovu članku iz 1987. stoji da su "izvanredni profesori izvedbenih studija na Odsjeku za govornu komunikaciju Sveučilišta Southern Illinois; Sveučilište Northwestern nalazi se u Evanstonu sjeverno od Chicaga). Između prijelaza koje bismo mogli nazvati

⁵¹"A Paradigm for Performance Studies" (prev.)

srednjozapadnim i istočnim postoje mnoge opreke, no najvažnija im je razlika u naglascima koje pridaju diskurznim i utjelovljenim praksama. Znanstveni istraživači čije je predmrnijevanje zadojila usmena interpretacija književnosti analitičku prednost odavno daju diskurznim praksama; njihov je paradigmatski pomak na izvedbene studije istaknuo važnost utjelovljenih praksa, a istodobno je uveo nova tijela za analizu i nove metode za njezino provođenje. S druge je pak strane istraživačima čije je predmrnijevanja zadojila teatroligija pojava izvedbenih studija istaknula utjelovljene, a ne diskurzne prakse. Ovu razliku možemo iščitati iz opreke između Schechnera, koji književne tekstove često isključuje iz polja izvedbe, te Peliasa i VanOostinga, koji okupljaju žanrove izvedbe, a ne spominju umjetnost performansa, žanr koji je vjerojatno najdalje otisao u iskušavanju granica tijela. No sad su u spoju Istoka i Srednjeg zapada proučavatelji koji dolaze s područja teatroligije pridali dodatnu pozornost diskurzu, dok su se proučavatelji s područja književnosti okrenuli ka utjelovljenju.⁵⁴

Stjecaj ta dva prijelaza u paradigmu formalizirao se devedesetih godina 20. stoljeća. Godine 1990. poslijediplomski studenti Sveučilišta New York organizirali su PSI (što je prvotno bila skraćenica za "Performance Studies International"), veliku konferenciju i festival na kojima su kao domaćini zajednički nastupili odsjeci sa sveučilišta New York i Northwestern. Od 1995. naovamo ta su dva odsjeka upriličila niz konferencija, dvije u New Yorku (na jednoj se kao domaćin pridružilo i Sveučilište grada New Yorka), te po jednu u Evanstonu i Atlanti (gdje im se kao domaćin pridružio Georgijski institut za tehnologiju). Iz konferencije u Atlanti 1997. proizašlo je stvaranje prve strukovne organizacije na tom polju, koja je nekako podudarno ponijela ime konferencije iz 1990., Performance Studies international, ili PSi. Potonje su konferencije održane na Sveučilištu Wales i Arizonskom državnom sveučilištu.

Unatoč tako redovitim konferencijama i organizacijskom razvoju, institucionalizacija izvedbenih studija povijest je pobijanja i pomirbe. Proučavatelji izvedbe desetljećima ističu društvenu čimbenost našeg znanstvenoistraživačkog i nastavnog rada: ne samo da pozivaju na izazivačko osporavanje normi znanstvenog rada i pedagogije, nego u tom izazovu i sudjeluju. Iz te je perspektive i sama pomisao na neku paradigmu izvedbenih studija paradoksalna, da ne kažemo zabluđjela. Schechner piše da je "svaki poziv ili djelovanje u svrhu

uspostave nekog 'jedinstvenog polja' po [njegovu] mišljenju nerazumijevanje upravo fluidnosti i zaigranosti koje se ubrajaju u osnovne sastavnice izvedbenih studija.⁵⁵ Joseph Roach iznio je postavku da izvedbeni studiji ne tvore disciplinu, nego "interdisciplinu" ili "post-disciplinu".⁵⁶ Proučavateljima izvedbenih studija, uključujući i mene, ovi su argumenti poznati i važni jer djelomice tvore predodžbu o nama kao o polju radikalnih istraživanja. No netko tko izvana istražuje to polje možda se neće složiti. Taj bi izvanjski istraživač mogao navesti naše žanrove izvedbe, kanone literature, metode i discipline, kolegije i nastavne planove, akademske programe, odsjekе, strukovne organizacije, intelektualne povijesti pa i nadmetanja i fluidnost i komentirati: ako stvar funkcionira kao paradigma...

Obrtanje i skretanje prijelaza izvedbenih studija u paradigmu, kao i rasprave o tome je li riječ o disciplini ili nije, proizlaze iz napetosti između dvije želje: želje da kulturnu izvedbu uspostavimo kao polje proučavanja s institucijskom i stručnom legitimnosti, te želje da izbjegnemo ponovnu uspostavu akademskih normi, koje se pak same po sebi vezuju uz izvaninstitucijske sile. Vidjeli smo da su uvođenjem izvedbe kao predmeta kulturne analize i sebe kao subjekata znanja proučavatelji izvedbe usvojili dvije različite strategije u odnosu prema institucionalizaciji: raskidali su s tradicionalnim poljima poput teatrolologije, govorne komunikacije i engleske književnosti, a s druge su pak strane nastojali uspostaviti saveze i s tim i s drugim poljima. No da bismo održali izazov čimbenosti koji smo pripisali i svojim predmetima i sebi, uveli smo i paradigmu koja izazivački osporava Establišment, Kulu od bjelokosti, sveučilišni lekcijski stroj i sve paradigmе koje se unutar njih prerazmještaju. Ova je napetost i bila i jest produktivna, reproduktivna i kontraproduktivna u isti mah – da ne kažemo destruktivna i dekonstrukcijska. Ne postoji jedna paradigma izvedbenih studija, nego eksplozija paradigmi, skup i rasap modela i modelara, složen i katkad protuslovan proces raščlambe, uspostave modela i razaranja paradigm. *Pas de paradigme.* Paradigmmin korak (i kočenje). Nema ni paradigmе, nema prijelaza; imamo samo više paradigm i više prijelaza.

LIMINALNA NORMA

Pokušajmo ponovno sastaviti dvije paradigmе čimbenosti, dva modela kulturne izvedbe koja iz ovih tumačenja možemo iščitati. U

prvome čimbenost nalazi podlogu u utjelovljenim prekoračenjima, u praksama koje brusi kazalište, obred i drugi vidovi obrazovanja tijela. Ovdje se izvedba smješta između kazališta i obreda: prag joj je pokazalištenje obreda i ritualizacija kazališta. Sučeljavanja, dogadanja *in situ*, su-unazočivanja pojedinačnih i društvenih tijela redom oprimjeruju preobražajnu moć izvedbe u prvim desetljećima izvedbenih studija i prije nego što su uopće dobili taj naziv. Drugi model čimbenosti, model otpora, kreće iz diskurzâ kritičke teorije i eksperimenata umjetnosti performansa: na njegovoj je kresti teorija prakse i praksa teorije. U prošla dva desetljeća čimbenost izvedbe sve više (ali ne i isključivo) tvore posredovani susreti, parodijska prisvajanja, te tijela koja konstruiraju diskurz i koja se konstruiraju diskurzom. Na prijelazu između ova dva modela izazov čimbenosti se posuvraća: s prekoračenja u odnosu na totalitarnu moć koje dolazi s nekog izvanjskog prizorišta prelazi na otpor hegemonijskoj moći iz nutrine dotičnoga sloga moći.

U tom prijelazu s transgresivne na otpornjačku čimbenost kazalište i obred nikako nisu ostali po strani. Dan danas se ubrajaju među najvažnije predmete proučavanja: iako su kao modeli ostali u drugome planu, nisu potpuno nestali. Danas ne možemo *promišljati* polje kulturne izvedbe i paradigmu izvedbenih studija, a da ne spomenemo kazalište i obred. Da tako kažemo, ostaju specifična i povijesna mjerila za svaku opću teoriju kulturne izvedbe. Kazalište i dalje pruža važne formalne referencije za pojmovno određenje kulturne izvedbe; povrh toga, odsjeci za teatrologiju i organizacije poput Udruge za kazalište u visokom školstvu i Američkog društva za kazališna istraživanja* pružaju važne osnove za poučavanje i istraživanje. Na sličan način antropologija kao disciplina proučavateljima izvedbe danas pruža važne metodološke pristupe, osobito one vezane uz etnografski terenski rad.

Nadalje, liminalnost je na razmedu teorije i umjetnosti performansa ostala jedno od najčešće spominjanih obilježja izvedbene čimbenosti. Primjerice, Carlson svoj pregled iz 1996. zaključuje poglavljem pod naslovom "Zaključak: što je izvedba?" i završava ga sljedećom definicijom koja se bavi i liminalnosti i kazališnosti.

Carlson → [Izvedba] je specifičan događaj čija je liminoidna narav u prvom planu, gotovo se redovito jasno odvaja od ostatka života, upozorju-

*Association for Theatre in Higher Education, American Society for Theatre Research (prev.)

je izvodači i nazoči joj publika, a i jedni i drugi u tom iskustvu vide materijal koji treba tumačiti, o kojem treba promišljati i u nj se uključiti – osjećajima, umom, a možda i tjelesno. Ovaj osobiti osjećaj trenutka i usredotočenosti zajedno s obuhvatnom društvenom ovojnicom sprežu se s tjelesnosti kazališne izvedbe i pretvaraju je u jedan od najmoćnijih i najčimbenijih postupaka koje je ljudsko društvo razvilo u svrhu procesa kulturnog i osobnog samopromišljanja i eksperimentiranja, koji čovjeka beskonačno očarava.⁵⁷ ←

Proučavatelji i dalje ističu liminalnost ili “međutnost” (*in-betweenness*) same paradigme. U ogledu “Što su uopće izvedbeni studiji?”* iz 1998. Schéchner zapisuje: “Izvedbeni studiji su ‘*inter*’ – između. Medurodni su, interdisciplinarni, interkulturnalni – što znači da su u biti nepostojani. Izvedbeni se studiji opisu definiraju, ili ga odbacuju. Izvedbene studije kao disciplinu nije moguće uspješno iskartografirati jer prekoračuju mrede i zadiru na mjesta gdje ih nitko ne očekuje. U srži su “međutni” pa ih nije moguće fiksirati i točno smjestiti.”⁵⁸ Znači da je liminalnost i dalje ključan čimbenik u artikuliranju čimbenosti kulturne izvedbe i izvedbenih studija, bez obzira shvaćamo li tu čimbenost kao transgresivnu ili otpornjačku.

Avangardne prakse, rubne skupine i marginalizirani narodi, prelaženje granica, prekoračenje meda i ograničenja možemo teorijski obraditi u okvirima liminalnosti, a to i činimo. Što je izvedba? Što su izvedbeni studiji? “Liminalnost” je možda najsažetiji i najtočniji odgovor na oba pitanja. Paradoksalno je da je uporna uporaba toga koncepta unutar samog polja *promenula liminalnost u svojevrsnu normu*. Drugim riječima, danas čimbenost izvedbe i vlastitih istraživanja – ako već ne isključivo, onda veoma uključivo – određujemo u smislu liminalnosti, točnije, kao oblik aktivnosti čija nam prostorna, vremenska i simbolička “međutnost” omogućava da društvene norme zamrznemo i izazivački osporimo, da se njima poigravamo pa čak i da ih preobrazimo. Taj koncept nismo samo primijenili na izvedbe; pomogao nam je da *konstruiramo* predmete istraživanja usmjeravajući nas u izboru aktivnosti koje treba proučiti, u njihovoј formalnoј analizi i političkom vrednovanju. Kao što smo vidjeli, liminalni obred prijelaza također funkcioniра kao dojmljiv amblem same paradigme, njezina začetka i dalnjeg razvoja.

*“What Is Performance Studies Anyway?” (prev.)

Da bih istaknuo normativnu dimenziju liminalnosti, prozvao sam je *liminalnom normom*. Općenitije gledano, liminalna norma djeluje u svakoj situaciji gdje isticanje vrijednosti liminalnog prekoračenja ili otpora postaje normativno – pa teorijska obrada takve norme može postati subverzivna. Termin “liminalna norma” skovao sam nedugo nakon čitanja još jednog navoda o obredima prijelaza, ovaj put iz pera Michela Foucaulta. U intervjuu pod naslovom “Obredi isključivanja” Foucault razmatra kako se kapitalističke norme pedagoški upisuju:

Foucault → Prva je funkcija sveučilišta da studente izbaci iz optjecaja. No druga mu je pak funkcija uklapanje. Nakon što je student šest ili sedam godina života proveo u tom umjetnom društvu, postaje “stopiv”: društvo ga može usisati. U međuvremenu je neprimjetno primio vrijednosti dotičnog društva. Stekao je društveno poželjne modele ponašanja tako da će spomenuti obred isključivanja naposljetku dobiti vrijednost uključivanja, povrata i ponovnog stapanja. **U tom se smislu sveučilište zacijelo gotovo uopće ne razlikuje od sustava u takozvanim primitivnim društvima gdje su mladiće u adolescentskoj dobi držali izvan sela te ih podvrgavali inicijacijskim obredima koji ih odvajaju i prekidaju im svaki doticaj sa stvarnim, aktivnim društvom. Nakon određenog se vremena mogu cijelovito ponovno uklopiti ili stopiti.**⁵⁹ ←

Drugim riječima, Foucault normativnu funkciju sveučilišta u suvremenom društvu objašnjava upravo obredima koje proučavatelji izvedbe odavno navode u teorijskoj obradi čimbenosti izvedbe.⁶⁰

I Turner je prepoznao u krajnjoj liniji konzervativnu ulogu liminalnih obreda prijelaza u agrarnim, predindustrijskim društvima, gdje ti obredi gotovo uvijek učvršćuju postojeće društvene strukture. Usredotočivši se na kulturnu izvedbu u industrijskim društvima, naposljetku je razlučio liminalno od liminoidnoga, pri čemu se potonje odnosi na kulturne aktivnosti u “naprednim” društvima, kojima je svojstveno strogo odjeljivanje rada i dokolice.⁶¹ Međutim, gotovo je nedvojbeno da se Turner s najvećim zanimanjem i najstrastvenije bavio protustrukturalnim elementima koje je teorijski obradio i u liminalnim i u liminoidnim aktivnostima pa je upravo te elemente istaknuo u kritičkom dijalogu sa Schechnerom i drugim proučavateljima izvedbe (Foucault te elemente ne spominje u gore

navedenom tekstu, no činjenica je da na drugim mjestima naglašava važnost "graničnih iskustava" za vlastiti teorijski rad).⁶²

Liminalna je norma ovdje bitna zbog nekoliko medusobno povezanih razloga. *Prvo*, pokazuje kako se sile normativnosti mogu pretvoriti u mutacijske sile i obrnuto. Turner je u svojim etnografskim istraživanjima priznao da liminalne prakse društva Ndembu mogu dovesti ili do raskola, ili do učvršćivanja postojećih društvenih struktura, pri čemu je najuočljajniji ishod učvršćivanje. Međutim, budući da se liminalnost poopćila diljem novog polja kulturalne izvedbe – to jest, budući da su je ponovno navodili, vadili iz konteksta i nanošeno kontekstuirali – razmjerno malobrojni primjeri raskola i radikalne preobrazbe ubrzo su došli u prvi plan jer su proučavatelji izvedbe nastojali teorijski obraditi čimbenost kulturalne izvedbe u doba društvenih nemira u Sjevernoj Americi i zapadnoj Europi šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Liminalnost se gotovo isključivo prometnula u prostor i vrijeme prekoračenja i podrivanja; tako su koncept i praksa koje smo prvotno povezivali s normativnim silama sada postali utjelovljenje sila mijene. Međutim, upravo je uspjeh tog procesa poopćivanja kao posljedicu nužno donio nomiranje koje smo već uočili: koncept liminalnosti uvrstio se među vodilje pri odabiru i konstrukciji predmeta, kao i pri njihovoj analizi i vrednovanju, a usto oblikuje i predodžbu koju o sebi imaju izvedbeni studiji, način na koji se paradigma prikazuje i akademskom svijetu i društvu općenito. Ponovno nailazimo na opetovanje navedenje, vadjenje iz konteksta i novo kontekstuiranje, samo što se liminalna čimbenost sada pretvorila u liminalnu normu.

Druge, liminalna norma također nagovješće da je svaki pojedini konceptualni model – makar ga konstruirali i postavili da bismo teorijski obradili prekoračenje ili otpor – formalno i funkcionalno nužno ograničen. To ne znači da moramo – ili čak da možemo – potpuno izbjegići uspostavu modela ili poopćivanje. Kao što smo ranije naznačili, oblikovanje teorijskih koncepata pretpostavlja poopćavajuća kretanja, što pak vrijedi i za pojavu paradigmе istraživanja poput izvedbenih studija. Izazov se stoga ne sastoji u tome da odustanemo od stvaranja konceptualnih modela, nego da to kretanje upišemo unutar svoje specifične situacije, a poopćivanje pregibnemo kako bismo izbjegli svodenje izvedbe na bilo koji pojedinačni model, bilo da je riječ o kazalištu, obredu, umjetnosti performansa ili teorijskim modelima poput formalizma, psihanal-

ize, feminizma, dekonstrukcije, *queer theory*, ili postkolonijalne teorije. Svi su ovi modeli bili veoma plodni za proučavanje kulturalne izvedbe, no svaki ima svoju perspektivu i svoja ograničenja. Tako naša zadaća uključuje i množenje raspoloživih modela, koje pak istodobno otvaramo njihovo "vlastito" drugosti. Navedimo još jedan model: Félix Guattari opisuje shizoanalizu kao proces "uspostave metamodela" koji se "ne razvija u smjeru reduktionističkih uspostava modela koje pojednostavljaju ono što je složeno, nego djeluje u cilju njegova daljnog usložnjavanja, procesnog obogacivanja, zgušnjavanja virtualnih crta račvanja i razlučivanja, ukratko, u cilju njegove ontološke raznorodnosti."⁶³ Ovdje sam pokušao analizirati djelovanje ne jednog, nego nekoliko modela koji su ključni za pojavu i razvoj izvedbenih studija. Pritom sam posebnu pozornost pridao liminalnim obredima prijelaza jer su osobito bogat i plodan model paradigmima poopćavajućega kretanja. Taj sam proces uspostave modela prozvao "prijelazom u paradigmu". Drugim riječima, liminalni nam obredi pružaju jedan (ne i jedini) medamodel paradigmе, koji sam pak pokušao rasklopiti navodeći njegove normativne i mutacijske dimenzije, kao i druge modele i kretanja.

Treće, liminalna nam norma kao metamodel može pomoći da ponovno odredimo granice i rubove samih izvedbenih studija. Ovo ponovno smještanje ili premještanje granica ključno je za izazov koji nam vodi cijeli projekt, a to je uvježbavanje opće teorije izvedbe. Taj projekt za sobom povlači i izazov upućen izvedbenim studijima, dakle, nama samima. Usredotočivši se na liminalne aktivnosti, transgresivne i otpornjačke prakse ili, općenitije gledano, na društveno čimbene izvedbe, previdjeli smo važnost *drugih* izvedbi, čija su službena ovjera i proučavanje također krenuli iz Sjedinjenih Država, a u međuvremenu su poprimili globalne razmjere. Te druge izvedbe nisu metaforička premještanja kazališnih ili kulturalnih aktivnosti, iako se sigurno i pogrešno na njih mogu svesti. Za te druge izvedbe ne bismo rekli ni da su prije svega transgresivne ili otpornjačke: daleko od toga. Kao što ćemo vidjeti, uglavnom imaju veoma normativnu funkciju: zapravo je do te mjere normativna da bismo ih s punim pravom mogli svrstati uz bok Establišmentu, Sistemu, Stroju – ukratko, upravo onim institucijama i silama protiv kojih je kulturna izvedba tijekom prošlih pola stoljeća usmjerila velik dio svojih čimbenih nastojanja. No paradoxalno je da je priznavanje vlastita udjela u tim normativnim izvedbama prijeko potrebno kako bi

takva nastojanja bila što raznovrsnija, konkretnija i čimbenija. A to je prijeko potrebno i našoj općoj teoriji.

Razvijanje takve teorije veoma je problematično. Carlson piše da ćemo "razmotrimo li izvedbu kao koncept koji je u srži sporan, lakše shvatiti da nema smisla tražiti neko nadređeno semantičko polje koje bi obuhvatilo naizgled nespojive primjene tog pojma kao kad je riječ o izvedbi u slučaju glumca, školskog djeteta ili automobila."⁶⁴ Slažem se. No takve primjene ne podrazumijevaju samo različita značenja pojma "izvedbe", nego i posve različire sklopove diskurza i praksa, različire infrastrukture i povijesti, različite paradigme izvedbe. Zadremo li još dublje, naša se opća teorija ne bavi nadredenim semantičkim poljem izvedbe, nego podzemnim stratumom izvedbene moći i znanja, pragmatičkom formacijom na kojoj se svekoliko osporavanje izvedbe i odvija. Možda je pitanje "Što je izvedba?" neizbjegljivo, osobito pri pregledu paradigme ili definiranju polja, no želimo li iskartografirati različite terene ovog stratuma – koji je prije ontopovijesno taloženje sila nego metafizički temelj – pitanje "koja izvedba?" postaje mnogo hitnije.

Filozofski gledano, pitanje "Što je?" prepostavlja jedinstven oblik i obećava jedan i točan odgovor, dok pitanje "Koja?" igra na mnogostruktost sila koje treba *sješno* istumačiti i vrednovati.⁶⁵ Djelovat će s tom prepostavkom. U uvježbavanju opće teorije izvedbe ne samo da moramo rabiti različite koncepte te ih osporavati i kritizirati, nego moramo i *stvarati* koncepte, *pokretati* modele, *lansirati* poopćavajuća kretanja. Proučavatelji izvedbenih studija očito su stvorili mnoge i različite koncepte, a to čine i dan danas. Međutim, samu tu mnogostruktost i raznolikost uvelike određuje naša vlastita paradigmatska perspektiva, koju sam ovdje nazvao izazovom čimbenosti. Izravna, bolje rečeno, unutarnja analiza ove perspektive ima svoje granice jer ne možemo lako sagledati vlastitu perspektivu, vlastiti kritički i afektivni udio na polju koje smo konstruirali i koje je do određene mjere konstruiralo nas. Da bismo proširili uvid u ono što se zapravo svodi na naše paradigmarske prepostavke i predrasude, moramo se obratiti na drugu adresu jer "predrasude otkrivamo oprekom, a ne analizom."⁶⁶ Stoga naše uvježbavanje opće teorije mora tražiti druga prizorišta, druge premise i druge izvedbe.

2. POGLAVLJE

UČINKOVITOST ORGANIZACIJSKE IZVEDBE

IZAZOV UČINKOVITOSTI

084/085

U korporacijama, neprofitnim organizacijama, vladinim službama i drugim američkim ustanovama revizije performansi odavno nemaju veze s kazališnom kritikom. Tijekom cijelog dvadesetog stoljeća imale su važnu ulogu u upravljanju ljudskim radom, u mjerenu radne aktivnosti, razvijanju vještina i donošenju odluka o zapošljavanju, otpuštanju i promicanju radnika. Revizije performansi važno su orude na polju organizacijske izvedbe, području znanstvenih istraživanja i prakse koje obuhvaća fizički rad tvorničkih radnika, uredske i informatičke vještine činovničkih kadrova te postupke odlučivanja najvišeg rukovodećeg kadra. Polje organizacijske izvedbe nailazi na velika osporavanja, baš kao i polje kulturne izvedbe. I njega treba shvatiti kao konstrukciju: njegove se izvedbe nisu pojavile "tek tako", nego ih je proizvela znanstvenoistraživačka paradigma koju ćemo nazvati "izvedbenim menadžmentom".

Pojavu izvedbenog menadžmenta vremenski možemo smjesiti u razdoblje neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, a prostorno u Sjedinjene Države. No njegov se koncept izvedbe postupno mijenja i proširjava u procesu poopćivanja tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća, baš kao i njegovo polje primjene. Danas se organizacijska izvedba globalno širi zahvaljujući svjetski utjecajnim američkim ekonomskim fakultetima, američkom načinu upravljanja poduzecima koji nalazimo u multinacionalnim korporacijama, te ulozi SAD-a u organizacijama poput Ujedinjenih Naroda, Svjetske banke i Medunarodnoga monetarnog fonda.

Poput izvedbenih studija, izvedbeni menadžment nije jedinstvena znanstvenoistraživačka paradigma, nego skup različitih konceptu-

alnih modela, diskurza i praksa. Njegov se prijelaz u paradigmu zbiva putem škola kao što su proučavanje meduljudskih odnosa, teorija sistema, obrada informacija i odlučivanje, organizacijski razvoj, a odnedavna i kult vrhunskih performansi koji tvore teoretičari i praktičari vrsnosti, visokih performansi i maksimalnih performansi. Svaki od navedenih modela izvedbu određuje na ponešto različit način pa tako pružaju različite mogućnosti za izazivanje i vrednovanje pojedinih izvedbi. No kad okupimo te raznorodne modele, uviđamo da izvedbenim menadžmentom rukovodi specifičan izazov: izazov "boljeg rada po nižoj cijeni", maksimalnih rezultata [*outputa*] uz minimalne unose [*inpute*], izazov *učinkovitosti*.

Da bismo taj izvedbeni izazov teorijski obradili, iščitati ćemo citatnu mrežu ove paradigmе. Početke organizacijske izvedbe kao područja istraživanja zapravo treba tražiti u prvim desetljećima dvadesetog stoljeća, kad su Frederick Winslow Taylor i drugi stručnjaci za učinkovitost počeli sustavno analizirati izvedbu pojedinih radnika. No zagovornici izvedbenog menadžmenta tvrde da je on potputna suprotnost tejlорizmu. Od početka pedesetih godina naovamo koncept izvedbe poprima radikalno novo određenje i oblik, te ga sve češće primjenjuju na sve veće organizacijske cjeline. Do osamdesetih su godina u izvedbenom smislu počeli vrednovati i cijele institucije. Štoviše, *ustrojavali* su ih prema zahtjevima "visokih performansi", a to čine i dan danas.

Poopćivanje izvedbe tijekom prošlih pola stoljeća bit će glavna tema ovog poglavlja. Da bismo za početak dobili uvid u organizacijsku izvedbu i njezin izazov učinkovitosti, možemo krenuti od razine pojedinačnih radnika na kojoj se revizije performansi provode pod raznim nazivima, uključujući i *ocjenjivanje performansi, procjenu performansi i rangiranje zasluga*. Godine 1954. Joseph Tifflin i Ernest J. McCormick odredili su rangiranje zasluga kao "sustavno vrednovanje zaposlenika od strane nadređene osobe ili neke druge stručne osobe koja je upućena u zaposlenikove performance na radnom zadatku. Rangiranje zasluga obično provodimo standardiziranim obrascem koji prilagodavamo potrebama pojedinih djelatnosti. Rangiranje obično provodimo u ravnomjernim razmacima. Tako rangiranje zasluga postaje stalna sastavnica zaposlenikova dosjea u poduzeću, te kao sastavnica dosjea upravi bar teoretski može poslužiti kod kasnijih promaknuća, premještaja ili otpuštanja."⁶⁷ Iako je učinkovitost ili proizvodnost na radnome

mjestu prvo mjerilo, u vrednovanje pojedinačne izvedbe mogu ući i mjerila kao što su izostanci, pouzdanost, snalažljivost u rješavanju problema, vođenje projekata i radna etika, kao i stručni i društveno korisni rad.

Revizije performansi doživjele su korjenitu promjenu kad im je šezdesetih godina 20. stoljeća namjena izašla iz prvotnog okvira ocjenjivanja prethodne izvedbe. U djelu *Procjena performansi** Evelyn Eichel i Henry E. Bender pišu:

Eichel →
Bender

Svrha procjene performansi šezdesetih se godina 20. stoljeća tako proširila da je uključila i razvoj pojedinca, organizacijsko planiranje i poboljšavanje kakvoće života na radu. Sad je uprava s pomoću procjene performansi nastojala povećati zaposlenikovu proizvodnost, djelotvornost, učinkovitost i zadovoljstvo. Procjena performansi pružila je osnovu za razvoj zaposlenikove radne vještine, planiranja karijere i motivacije zahvaljujući djelotvornu obučavanju i razmjeni informacija između procjenjivača i radnika kojeg ovaj procjenjuje.⁶⁸ ←

Promjene koje opisuju Eichel i Bender ne podrazumijevaju samo pitanje "Koliko izvedba ovog pojedinca pridonosi organizaciji?" nego i "Koliko organizacija pridonosi izvedbi ovog pojedinca?" Dotičnu promjenu u procesu revizije performansi teoretičari opisuju kao prijenos upravljačkog težišta s kontrole nad radnicima na njihovo opunomoćivanje i sa zapovijedanja na uspostavu sudioničkih interakcija.

Spomenuti prijelaz s kontrole na razvoj pojedinčeve izvedbe zrčali šire poopćavajuće kretanje, tvorbeni proces koji je pod pojmom "izvedbe" podveo lepezu praksa i diskurza koja se neprestano širi. Istraživanja i razvoj izvedbe proširili su pristup zaposlenikovim postupcima i "kakvoći radnog života", no nisu se zaustavili na razine pojedinačnih radnika. Rukovodioči, teoretičari organizacije i kreatori politikâ razvijaju referencijalni svijet izvedbe pa se on sustavno širi i preobražava, a pojma se primjenjuje i na aktivnosti malih radnih skupina, službi i odjela unutar organizacije, kao i na cjelokupnu organizaciju, skupine organizacija pa i cijele industrije i gospodarstva.

* *Performance Appraisal* (prev.)

U tom je pogledu jedan od najambicioznijih novijih projekata Državna revizija performanci* (NPR), savezni program koji je 1993. pokrenula Clintonova vlada. NPR-ov je cilj ocjenjivanje i oblikovanje preporuka vezano uz izvedbenu učinkovitost državnih agencija. U Izvješću o Državnoj reviziji performanci pod naslovom *Od birokratske zavrzlame do rezultata: uspostava vlade koja bolje radi i manje košta*,** potpredsjednik Al Gore piše da je "bit Državne revizije performanci u promjeni – povjesnoj promjeni – u načinu na koji državni aparat funkcioniра. Clintonova vlada vjeruje da je došlo vrijeme da kao davatelj usluga s američkim narodom sklopi novi ugovor i pruži novo jamstvo za djelotvoran, učinkovit i odgovoran državni aparat."⁶⁹ Prvo izvješće koje se osnivalo na šestomjesečnoj studiji uključilo je dvadeset i sedam saveznih agencija i četmaest vladinih sustava (poput raspodjele sredstava, kadroviranja i postupaka ovlašćivanja). Izvješće je dalo otprilike 384 preporuke za bolji i jeftiniji rad državnog aparata, a preporuke su se općenito ticale pojednostavljivanja pravila i procesa, poboljšanja međuagencijske koordinacije, poticanja novatorstva na svim razinama organizacije i reforme postupaka ovlašćivanja.⁷⁰ U želji da popularizira nastojanja NPR-a, Al Gore je na početku prvoga Clintonovog mandata nastupio u talk-showu *Late Night with David Letterman*, gdje se potpredsjednik latio čekića, nataknuo zaštitne naočale i razbio skupu, "prereguliranu" pepeljaru da bi zorno pokazao do koje je mјere državni aparat rasipan i nekoristan.

Rasipnost, neučinkovitost, skupoća i niska kakvoća. Država se neprestano bavi organizacijskom izvedbom. Državna revizija performanci nastavila se i nakon prvtne studije i izvješća, a djeluje i dan danas. Dobila je temeljnju zakonodavnu potporu kad je Kongres 1993. usvojio Zakon o vladinim performancama i rezultatima, čija je svrha obuhvaćala i pokretanje "programa reforme performanci nizom pilot-projekata za postavljanje programskih ciljeva, rujerenje performanci programa u odnosu na te ciljeve i javno izvješćivanje o njihovu napretku."⁷¹ Međutim, taj zakon i NPR nisu bili prvi pokušaji poboljšanja performanci državnog aparata, nego najnoviji izdanci u dugome nizu državnih revizija performanci. Primjerice, prije više od četiri desetljeća 81. je saziv Kongresa usvojio Zakon o rangiranju performanci godine 1950. Članak 3 određuje izvršnu smjernicu za-

*National Performance Review (prev.)

** From Red Tape to Results. Creating a Government that Works Better and Costs Less (prev.)

kona: "U svrhu priznavanja zasluga dužnosnika i službenika, kao i njihova prinosa učinkovitosti i štednji u državnoj službi, svaka će služba uspostaviti i rabiti jedan ili više planova za rangiranje radne izvedbe dotičnih dužnosnika i službenika." Zakon o rangiranju performanci usvojen je kao nasljednik Zakona o ujednačenoj učinkovitosti iz 1935., koji se svojedobno također usredotočio na performance pojedinca.

Ne samo da organizacijska izvedba nije urodila ujednačenom učinkovitošću ili učinkovitom ujednačenošću, nego je, štoviše, odavno prate rasprave, sporovi i izazovi vezani uz njezinu vlastitu neučinkovitost i rasipnost. Ta povijest bilježi zakone iz 1935., 1950. i 1993. Sustav ocjenjivanja u pet stupnjeva iz 1935. navodno je doveo do zloporabe i nedjelotvornosti. Zakon iz 1950. trebao ga je ispraviti, a samo je uveo upadljivu ujednačenost: na temelju pregleda provedenih u raznim službama, kongresno je izvješće usporedilo oba zakona i ustanovalo da se tri stupnja ocjenjivanja prema zakonu iz 1950. ("izvrstan", "zadovoljava", "ne zadovoljava") zapravo svode na jedan jedini besmisleni stupanj jer 99% pojedinaca dobiva ocjenu "zadovoljava". Uočavamo pojavu koju literatura o organizacijskoj izvedbi opetovano komentira: o samim se revizijama performanci također vode žučne rasprave, i njih ocjenjuju te sustavno zaključuju da "nisu zadovoljile". Državna revizija performanci potpredsjednika Gorea usredotočuje se na službe, a ne na pojedince, ciljevi joj nisu zapovijedanje i kontrola, nego novatorstvo i "preosmišljavanje", no i nju su podvrgnuli ocjenjivanju pa se dosljedno našla na udaru i zbog svojih obećanja i zbog programa⁷². Nije čudo da se Clintonova vlada brani tvrdnjom kako je njezin NPR pridonio ukidanju državnog deficitia i obnovi povjerenja u saveznu vladu.

S mjerjenja i vrednovanja izvedbe izazov učinkovitosti proteže se i na njezino oblikovanje i razvijanje. Organizacijska se izvedba stvara na razini pojedinaca, ekipa, službi, organizacija i industrija, a zbiva se diljem veoma raznovrsnih sektora te obuhvaća i poduzetništvo, neprofitne, obrazovne i vladine organizacije. Izvedbena učinkovitost premošćuje razne ustanove pa je u Sjedinjenim Državama pre rasla u društveni imperativ, u svojevrstan nacionalni izazov. PBS je početkom 1994. emitirao *Izazov Americi*^{*}, četverodjelnu seriju koja se bavila izazovom konkurentnosti "visokih performanca" u

* Challenge to America (prev.)

nadolazećem globalnom gospodarstvu. *Izazov Americi* vodio je Hedrick Smith, a emisija je usporedila svojstva američkoga gospodarskog i obrazovnog sustava sa sustavima u Japanu i Njemačkoj, državama koje nastupaju kao izazivači pa Amerikance mogu poučiti kako da se bolje suoče s vlastitom "krizom" u obrazovanju i proizvodnosti. U dodatnome petom dijelu Smith je intervuirao predsjednika Billa Clintonu, koji je ponovio poziv *Izazova Americi*: SAD mora vlastitu prosvjetnu i gospodarsku politiku povezati s međunarodnim visokotehnološkim gospodarstvima visokoplaćenih kadrova, ukratko, s učinkovitim tokovima svjetskoga gospodarstva. Tako izazov učinkovitosti poprima globalne posljedice.

OD ZNANSTVENOGA DO IZVEDBENOG MENADŽMENTA

Kao i u slučaju kulturne izvedbe, suvremeno polje organizacijske izvedbe grade diskurzi i prakse, dok mu gradilišta nadgleda paradigma znanstvenih istraživanja izvedbe, skup subjekata koji okupljuju različite aktivnosti i podvode ih pod koncept "izvedbe", te sudjeluju u poopćavajućem kretanju jer razvijaju određene modele koje preuzimaju s drugih polja. U predgovoru antologiji *Procjena performanci** iz 1962. urednici Thomas L. Whisler i Shirley F. Harper pišu da literatura o procjeni performanci "obuhvaća razna područja – industrijsku psihologiju, kadrovsku politiku, društvenu psihologiju i sociologiju – a pripomažu joj i vojna psihologija, industrijska tehnika, računovodstvo i javna uprava."⁷³ Iako je procjena performanci važan vid organizacijske izvedbe, riječ je samo o jednom od raznih modela koji joj pridonose. Izvedbeni menadžment koristi se i mnogim drugim modelima, uključujući i teoriju sistema, informatiku, biheviorizam pa i izvedbene umjetnosti.

Na ovome mjestu moram pojasniti u kojem smislu upotrebljavam pojam "izvedbeni menadžment." U tekstu pod naslovom *Izvedbeni menadžment* iz 1998. Richard S. Williams piše da "ideja izvedbenog menadžmenta uopće nije nova. /.../ sam pojам izvedbenog menadžmenta možemo doživjeti kao jedan u nizu sustava ili filozofija, a u tom je smislu u prvi plan izbio krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća."⁷⁴ Pojam katkad opisuje novije pokušaje povezivanja izvedbe pojedinaca i same organizacije. Teoretičari u "izvedbeni menadžment" svrstavaju i organizacijske strategije koje se prije svega usredotočuju na *svrhe, rezultate*

* *Performance Appraisal* (prev.)

ili *ciljeve*. Takve strategije nalazimo u djelu *Menadžment za maksimalne performance** (1988) Josepha Boyetta i Henryja P. Conna. Kad su slične izvedbene teorije devedesetih godina iznenada iskočile u prvi plan, zaredala su se i upozorenja na "kult vrhunskih performansi" među rukovodicima i organizacijskim teoretičarima.⁷⁵ U našoj općoj teoriji pojам "izvedbenog menadžmenta" dobiva veoma specifičan, iako mnogo općenitiji smisao. Baratam raznim modelima organizacijske izvedbe te "izvedbeni menadžment" odredujem kao paradigmu organizacijske teorije i prakse koja od Drugoga svjetskog rata naovamo prevladava u upravljanju američkim organizacijama, a danas se zahvaljujući gospodarskoj i političkoj hegemoniji SAD-a uvodi u organizacije diljem svijeta.⁷⁶

090/091

Dok godišnje revizije performanci radnika pružaju jedan od najpoznatijih primjera izvedbenog menadžmenta na djelu, uza nj vezujemo i mnoge druge strategije koje uživaju velik publicitet, te su postale tako poznate da ih strip Dilbert gotovo svakodnevno ismijava. Ti postupci uključuju *restrukturiranje*, u kojem se odjeli ili službe neke organizacije spajaju, dijele ili ukidaju, a zahtijeva silne promjene u upravljačkoj strukturi. Zatim imamo *reinženjering*, koji se ne bavi strukturu organizacije, nego se usredotočuje na postupke kojima ona operira. *Preosmišljavanje* može uključivati promjene i u strukturi i u postupcima, no traži još obuhvatniju preobrazbu koja se usredotočuje na temeljnu zadaću organizacije i na njezinu svagdašnju radnu kulturu. *Upravljanje usmjereni prema cjelokupnoj kvaliteti* ili TQM ističe važnost pružanja vrhunske usluge kupcima i/ili strankama. Programi *honoriranja performanci* vezuju poticajne dodatke na plaću uz točno određene ciljeve koje treba postići. *Outsourcing* se odnosi na praksu eksternalizacije nekih aktivnosti (u rasponu od proizvodnje ili sastavljanja dijelova do operacija vezanih uz unutarnje funkcioniranje poduzeća poput obračuna plaća ili poštanskih usluga). *Kresanje i uskladivanje obujma* blaži su izrazi za otpuštanje radnika ili cijelih odjela, do čega često dolazi u okviru programa restrukturiranja ili reinženjeringu. Iako se ove prakse razlikuju, sve imaju isti cilj: poboljšavanje performanci organizacije i njezino precizno podešavanje u svrhu postizanja *vrnosti, potpunog zadovoljenja i visokih performanci*.

Već smo naznačili da ove suvremene postupke možemo tumačiti kao produžetak nastojanja s početka dvadesetog stoljeća da se

* *Maximum Performance Management* (prev.)

poboljšaju organizacijske performance pojedinih radnika. U *Nacelima znanstvenog menadžmenta* (1911) Taylor je ovaj pristup nazivao "upravljanjem zadacima", dok je pojam "izvedbe" rabio pri opisivanju pojedinačnih zadataka na radnome mjestu. "Ti se zadaci pomno planiraju pa njihova izvedba traži i dobar i oprezan rad. . . ."⁷⁷ Suvremeni organizacijski teoretičari "izvedbu" rabe u mnogo širem smislu nego Taylor, ali treba imati na umu da znanstveni istraživači različitih škola navode Drugi svjetski rat kao prekretnicu u organizacijskoj teoriji i praksi: točnije, tvrde da se u međuvremenu dogodio paradigmatski pomak, koji izazivački osporava znanstveni menadžment i udaljava se od njega. Pomak je doživio razne formulacije, a iznosili su ih zagovornici suparničkih modela izvedbe. Naziv izvedbeni menadžment rabim da bih profilirane tih različitih paradigmatskih formulacija teorijski obradio. Budući da se sve nastoje udaljiti od znanstvenog menadžmenta, kratko ću se pozabaviti Taylorovom paradigmom organizacijske izvedbe, a zatim ću potanko istražiti izvedbeni menadžment.

Teško je precijeniti utjecaj Fredericka Winslowa Taylora na 20. stoljeće. Peter Drucker, ključni organizacijski teoretičar poslijeratnog razdoblja, opisao je tejlорizam kao "najmoćniji i najtrajniji priнос koji je Amerika dala zapadnoj misli od federalističkih ogleda* do danas."⁷⁸ Uoči Prvoga svjetskog rata, Henry Ford rabio je Taylorova načela znanstvenog menadžmenta pri uspostavi lančane proizvodnje i tvornica koje su masovno proizvodile automobile, te revolucionirao industrijsku proizvodnju u Sjedinjenim Državama. Dvadesetih godina 20. stoljeća Sovjetski je Savez upotrijebio tejlорistička načela u okviru golemoga programa žurme industrijalizacije svojega žutokljunog modernoga gospodarstva. Taylorov je zadatkovni [*task-oriented*] pristup utjecao i na biomehaničke tehnike koje je razvio kazališni redatelj Vsevolod Mejerholjd u nastojanju, kako piše Joseph Roach, "da humanizira tejlорizam uvođenjem estetskih elemenata u izvedbu učinkovitog pokreta."⁷⁹ Načela znanstvenog menadžmenta dan danas nalazimo posvuda, od pripreme hamburgera u restaurima brze prehrane do proizvodnje osobnih računala, pa Taylora i dalje redovito spominju kao "oca suvremenog menadžmenta".

*Tzv. *Federalist Papers* ogledi su koje su u novinama države New York pod pseudonimom objavljivali Alexander Hamilton, John Jay i James Madison od listopada 1787. do svibnja 1788. kako bi potaknuli Njujorčane da prihvate Ustav SAD-a. Tekstovi daju izvrstan uvid u namjere sastavljajuća američkog Ustava (prev.)

Što su načela znanstvenog menadžmenta? Taylor smatra da postoje četiri načela: "Prvo. Razvoj prave znanosti. Drugo. Znanstveni odabir radnika. Treće. Njegovo znanstveno obrazovanje i razvoj. Četvrti. Tjesna prijateljska suradnja između uprave i radnika."⁸⁰ Taylorova je zadaća ni više ni manje nego stvaranje novoga pojmovnog odredenja samoga rada ponovnim definiranjem i nevidenim širenjem uloge rukovodstva, što podrazumijeva "zamjenu pojedinačne prosudbe radnika znanošću."⁸¹ Rukovodioci su se trebali prometnuti u znanstveničke vladare radne sredine i preobraziti uvriježene načine na koje se radnici zapošljavaju na određenim radnim mjestima, kao i tradicionalna iskustvom stečena pravila kojima se u obavljanju posla rukovode. Taylor je zagovarao "znanstveni odabir i razvoj radnika nakon što svakog radnika proučimo, poučimo, obučimo i s njim takoreći eksperimentiramo, umjesto da radnicima dopuštamo da se sami nasumično biraju i razvijaju."⁸² Nekoć je izravno rukovodstvo iznad predradnika bilo malobrojno, ili ga uopće nije bilo, a sada su radnici i rukovodioci trebali suradivati prema znanstvenim načelima i "gotovo ravnopravno sudjelovati u svagdašnjem obavljanju svakog zadatka tako da rukovodstvo izvodi onaj dio posla za koji je najpodobnije, a radnici ostatak."⁸³

U polemičkom je smislu Taylor postavio znanstveni menadžment kao rješenje za sve veću napetost između radne snage i vrhovnog rukovodstva, tvrdio je da je ta napetost niknula iz nedostataka ustaljenog pristupa organiziranju rada, u kojem se "uprava prema radu odnosi tako da ga 'prepušta radnicima'. "⁸⁴ Taylor smatra da se stari pristup "poduzetnosti i poticaja" previše oslanja na radnike, bilo da je riječ o skupinama radnika ili o pojedincima, a oni nemaju ni vremena, ni sklonosti, niti su dovoljno inteligentni da bi maksimalno povećali rezultate te zapravo često "sustavno izbjegavaju obvezu" ili zabušavaju.⁸⁵ Znači da je Taylor promicao znanstveni menadžment kao suparnika uvriježenome modelu menadžmenta. Stari se pristup rukovodio samoodabirom, iskustvom stečenim pravilima i podupirao raznolike metode, a znanstveni je menadžment zahtijevao znanstveni odabir, racionalne formule i određivanje "jedine najbolje metode"⁸⁶. Neformalno znanje i praktične vještine koje su radnici jedan drugomu usmeno prenosili moraju ustupiti mjesto formalnom znanju i metodama koje podrazumijevaju podrobne studije vreme-

na i kretnji*, praćenje i planiranje. Stare zadatke treba raščlaniti na postupke od kojih se sastoje, svaki postupak proučiti i povećati mu učinkovitost, a zatim sve postupke ponovno povezati u nove i učinkovitije zadatke. Odatle slijedi da "rukovodstvo može raditi prema znanstvenim zakonima ako preuzme i izvede velik dio rada koji sada prepusta radnicima."⁸⁷

Taylor je svom projektu dao nacionalistički okvir. *Načela znanstvenog menadžmenta* počinju riječima predsjednika Theodorea Roosevelta: "Očuvanje nacionalnih resursa samo je uvod u šire pitanje nacionalne učinkovitosti."⁸⁸ Taylor je Rooseveltu izjavu smatrao proročanskom i tvrdio da još "nitko nije javno zagovarao 'veću nacionalnu učinkovitost', ili sazvao bilo kakav sastanak da bi smo razmotrili kako je možemo ostvariti."⁸⁹ Taylor je znanstveni menadžment doživljavao kao "jedinu najbolju metodu" za poboljšanje nacionalne učinkovitosti. Iako je isticao da je svaka "jedina najbolja metoda" jedinstvena ovisno o situaciji pa je možemo odrediti samo temeljitim i strpljivim eksperimentiranjem, metoda mora počivati na njegovim znanstvenim načelima. A jednom kad je otkrijemo, moramo je *nametnuti*, smatrao je Taylor. "Brži rad možemo osigurati samo *nametnutim* standardiziranjem metoda, *nametnutim* usvajanjem najboljih oruda i uvjeta rada te *nametnutom* suradnjom. A za nametanje usvajanja standarda i za nametanje suradnje zadužena je isključivo *uprava*".⁹⁰ Oksimoron "nametanje suradnje" nagovješće granice Taylorova "priateljskog" pristupa obrazovanju i razvoju radnika, kao i polazišta izvedbenog menadžmenta.

Iako je znanstveni menadžment naišao na otpor među radnicima i sindikalnim organizacijama, prva ga je polovica 20. stoljeća općenito doživljavala kao uspješnu i utjecajnu poslovnu strategiju. Taylorova *Načela znanstvenog menadžmenta* još su za njegova života sudjelovala u poticanju "pomame za učinkovitošću" u Sjedinjenim Državama, a poslije su pridonijela usponu društvenog inženjeringu, pokreta čiji je vrhunac bilo stupanje na vlast Herberta Hoovera kao prvog inženjera u Bijeloj kući.⁹¹ Međutim, uslijed gospodarskog sloma Velike depresije i upravno veoma zahtjevne provedbe politike *New Deal-a*, a zatim i u borbi na dva bojišta u svjetskom ratu, rukovodioci u američkim poduzećima i vladinim organizaci-

*Poznate *time and motion studies*. Taylor je stopericom mjerio vrijeme potrebno za obavljanje nekog radnog zadataka i proučavao pokrete koje radnik izvodi da bi utvrdio kako taj zadatak može obaviti u što kraćem roku. (prev.)

jama nisu imali ni vremena ni sredstava za određivanje "jedine najbolje metode" i njezino nametanje. Nisu odbacili tejlORIZAM, no na površinu su izbila njegova ograničenja i nedostaci. Zahvaljujući oporavku američkoga gospodarstva i savezničkim pobedama u Europi i na Tihome oceanu, rukovodioci i organizacijski teoretičari počeli su uobličavati druge modele izvedbe, modele koji su se često oštro suprotstavljali tejlORIZMU. Promatramo li ih s kraja devedesetih godina 20. stoljeća, uvidamo da ti novi modeli obilježavaju začetak izvedbenog menadžmenta.

Izvedbeni se menadžment razvija iz znanstvenoga tako da mu izazivački osporava mnoga neupitna polazišta i nastoji ispraviti mane. Izvedbeni menadžment prije svega nastoji izmjestiti racionalnu kontrolu nad radnicima i zato ih opunomočuje da povećaju učinkovitost primjenom vlastite intuicije, kreativnosti i raznolikosti. Nadalje, izvedbeni menadžment nastoji osporiti monolitni, "strojni" model birokracije koji je opisao Max Weber, a ustoličili su ga Taylor, Ford i drugi, te nudi sistemski usmjeren i u većoj mjeri "organ-ski" model koji izvedbu vraća u šira organizacijska i društveno-ekonomска okružja. Treće, dok se znanstveni menadžment razvijao u gospodarstvu koje se industrijaliziralo, izvedbeni se pak pretvorio u organizacijsku paradigmu informatičkoga gospodarstva sa stalnim priključkom na računalne i komunikacijske tehnologije, gdje se obrada informacija i odlučivanje više ne provode samo s vrha prema dnu ljestvice, nego su raspršeni diljem organizacije. Četvrto, najnapredniji vid izvedbenog menadžmenta izazivački osporava i sâm izazov učinkovitosti, ili bar njegovu isključivost, uvedenjem široke lepeze vrijednosti i organizacijskih kultura.

Odatle slijedi da izvedbeni menadžment ne zamjenjuje znanstveni, nego ga izmještava i prekodira. Taylorova načela danas nalažimo u proizvodnim industrijama, koje se sve češće premještaju izvan Sjedinjenih Država i zapadne Europe i smještaju u zemlje u razvoju gdje je rađna snaga jeftinija, a zakoni o radu klimavi, ili ih uopće nema. Međutim, takvi su lokalni industrijski pogoni dobili elektroničku, globalnu i visokoperformativnu izvršnu upravu. Da bismo pobliže sagledali prijelaz sa znanstvenoga na izvedbeni menadžment, sad ćemo potanko razmotriti neke njegove modele, a svaki od njih iscrtava vlastiti prijelaz u paradigmu.

MEĐULJUDSKI ODNOŠI, RAZNOLIKOST I BOMBA

Tejlorizam je nastojao uspostaviti znanost organizacijske izvedbe, racionalnu metodologiju za odabir i obuku radnika. Iako je Taylor isticao i važnost suradnje između uprave i radnika, uplitanje rukovodilaca u svaki zadatak, njihovo "gotovo ravnopravno" sudjelovanje "u svagdašnjem obavljanju svakog zadatka" koji su radnici prije sami izvršavali značilo je da se takva suradnja uspostavlja samo preko volje pa je zato treba nametati. Nadalje, i sam je Taylor priznavao da su prakse koje je uveo u radnu sredinu – studije vremena i kretnji, logaritamska mjerila, praćenje i planiranje iz dana u dan – samo produbile jaz između radnika i rukovodioca, a on je taj jaz opetovano isticao: "najpodobniji radnik za obavljanje posla zapravo nije u stanju potpuno shvatiti ovu znanost ako ga ljudi koji s njim rade ili su mu nadređeni pritom ne vode i ne pomažu mu: nedovoljno je obrazovan, ili nedovoljno umno sposoban."⁹² Radnik može predlagati načine za poboljšanje izvedbe, no prijedlog prvo treba podvrgnuti "pomnoj analizi", a "prema potrebi i nizu eksperimenata da bismo točno odredili korisnost novog prijedloga u odnosu na stari standard."⁹³ Drugim riječima, svako novatorstvo u praksi mora imati "racionalnu" rukovoditeljsku osnovu, to jest, treba ga prevesti u znanstveni diskurz i njime ga vrednovati. Ne treba posebno napominjati da takvi zahtjevi ne potiču novatorstvo koje se osniva na stvaralačkoj intuiciji ili na zdravom razumu.

Radnike dodatno sputava svagdašnje radno okružje koje je oblikovala dugotrajna primjena znanstvenog menadžmenta. Organizacije koje se rukovode "jedinom najboljom metodom" nastoje da im sve izvedbe budu standardizirane. Ako ste ikad radili na pokretnoj vrpcici, pa makar i kratko, znate da vam raznolikost ondje neće zasladi život, nego će poslužiti kao osnova za ukor ili otpuštanje. Stres, operativni pokreti i dosada – eto što ćete doživjeti na vrpcici.⁹⁴ Standardizacija organizacijske izvedbe ne vodi uspostavi suradnje između radnika i uprave, osobito kad uprava mora postavljati i nametati izvedbene standarde. Zbog ovakve racionalizacije i standardizacije poslijeratni organizacijski tehničari često znanstveni menadžment nazivaju strojnim modelom, koji se prema zaposleniku odnosi "kao da je proizvod pod nadzorom na pokretnoj traci".⁹⁵ Nikakvo čudo što će razvoj novih društvenih i tehnoloških snaga donijeti alternativni model za upravljanje radnicima.

U praćenju pojave izvedbenog menadžmenta vodit će me tekst *Procjena performanci na pokretnoj vrpcici*^{*} Davida L. DeVriesa, Ann M. Morrison, Sandre L. Shullman i Michaela L. Gerlacha iz 1981. Ovaj tekst nudi intelektualnu povijest procjene performanci (PA)^{**} od 1900. nadalje, a ucrtava i utjecaj različitih škola organizacijske teorije. Autori pišu: "Nakon znanstvenog menadžmenta pojavila se škola međuljudskih odnosa, no tek je nakon dvadeset godina uspjela ostvariti osjetan utjecaj na procjenu performanci, i to zahvaljujući množenju sudioničkih sustava procjene performanci šezdesetih godina. Ti su sustavi uključili bar neke elemente pristupa teorije meduljudskih odnosa – među kojima treba istaknuti suradnju između rukovodioca i zaposlenika."⁹⁶

096/097

Teorija međuljudskih odnosa prvi put je izbila u prvi plan četrdesetih godina 20. stoljeća, nakon hawthornskih eksperimenata Georgea Eltona Mayoja^{***}, istraživanja dosade, malodušja i sklonosti izostajanju, što često uočavamo kod industrijskih radnika. Mayoja su istraživanja privukla pozornost na društvene čimbenike koji utječu na proizvodnost pojedinih radnika. U djelu *Društveni problemi industrijske civilizacije*^{****} (1945) Mayo je istaknuo da se uspješne tehnike menadžmenta odnose na radne skupine, a ne na pojedince, na skupine koje imaju "svoje običaje, dužnosti, navike pa i obrede."⁹⁷ Oslone li se na timski rad i djelotvornu komunikaciju, te se čak pozovu na domoljublje, rukovodioci mogu iskoristiti dubinsku društvenu dinamiku i silno poboljšati organizacijsku izvedbu. U prošlih je pola stoljeća ovaj pristup "međuljudskih odnosa" kojeno preobrazio odnos između rukovodilaca i radnika jer je pridonio začetku prijelaza s kontroliranja radnikove izvedbe na njezin razvoj.

Dok je Mayo isticao društvene dimenzije radne sredine, drugi je teoretičar međuljudskih odnosa, Douglas McGregor, nastojao osloboditi stvaralački potencijal koji počiva u svim zaposlenicima, a znanstveni ga je menadžment gušio. Zanimljivo je da se McGregor oslanjao na moćnu i vremenski dobro tempiriranu analogiju s fizikom.

* *Performance Appraisal on the Line*. Naslov je dvostruki: možemo ga tumačiti i kao *Procjena performanci na lokaciji* (prev.)

** Performance Appraisal (prev.)

*** Mayo je eksperimente proveo u elektroindustriji Western Electric Hawthorne Works u razdoblju od 1927. do 1932. (prev.)

**** *The Social Problems of an Industrial Civilization* (prev.)

U ogledu iz 1957. poslužio se sljedećom eksplozivnom slikom da bi opisao promjene u menadžmentskim strategijama.

McGregor → Prije četvrt stoljeća stubokom su se promijenila osnovna poimanja o naravi materije i energije koja su vrijedila još od Newtonova vremena. Fizičari su stekli uvjerenje da ljudski rod pod odgovarajućim uvjetima može dobiti dotad nezamislive izvore energije.

Znamo što se u međuvremenu dogodilo. Prvo smo dobili bombu. A u prošlim su se deset godina pojavili i mnogi drugi pokušaji iskorištavanja tih znanstvenih otkrića – neki su bili uspješni, drugi nisu. /.../

Iako u manjoj mjeri i s mnogo više kolebanja, danas su nam društvene znanosti u istom položaju kao fizika u odnosu na atomsku energiju tridesetih godina. Sve čvršće vjerujemo da pod pravim uvjetima u organizacijskoj okolini možemo dobiti nezamislive izvore ljudske stvaračke energije.⁹⁸ ←

Međuljudski su se odnosi kao model organizacijske izvedbe usredotočili na crpenje i razvijanje dotičnih stvaračkih energija. Prema McGregorovu mišljenju, u tu svrhu treba odbaciti stari mehanički svijet i apsolutnu vremensko-prostornu dimenziju znanstvenog menadžmenta, te ući u novi relativistički kozmos menadžmenta koji oslobada eksplozivnu snagu ljudske kreativnosti.

Da bi dodatno razgraničio stari i novi model menadžmenta, McGregor ih razmatra kao "teoriju X" i "teoriju Y". Obje teorije pretpostavljaju da zadaća menadžmenta počiva u učinkovitom i ekonomičnom organiziraju proizvodnih elemenata (kapitala, materijala, opreme i kadrova). Međutim, teorije X i Y razilaze se kad je riječ o predodžbi o radnicima, a samim time i u pristupu upravljanju i vrednovanju radničke izvedbe. U teoriji X uprava zaposlenike organizira u "procesu koji usmjerava njihova nastojanja, motivira ih, kontrolira njihove postupke i preinakuje im ponašanje sukladno potrebama organizacije." Kad se uprava ne bi tako aktivno mijesala, ljudi bi organizacijske potrebe doživljavali pasivno – ili im se čak opirali. Zato ih treba nagovarati, nagradivati, kažnjavati, kontrolirati – njihovim aktivnostima treba upravljati.⁹⁹ Dok teorija X pretpostavlja da su radnici pasivni, ili da se opiru, teorija McGregor tvrdi su takav odnos stekli iskustvom u loše vodenim organizacijama. Nasuprot tome, teorija Y pretpostavlja da zaposlenici imaju motivaciju i mogućnosti da vlastitu izvedbu usmjere prema željenim ciljevima.

"Osnovna je zadaća uprave da organizacijske uvjete i metode rada uredi tako da ljudi *najbolje* postižu vlastite ciljeve ako *vlastite napore* usmjeravaju prema organizacijskim ciljevima."¹⁰⁰ McGregor tvrdi da uprava također mora "uključiti pojedinca u određivanje 'ciljeva' ili ciljanih postignuća za *sebe samoga*, kao i u godišnje ili polugodišnje *samo-vrednovanje* performanci."¹⁰¹

Ta dva modela organizacijske izvedbe predočavaju jednu od temeljnih razlika između znanstvenoga i izvedbenog menadžmenta. Taylor smatra da s radničkom izvedbom treba eksperimentirati, da je treba preinaci i strogo kontrolirati pod pomnim nadzorom znanstveno usmjerenih rukovodilaca. Učinkovita je izvedba plod krajnjeg srezivanja ili potpunog ukidanja pojedinačnih inicijativa i razlika, koje tejlорistički kroji prema "jedinoj najboljoj metodi". Ako rukovodstvo strogo provodi takvu standardizaciju, teško će polučiti poticanje i oslobadanje stvaračkih energija. Nasuprot tome, izvedbeni se menadžment u upravljanju oslanja na menadžmentski model teorije meduljudskih odnosa pa uz racionalnu dimenziju ističe i intuitivnu, a uz znanstvenu i stvaračku. Neki su suvremeni teoretičari otišli tako daleko da kreativnost stavljaju na prvo mjesto pa izjavljuju da živimo u "dobo kreativnosti". John Kao, menadžmentski savjetnik i dugogodišnji profesor Harvard Business School tvrdi da je ovo "doba kreativnosti jer uprava napušta ulogu nadzornika i poprima ulogu oslobođitelja – osloboda kreativnost. Takav je novi mentalni sklop rukovodilaca."¹⁰² Kreativnost, novatorstvo, maštovitost, preosmišljavanje – te su se riječi pretvorile u krilatice izvedbenog menadžmenta. No dotične krilatice imaju i žalac jer kreativnost i maštovitost više ne doživljavamo kao luksuz, ili kao aktivnosti koje nalazimo samo u istraživačkim ili razvojnim odjelima. "Danas korporacije moraju stalno živjeti u stanju svjesne pripravnosti – svjesni sebe, vlastite izvedbe, mušterija i suparnika."¹⁰³ Sučeljeni s nevidenim promjenama radne snage, tržišta roba i kapitala, te informatičkih tehnologija, neki rukovodioci doživljavaju kreativnost kao organizacijsku nužnost.

S tim je tjesno povezana još jedna razlika između znanstvenog i izvedbenog menadžmenta, a tiče se različitih organizacijskih *kultura* koje te paradigme stvaraju. Možda je raspravu o takvim kulturama omogućila tek pojava izvedbenog menadžmenta jer on formulira sve prisutnu želju za "humaniziranjem" organizacija. Opisavši tejlorizam kao "strojni" model, poslijeratni su organizacijski teoretičari također

ustvrdili da isticanje standardizacije u znanstvenom menadžmentu nužno stvara jednokulturalnu sredinu, koju pak određuje ujednačen skup vrijednosti i "načina bivanja i postupanja". Stari je simbol ovoga jednobojnog i jednoličnog jednokulturalizma bio "odani činovnik", figura koju su u pučku kulturu pedesetih godina dvadesetog stoljeća uveli filmovi i knjige poput *Čovjeka u svom flanelском odijelu* i *Organizacijina podanika*¹⁰⁴, a egzistencijalističko tumačenje Kafke koje je u poraću postalo pomodno ne treba ni spominjati. Sva su ta djela prepoznala institucijski konformizam i borila se protiv njega. Nadalje, odani činovnik nije slučajno bio muškarac, bijelac, a poželjno i protestant, te anglosaskog podrijetla. Naravno, američka radna snaga nikad nije savršeno utjelovljivala tip odanog činovnika, no rukovodeći se kadar ponašao kao da tom cilju treba težiti pa se s pomoću *staklenih stropova* i drugih strukturalnih zapreka pobrinuo da najviši rukovodioci što točnije odgovaraju dotičnom simbolu.¹⁰⁵

Nasuprot tome, izvedbeni menadžment promiče kulturno raznoliku radnu sredinu. Prvotni poticaj koji je doveo do takva razvoja dogadaja zapravo je istaknuo jednakost, a ne raznolikost, te je uglavnom bio reaktiv, a ne proaktiv, pa je ozbiljan i sustavan angažman izazvao samo Zakon o jednakosti pri zapošljavanju iz 1964. Glava VII. tog zakona regulira namjenu i norme procjene performansi; više je ne određuju samo stručni i tehnički standardi, nego se procjena performansi iznenada promeće u regulativno i pravosudno orude. Zakon iz 1964. provodi Povjerenstvo za jednakost pri zapošljavanju (EEOC)*, a štiti pojedince od diskriminacije na osnovi pripadnosti određenim skupinama. Barry R. Nathan i Wayne F. Cascio pišu da je "glavna zadaća EEOC-a [...] utvrditi je li postupak ocjenjivanja ili odabira bio nepovoljan za pripadnike zaštićene rase, spola ili etničke skupine. Ako postupak ocjenjivanja performansi ne djeluje nepovoljno, EEOC će općenito smatrati da je sukladan glavi VII. Međutim, ako ustanovi da ocjenjivanje performansi djeluje nepovoljno, trebat će ga opravdati."¹⁰⁶ Tako se na revizije performansi pozivaju tužitelji koji pojedinačno ili skupno vode parnice protiv diskriminacijskih postupaka. Istodobno su i glavni adut u nastojanjima organizacija da objasne i opravdaju odluke vezane uz postupke promaknuća, nagradivanje i prekid radnog odnosa.

* Equal Employment Opportunity Commission (prev.)

Organizacije posljednjih godina snažnije ističu raznolikost nego jednakost u radnoj sredini. S jedne se strane rukovodioci suočavaju s kulturno raznolikom radnom snagom, a s druge nastoje stvoriti specijalizirana tržišta u zemlji i otvoriti nova tržišta u inozemstvu, pa prihvataju proaktivniji pristup kulturnoj raznolikosti. Mnoge se organizacije više ne zadovoljavaju pukim toleriranjem raznolikosti, nego čak oblikuju radne sredine koje je promiču. R. Roosevelt Thomas ml. tu pojavu opisuje kao prijelaz s afirmativne akcije na *afirmaciju raznolikosti*, s kontrole razlika na upravljanje njima.

Roosevelt →

Afirmativna akcija uvodi novo pogonsko gorivo i nove ljude na velika vrata. Nešto će im drugo morati dati uzde u ruke. A to se pak sastoji u omogućavanju ljudima, u ovom slučaju manjinama i ženama, da u izvedbi ostvare svoj puni potencijal. Danas upravo to nazivamo upravljanjem raznolikošću. Nije riječ o poštivanju ili isticanju raznolikosti, raznolikost nije nužno ni razumjeti. Njome samo treba upravljati da bi nam heterogena radna snaga dala jednaku produktivnost, odanost poslu, kakvoću i dobit kao stara homogena radna snaga.¹⁰⁷ ←

100/101

Taj naglasak na izvlačenje punog potencijala radne snage podsjeća na McGregorovu teoriju Y, no dodatni je element raznolikosti doveo do razvijanja multikulturalnih modela za poboljšanje izvedbe. U izvješću o programu raznolikosti u Digital Equipment Corporation, Barbara A. Walker i William C. Hanson pišu: "Ova se filozofija temelji na uvjerenju da širina spektra razlika na radnome mjestu obogaćuje sinergiju između zaposlenika i organizaciji osigurava visniju izvedbu."¹⁰⁸

Iako se i danas pribavljaju poteza EEOC-a, rukovodioci sve češće zagovaraju pozitivne strane kulturne raznolikosti, uključujući ne samo rodnu i etničku pripadnost, nego i spolnost, dob i tjelesnu sposobnost.¹⁰⁹ Teoretičari joj u boljite često ubrajaju bolje kotiranje organizacije u očima potencijalnih zaposlenika, viši moral radne snage, poboljšanu sposobnost rješavanja problema i veću konkurentnost u svjetskom gospodarstvu. Usto, Walker i Hanson tvrde da multikulturalna radna snaga donosi veću kreativnost i novatorstvo: "Kad ljudi uvažavaju razlike i znaju istinski uvažiti različito, a možda i suprotno gledište, moraju se stvaralački domisliti različitim rješenjima koja im omogućavaju da prihvate i jedno i drugo. [...] Uvažavanje oba gledišta vodi prema drugim mogućnostima i dru-

gim vrijednostima.”¹¹⁰ Navedeni autori štoviše tvrde da je raznolikost potisnula učinkovitost kao glavni cilj organizacijske izvedbe.

Model teorije međuljudskih odnosa, koji se prvi put pojavio 1940., pokrenuo je nekoliko sljedova dogadaja koji nam danas pomažu da odredimo kako izvedbeni menadžment pristupa upravljanju radnicima kao pojedincima. Ova paradigma ne nastoji kontrolirati zaposlenike, nego tvrdi kako joj je cilj da ih opunomoći oslobađanjem njihovoga cjelokupnog ljudskog potencijala. Pritom ne ističe znanstvene metode, nego razvoj radničke kreativnosti i intuicije. A umjesto monokulturalne sredine koja se temelji na “jedinoj najboljoj metodi”, izvedbeni menadžment zagovara stvaranje multikulturalne radne sredine koja podupire raznolikost vrijednosti, tradicija i životnih iskustava. Vidjeli smo da te promjene donose oštar odmak od načela znanstvenog menadžmenta; no i dalje se poput tejlorizma prije svega bave izvedbama pojedinaca. Međutim, izvedbeni menadžment rabi i druge modelle čiji koncept izvedbe uvelike premašuje djelovanje pojedinačnih radnika, a sada ćemo se pozabaviti upravo tim dodatkom.

DOLJE STROJ: SVI SU SISTEMI DOBRI

Drugi model koji je pridonio oblikovanju izvedbenog menadžmenta je teorija sistema, čiji je utjecaj u organizacijsku teoriju prodro pedesetih godina 20. stoljeća, a za paradigmu je važna i dan danas. Ovaj pristup daje novo pojmovno određenje organizacijske izvedbe i poprćuje do te mjere da obuhvaća cjelokupno poslovanje organizacije, koju određuje kao otvoreni sistem što se stalno prilagodava unutarnjim i izvanjskim okolnostima. U menadžmentskoj teoriji sistema ne izvode samo zaposlenici, nego i cijela organizacija u kojoj rade.

Poput pobornika teorije međuljudskih odnosa, zagovornici teorije sistema svoj pristup određuju u razlučnoj opreci u odnosu na znanstveni menadžment, iako se paradigmatski pomak koji opisuju usredotočuje na drukčiji skup pitanja. U djelu *Oblikovanje organizacija u cilju visokih performansi** iz 1988. David P. Hanna tvrdi da su organizacije do Drugoga svjetskog rata djelovale pod utjecajem “strojne teorije” koja “polazi od pretpostavke da organizacija sliči stroju: riječ je o skupu dijelova koje treba standardizirati i uvesti

središnju kontrolu. Glavni pronositelji ove teorije bili su Amerikanac, Frederick W. Taylor (otac znanstvenog menadžmenta) i Nijemac, Max Weber (tvorac birokratskog modela).¹¹¹ Menadžmentska teorija sistema pak donosi model živog sistema koji je otvoren izvanjskim promjenama. U opreci u odnosu na krutu i statičku “strojnu” organizaciju, teoretičari sistema odredili su organizacije kao fleksibilne i dinamičke “organizme”. “Osnovno je polazište teorije otvorenih sistema da organizacije imaju zajedničke osobine sa svim drugim živim sustavima; od mikroorganizama preko biljaka i životinja do čovjeka. Razumijevanje tih osobina omogućava nam da prirodne sklonosti organizacije *uključimo* u rad umjesto da se bespotrebno borimo protiv njih.¹¹² Hanna navodi prinose kojima su teoretičari međuljudskih odnosa ispravljali pogreške strojne teorije, no presudnu zaslugu za razvoj obuhvatnijih strategija menadžmenta pripisuje općoj teoriji sistema austrijskog biologa Ludwiga von Bertalanffya. — Zato neki teoretičari izvedbenog menadžmenta zagovaraju ne samo pojačano humanistički pristup menadžmentu, nego i prirodoslovni pristup.

Međutim, teorija sistema ne oslanja se samo na biologiju, nego i na druge discipline, a i te su discipline utjecale na preoblikovanje organizacijske izvedbe. Među ustrojnim područjima nalazimo i elektrotehniku, koja izvedbenom menadžmentu daje jedan od glavnih modela za vrednovanje izvedbene učinkovitosti: izračun unosa i rezultata *povratnom spregom*. Klasična teorija sistema povratnu spregu određuje kao proces u kojem se dio rezultata sistema [*output*] ponovno uvodi ili “vraća” u sistem kao unos [*input*] pa tako možemo usporedjivati unose i rezultate. Ponovno uvođenje rezultata u ulozi unosa povratnoj spregi daje kružnu strukturu ili strukturu petlje, a inženjeri elektrotehnike takve “petlje povratne spregе” upotrebljavaju u izradi termostata, automatskih regulatora u motorima, upravljačkih mehanizama i mnogih drugih tehnologija. Izvedbeni menadžment rabi povratnu spregu da bi izvedbu cijelog sistema mogao mjeriti, analizirati i prilagodavati s obzirom na sisteme od kojih se sastoji i na svoju okolinu.

Opća uporaba modelâ povratne spregе u organizacijskom diskurzu i grafičkim prikazima zrcali široku primjenu teorije sistema u analizi, oblikovanju i vodenju izvedbe diljem organizacije, od razine pojedinačnih radnika i ekipa, preko služba i odsjeka pa sve do razine cijele organizacije. Povratna je sprega svepnisutna pa je

* *Designing Organizations for High Performance* (prev.)

možemo tumačiti kao metamodel ove organizacijske paradigme. U *Izvedbi u američkoj birokraciji** (1976) Robert C. Fried predlaže da "administrativne organizacije shvatimo kao sisteme koji resurse i zahtjeve društva primaju kao unos te ih pretvaraju u društveno poželjne rezultate ili aktivnosti. /.../ Izvedbeni pristup /.../ ističe 'nagradne' faze administrativnog postupka (rezultate, učinke i povratnu spregu)."¹¹³ Fried izdvaja "nagradnu" fazu, no važno je razumjeti procesnu stranu teorije sistema: rezultati s vremenom postaju novi unosi u neprekidnoj izvedbi organizacijskog sistema. "Nagradne" su faze zapravo trenuci u kojima rukovodioci upotrebljavaju povratnu spregu da bi tu izvedbu izmjerili i ocijenili.

Povratna se sprega može primijeniti i kod provodenja promjena u organizacijskim ciljevima, a te promjene izazivaju unutarnji čimbenici, ili čimbenici iz okoline. Hanna objašnjava: "Na pitanje pogada li sistem zadane ciljeve odgovara povratna sprega. Taj se pojam odnosi na unose informacija koji mijere prihvatljivost rezultata, ali i svrhe i ciljeva. Pojmovi *negativne* i *pozitivne* povratne sprege s područja kibemetike razlučuju dva važna tipa povratne sprege. Negativna povratna sprega mjeri podudaraju li se rezultati sa svrhom i ciljevima. Poznata je i kao povratna sprega *koja ispravlja otklon*. Pozitivna povratna sprega mjeri poklapaju li se svrha i ciljevi s potrebama okoline. Katkad je nazivamo i povratnom spregom *koja povećava otklon*".¹¹⁴ I negativna i pozitivna povratna sprega mogu se pojavit i unutar i izvan sistema te polući "pozitivne" učinke: negativna povratna sprega (najpoznatiji joj je primjer termostata) može prilagoditi izvedbu da bi održala željenu normu, dok je pozitivna povratna sprega sredstvo za prilagodbu same norme, što pak može stvoriti "*circulus virtuosus*" u kojem se učinkovitost stalno povećava. No i pozitivna i negativna povratna sprega mogu imati "negativne" učinke: dinamika pozitivne povratne sprege može dovesti do "nekontroliranog" otklona (poznati mu je primjer *circulus vitiosus*), dok kod negativne povratne sprege zastoj može uzrokovati organizacijsku krutost i zastarjevanje; u oba slučaja upravljački sustav doživljava slom, dok je izvedba u najboljem slučaju neučinkovita, a u najgorem katastrofalna.

Iako teoretičari sistema često preziru "strojni model" znanstvenog menadžmenta pa zagovaraju prirodnački pristup, oslanjanje na

povratnu spregu znači da teoriju sistema i izvedbeni menadžment ne možemo jednostavno ustoličiti kao nestrojnu alternativu. To pak veoma jasno uočavamo u grani organizacijske teorije sistema pod nazivom "socio-tehnički sistemi" ili STS. U djelu *Oblikanje performansi* (1993) James C. Taylor i David F. Felten pišu da "su sve organizacije socio-tehnički sistemi. Svaka organizacija sadrži tehnički podsistem koji osigurava temeljnu proizvodnju i društveni podsistem koji uskladjuje aktivnosti među ljudima u svrhu fleksibilnosti i dugoročnog preživljavanja poduzeća."¹¹⁵ Taylor i Felten pojmovno su odredili i paradigmatski pomak sa "strojnog" na "sistemske" način mišljenja pa prikazuju njihove razlike u odnosu na organizaciju, upravu, sindikate i zaposlenike.

"Otkriće": paradigmatski pomak sa strojnog na sistemske način mišljenja

Mijenja se organizacija

prije:

Služi svrsi
Usmjerenost na zadatke
Količina
Zatvorena
Visoka - mnogo razina
Kratkoročnost

poslije:

Teži cilju
Usmjerenost na proizvod
Kakvoća
Otvorena
Plošna - malo razina
Usredotočenost na krajnji cilj

Mijenja se uloga uprave

prije:

Izbjegava riskantne poteze
Zapovedna
Kontrolira lude
Obavješćuje ako morate znati
Odanost šefu
Konkurenčijska

poslije:

Potiče novatorstvo
Sudionička
Omogućava kontrolu proizvoda
Obavješćuje ako želite znati
Odanost cilju
Suradnička

Mijenja se uloga sindikata

prije:

Zaštituju
Oporba
Otpor
Reaktivni
Odvajanje
Što mi time dobivamo
Neprijateljski

poslije:

Opunomoćuju
Aktivno sudjelovanje
Novatorstvo
Proaktivni
Partnerstvo
Što dobiva cjelina
Suradnički

Mijenja se uloga zaposlenika

prije:

Ovisan
Pasivan
Djetinjak
Ciničan
Kompetitivan
Nepovjerljiv
Neuk
Nekvalificiran
Navodno lijep

poslije:

Opunomoćen
Siguran u sebe
Zreo
Optimističan
Kooperativan
Pun povjerenja
Obavijesten
Kvalificiran
Motiviran

U STS-ovu je pristupu najvažnije proširenje koncept izvedbe, koji sad uključuje i operacije tehnoloških sustava. U sljedećem ćemo poglavju vidjeti da su sociolozi koji istražuju tehnologiju također

posegnuli za konceptom socio-tehničkih sistema, i to upravo zato što se usredotočuje na sučelje društvene i tehnološke izvedbe.

Vidimo da teorija sistema višestruko i bitno pridonosi razvoju izvedbenog menadžmenta. Kad organizacije teorijski obrađuju kao sisteme, izvedbu poopćuje i izvan okvira rada što ga unutar organizacije izvode pojedinci. Model organizacijske izvedbe koji nudi teorija sistema korjenito se razlikuje od modela znanstvenog menadžmenta. Teoretičari sistema smatraju da su organizacije koje odlikuju visoke performance decentralizirani, fleksibilni, otvoreni i "prirodnjački" sistemi, dok su tejlorističke organizacije centralizirane, krute, statične, zatvorene i "strojolike". Izvedbeni menadžment velikom rabi koncept povratne sprege iz teorije sistema. Danas je povratna sprega jedno od najvažnijih sredstava za izračun odnosa između unosa i rezultata, za ocjenjivanje je li izvedba "pogodila cilj", ili pak te ciljeve treba mijenjati, te za uvođenje promjena u svrhu poboljšanja organizacijske učinkovitosti. Nапослјетку, socio-tehnička teorija sistema i njezin naglasak na tehničke podsisteme dodatno poopćuju koncept izvedbe. Organizacijsku izvedbu možemo shvatiti kao spoj društvene i tehnološke izvedbe. Važnost ovoga društveno-tehničkog sučelja presudna je za treci model koji usmjerava izvedbeni menadžment.

ODLUČIVANJE: OBRADA

Taylor je znanstveni menadžment razvio na prijelazu u 20. stoljeće, u doba snažne industrijalizacije koja će dovesti do općeg uvođenja lančane proizvodnje u Sjedinjenim Državama. Njegov pristup "upravljanja zadacima" silno je proširio ulogu rukovodstva u izvođenju tradicionalnih zadataka, a nacijepio se i na nove zadatke koji su se tek profilirali. Tradicionalna iskustvena pravila koje su radnici jedan drugomu usmeno prenosili trebala su ustupiti mjesto racionalnim metodama koje zaposlenicima prenose rukovodioci, a oni su pak rabili pisane upute i sve pomno bilježili. Nasuprot tome izvedbeni se menadžment u Sjedinjenim Državama u pravome smislu riječi pojavio u doba raznijerne deindustrijalizacije i popratnoga razvoja gospodarstva koje počiva na uslužnim i informacijskim djelatnostima. Opadanje industrije čelika i tvorničke proizvodnje s kojima smo nekoć takoreći poistovjećivali američko gospodarstvo – ili njihovo preseljenje u inozemstvo – u neurbanom je tkivu zemlje ostavilo hrđavu ranu. Od početka sedamdesetih godina dvadesetog

stoljeća razne američke tvrtke traže jeftinije izvore radne snage i labavije propise u Latinskoj Americi i na pacifičkom obodu Azije. Dok u SAD-u industrijsko gospodarstvo opada, u usponu je drugi vid gospodarstva: "uslužna" ili "informatička" ekonomija. Izvedbeni se menadžment prometnuo u organizacijsku teoriju nove informatičke ekonomije, a u toj se ulazi naveliko oslanja na školu menadžmenta poznatu pod nazivom "obrada informacija i odlučivanje" ili IPDM*.

Kao što sam naziv govori, teoretičari IPDM-a usredotočuju se na prikupljanje, pohranjivanje i prijenos informacija, a što je još važnije, i na procese odlučivanja koji o tome ovise, procese koji uključuju prepoznavanje problemskih situacija, razvijanje mogućih rješenja, odabir postupka djelovanja i vrednovanje prošlih odluka. Ovako je rođenost IPDM-a u zapisima iz 1975. skicirao E. Frank Harrison: "Kao akademski disciplinski teorija odlučivanja još je razmjerno mlada. Tek su u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata operacijska istraživanja, statistička analiza i računalno programiranje postupku odabira podarili "znanstvenu" auru, dok znanosti koje se bave ponašanjem – sociologija, psihologija i socijalna psihologija – tek u posljednjih deset do petnaest godina bitno pridonose korpusu znanja koji uključuje teoriju odlučivanja."¹¹⁶ IPDM se prvi put pojavio pedesetih godina 20. stoljeća, a u organizacijskoj je teoriji u prvi plan izbio tijekom sedamdesetih godina. "Znanstvena aura" ga prije postavlja kao nastavak znanstvenog menadžmenta nego kao raskid s njim, no teoretičari IPDM-a dali su bitne pribne izmeđivanju tejlorizma i poopćivanju organizacijske izvedbe. Analiza rukovodilačkih aktivnosti bilježenja i planiranja osobito im je pomogla da teorijski obrade i sam izvedbeni menadžment.

Teoretičari su tijekom cijele povijesti IPDM-a nastojali opravdati svoj pristup brzim i korjenitim promjenama koje se zbivaju u američkom gospodarstvu. Prije svega su se usredotočili na pad stope zapošljavanja industrijske radne snage i na zamah u otvaranju činovničkih radnih mesta, a znakovito je da su te promjene velikim dijelom pripisali tehnološkom razvoju. U ogledu iz 1982. William C. Howell razmatra shodne promjene u upravljačkim strategijama, a tiču se izvedbene učinkovitosti.

Howell → Ako smo doista postali činovničko društvo, ta pojava upućuje na pomak u parametrima radnog ponašanja, a time i u zahtjevima

*Information Processing and Decision-Making (prev.)

koje postavljamo pred čovjekovu izvedbu. Ne smijemo podlegnuti napasti pretjeranog poopćivanja (ipak i dan danas postoji niz izrazito "fizičkih" poslova), no očito smo skloni napuštanju radnih zadataka u kojima čovjek mora davati ili izravno kontrolirati **energiju**, te prihvaćanju zadataka koji od čovjeka traže obradu **informacija**. Ovaj trend ponajviše zrcali promjene u našoj tehnologiji. Drugi trend, u kojem se povrh tehnologije zrcale i suvremene filozofije menadžmenta, proširuje funkciju **odlučivanja** na sve niže razine organizacije. /.../ Sve to znači da se ljudska proizvodnost sve češće svodi na učinkovitu obradu informacija i odlučivanje. U našem činovničkom društvu proizvodnost se ostvaruje misaonim procesima, a ne sirovom snagom.¹¹⁷ ←

Kao što smo vidjeli u slučaju meduljudskih odnosa, IPDM radnike nastoji opunomoći i na najnižim organizacijskim razinama. A kao i pristup teorije socio-tehničkih sistema, ljudsku izvedbu tijesno vezuje uz tehnologiju. IPDM je važan jer ocrtava odnos između raspršenog odlučivanja i uvodenja tehničkog sustava koji može potpuno preobraziti upravljanje. Poznat je pod nazivom "IT" - informatička tehnologija, a najvažnije su mu sastavnice digitalno računalo i njegova sposobnost bilježenja, pohrane i obrade informacija, te telekomunikacijski sustavi koji te informacije u roku od nekoliko sekunda mogu prenijeti diljem svijeta.

Pedesetih je godina 20. stoljeća Herbert Simon shvatio da će računala stubokom promijeniti organizacijsko odlučivanje. Simon je bio jedan od najutjecajnijih teoretičara IPDM-a, kao i vodeći zagovornik menadžmentske teorije sistema. U djelu *Nova znanost upravljačkog odlučivanja** (1960) poput McGregora se poziva na atomsku energiju da bi opisao preobrazbu čiji je svjedok: "Zahvaljujući istraživanjima koja provodim posljednjih deset godina, stupio sam u doticaj s razvojnim postignućima u uporabi električkih digitalnih računala. Ta računala zapanjuju čak i u svijetu koji zdravo za gotovo prihvaca atomsku energiju i mogućnost putovanja u svemir. U sprezi s novim tehnikama odlučivanja koje uza nj vezujemo, računalo činovničkom, rukovodilačkom i stručnom radu donosi jednako prijelomne promjene kao mehanizacija manualnom radu.¹¹⁸ Simon smatra da nove tehnologije rukovodiocima neće samo oniogučiti da poboljšaju i

prošire postojeće sposobnosti za doношење odluka, nego će te sposobnosti korjenito preinačiti.

Istražujući izvedbu upravljanja, IPDM je izvedbu poopćio do te mjere da je obuhvatio i tjelesne i misaone aktivnosti, čime joj je silno proširio referencijalno polje. Istodobno su njegovi teoretičari obradu informacija i odlučivanje preslojili preko cijelog polja organizacijske izvedbe. Simon upravljanje u užem smislu izjednačava s odlučivanjem, koje pak određuje kao sklop "četiri osnovne faze: uočavanje prilike za odlučivanje, utvrđivanje mogućih postupaka djelovanja, odabir postupka djelovanja i vrednovanje prethodnih odabira."¹¹⁹ U ključnoj trećoj fazi razlikuje "programirane" i "neprogramirane" odluke. Programirane odluke obuhvačaju rutinske situacije jasno određenih mjerila i informacijskih kanala; oslanjaju se na pravila i ujednačenu obradu. Neprogramirane odluke obuhvačaju nove situacije nepoznatih mjerila i neodređenih informacijskih kanala te se oslanjaju na prosudbu, kreativnost i heuristiku.¹²⁰ Prema organizacijskim shenama tradicionalnih "strojnih" birokracija neprogramirane odluke donosi samo vrhovno rukovodstvo, dok programirane rješavaju i srednji i niži rukovodioци. No Simon tvrdi da računalne tehnologije remete ovu podjelu rada jer je neprogramirano donošenje odluka sada dostupno na svim razinama. "Na svim razinama procesi odlučivanja postaju jasniji, a njihove se sastavnice sve češće pojavljuju u sklopu računalnih programa pa je odluke i analize na kojima ti procesi počivaju sve lakše prenijeti. /.../ Budući da informacije, pretpostavke za postizanje ciljeva, te ograničenja koja proizlaze iz najrazličitijih organizacijskih i izvanorganizacijskih izvora mogu oplemeniti analitičke procese, danas je žarište odlučivanja raspršenije nego što je nekad bilo.¹²¹

Nakon četiri desetljeća, Simonova su predviđanja osobito dojmljiva imamo li u vidu da je šezdesetih godina 20. stoljeća skupa središnja računała naveliko upotrebljavala samo šačica korporacija i vladinih agencija (npr. Ministarstvo obrane i NASA). No već polovicom sedamdesetih godina takva su računała naveliko rabile velike i srednje velike organizacije, a njihovi su rukovodioци nove modele menadžmenta tražili u teoriji odlučivanja. Danas su osobna računala i komunikacijske naprave u radnoj sredini sveprisutni, a obrada teksta, brojčanih podataka, fotografija, te zvučnih i videozapisa obavlja se na milijunima prizorišta, dok se pak odlučivanje zbiva u uredu, u tvornici, u prometu pa čak i kod kuće.

* *The New Science of Management Decision* (prev.)

IPDM se uz digitalno računalo oslonio na još jednu tehnologiju za kojom su redovito posezali teoretičari sistema, a taj smo model već opisali kao metamodel organizacijske izvedbe: riječ je o mehanizmima povratne sprege. U teorijskoj obradi organizacijske izvedbe kao povratne sprege ključnu je ulogu opet imao Simon, pri čemu se izravno oslonio na strojarstvo, i to osobito na grane koje se bave kontrolnim uredajima ili servomehanizmima. Simon u djelu *Modeli čovjeka* iz 1957. tvrdi da su se u prošlim pola stoljeća razvile moćne tehnike veoma široke primjene u analizi električnih i mehaničkih kontrolnih sustava i servomehanizama. Takvi sistemi očito imaju dodirne točke s ljudskim sistemima koje obično nazivamo sistemima kontrole proizvodnje, a primjenjuju se u planiranju i tempiranju proizvodnje u poslovnim sistemima.¹²² Nakon što na primjeru termostata objasni povratnu spregu, Simon će se pozabaviti sistemom kontrole proizvodnje koji jamči da stvari rezultat ili bilanca proizvodnog procesa odgovaraju unosu ili željenoj optimalnoj bilanci. Raskorak između unosa i rezultata opet se naziva "pogreškom" i vraća u proces odlučivanja o planiranju proizvodnje. "Ovaj sistem očito ima svojstva servomehanizma. Jednostrano je uparen s opterećenjem i unosom (zahtjevima mušterija i optimalnom bilancom). Ima petlju povratne sprege: pogreška → planirana proizvodnja → stvarna proizvodnja → bilanca → pogreška. Pogreška u planiranoj proizvodnji pokreće promjenu s ciljem da umanji pogrešku."¹²³ Kao u slučaju teorije sistema, IPDM manje nastoji kontrolirati postojeću izvedbu, a više se usredotočuje na neprestano poboljšavanje izvedbene učinkovitosti.

Uvođenje računala i mehanizama povratne sprege u planiranje, proizvodnju, skladištenje i potrošnju upućuje na neke od načina na koje novi informatički procesi prekodiraju i preobražavaju tradicionalne industrijske procese. Zahvaljujući njemu postaje nam jasnije kako izvedbeni menadžment može izmjestiti ili nanovo postaviti tejlорizam, a da ga pritom ne odmjeni. IPDM premješta parametre izvedbe s tjelesnih na misaone procese i time pridonosi poopćivanju organizacijske izvedbe. Dok su rukovodioci u okviru znanstvenog menadžmenta ocjenjivali fizičke postupke manualnih radnika, izvedbeni se menadžment bavi postupcima odlučivanja unutar samog rukovodstva. Pritom IPDM nastoji razbiti strogu tejlорističku podjelu između radničkih i rukovodilačkih funkcija, te tvrdi da obrada informacija i odlučivanje više ne funkcioniraju samo s vrha prema

dnu hijerarhije. U okviru izvedbenog menadžmenta čak se i manuálni radnici donekle promeću u činovnike jer radnici na svim organizacijskim razinama obraduju informacije i donose odluke, a tu preobrazbu uočavamo u širokoj primjeni informatičke tehnologije u proizvodnji, skladištenju i transportu. A teoretičari obrade informacija i odlučivanja, kao i teoretičari menadžmentskih sistema, unatoč vlastitim tvrdnjama pokazuju da organizacije nisu zamjenile strojni model menadžmenta: stroj je zapravo na remontu. Izvedbeni menadžment nabrijava tejlорističku industrijsku tvornicu i dodaje joj informatički sistem koji tvore mehanizmi povratne sprege, digitalna računala i telekomunikacijske mreže. Racionalni su procesi i dalje važni, no i njih izmještavaju intuitivniji pristupi menadžmentu kakve zagovara četvrti model organizacijske izvedbe, organizacijski razvoj.

ODvaljeni NA VISOKIM PERFORMANCEM

Organizacijski razvoj, poznat i kao "OD", u mnogim je pogledima najobuhvatniji model izvedbe u izvedbenom menadžmentu. OD rabi razne modele i metode u nastojanju da analizira i preobrazi ponašanje pojedinaca i organizacija, a upravo je to glavno obilježje izvedbenog menadžmenta. Organizacijski se razvoj prvi put pojavio šezdesetih godina 20. stoljeća, a u osamdesetima je postao glavni model organizacijske izvedbe. U tekstu *Organizacijski razvoj* iz 1969. Warren G. Bennis odredio je OD kao "reakciju na promjenu, složenu obrazovnu strategiju koja bi organizacijama trebala promjeniti uvjerenja, stajališta, vrijednosti i strukturu da bi se bolje prilagodile novim tehnologijama, tržištima i izazovima, kao i vrtoglavoj stopi same promjene."¹²⁴ OD se isprva rukovodio biheviorističkim pristupom menadžmentu, no s vremenom se počeo koristiti mnogim vidovima teorije meduljudskih odnosa, teorije sistema i modela IPDM-a. OD nastoji stvoriti "visokoperformativne" organizacije koje ne samo da reagiraju na promjene, nego, štoviše, izazivaju osobne i organizacijske promjene da bi se *kao organizacije* neprestano obnavljale. Budući da OD u određbi organizacijske izvedbe ističe njezinu tjesnu vezu s obrazovanjem i razvojem, često ga nazivaju *organizacijskim učenjem*. OD nastoji polučiti visoke performance neprestanim poticanjem učenja na svim organizacijskim razinama. Ne uče samo pojedinci, nego i cijele organizacije.

*Organizational Development (prev.)

No što su "visoke performance" koje organizacijski razvoj trajnim učenjem nastoji polučiti? U organizacijskoj reoriji među sinonimima za "visoke performance" nalazimo "vrsnoću", "kvalitetu" i "vrhunske performance". Peter B. Vaill, druga važna figura u OD-u i jedan od prvih teoretičara koji je obradio sustave visokih performansi, piše da ih možemo shvatiti kao "sustave kojima 'ide bolje' nego sličnim suslavima koje čine slični ljudi, a rabe slične tehnologije, reže sličnim ciljevima, ili prihvataju slične standarde."¹²⁵ No Vaill to određenje nudi samo kao uvodno pojašnjenje, te zatim nadugo i naširoko ističe da "ne postoji ustaljeno određenje onoga što daje 'vrsnoću' ili 'visoke performance'. Uvijek će se naći netko tko će visokoperformativni sustav doživjeti kao takav, netko koga će zbog vlastita sklopa vrijednosti dirnuti i zaintrigirati sve nijanse i zakučastosti" takvih susrava.¹²⁶ *Visoke performance* pretpostavljaju poredno, kontekstualno i aktivno vrednovanje izvedbenog ponašanja. Iako posljednji navod upućuje na zaključak da to ocjenjivanje ovisi o sustavu vrijednosti pojedine osobe, Vaill zapravo tvrdi da proizlazi iz vrijednosti koje se kolektivno stvaraju i utjelovljuju. Štoviše, OD se od ostalih modela izvedbe razlikuje po stajalištu da organizacije mogu biti kreativne i samopreobražajne kao organizacije, a to im uspijeva samo kada uključe široku lepezu modela i metoda.

Budući da se usredotočuje na cijelu organizaciju, OD se naveliko oslanja na prinose teorije sistema. No ističe i suradničke procese koje nalazimo u meduljudskim odnosima, kao i važnost obrade informacija i odlučivanja za organizacijski razvoj u informatičkom gospodarstvu. Spoj sva tri modela nalazimo u razmatranju Davida A. Nadlera o funkciji povratne sprege u organizacijskom razvoju. *Aprikupljanje i povratna sprega* podataka središnja je sastavnica svake djelotvorne aktivnosti OD-a. Poboljšanje organizacije sudioničkim procesima nužno podrazumijeva prikupljanje podataka o tome kako organizacija trenutno funkcioniра i pružanje tih podataka u nekom obliku ljudima iz organizacije da njima mogu baratati pri radu, te ih napoljetku upotrijebiti za rješavanje problema.¹²⁷ Iako je OD tjesno povezan s teorijom sistema, u primjeni hibridnih metoda cilj mu nije održavanje organizacijske strukture, nego razvoj fleksibilnih prilagodbi i unutarnjim i izvanjskim promjenama. Hanna razlučuje OD i od teorije otvorenih sistema i od teorije socio-tehničkih sistema, te tvrdi da ni njihov spoj često ne uspijeva "odoljeti maniji da se previše usredotoči na unutarnje

djelovanje, pri čemu zanemaruje važne signale iz okoline."¹²⁸ Zato u oblikovanju organizacija visokih performansi traži pristup "izvana prema unutra", koji je jednakosjetljiv i na izvanjske i na unutarnje promjene.

Poput ostalih modela koje upotrebljava izvedbeni menadžment, OD se udaljava od upravljačkih strategija vezanih uz tejlORIZAM. A budući da se pri oblikovanju svoje metode organizacijskog učenja oslanja na adute teorije meduljudskih odnosa, teorije sistema, te obrade informacija i odlučivanja, OD najobuhvatnije formulira i prijelaz sa znanstvenoga na izvedbeni menadžment. Otvorenou i dinamičku narav suvremenog izvedbenog menadžmenta pokazuju dva povezana, mada oprečna opisa organizacija visokih performansi.

Prvi daje bestseler organizacijske reorije, knjiga *U traganju za vrsnosti** Thomasa J. Petersa i Roberta H. Watermana ml. U tom tekstu iz 1982. Peters i Waterman tvrde: "Poslovne su se performance u SAD-u silno pogoršale, bar u usporedbi s Japanom, a katkad i s drugim zemljama - dok su se proizvodnost i standardi kvalitete u mnogim slučajevima pogoršali i u apsolutnom smislu."¹²⁹ Kao razlog za to opadanje navode "racionalni model" upravljanja, te preživjele posljedice znansvernog menadžmenta i u organizacijama i u "analitičkim kulama od bjelokosti" ekonomskih fakulteta. Peters i Waterman tvrde da je pretjerano isticanje racionalnosti, analize i kvantitativnih metodologija izazvalo niz teških nedostataka u organizacijama, uključujući i naglasak na smanjivanje troškova umjesto na povećanje prihoda, "apstraktnu, bezdušnu filozofiju", sklonost uprave da pruža samo negativnu potkrepu, izbjegavanje eksperimentiranja i rizičnih poteza, preveliku složenost i krutost, nesposobnost da "štuju neformalnost", preziranje zajedničkih vrijednosti i hijerarhijsko zatiranje unutarnje konkurenkcije.¹³⁰

Medutim, svim se tim nedostacima suprotstavlja "traganje za vrsnosti", za visokim performancama. Peters i Waterman izričito navode Kuhnov koncept paradigmatskog pomaka da bi ustvrdili kako na pozornicu stupa nov model upravljanja.¹³¹ Rast prihoda, smione inicijative, pozitivna potkrepa, eksperimentiranje, jednostavnost i fleksibilnost, neformalnost, zajedničke vrijednosti i produktivna uporaba konkurenkcije među ljudima na istoj razini - upravo su to neka od obilježja "upravljanja u cilju vrsnosti". Njihov pristup za-

* *In Search of Excellence* (prev.)

govara uspostavu "snažne kulture" – zajedničkog skupa uvjerenja, vrijednosti i stilova za upravljanje izvedbom. "Vrhunski izvođači [tj. vrsne organizacije] stvaraju široku, poticajnu i zajedničku kulturu, skladnu okosnicu koja poletnim ljudima omogućava potragu za odgovarajućim prilagodbama. Budući da su sposobni da iz velikog broja ljudi izvuku nevjerojatne prinose, aktiviraju i sposobnost stvaranja osjećaja vrsne svrhotitosti."¹³² Peters i Waterman tvrde da racionalnost, analiza i kvantitativne metodologije također imaju svoju ulogu u visokoperformativnim organizacijama, ali gube prevlast jer ih intuitivnija i eksperimentalnija kultura upravljanja, pojačano usredotočena na kvalitetu, uravnovešuje i usmjerava.

Druge iščitanje OD-ova otklona od tejlizma nalazimo u djelu Roberta T. Golembiewskoga i Alana Kieppera *Visoke performance i ljudski danak** (1988). Ovaj se tekst usredotočuje na primjenu postupaka organizacijskog razvoja u Upravi za brzi javni prijevoz grada Atlante** i u State Departmentu. Golembiewski i Kiepper skiciraju svoje videnje OD-a, koje pak također ističe važnost "korporacijskih kultura". Autori u opreku dovode dvije različite strukture na kojima počivaju dva tipa kulture, "birokratska" i "ciljno usmjerena", a možemo ih iščitati kao vidove paradigmi znanstvenog i izvedbenog menadžmenta.¹³³

Birokratska struktura

1. Autoritarno nadgledanje
2. Promatra pojedinosti izvedbe
3. Ograničava zaposlenika na jednu ili malen broj operacija u cjelokupnom slijedu
4. Odvaja radnika od kontrole nad radom
5. Centralizira operacije odlučivanja

Desna strana tablice svjedoči o utjecaju koji su na organizacijski razvoj izvršila druga tri izvedbena modela. Istančanje pomagačkog nadgledanja i operacija koje kontroliraju zaposlenici podsjeća na cilj teorije meduljudskih odnosa, koja se zauzima za suradnju i opunomoćivanje radnika. Utjecaj teorije sistema očituje ištančanje cjelokupne izvedbe i cjelovita povezanost radnika i kontrole, dok decentralizacija odlučivanja očito zrcali rad IPDM-a.

Ciljno usmjerena struktura

1. Pomagačko nadgledanje
2. Promatra cjelokupnu izvedbu
3. Zaposlenik kontrolira cijeli sljed povezanih operacija
4. Radnik i kontrola rada se prožimaju
5. Decentralizira operaciju odlučivanja

* High Performance and Human Costs (prev.)

** Metropolitan Atlanta Rapid Transport Authority (MARTA): regulira sustav ekspressnih vlakova u javnom prijevozu na cijelom gradskom području (prev.)

Važnost koju pobornici OD-a pridaju kulturi zrcali utjecaj teorije ljudskih odnosa, koja također ističe kulturnu dimenziju organizacija. Golembiewski i Kiepper razlučuju svoj model OD-a od modela koji nude Peters i Waterman jer smatraju da njihov model snažne i ujediniteljske kulture podliježe upravo onim organizacijskim vrijednostima koje nastoje izmjestiti. U napadu na Petersa i Watermana, Golembiewski i Kiepper tvrde da OD treba istaknuti: 1) dinamiku raznorodnih supkultura, a ne postojanu ravnotežu jedne "snažne" korporacijske kulture; 2) zaposlenika kao djelatnika, a ne kao trpnoga; 3) ograničavajuće učinke institucija na pojedinčevu učenje, a ne ograničavajuće učinke pojedinca na institucijski *status quo*; 4) višestrandi naglasak na interaktivne i prilagodbene mogućnosti, a ne jednostrani izbor "priključi se ili odlazi"; i 5) norme koje zajednica priželjuje, a ne već postojeće norme.¹³⁴ Istočiće važnost raznorodnih supkultura, model Golembiewskoga i Kieppera uvelike je suglasan s modelom koji nude teoretičari meduljudskih odnosa kad zagovaraju upravljanje i potvrđivanje raznolikosti.

Organizacijski razvoj njeguje raznorodne modele i vrijednosti pa može funkcioniрати kao još jedan metamodel za organizacijsku izvedbu. Iako je raspršen, ubraja se među najmoćnije modele unutar paradigmе izvedbenog menadžmenta. Sada se vraćamo pitanju koje smo prethodno postavili u vezi s uvažavanjem raznolikosti: postoji mogućnost da je izvedbeni menadžment izazivački osporio "pomarmu za učinkovitosti" koju je pokrenuo tejlizam. Možda uvažavanje raznolikosti doista vodi prema granjanju vrijednosti kao što tvrde neki teoretičari meduljudskih odnosa i OD-a. Odatle slijedi da i samu vrijednost učinkovitosti mogu izazivački osporiti druge vrijednosti poput kulturne raznolikosti, kreativnosti i novatorstva, učenja, djelotvornosti, kakvoće radnog života, organizacijskog preživljavanja i pripadnosti zajednici. Tada bi pod višestrukim utjecajem tih različitih vrijednosti organizacijsku izvedbu usmjeravao proces sličan onomu što Vaill naziva "združenim optimiranjem". Vaill taj koncept primjenjuje na istodobno optimiranje ljudskog i tehničkog sustava¹³⁵, no združeno optimiranje možemo shvatiti i kao proces koji zahvaća nekoliko različitih sustava vrijednosti. Tako možemo reći da oblikovanje, izvedbu i vrednovanje organizacijske izvedbe združeno optimira niz pregovora, ustupaka, kompromisa i žrtvovanja na razmedu različitih ocjenjivačkih matrica.

Međutim, iako su neke organizacije razgranale vlastitu kulturu i združeno optimirale organizaciju da bi doobile visoke performance, točnije bi bilo ustvrditi da krajnja bilanca ostaje krajnja bilanca: maksimalni rezultati uz minimalne unose. To očito vrijedi za poslovne organizacije gdje je pritisak stvaranja profita *de facto* i *de jure* i dalje glavno ocjenjivačko mjerilo. Umjesto da se ublaži, izazov učinkovitosti dodatno se pojačao i u vladinim te neprofitnim organizacijama, osobito otkako su se pojavili zahtjevi za "upravljanjem kao u poduzeću" i često naglo prihvaćanje korporacijskih strategija poput programa TQM-a. U vlastitu tumačenju organizacijske teorije od Drugoga svjetskog rata naovamo, politolog Stephen P. Waring zaključuje da se "teorija dobrog poslovnog upravljanja od Taylorova vremena u biti nije promijenila. Menadžmentski su stručnjaci i dalje guslali iste stvari, samo su pritom baratali s bar deset novih gusal."¹³⁶ Waringov je zaključak pronicav, no osniva se na pretpostavci da organizacijski teoretičari i dalje obećavaju da će iznjedriti jedinstvenu i vrijednostima neopterećenu menadžmentsku znanost. Međutim, uočili smo da se suvremeni teoretičari izvedbenog menadžmenta ne postavljaju kao racionalni i objektivni znanstvenici; štoviše, ova se organizacijska paradigma najviše ističe upravo po tome što njezin izazov učinkovitosti gura vrijednosti, raznolikost i kreativnost *u pri plan*. Izvedbeni se menadžment ne prodaje pod znanost, nego pod menadžmentsko *umijeće*. Zato ćemo se pozabaviti pregršcu njezovih poetika i razmotriti njihov paradigmatski odnos s izvedbenim studijima.

IZMEĐU KAZALIŠTA I MENADŽMENTA

Poput izvedbenih studija, izvedbeni je menadžment znanstveno-istraživačka paradigma čiji razvoj možemo pratiti od razdoblja neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Njezin se koncept izvedbe također podvrgava neprestanom poopcivanju. I koncept i područje organizacijske izvedbe u drugoj su se polovici dvadesetog stoljeća ravnomjerno mijenjali i širili. Vidovi organizacijske izvedbe koji se teorijski obraduju i primjenjuju u SAD-u već se duže vrijeme pronose diljem svijeta, djelomice zbog utjecaja američkih tvrtki i ekonomskih fakulteta, djelomice zahvaljujući američkom stilu upravljanja koji nalazimo u multinacionalnim korporacijama, a djelomice i zbog uloge SAD-a u organizacijama poput Ujedinjenih Naroda, Svjetske banke i Medunarodnoga monetarnog fonda. No

izvedbeni menadžment, baš kao i izvedbeni studiji, nije jedinstvena paradigma znanstvenog istraživanja: zapravo je skup različitih modela; diskurza i praksa. Na prijelazu u paradigmu presijeca prizorišta poput teorije meduljudskih odnosa, teorije sistema, obrade informacija i odlučivanja te organizacijskog razvoja, a u posljednje vrijeme i *kulta urbunskih performansi* koji tvore teoretičari i praktičari vrsnosti, visokih performanci i maksimalnih performanci. Svi navedeni modeli podrazumijevaju različite definicije izvedbe pa tako svaki nudi različite načine stvaranja i vrednovanja određenih izvedbi. No osobit izazov okuplja sve modele i usmjerava istraživanje izvedbenog menadžmenta: izazov učinkovitosti, imperativ maksimalnog povećanja rezultata uz što manje unose.

Izvedbeni menadžmenr i izvedbene studije moramo razlučiti na razini njihovih izazova jer ti izazovi programiraju čitače strojeve obje paradigme i podlažu postave, tumačenja i ocjenjivanja "izvedbe" po kojima se one silno razlikuju. Istraživači izvedbenih studija tragaju za čimbenim dogadjajima u kojima se društvene sile utjelovljuju i preobražavaju, te su tako stvorili polje kulturne izvedbe čiji predmeti uključuju aktivnosti poput obreda, kazališta, usmenog tumačenja književnosti, folklora, umjetnosti performansa i pučke zabave. Nasuprot tome, istraživači izvedbenog menadžmenta tragaju za organizacijskim praksama učinkovitosti, za postizanjem maksimalnih rezultata uz što manje unose, čime pak stvaraju polje organizacijske izvedbe koje uključuje manualne zadatke fizičkih radnika, kognitivne zadatke činovničkih rukovodilaca, suradnička nastojanja radnika i rukovodilaca u malim ekipama, odjelima i velikim službama, kao i opće koordinirane aktivnosti ljudskih i tehničkih sustava koji tvore cijele organizacije. Ta se dva polja umnogome isključuju: organizacijske se izvedbe zbivaju u srcu društvenih institucija, dok se kulturne izvedbe zbivaju izvan institucija ili na rubovima, na njihovu pragu.

Razliku između izazova čimbenosti i učinkovitosti uočavamo i u njihovim subjektima znanja, koji se veoma razlikuju, a reagiraju na različite izazove i pozive. Oni koji život posvećuju istraživanju i stvaranju kulturnih izvedbi djeluju na najrazličitijim prizorištima, uglavnom na području kulture, aktivizma i humanističkih znanosti, dok istraživači i praktičari organizacijske izvedbe rade u korporacijskom, neprofitnom i državno-upravnom okružju, kao i na fakultetima ekonomije i menadžmenta. Što je još važnije, pojedinci koji se

bave promicanjem čimbenosti, prekoračenja i otpora naveliko se postavljaju kao oporba onima čija profesionalna pregnuća uključuju proučavanje i poboljšavanje učinkovitosti, proizvodnosti i "vrsnosti" izvedbe. Štoviše, imamo li u vidu ono što sam u izvedbenim studijima nazvao liminalnom normom, možda mnogi istraživači s tog područja organizacijsku izvedbu uopće neće smatrati izvedbom, ili će pak izvedbeni menadžment otpisati kao puku najnoviju inaćicu Establišmenta, normativne poslovne kolotečine.

Međutim, znanstvenici s područja izvedbenih studija moraju odoljeti jednostavnoj opreci kulturnalne i organizacijske izvedbe, te izvedbeni menadžment iščitati i kritički i stvaralački. Zašto? Razlozi su višestruki. Prvo, budući da nas zanimaju povjesni i materijalni uvjeti vlastita rada, proučavatelji izvedbenih umjetnosti mogu postaviti pitanje kako to da se krajem dvadesetog stoljeća izvedba istodobno nametnula kao prevladavajuća praksa kulturnog otpora i kao prevladavajuća praksa organizacijskog menadžmenta. Pitanje je osobito umjesno jer su se umjetničke i obrazovne institucije, baš kao i druge organizacije, u prošlim desetak godina našle na udaru reorganizacije, kresanja, restrukturiranja, programa TQM-a, isplative proračunske politike i drugih primjena izvedbenog menadžmenta. Nadalje, ako želimo uputiti izazov vlastitim pretpostavkama i oblikovati gledište o vlastitu gledištu, također bismo mogli razmotriti zašto su se te dvije paradigme donedavno razvijale tako da nijedna nije imala pojma o teorijskoj obradi i postavi izvedbe kod one druge.

Drugo, iako je gotovo nedvojbeno da nam, s gledišta izvedbenih studija, polje subjekata i predmeta funkcioniра kao sila društvene mijene (bar bi tako trebalo funkcionirati), dok pak polje izvedbenog menadžmenta djeluje normativno, moramo uočiti da se norme i mutacije pojavljuju u obje paradigme. Iako su se izvedbeni studiji prije svega usredotočili na liminalne, čimbenе aktivnosti, mnoge kulturnalne izvedbe ne osporavaju društvene norme, nego ih podupiru i proširuju, a čak i najeksperimentalniji oblici kulturnalne izvedbe, koji se izravno hvataju ukoštač s društvenim normama, također stvaraju vlastite norme. Nadalje, akademski programi izvedbenih studija ne mogu izbjegći norme vezane uz vrbovanje, obuku i ocjenjivanje studenata i nastavničkoga kadra, nego ih, štoviše, pretpostavljaju. S druge smo pak strane u ovom poglavljvu vidjeli da izvedbeni menadžment samoga sebe doživljava kao preobražajni izazov upućen racionalističkim normama tejlorizma. Pomalo je

začudno da su obje paradigmne opetovano kudile birokratski "Stroj" mada s očito krajnje raskoračnih gledišta. Iako možemo – i moramo – kritizirati isticanje učinkovitosti koje i dan danas prevladava u izvedbenom menadžmentu, ipak možemo potvrditi njegovu ulogu u afirmaciji kreativnosti, raznolikosti, te kulturnih i društvenih zakupljenosti radnika općenito, jer upravo takva isticanja mogu i u budućnosti izazivački osporavati učinkovitost.

Treće, zanimanje za kreativnost i raznolikost unutar izvedbenog menadžmenta pokazuje da izvedbeni studiji nisu jedina paradigma koja se bavi kulturnom izvedbom. To ćemo jasnije uvidjeti ako se pozabavimo modelima koji su zajednički i izvedbenim studijima i izvedbenom menadžmentu.¹³⁷

118/119

Iz načina na koje smo ovu citatnu mrežu iščitali valjda je jasno da organizacijsku izvedbu ne možemo svesti na metaforički produžetak kazališta ili bilo koje druge vrste kulturnalne izvedbe. Ne možemo reći ni da je jednostavno riječ o drugom značenju pojma "izvedbe" jer ne samo da je literatura o organizacijskoj izvedbi jednakoposežnja ili opsežnija od literature o kulturnoj izvedbi, nego se paradigma izvedbenog menadžmenta institucionalizirala na mnogo više prizorišta nego izvedbeni studiji. Ukratko, pri sučeljavanju ovih paradigmi proučavanja izvedbe u pitanju nisu samo semantičke razlike. Pojava koncepata kulturnalne i organizacijske izvedbe podrazumijeva veoma različite pragmatičke postave; njihova primjena obuhvaća različite subjekte i predmete, te alternativne skupove modela, diskurzâ i praksa, dok su im povijesti i materijalne okolnosti različite, iako povezane. Pa kad se kulturna izvedba *doista* pojavi u okviru izvedbenog menadžmenta, u najmanju je ruku podmukla – poznata i nepoznata, domaća i tuda – a prije svega tjeran razmišljanje.

Navest ću tri primjera u kojima organizacijski teoretičari kao model postavljaju kulturnalnu izvedbu. Prvi daje autor kojeg smo već spomenuli, Peter B. Vaill. Njegova je uporaba kulturnalne izvedbe kao modela organizacijske izvedbe važna jer je Vaill prvi organizacijski teoretičar koji je još 1972. proučavao "sustave visokih performanci". Sedamnaest godina poslije Vaill je objavio knjigu *Upravljanje kao izvedbena umjetnost** (1989) koja izričito povezuje organizacijsku i kulturnalnu izvedbu. Vaill u knjizi istražuje kako nas kazalište, ples

* *Managing as a Performing Art* (prev.)

i muziciranje mogu "poučiti" da postignemo visoke performance u kaotičnome svijetu oko nas, koji opisuje kao "stalno pjenušanje". Kaže da je "besmislica" govoriti o menadžmentu kao o znanosti jer znanost nastoji standardizirati i kontrolirati promjenjivost, umjesto da je umiješa i uklopi u neku produkciju, što se pak dogada u izvedbenim umjetnostima.¹³⁸ Dok opravdava vlastiti umjetnički pristup organizacijama, spominje nekoliko vidova izvedbenog menadžmenta koje smo već analizirali: "Zbiva se paradigmatski pomak pa dok posežemo za boljim predodžbama o djelovanju unutar organizacije, mislim da moramo dopustiti da se ta preobrazba dogodi, makar nas odvela na neobična mjesta i navela nas da razmotrimo neke prilično nekonvencionalne pristupe upravljanju i vodstvu."¹³⁹ Tako Vaill čitatelje priprema za vlastiti nekonvencionalni prijedlog: neka se menadžmentom bave kao izvedbenom umjetnošću. Glavni razlog da kao model upotrijebi izvedbene umjetnosti njihov je holistički pristup: "ako djelovanje shvatite kao izvedbenu umjetnost, ne morate se bojati da ćete vješto obavljanje jedne sastavnice pobrkatи s vještim obavljanjem cjelovite zaokružene izvedbe. Nadalje, navest će vas da razmislite što je zapravo 'cjelovita zaokružena izvedba'."¹⁴⁰ Vaill hvali kazališni holistički pristup i odaje priznanje njegovu proizvodnome procesu jer se zna usredotočiti na točno određenu funkciju, definirati je, "osigurati prikladne resurse" i uvježbavati dok je ne "pogodi"¹⁴¹ Vaill smatra da bi iz izvedbenih umjetnosti rukovodioci trebali preuzeti upravo tu sposobnost povezivanja različitih elemenata u dinamičku "zaokruženu izvedbu cjeline", pri čemu elementi ne gube zasebna obilježja, pa će postići i zadržati visoke performance.

Druge pouke koje izvedbene umjetnosti nude organizacijskim teoretičarima uključuju medusobnu povezanost kvalitete, procesa i forme. Vaill tvrdi da "forme jesu umjetnost"¹⁴² i da proizvodnja kvalitete u kaotičnim okolnostima ovisi o stalnom uravnoteživanju forme i funkcije. U tom pogledu razmatra nešto što veoma malobrojni ljudi povezuju s organizacijskom izvedbom.

Vaill → U menadžmentu veoma rijetko slušate o užicima koje vam poslovanje organizacije može pružiti, osim u slučaju jednog tipa organizacije – sustava visokih performansi. Kad pripadnici nauče djelovati na visokim razinama kvalitete, već im puko provodenje procesa pruža užitak, a ispravnom izvršenju pridaju veliku važnost. Izvedbene umjetnosti pokazuju da u procesu možete uživati makar ne postižete

"svjetsku kvalitetu". Veseli vas svirati Sousine koračnice bez obzira na to kako ste vješti. Kroz izvedbene se umjetnosti provlači tema igre i osobnog užitka. A umjetnosti nedvojbeno dokazuju da te teme ne ometaju obavljanje posla. Naprotiv: igra i uživanje sastavni su dio obavljanja posla.¹⁴³ ←

Visokoperformativni užitak koji Vaill traži ne podrazumijeva samo usklajivanje dijelova i cjeline, te uravnoteživanje formi i funkcija. Kao i ostali teoretičari OD-a, Vaill nastoji združeno optimirati sukobljene sustave vrednovanja i vjeruje da osobitu pozornost treba pridati pet sustava: ekonomskom, tehničkom, sustavu zajednice, društveno-političkom i transcendentnom. Da bi mogao baratati tako različitim vrijednostima, traži razvijanje/*on-line* sustava za metanavodenje', tj. procesa kojim je moguće rukovoditi u stvarnome vremenu sustava, a omogućava učinkovitije promišljanje uspješnosti sustava, značenja njegovih postignuća za pripadnike i intervencija koje su eventualno potrebne da bi sustav djełtovnije iskoristio prilike koje nudi okolina, te pripadnicima ulio osjećaj uspješnosti."¹⁴⁴ U jednom od završnih poglavljja Vaill donosi razgovor pet figura koje se pojavljuju kao amblemi spomenutih pet kategorija vrijednosti: redom su to ekonomist Adam Smith, teoretičar znanstvenog menadžmenta Frederick Taylor, teoretičar meduljudskih odnosa Elton Mayo, radnički voda John L. Lewis i transcendentalni filozof Ralph Waldo Emerson. Iako Vaill dijalog dodaje "za šalu", nema dvojbe da pritom "obavlja posao". Dijalog zapravo utjelovljuje njegove zahtjeve za sustavom za metanavodenje i za uporabom izvedbenih umjetnosti kao modela za upravljanje organizacijama. Naime, proces "upravljanja kao izvedbene umjetnosti" u konačnici znači pretvaranje izvedbenih umjetnosti u *on-line* sustav za metanavodenje namijenjen ispitivanju prepostavki i "vjera" za kojima se povode različiti sustavi vrednovanja.

Drugo djelo koje istražuje veze između kulturne i organizacijske izvedbe jest *Organizacije kao kazalište** (1987) Iaina L. Manghamu i Michaela A. Overingtona. Kao što naslov naznačava, tekst nudi kazališni model menadžmenta. No za razliku od Vaila, autori za ovom izvedbenom umjetnosti posežu da bi formulirali sociološki pristup organizacijama. U tom su smislu veoma bliski modelu proučavanja izvedbe koji je Schechner ponudio još šezdesetih go-

dina, makar nam se čini da su umnogome nesvesni paradigme izvedbenih studija.¹⁴⁵

Mangham → Overington
 Iako je dramaturški pristup društvenoj znanosti privlačan, nitko "kazalište" još nije razvio u općeniti konceptualni model za društvenu znanost. Upravo smo to odlučili pokušati. /.../ Povrh svega, pristup organizacijama u konceptualnom okviru kazališnog modela omogućava nam da primijenimo sve što kazalište kao izvedbena umjetnost podrazumijeva. Omogućava nam da razmišljamo o kreativnosti, da razmotrimo umijeće karakterizacije u glumi, nudi promišljanja tragedije i komedije, nagovješće situacijska i povijesna ograničenja koja djeluju na svaku izvedbu uživo, omogućava ispitivanje veze između izvedbe i zakulisnih događanja.¹⁴⁶ ←

Mangham i Overington nude mnogo dijaloga, te analiziraju i kazališne i organizacijske prizore da bi otkrili kako različite izvedbe utjelovljuju i rješavaju društvene napetosti. Navode djela u rasponu od Shakespearea do *British Leylanda*, a kazališnu metaforu rabe mnogo dosljednije i sustavnije nego Vaill. Ukratko, pretvaraju je u analitičko oružje.

Iako uglavnom stječemo dojam da nisu svjesni izvedbenih studija, Mangham i Overington dobro poznaju dvojicu autora koji su bitno utjecali na njihov razvoj. Točnije rečeno, da bi situirali vlastiti dramaturški pristup organizacijskoj izvedbi, koji ističe odnos između kazališnih metafora i pojmovnog određenja društvenog djelovanja, oslanjaju se na teorije društvenog djelovanja Kennetha Burkea i Ervinga Goffmana. "Kazalište je metafora za proučavanje društvenog *djelovanja*, omogućava nam da sagledamo njegovu uprizorenost i da ga objasnimo. Kazalište promišlja vidove stvarnosti uprizorujući privide, te nam tako nudi afektivno tumačenje pitanja kako, što, kada, gdje i zašto društvenog djelovanja. Upravo u tome možemo naći metaforičke izvore koji nam trebaju da bismo pojmovno odredili društveno ponašanje, a omogućava nam da u taj isti sklop uključimo i društvenu teoriju bez obzira na njezino ishodište."¹⁴⁷ Na osnovi takva pristupa, koji je istraživačima s područja izvedbenih umjetnosti odavno poznat, Mangham i Overington svakoj od sljedećih dramaturških dimenzija organizacijske izvedbe posvećuju jedno poglavlje: procesima obreda i uvježbavanja; izražajnim obilježjima prostora, okružja i odjevanja; glumcima i karakterizacijama; tumačenjima društvenog djelovanja; te odnosu između sce-

narija i redatelja. Iako menadžmentu prilaze s polazišta društvene znanosti, autori svoj dramaturški pristup opravdavaju ovako: 'Kazalište' kao analitička okosnica očito omogućava humanistički, umjetnički i kreativno zaigrani pristup organizacijama, pristup koji se opire krutim modelima sustavne racionalnosti koji ljudi unutar organizacija 'nepromišljeno' tragično prikazuje kao žrtve sila koje ne shvaćaju i ne mogu njima vladati."¹⁴⁸ Mangham i Overington, dakle, postavljaju vlastitu verziju podjele na "strojno" i "ljudsko", te zagovaraju humanizacijsku ulogu koju u organizacijama može imati kazalište.

Posljednji teoretičar kojemu izvedbene umjetnosti služe kao model upravljanja već je spomenuti John Kao. U djelu "*Jamming: umjetnost i disciplina poslovne kreativnosti*" (1996) piše: "Menadžment je izvedbena umjetnost. Poput nastavnika, parničara, filmskih redatelja, političara, generala i trenera, najbolji su rukovodioци blago teatralni. Bar bi trebali biti ako žele sazdati kreativne organizacije."¹⁴⁹ Kao ne spominje koračnice ili šekspirovsku dramu, nego improvizacijske *jam sessione* eksperimentalnog *jazza*, koji se kao metafora provlače kroz cijeli tekst. Kao je i sam *jazz* glazbenik, te piše da "*jam session* nije bezoblično ugadanje vlastitim sklonostima ili organizacijsko rassulo. Glazba slijedi istančanu gramatiku, skup konvencija koji nam usmjerava maštu i postavlja joj izazove. /.../ *Jamming* je upravo to. Upravljanje kreativnošću bogato je sličnim protuslovljima. Istodobno je rječ i o umjetnosti i o disciplini."¹⁵⁰ Kao poput Vaila ističe potrebu za baratanjem različitim sustavima vrijednosti, no umjesto dijaloga mislilaca skicira postindustrijsku "tvornicu ideja". Ovdje se improvizacijsko majstorstvo "kreativnog menadžmenta zrcali u procesnim vještinama, te otkrivanju i oblikovanju raznovrsnih prostora za kritički konstruktivno slušanje".¹⁵¹ Kao potrebu za kreativnosti također opravdava upućivanjem na brze i neprestane promjene u poslovnom okružju, primjeric na sve veću važnost informiranja, na radničke zahtjeve za kreativnjim radnim mjestima i prijelaz na usluge uslužne djelatnosti. No kao glavni razlog za nužnost poslovne kreativnosti navodi nove tehnologije: "Živimo u dobu kreativnosti jer nas u tom smjeru upućuje informatička tehnologija."¹⁵²

U poglavlju pod naslovom "Kibernetički *jamming*" Kao piše da je "kultura interneta kultura *jamminga*. Nema ni hijerarhiju ni središte. Njezine su forme i formalnosti potpuno prigodne, prilagodljive i eksperimentalne. Korjenito je demokratična i ravnopravna, baš kao

i jazz.”¹⁵³ Kao što ovaj navod nagovješćuje, *janning* daje veoma optimističan pogled na organizacijsku izvedbu u digitalnom dobu. Opipljiviju sliku Kaove postindustrijske tvornice dobivamo kad vlastiti radni prostor usporedi sa “šupom” Charlieja Parkera, simboličkim mjestom na koje se Bird povlačio da bi mogao raditi na novim oblicima *jazza*.

Kao → Charlie Parker imao je svoju “šupu”, a ja imam svoj kuhinjski stol – neki ga je šaljivac nazvao Kaovim poduzetničkim suši-barom. Onde je stvaram nove tvrtke, planiram predavanja, pripremam govore, osmišljavam seminare. Bez problema ga mogu očistiti pa je stol, na kojem takoreći ne ostane nijedan list papira, u hipu spremna podloga za sljedeći posao. Oprema mi se sastoji od prvorazrednog osobnog računala, telefona sa zvučnikom, najsvremenijeg video-konferencijskog sustava s programskom podrškom za grupni rad i superbrze veze na Internet.

Ta mi oruda šošta omogućavaju. Mogu u poslove uključivati suradnike pa u razmjeni informacija oblikujemo virtualne ekipe. Mogu pretraživati baze podataka. Izradivati nacrte složenih dokumenata na osnovi predložaka koje sam osobno oblikovao da bih lakše organizirao sklanjanje poslova. No sva su ta poslovna pomagala samo prva lopta korisnosti: nije to još ništa.¹⁵⁴ ←

Organizacijska se izvedba silno promjenila od Taylorovih studija vremena i kretnji kod radnika koji barataju sirovim željezom, kao i od Mayovih hawthorneskih eksperimenata s tvorničkim radnicima koji se dosaduju. Sada uključuje visokotehnološki i visokoperformativni rad na više kolosijeka, improvizirani kibernetički *janning* koji provodi mnoštvo izvodača i instrumenata. Menadžment visokih performansi odaziva se različitim scenarijima, te podrazumijeva natjecanje za poslove i njihovo sklanjanje, stvaranje i raspuštanje organizacija, kao i zapošljavanje i otpuštanje tisuća ljudi, iako Kao tu stranu ne spominje. Sretna postindustrijska tvornica čiji je Kao pobornik samo je jedna od mogućih vizija budućnosti, a iako je u prikazu nekritički optimistična, a perspektiva joj je uska, Kao u jednoj stvari nedvojbeno ima pravo: nije to još ništa.

LIMINAUTIČKA POVRATNA SPREGA

Vratimo se još jednom na izazov koji vodi cijeli projekt, a riječ je o uvježbavanju opće teorije izvedbe. Na osnovi vlastita iščitavanja

izvedbenih studija i izvedbenog menadžmenta, možemo početi spajati neke njezine sastavnice. Obje paradigmе rabe nekoliko modela izvedbe, kao i metamodele samih paradigm. Na osnovi nekolicine spomenutih metamodela želim početi graditi metamodel same opće teorije, a to će učiniti ponovnim pozivanjem na Guattarijevo poimanje uspostave metamodela, koje podrazumijeva usložnjavanje i obogaćivanje modela, a ne pojednostavljinjanje i svodenje raznorodnosti na jedan opći model. “Uspostava metamodela razlikuje se od uspostave modela”, kaže, “prema načinu na koji s pomoću pojmove razvija moguće oduške prema virtualnome i prema stvaralačkoj procesnosti.”¹⁵⁵ Ja pak ovdje moram razviti moguće oduške između i unutar dvije paradigmе, a te će oduške naknadno potanje razraditi.

I izvedbeni studiji i izvedbeni menadžment podrazumijevaju procese stvaralačke uspostave metamodela; odnosno, svaka paradigm stvara i poprečuje razne referencijalne modele izvedbe, a neki od njih funkcioniraju i kao metamodeli i za polje predmeta i za samu paradigmu. Takvi su metamodeli istodobno i referencijalni i samoreferencijalni; odnose se na izvedbe koje proučavaju i na vlastitu izvedbu proučavanja. *Sve* ima potencijal za takvo referencijalno poopćivanje, iako se taj potencijal ne mora aktualizirati. Niklas Luhmann piše: “Svaka smisleno dokučena datost ne mora samo biti potpuno prisutna u trenutku i time ‘obaviti’ doživljaj ili djelovanje; mora organizirati i autoreferenciju, čime će osigurati da se, bude li potrebe, opet nade na raspolažanju u (više-manje) različitim situacijama, u drugim vremenskim trenucima, te s drugim mogućim sudionicima u društvenoj komunikaciji. Ta se opetovana raspoloživost simboličkim poopćivanjem ugraduje u konkretno iskustvo i djelovanje. Našavši se na raspolažanju drugima, između ostalog se promeće i u preduvjet moguće komunikacije.”¹⁵⁶ Drugim riječima: da bi bile ono što jesu i kao takve se oprisutnile, zbiljske izvedbe pretpostavljaju vlastito opetovanje unutar neke citatne mreže, unutar arhiva rekonstruiranih ponašanja i diskurza, akumulacije virtualne opetovane raspoloživosti. Naša opća teorija uranja u virtualne akumulacije nekoliko specifičnih metamodela da bi ih na različite načine ponovno aktualizirala.

Izazov uvježbavanja opće teorije izvedbe počiva u uspostavi metamodela različitih uspostava metamodela, u poopćivanju različitih poopćivanja i obradi različitih procesa, a ti se postupci

samo jedan drugomu i njegovim citatnim mrežama mogu dojmati kao redukcija. Kvaka je u trasiranju mutiranih prijelaza izmedu tih mreža, prijelaza koji se i sami izlažu opasnosti da se pretvore u metaforičke uzlete transcendentalnosti i/ili bezizlazno poniranje u konkretno. "Značenje s jedne strane spoznajemo kao potpuno i konkretno, te utoliko neponovljivo i neprenosivo; no s druge pak strane upućuje na zgušnjavanja kao na jedinstva koja onomu što je složeno pružaju objektivnu ili tematsku dokučivost. Drugim riječima, simbolička poopcivanja utiskuju identitete u tok iskustva – identitete u smislu sâmih uzajamnih reduktivnih referencija u bilo kojem trenutku."¹⁵⁷ Stoga se naš izazov sastoji u stvaranju *imanentna* "meta-metamodela" s ciljem da iz različitih izvedbenih tokova oblikujemo izvedbu osobite signature, a ovdje počinjemo od onih koje je otvorio izmješteni prag izvedbenog menadžmenta i izvedbenih studija.

Izum metamodela izvedbe počinje putovanjem amo-tamo između paradigmatskih sastavnica, preslaganjem čimbenih i učinkovitih izazova i istraživanjem skrivenih prijelaza izmedu njihovih citatnih mreža. Iako bismo lako mogli krenuti od kazališnih modela koji su izvedbenim studijima i izvedbenom menadžmentu zajednički, radije ću se postaviti na relaciju izmedu druga dva važna metamodela, a to su obredi prijelaza izvedbenih studija i petlje povratne sprege izvedbenog menadžmenta. Paradigmatsku smo postavu liminalnih obreda razmatrali u 1. poglavljtu: riječ je i o predmetu proučavanja i o metamodelu kulturalne izvedbe i same paradigme izvedbenih studija. U ovom smo poglavljju vidjeli kako petlje povratne sprege u izvedbenom menadžmentu postavljaju zagovornici teorije sistema, obrade informacija i odlučivanja, te organizacijskog razvoja. Model povratne sprege primjenu nalazi i u teoriji međuljudskih odnosa, gdje je važan dio procesa revizije performansi pružanje "povratne informacije" radnicima tako da dobivaju ocjene na uvid pa se s njima o tome raspravlja. Petlje povratne sprege primjenjuju se u analizi, oblikovanju i vrednovanju pojedinačne izvedbe, odnosa izmedu izvedbe podsistema i cijelog sistema te organizacijsine izvedbe unutar šire okoline. Osim toga, organizacijski teoretičari i menadžmentski savjetnici često sami sebe opisuju kao "prevornike" čija zadaća uključuje pružanje vrijedne izvanske povratne informacije organizacijama koje su se upustile u velike projekte reinžinjeringu ili restrukturiranja. Povratna je sprega specifična izvedba koja može

utjecati na smjer cjelokupne izvedbe. Stoga petlje povratne sprege treba iščitavati kao *mise en abîme*, kao dio koji prikazuje cjelinu i tako obezdanjuje cijeli proces izvedbe, bilo da je riječ o pojedincu ili o organizaciji. Kao izvedba o izvedbi, povratna je sprega autoreferencijski metamodel izvedbenog menadžmenta.

Unatoč mnogim medusobnim razlikama, obredi prijelaza i petlje povratne sprege imaju i podmukle zajedničke crte pa se nadam da ću im upravo na temelju tih crta reaktualizirati neke virtualne mogućnosti i dobiti odušak prema stvaralačkoj procesnost izvedbe. I liminalni obredi i petlje povratne sprege kružni su procesi, i jedni i drugi uključuju izvanjsčivanje i ponutrenje, izgon i uklapanje. Sjetimo se Turnerova i Foucaultova razmatranja furikcije inicijacijskih obreda: sudionike na određeno vrijeme odvajaju od ostatka društva, a zatim ih ponovno uklapaju. Čak bismo mogli reći da su izvodači prvo rezultat, a onda unos – drugim riječima, da obredi prijelaza funkcioniraju kao petlje povratne sprege za cijele društvene skupine. Neki će možda prigovoriti da time liminalnost svodimo na model povratne sprege umjesto da damo oduška njezinoj raznorodnosti. No u Turnerovoj i Schechneroj postavi *povratna sprega već prošiju teorijsku obradu liminalnosti, iako je taj mehanizam povratne sprege odavno isključen*. Točnije rečeno, u pojmovnim određenjima liminalnosti – od pojedinačnih učinaka obreda na pojedine izvođače i društvene strukture do općenitije veze obreda, kazališta i drugih izvedbenih vrsta – Turner i Schechner redovito rabe diskurz i grafičke prikaze povratne sprege da bi teorijski obradili čimbenost kulturalne izvedbe. Mogli bismo navestiobilje primjera, no u ovom je slučaju dovoljno spomenuti nekoliko.¹⁵⁸

Prvi primjer nalazimo u Schechnerovu ogledu "Selektivna nepozomost" iz 1977., a sadrži grafički prikaz koji prikazuje kako se društvena i estetska drama međusobno "unakrst napajaju". Znakovito je da Schechner ovaj grafički prikaz uvrštava u odlomak u kojem spominje Turnerovu teoriju liminalnosti. Schechner svoj grafički prikaz donosi u zaključku odlomka, a prati ga legenda koja završava riječima: "Veza izmedu društvene i estetske drame je protočna pa tako pojedinačna uprizorenja (predstave) mogu 'putovati' iz jedne sfere u drugu, ali samo u označenom smjeru."¹⁵⁹ Schechner s pomoću povratne sprege teorijski obrađuje način na koji plesovi

¹⁵⁷Selective Inattention" (prev.)

kaiko naroda Tsembaga u visočjima Nove Gvineje preobražavaju rušilačko ponašanje između različitih skupina u konstruktivne saveze. "Pozitivna povratna sprega počinje posve nesvjesno: što je plesanje raskošnije, savezi su čvršći, a što su savezi čvršći, raskošnije je i plesanje."¹⁶⁰ Turner pak Schechnerov grafički prikaz petlje navodi u ogledu "Društvene drame i priče o njima"^{*} iz 1982. Piše da su društvene drame politički procesi u kojima "ciljeve, sredstva i izvore zahvaćaju međuzavisni procesi povratne sprege."¹⁶¹ U vezi priče naroda Ndembu o pijanome kralju kojeg su sinovi pretukli, a kći utješila, Turner donosi sljedeću opasku: "Sama priča sveudilj iznosi bitne činjenice o obiteljskim odnosima i trzavicama između spolnih i dobnih uloga, te nastupa kao struktorno poopćenje koje je upakirano u metaforu, a sadrži projekciju bezbroj konkretnih društvenih drama što ih te društvene napetosti stvaraju, no s druge se pak strane ponovno vraća u društveni proces pa mu daje diskurz, upute za uporabu i značenje."¹⁶² Turner je istaknuo potrebu za uravnoteženjem društvenih napetosti i tako dao prednost negativnim, korektivnim petljama povratne sprege. Smatra da pozitivne i prošime petlje vode u shizmogenezu ili raskol društvenih skupina. Schechnerova analiza plesova *kaiko* upućuje da je prepoznao potencijalnu čimbenost i negativne i pozitivne povratne sprege. Oba su teoretičara čitala Gregoryja Batesona, koji je strojarske koncepte povratne sprege primijenio u teorijskoj obradi društvenih sukoba, igre, shizofrenije, onečišćenja i utrka u naoružanju. Između kazališta i antropologije u mnogim pogledima postoji *povratna sprega*. Schechner grafičkim prikazom povratne sprege objašnjava obnovu ponašanja [*restoration of behavior*], svoju temeljnu jedinicu izvedbe, a i Turnerovo antropološko miješanje kazališta i povratne sprege ima dimenziju temelja: Turner nam priopćuje da mu je maj-

ka bila uspješna kazališna glumica, dok mu je otac "bio inženjer elektrotehnike."¹⁶³

Odatle proizlazi da nam povratna sprega pruža metamodel koji možemo primijeniti u smišljanju opće teorije izvedbe. Dok se povratna sprega u izvedbenim studijima razvijala kao model društvene čimbenosti, u izvedbenom je menadžmentu funkcionala kao model organizacijske učinkovitosti. Što je još važnije,¹⁶⁴ Turnerovi, Schechnerovi, Vaillovi, Manghamovi i Overingtonovi te Kaovi tekstovi redom nas navode na zaključak da postoji povratna sprega *između* kazališta i menadžmenta, *između* kulturne i organizacijske izvedbe. Naša su iščitavanja ove dvije paradigme kao jedan od najvažnijih procesa otkrila iterabilnost konceptualnih modela, mogućnost da jedna znanstvenoistraživačka paradigma prisvoji modele izvedbe koji su se razvili u drugoj. Paradigmatski čitači strojevi mogu proizvoditi, opisivati i vrednovati izvedbe, ali to nije sve: također ih mogu citirati i relocirati, te pritom razbijati sile vrednovanja koje vežu njihove diskurze i prakse. Što je još važnije, mogu te oblike presložiti i preupisati, te ih rasporediti na drugim mjestima tako da pritom zanemare, uključe i/ili prevrednuju njihove prethodne vrijednosti na nove i podmukle načine. Mutacijske sile zahvaljujući toj iterabilnosti mogu postati normativne, a normativne mogu postati mutacijske.

Na razmeđu kazališta i menadžmenta, diskurzi i prakse kulturne izvedbe mogu tvoriti i mutacijske i normativne sklopove unutar izvedbenog menadžmenta. U organizacijama i dalje prevladavaju vrijednosna mjerila učinkovitosti, iako smo vidjeli da preobražajne sile koje cijene kreativnost, kulturnu raznolikost i sposobnost širenja demokracije sadržanu u novim medijima, mogu posegnuti i za izvedbenim umjetnostima. "Ako je menadžment izvedbena umjetnost", piše Vaill, "rukovodiočeva se svijest preobražava."¹⁶⁴ Takve je preobrazbe opet moguće prekodirati sukladno zahtjevima učinkovitosti, a to se redovito i dogada. Ni ovdje ne smijemo isključiti mogućnost da učinkovitost – postizanje maksimalnih rezultata uz minimalne unose – i sama izazove mutacijske sile. Može doći do situacija u kojima ta normativna sila postaje preobražajna, u kojima organizacijska učinkovitost postaje društveno čimberna, otpornačka, liminalna. Primjerice, ekološki se aktivisti uvelike oslanjaju na koncept učinkovitosti u nastojanjima da se odupru industrijskom razvoju i zaštite prirodne resurse. Na polju eksperimentalne izvedbe,

*"Social Dramas and Stories About Them" (prev.).

oponašanje radne sredine naslućujemo u nazivima poput Kazališnog laboratorija Grotowskoga, Warholovog Factoryja i Schechnerove Performance Garage, koju danas koristi Wooster Group Elizabeth LeCompte.¹⁶⁵ Naravno, normativne učinke učinkovitosti ne možemo tek tako lokalizirati i prevrednovati, osobito imamo li u vidu da su digitalni mediji i telekomunikacije umnožili povratnu spregu između različitih prizorišta.

Na ovome mjestu nalazimo još jedan razlog zbog kojeg si istraživanja izvedbenih studija ne mogu priuštiti da zanemare paradigmu izvedbenog menadžmenta i zbog kojeg trebamo neku opću teoriju. Nakon što su kulturolozi i kulturni aktivisti niz desetljeća osudivali oštru podjelu na rad i dokolicu u naprednim industrijskim društvima, danas se suočjavaju s pojmom koja zaprepašćuje: *granica između rada i dokolice se gubi*, ali ne onako kako su se mnogi nadali. Širokom primjenom dojavljivača, mobilnih telefona, telefaksa, prijenosnih računala i dlanovnika, poslovne su aktivnosti prodrle u domove, automobile, na ulicu pa i na obiteljske godišnje odmore. Isticanje kreativnosti, užitka i osobnog izražavanja u izvedbenome menadžmentu također ugrožava podjelu na rad i dokolicu, a organizacijski teoretičari i rukovodioци nastoje radnu sredinu prožeti elementima igre, pri čemu se katkad oslanjaju na rad Batesona i Csíkszentmihályja, dvojice teoretičara čija su istraživanja igre i toka važna za proučavanje kulturne izvedbe.

Uveo sam koncept liminalne norme da bih natuknuo da se i liminalnost u izvedbenim studijima pretvorila u normu, koja nas je pak spriječila da prepoznamo i uključimo druge paradigmе izvedbe. Obredi prijelaza su kao metamodel usmjerili naše čitače strojeve prema određenim vrstama izvedbe i udaljili ih od drugih. Međutim, rasap rada i igre koji promiče izvedbeni menadžment nameće važan izazov liminalnosti, čija teorijska obrada ovisi o razgraničenju između rada i dokolice. U ogledu "Od liminalnog do liminoidnog, u igri, tijeku i obredu"^{*} Turner na temelju razdvajanja rada i igre razlikuje liminalnost u poljoprivrednom i u industrijskom društvu. Tvrdi da u usmenim, poljoprivrednim društvima ne postoje odvojeni djelokruzi rada i dokolice; zato su liminalne, protustrukturne djelatnosti tješnje povezane s dubinskim simboličkim strukturama. Međutim, "dokolične vrste .../ simboličkih oblika i djelovanja u složenim, industrijskim društvima" određuje kao liminoidne¹⁶⁶ i piše da "taj -

oīdan" dolazi od grčkog *-eidos*: oblik, obliče; a znači 'nalik, sličan'; 'liminoidno' *sliči*, no nije jednako 'liminalnomu'.¹⁶⁷ Rad i dokolica razvijali su se kao odvojena područja života pa su se vrste liminalnosti množile i granale, dok im je veza sa strukturalnim funkcijama slabila i raspršivala se. Tako su postale više liminoidne nego liminalne. Ekstrapolacijom iz Turnerove i Schechnerove primjene modela povratne sprege možemo reći da u poljoprivrednim društvima između liminalnih izvedbi i dubinskih društvenih struktura vlada snažna povratna sprega, dok je povratna sprega između liminoidnih izvedbi i društvenih struktura u industrijskim društvima slaba, ili uopće ne postoji. Štoviše, Schechnerov poziv na "ritualizaciju kazališta" možemo iščitati kao pokušaj ponovnog uvodenja mehanizama kulturne povratne sprege u suvremena zapadna društva.

Imamo li u vidu pojavu digitalnih društava i pojačanu razgradnju djelokruga rada i igre, možda bismo trebali ponovno pokrenuti teoriju izvedbene liminalnosti. Postindustrijska liminalnost nije ni liminalna ni liminoidna: zapravo je liminautička. Pragovi su i dalje prizorišta prijelaza i preobrazbe, no ta su prizorišta sada i sama u prijelazu, a njihove se preobrazbe umrežuju i premoščuju mnoge različite granice: geopolitičke, socijalne, institucijske, paradigmatiske, generacijske... Na prijelazu u 21. stoljeće citatnost diskurza i praksa prelazi elektronički prag, digitalni limen. Multimedijijske komunikacijske mreže bilježe, arhiviraju i preslažu riječi i geste, izjave i ponašanja, simboličke sustave i živa tijela. Liminalne i liminoidne vrste postaju kiberprostorne, nestalne, liminautičke.

Liminautičnost najavljuje digitaliziranje kulturne i organizacijske izvedbe. Na razmedju kazališta i menadžmenta računalno oplemenjeni rasap djelokruga rada i dokolice stvara mrežu povratne i napredne sprege. Oblici i sile normativne učinkovitosti nevjerojatnom brzinom prisvajaju oblike i sile mutacijske čimbenosti, no i sami se istodobno otvaraju brzom i korjenitom izvlaštenju. Oblike je moguće prisvojiti, razvući do krajnjih granica, razbiti, ponovno sastaviti, presložiti, odbaciti u uvjerenju da su odslužili svoje pa ih poslije opet iskopati i još ih jednom obnoviti. Moguće je iznenada i okrutno ispraviti otklone i razlike, ili ih pak dopustiti da traju i polako se razvijaju; također ih je moguće jednako nenadano proširiti, oplemeniti i prenapuhati. Sve se to ne dogada u jednom trenutku i na jednom prizorištu za sva vremena, nego u mnogim trenucima na mnogim prizorištima i to privremeno. Kako ćemo u navigaciji ovom

^{*}"From Liminal to Liminoid, in Play, Flow and Ritual" (prev.)

liminautičkom atmosferom naći svoj put? Dok se okrećemo trećoj paradigmi izvedbe, sjetimo se Vaillova prijedloga: treba nam *on-line* sustav za metanavodenje.

3. POGLAVLJE

DJELOTVORNOST TEHNOLOŠKE IZVEDBE

IZAZOV DJELOTVORNOSTI

132/133

Pitanje "Što je izvedba?" raskolili smo drugim pitanjem: *koja* izvedba? Dok kulturološki kritičari, umjetnici i aktivisti izvedbu određuju u okvirima društvene čimbenosti, rukovodioci i organizacijski teoretičari postavljaju je kao organizacijsku učinkovitost. Međutim, postoji i treća zajednica koja izvedbu promatra s veoma drukčjega gledišta. Primjerice, raketni tehnolozi raspravljaju o vezi između temperature i "performanci brtvičnih O-prstena".¹⁶⁸ Fizika materijala analizira "performance metala" i ustanavljava da "performance legura aluminija i cinka nadmašuju performance polimerskih smjesa".¹⁶⁹ Inženjeri strojarstva iscrtavaju "opću krivulju performansi" kopnenih vozila.¹⁷⁰ Naposljetku, informatičari nastoje razviti "računalske sustave visokih performansi s pomoću paralelnih arhitektura kliznih razmjera i tehnologija čije performance podržavaju najmanje trilijun operacija u sekundi (teraops)".¹⁷¹ Spomenute istraživače ne zanima ni kulturna ni organizacijska, nego *tehnološka izvedba*.

Kako možemo iščitavati ovaj koncept izvedbe? Treba li nam kakva visokoperformativna naprava samo da bismo preletjeli njezin semantički raspon i pregledali prizorišta pragmatičkog ustoličenja? Što je zapravo tehnološka izvedba i kakva je povijest njezinih istraživanja? Pokušamo li tim istraživanjima odrediti ishodište, nalazimo odredene poteškoće počevši već od same definicije tehnološke izvedbe. Kao što navedeni citati nagovješćuju, koncept se primjenjuje u veoma stručnim kontekstima poput tehničkih izvješća i znanstvenih članaka, gdje autori prepostavljaju da čitatelji vladaju stručnim jezikom i razumiju pojmom "performanci" pa im ga ne treba definirati.

Pogledajmo još jedan primjer: u zborniku članaka *Polimeri topivi u vodi: ljepota s performancama** koji je 1986. objavilo Američko kemijsko društvo, P. A. Rey i R. G. Varsanik pišu da se njihova istraživanja "bave performancama polimerskog flokulata u sustavima otpadnih voda".¹⁷² Evo i poteškoće: autori u članku sustavno rabe veoma precizna, no ipak maglovita poimanja performansi, poput "performanci flokulata", "performanci primarnog taložnika", "performanci sekundarnog taložnog bazena". Ovdje je riječ o konceptu performanci koji je jasan kemičarima koji istražuju polimere topive u vodi, no nejasan je nekemičarima, a vrlo vjerojatno i kemičarima iz drugih grana. Budući da pretpostavljaju kako čitatelji posjeduju isti sklop veoma stručnog diskurza i praksi, autori mogu razviti koncept, povezati ga s eksperimentalnim podacima i donijeti zaključke, a izvedbu samu po sebi pritom uopće ne moraju definirati.

Ovaj paradoksalni obrazac specifične, a nejasne uporabe zahvaća još jedan vid tehnološke izvedbe, performance električnih vozila (EV). U djelu *Električna vozila: tehnologija, performance i potencijal* (1993) čitamo da "performance električnih vozila danas pojačavaju tehnička poboljšanja na akumulatorima." Izraz "performance" provlači se kroz cijeli tekst, a u njemu nalazimo brojne tablice koje prikazuju "Specifikacije performanci" postojećih električnih vozila, "Napredak u performancama materijala koji funkcioniraju kao trajni magneti" i "Ciljane performance u 2000. prema japanskom planu širenja EV-a".¹⁷³ Međutim, ni ovdje ne dobivamo nikakvu izričitu definiciju "performanci". Pa što se dogodilo u prebacivanju s jednog znanstvenoistraživačkog prizorišta na drugo? *Promjenila se preciznost – i maglovitost – različitih izvedbi.* I stručnjaci i nestručnjaci mogli bi imati problema s povezivanjem razlika između različitih područja znanstvenog istraživanja u nastojanju da definiraju koncept tehnološke izvedbe.

Nevolje se množe jer je izvedbenih prizorišta sve više: na primjer, u kakvoj su vezi performance polimera topivih u vodi i električnih vozila s performancama legura aluminija i cinka, O-prstena i računalnih sustava? Obrazac preciznosti i maglovitosti proteže se cijelim poljem istraživanja tehnološke izvedbe: preciznost daju točno određeni konteksti primjene, dok se nejasnost rada zahvaljujući prešutnomu znanju stručnjaka. Ukratko, izazov nam upućuje *izostanak izričite i*

opcje definicije tehnološke izvedbe. Izostanak takve definicije i među samim stručnjacima začudit će nas imamo li na umu da izvedba u primjenjenoj znanosti nije neki rubni koncept. Štoviše, presudan je u primjeni znanosti. U studiji o katastrofi šatla *Challenger* Diane Vaughn piše da "konstruktorma projekt znači pretpostavku koju treba ispitati. No pokusi samo približno odgovaraju stvarnosti. *Pravi dokaz donosi izvedba.*"¹⁷⁴

Dokaz znanstvene pretpostavke počiva u izvedbi. No opet se pitamo o kakvoj je izvedbi riječ i zašto je tako rijetko definiraju? Zar zato što je ne možemo dovoljno točno definirati? Ili nam pak definicija može biti samo *pretočna?* Možda razlog treba tražiti u činjenici da izvedba nema *nikakvo* dublje značenje: štoviše, uopće *ne* postoji. Znakovito je da jedno od malobrojnih izričitih određenja tehnološke izvedbe na koja sam naišao donosi upravo tu, pomalo nihilističku tvrdnju. U *Ocenjivanju performanci računalnih sustava* (1979) Israel Borovits i Seev Neumann razmatraju koncept izvedbe u primjeni na računalne tehnologije:

Borovits →
Neumann

Treba uočiti da performance računala (ili bilo koje pojedinačne komponente) možemo razmatrati samo u kontekstu odredene primjene ili skupine primjena. **Performance same po sebi ne postoje i ništa ne znače** – nužno se odnose na određenu primjenu. /.../ Zato treba neprestano imati na umu da, iako nam pogoduju termini poput "učinkovitosti", "kapaciteta" ili "obujma" nekog sustava, **pritom zapravo mislimo na njegovu djelotvornost na datom zadatku.**¹⁷⁵ ←

"Djelotvornost na datom zadatku". Time smo dobili uvodno određenje tehnološke izvedbe. Kao sinonimi izvedbe u čestoj su uporabi i pojmovi *sposobnost, djelovanje, funkcija i učinkovitost.* Performance neke tehnologije odnose se na njezinu tehničku djelotvornost pri određenoj primjeni, ili skupu primjena u datom kontekstu. Kad je riječ o polimerima topivim u vodi u sustavima otpadnih voda, performance znače bistrinu; kad je riječ o električnim vozilima, znače broj kilometara na sat u odnosu na potrebu za punjenjem akumulatora; kad je riječ o mehanizmima povratne sprege u nosnim čunjevima navodenih raketa, znači točnost. Izvedba znači djelotvornost, djelotvornost koju u većini slučajeva treba kvantitativno izraziti radi mjerenja, te je neprestano treba održavati na visini radi vrednovanja.

* *Water Soluble Polymers: Beauty with Performance* (prev.)

Zastanimo na trenutak da bismo djelotvornost razmotrili u odnosu prema drugim izvedbenim vrijednostima koje smo već istražili. Dok kulturolozi teorijski obrađuju čimbenost izvedbe u okvirima društvene pravde, a organizacijski stručnjaci razmatraju učinkovitost izvedbe u okvirima birokratskoga gospodarstva, možemo reći da inženjeri i tehničari djelotvornost izvedbi mjere u okvirima izvršivosti, tehničke "provedbe" propisanih zadataka, bila ona uspješna ili ne. Razlike između kulturne čimbenosti, organizacijske učinkovitosti i tehnološke djelotvornosti u konačnici nisu tako jasno izražene kao što ih ja ovdje prikazujem: štoviše, vidjet ćemo kako se uvlače i uklapaju jedna u drugu. No pritom su te razlike ipak plodonosne, što nam pak nagovješćuju različite izvedbe kad je riječ o raketama, radnim ekipama i inicijacijskim obredima.

U prethodnom smo poglavlju vidjeli da se država neprestano bavi organizacijskom izvedbom i njezinim izazovom učinkovitosti, što osobito vrijeti za vladu SAD-a, čiji su Zakon o vladinim performancama i rezultatima iz 1993. i Državna revizija performansi tek posljednji u nizu pokušaja poboljšanja organizacijske učinkovitosti. Tehnološka izvedba i izazov djelotvornosti također su državna stvar, osobito kad je riječ o *tehnologijama visokih performansi*. Krajem 1991. američki je Kongres usvojio, a predsjednik Bush potpisao Zakon o računalstvu visokih performanci. Kao što piše u članku 3, "svrha ovog Zakona jest da učvrsti jamstvo da će SAD zadržati vodeću ulogu u računalstvu visokih performanci i njegovim primjenama":

1. širenjem savezne potpore istraživanjima, razvoju i primjeni računalstva visokih performanci /.../
2. poboljšanjem međuagencijskog planiranja, te koordinacije saveznih istraživanja i razvoja u računalstvu visokih performanci, kao i postizanjem maksimalne djelotvornosti u nastojanjima savezne vlade na polju računalstva visokih performanci.

Dvije godine prije Zakona o vladinim performancama i rezultatima, ovaj je zakonski propis dao zakonski okvir istraživanjima tehnološke izvedbe. Članak 4 definira računalstvo visokih performanci kao "napredne računalske, komunikacijske i informatičke tehnologije, uključujući i znanstvene radne postaje, superračunalne sustave (uključujući vektorska superračunala i velike paralelne sustave), mreže velike nosivosti i superbrze mreže, sustave za posebne

namjene, eksperimentalne sustave, te aplikacijske i sistemske programe." Poput Zakona o vladinim performancama i rezultatima iz 1993., Zakon o računalstvu visokih performanci iz 1991. utjecao je na niz saveznih ministarstava i agencija; kao i u slučaju kasnije Državne revizije performanci, za provedbu tog zakona o izvedbi uspostavljen je savezni program.

Da bi pripomogao provedbi Zakona o računalstvu visokih performanci, Kongres je predsjedniku dao ovlasti da uspostavi Državni program za računalstvo visokih performanci, sa zadaćom da odredi ciljeve i prioritete, te osigura upravni nadzor nad provedbom na raznim organizacijskim prizorištima. Uz potporu predsjednika i Kongresa, te finansijsku podlogu od gotovo tri milijarde dolara, Zakon o računalstvu visokih performanci djelovao je na savezna ministarstva i agencije, te je istraživanja tehnološke izvedbe uveo na velika vrata¹⁷⁶. Iako je zakon usvojen u vrijeme mandata predsjednika Busha, Clintonova ga je vlada brzo prigrlila i pretvorila u okosnicu vlastite inicijative, kojoj je dala velik publicitet, a cilj joj je bilo poboljšanje računalskih sposobnosti nacije uspostavljanjem tzv. superbrzih informatičkih puteva ili Državne informatičke infrastrukture, što im je postao službeni naziv.

Zakon iz 1991. također je pružio organizacijsku i proračunsku potporu Inicijativi za računalstvo i komunikacije visokih performanci (HPCCI*), međuagencijskom programu začetome osamdesetih godina u cilju bržeg razvoja računalskih i komunikacijskih mreža visokih performanci. HPCCI nadzire niz izazova upućenih Americi, među kojima treba istaknuti *Velike izazove***, projekte koji se financiraju iz savezne blagajne, a uspostavljaju interdisciplinarne i multiinstitucionalne ekipe za rad na "teškim znanstvenim problemima čije će nam rješavanje podariti novi znanstveni uvid i pritom unaprijediti računalstvo i komunikacije visokih performanci." Uz njih postoji i *Nacionalni izazovi****, projekti koji "uključuju društveno znakovite probleme opće državne važnosti, koji također mogu pogoniti razvoj informatičkih infrastruktura."¹⁷⁷ No definiranje tehnološke izvedbe i na ovoj je visokoj razini istraživanja već samo po sebi izazov. Tako izvješće *Razvijanje inicijative za računalstvo i komunikacije visokih*

*High Performance Computing and Communications Initiative (prev.)

** Grand Challenges (prev.)

*** National Challenges (prev.)

performanci* iz 1995. visoke performance određuje kao "pokretnu metu – prag onoga što smatramo poboljšanjem 'visokih performansi' u doba širenja dostupnosti sve viših i viših razina performansi.¹⁷⁸ Budući da je sama tehnološka izvedba izazovna i pokretna meta, usredotočit ćemo se na pojedine tehnologije koje su usmjeravale razvoj njezinih istraživanja.

TEHNO-IZVEDBA: OD RAKETA DO MACINTOSHA

Budući da se istraživanja tehnološke izvedbe usko specijaliziraju, mnogo su raspršenija od istraživanja kulturne i organizacijske izvedbe. Stječemo dojam da se veoma malen broj tehnoloških istraživača bavi konceptom izvedbe i unutar vlastitih područja specijalizacije, a koliko znam, još nijedan povjesničar ili filozof znanosti nije pokušao analizirati postave izvedbenih diskurza i praksa diljem raznih znanstvenih disciplina. U primijenjenim znanostima ne mogu prepoznati ni pandan izvedbenim studijima ili izvedbenome menadžmentu: drugim riječima, nisam naišao ni na kakve izričite pokušaje formuliranja paradigme istraživanja izvedbe, a o nekim intelektualnim povijestima ili pregledima da i ne govorimo. Međutim, znanstveno istraživanje izvedbe službeno je institucionalizirala bar jedna disciplina, informatika, koja danas u SAD-u ima desetke računalskih centara visokih performansi, uključujući i:

Računalski centar visokih performansi Albuquerque

Vojni istraživački centar za računalstvo visokih performansi

Centar za računalstvo visokih performansi, Sveučilište države Teksas

Centar za pouzdane i visoke performance, Sveučilište države Illinois, Urbana-Champaign

Računalstvo visokih performansi, Pomorska istraživanja i razvoj

Računalstvo i komunikacije visokih performansi, *Jet Propulsion Lab*

Računalstvo i komunikacije visokih performansi, Sveučilište države Washington

Laboratoriј za istraživanje računalstva i simulacija visokih performansi, Floridsko državno sveučilište

Grupa za računalstvo visokih performansi, Institut za tehnologiju države Georgije

Laboratoriј za sistemske računalne programe visokih performansi, Sveučilište države Maryland, College Park

Institut za računalstvo visokih performansi, Pennsylvanijsko državno sveučilište

Računalni centar visokih performansi Maui

NASA-in program za računalstvo i komunikacije visokih performansi

Nacionalni konzorcij za računalstvo visokih performansi, Sveučilište države Kalifornije, San Diego

Nacionalno vijeće za računalstvo i komunikacije visokih performansi

Računalstvo i komunikacije visokih performansi pri NOAA

Istraživačko računalstvo visokih performansi Pacific-Sierra

Centar za računalstvo visokih performansi Utah

138/139

Na temelju nekolicine navedenih primjena, kao i mnogih koje tek slijede, možemo reći da izvedba još ne dobiva opsežnije kritičko promišljanje, no koncepti izvedbe ipak su se naveliko udomaćili diljem primijenjenih znanosti te ih redovito upotrebljavaju u oblikovanju, razvoju i vrednovanju tisuća, ako ne i milijuna (ili milijadi) tehnologija. Ovaj bi tekst doista mogao funkcionirati kao prvi interdisciplinarni pregled tehnološke izvedbe pa se nadam da neće ispasti pretjerano nerazborito ako ponudim ime za ovu silno raspršenu paradigmu istraživanja. Predlažem da je nazovemo *tehno-izvedbom*.

Poput izvedbenih studija i izvedbenog menadžmenta, istraživanja tehno-izvedbe obuhvaćaju široku lepezu izvedbenih aktivnosti. Svoj su koncept izvedbe također poopćila u prošlim pola stoljeća, a razmotrit ćemo nekoliko različitih kanala kroz koje se to poopćavajuće kretanje zbivalo. Znakovito je da jedan od spomenutih metamodела uključuje mehanizme povratne sprege ili servomehanizme. U "Teoriji servo-sistema"^{*} (1955) Charles F. White naznačava neke izazove koji se postavljaju pred konstruktore servomehanizama kao središnjih sastavnica sistema za navođenje raketa.

White →

Zahtjevi s kojima se konstruktor suočjava zapravo su protuslovni. Servo-sistemu su veličina, težina i složenost često ograničeni, baš kao i količina energije koju može potrošiti da bi u zadanom vremenskom roku služio kao kontrolirani izvor energije. Istodobno se od njega traže specifikacije visokih performansi za brzo reagiranje

* "Servo System Theory" (prev.)

na ulazne naredbe i smanjivanje pogrešaka koje izazivaju promjene opterećenja.¹⁷⁹ ←

Ovaj navod s područja raketne tehnologije dotiče mnoge elemente koji su ključni za razumijevanje koncepta tehnološke izvedbe, a i paradigme tehno-izvedbe. White spominje mnogostruka *mjerila* koja usmjeravaju oblikovanje i vrednovanje ovih sustava povratne sprege – veličinu, težinu, složenost, potrošnju energije, vrijeme reakcije i umanjivanje pogrešaka. Spominje ih da bi istaknuo *protuslovne zahtjeve* koje ta mjerila nameću konstruktorima, a rješenje tih protuslovlja počiva u *uzajamnim ustupcima* između različitih mjerila. White spominje i specifikacije *visokih performansi* i pritom cilja na *standarde* izvedbe koje interesenti ove tehnologije uvažavaju, a ovdje je konkretno riječ o američkoj vojsci i njezinim industrijskim izvodačima radova. Nagovješćuje nam i prve obrise tehno-izvedbe jer već sam *datum* ovog navoda, *poljes* kojeg je potekao i *institucije* koje su ga izbacile redom upućuju na povijesnu i konceptualnu matricu te paradigmе izvedbenih istraživanja.

→ Navođene su se rakete od pedesetih godina 20. stoljeća nametnule kao paradigmatska tehnologija američke znanosti. Kad kažemo da nešto nije "raketna tehnologija", prešutno potvrđujemo složenost zrakoplovstva i astronautike, a još prešutnije i silno poštovanje koje te grane uživaju diljem američkog društva. To premoćno odobravanje vuče podrijetlo od početka hladnog rata, kad je raketna tehnologija pridonijela sklapanju novog saveza između vojnih i privrednih interesa, a senator J. William Fulbright ga je ozigosao kao "vojno-industrijski kompleks". Pojam je proširio predsjednik Eisenhower, koji se našao na čelu dotičnoga kompleksa, a vlastiti je oproštajni govor iskoristio da bi Amerikance upozorio na sve veće opasnosti koje donosi. Predsjednik je znao da su rakete vodeća tehnologija vojno-industrijskog kompleksa; a pritom se bojao kako su na najboljem putu da na taj kompleks svedu cijelo američko društvo. U djelu → *Hladni rat i američka znanost* (1993) Stuart W. Leslie piše: "Kao što je Eisenhower veoma dobro znao, raketna tehnologija je u jednakoj mjeri bila simbol i poslijeratne znanosti i poslijeratne politike, te je dokazivala ono što je on nazvao 'gotovo podmuklim ucepljivanjem mišljenja da se naša zemlja bavi samo oružjem i raketama.'¹⁸⁰

Raketa je do danas ostala i vodeća tehnologija tehno-izvedbe, paradigmе istraživanja čiji se ustroj kristalizirao u ozračju hladnoratov-

ske politike i uz veliku finansijsku potporu stasao u laboratorijima vojno-industrijskoga kompleksa. "Kako bilo da bilo", komentira Leslie, "hladni je rat američkoj znanosti dao novo određenje. U roku od deset godina nakon Drugoga svjetskog rata Ministarstvo obrane (DOD*) prometnulo se u najvećega samostalnog pokrovitelja američke znanosti."¹⁸¹ Poticaj za razvijanje sofisticiranoga oružja poduprle su snažne političke i društvene sile. Od pedesetih pa do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća dugovječna je "crvena opasnost" poslužila kao pokriće nečuvenome saveznom financiranju vojne tehnologije.

Leslie → | Na poticaj politike državne sigurnosti i Pentagonova uvjerenja u konkurentne prednosti visoke tehnologije, izdaci za istraživanja i razvoj na području obrane premašili su ratnodopski vrhunac (sam po sebi pedeset puta viši od predratnih razina) krajem rata u Koreji, da bi se nakon Sputnjika vinuli u vrtoglave visine i do 1960. dosegli pet i pol milijardi dolara na godinu. /.../ Zbog obrambenoga gomilanja oružja osamdesetih godina, vojni su izdaci za istraživanja i razvoj (prema razmjernim vrijednostima dolara) štoviše prekoračili rekordne razine iz polovice šezdesetih godina.¹⁸² ←

Leslie ovdje spominje "visoku tehnologiju" što upućuje na White-ovu uporabu pojma "visoke performance". Oba su pojma izbacili laboratorijski, koji su radili s misionarskim žarom. U nastojanju da odgovore na političke i vojne zahtjeve, inženjeri i drugi stručnjaci s područja primjenjenih znanosti pomicali su granice materijala, strojeva i cijelih sustava, te neprekidno povišivali standarde tehnološke izvedbe: onkraj mjerila "visokih performansi" postoje mjerila "veoma visokih performansi", a onkraj njih i mjerila "ultravisokih performansi".

Paradigmu tehno-izvedbe usmjeravala je raketna tehnologija, razvijala se u ozračju hladnoratovske Amerike i uobličila oko naoružanja visokih performansi koje je razvijao vojno-industrijski kompleks. Moram istaknuti da ne tvrdim kako je koncept izvedbe prvu primjenu na području tehnologija dobio u posljednjih pola stoljeća: kao i u slučaju kulturne i organizacijske izvedbe, tvrdim da završetak Drugoga svjetskog rata obilježava ključnu prekretnicu ili prag u istraživanju izvedbe. Koncept tehnološke izvedbe u prošlim se pet desetljeća osobito razgranao, a istančanosti su mu pružile dodatno

*Department of Defence (prev).

proračunaru dimenziju. Danas znanstvenici i tehničari s različitih područja oblikuju, izazivaju i proučavaju izvedbe koje se zbivaju na bezbrojnim prizorištima. Upravo to moćno raspoređivanje snaga određuje teren tehnologije. Usporedo s teritorijalnim širenjem, tehnološke se izvedbe sistematiziraju i uspostavljaju međusobne veze mjerljivim podacima, a taj trend potkrepljuje zapažanja koja je o općenitom razvoju tehnike u tom razdoblju iznio Eugene S. Ferguson. "Od Drugoga svjetskog rata u tehnici vlada sklonost udaljavanju od znanja koje nije moguće izraziti matematičkim odnosima. Tehničko umijeće potiskuju analitičke 'tehničke znanosti' koje uživaju veći prestiž i lakše ih je poučavati."¹⁸⁵ Osim što se granao, sistematizirao i mjerio, koncept tehnološke izvedbe u prošlim se pedeset godina i institucionalizirao, što dokazuju spomenuti računalski centri visokih performansi.

Sva ova obilježja, kao i ona o kojima će tek biti riječi, navode nas da tehnologiju shvatimo kao znanstvenoistraživačku paradigmu koja se oblikovala u hladnoratovskoj Americi, usporedo s istraživanjima izvedbenih studija i izvedbenog menadžmenta. Tehnologija je golema, ali bezoblična paradigma koja zahvaća mnoge discipline i institucije. Iako se začetak paradigmе kristalizirao oko raket i drugih vojnih tehnologija, njezino ih današnje protezanje daleko nadmašuje. Naprave visokih performansi koje su se prvo razvijale za sustave naoružanja prodile su nam u svagdašnji život i poopćile istraživanje tehnoloških visokih performansi izvan granica vojno-industrijskoga kompleksa. Iako je tijekom hladnoga rata izravno prenošenje tehnologije bilo razmjerna rijetkost, dogodile su se i neke važne iznimke.

U *Prekretnicama u digitalnom računalstvu** Peggy A. Kidwell i Paul E. Ceruzzi ističu da je zrakoplovno računalstvo bilo analogno do šezdesetih godina 20. stoljeća kad su "elektronska digitalna računala dosegnula razinu performansi i pouzdanosti kojom su premašila analognu subraču."¹⁸⁶ Za digitalne je sustave za navodenje presudna bila pojava elektronskoga čipa, koji su izumili inženjeri u tvrtkama *Texas Instruments* i *Fairchild*, a Ratno zrakoplovstvo SAD-a prvi put ih široko primijenilo na raketama *Minuteman II*.

Kidwell →
Ceruzzi

Narudžbom ratnog zrakoplovstva čip se nametnuo kao najbolje od mnogih konkurenčkih rješenja za sažimanje elektroničkih krugova.

* Landmarks in Digital Computing (prev.)

Poslužimo li se jezikom ekonomistâ, čip se zahvaljujući ugovoru za *Minuteman II* srozao na "krivulji učenja" jer su ga proizvodnici naučili masovno proizvoditi. Tako je integrirani elektronički krug, prvotno osjetljiva i skupa naprava, naposjetku postao jeftin i nezgrapan. Nagla dostupnost jeftine računalske snage izazvala je revoluciju koju cijelo suvremeno društvo i dan-danas osjeća.¹⁸⁵ ←

Na ovom primjeru vidimo kako se istraživanja visokih performansi iz vojno-industrijskoga kompleksa mogu preseliti na prizemnja prizorišta. Čipovi danas rade u tisućama proizvoda u rasponu od automobila i telefona do televizora i osobnih računala. Štoviše, i samo je računalo paradigmatska tehnologija istraživanja tehnologije: i ono se s prizorišta vojnih istraživanja preselilo u naše domove. Kenneth Flamm zapisuje: "Vojne službe nisu slučajno finansirale poslijeratni razvoj računala pedesetih godina 20. stoljeća: naime, računalna je tehnologija imala ključnu ulogu u savezničkim ratnim nastojanjima."¹⁸⁶ Vojno-industrijski kompleks rušio je krivulje učenja potrebne za proizvodnju određenih tehnologija pa su te tehnologije nevojnim tržištima postale komercijalno isplative. Kraj hladnoga rata uvelike je ubrzao prijenos tehnologija visokih performansi na privredna tržišta i u široku potrošnju, a najočitiji je primjer ARPANET-ova preobrazba u Internet.¹⁸⁷ Koncept tehnološke izvedbe u posljednjih se pedeset godina između ostalog popratio i zahvaljujući širokoj primjeni istraživanja visokih performansi.

I usložnjavanje i proširivanje istraživanja visokih performansi otežava teorijsku obradu paradigmе tehnologije, osobito kad vam je naobrazba umjetničko-humanistička. No ne morate biti raketni tehnolog da biste shvatili tehnološku izvedbu. A problemi njezina definiranja itekako muče i mnoge tehničare. Osvjedočili smo se da je koncept izvedbe središnji pojam primijenjene znanosti; međutim, postav mu je gotovo uvijek i precizan i implicitan u isti mah. Drugim riječima, izvedba je dio prešutnoga znanja u strojarstvu, informatici i na mnogim drugim poljima koja su raštrkana diljem područja tehnologije, a uključuju i naše domove i vrtove.

Da bih postavio neke orientire na širokome području tehnologije, želim navesti popis proizvoda koji samim nazivima upućuju na opseg u kojem se istraživanja izvedbe preko primijenjenih znanosti protežu u svagdašnji život. Popis koji slijedi tvori roba široke

potrošnje, čiji nazivi u ovom ili onom obliku sadrže englesku riječ "performance".

- Skirpan → A.R. Musical Enterprises: *Performance Plus* (dodaci za glazbenu opremu)
- Akiba France: *Performance Sport* (ženska odjeća)
- American & Efrid: *Performance* (konac)
- Applied Research & Technology: *Performance Midi* (računalna programska oprema)
- Aqua Pump & Products: *Performance Plus* (filtr za akvarije)
- Argus Publishers: *Performance Plus Video* (videovrpce)
- Audiocontrol: *Performance Match* (automobilski stereouredaji)
- Bate's Manufacturing: *Performer* (klamerice)
- Bridgestone/Firestone: *Performance Poly* (gume)
- Caron International: *Performer* (vuna za pletenje)
- Collins & Aikman: *Performance* (sagovi)
- Combeau Industries: *Performance* (zidne obloge)
- Corona Brushes: *Performance Chinex* (četke)
- Cosmair: *Performing Preference* (proizvodi za njegu kose)
- Danskin: *Performance Line* (trikoi, elastične čarape)
- Diagraph: *Performance* (pisač za etikete)
- Domco Industries: *Perfoma* (plastične podne obloge)
- Downs Carpet: *Performing Star* (sag)
- E. R. Carpenter: *Performing Primes* (podstava za tepison)
- Edelbrock: *Performer-Link* (automobilski zupčasti remeni i brzine)
- Edelbrock: *Performer-Plus* (automobilsko grebenasto vratilo s podizačem ventila)
- Edelbrock: *Performer-RPM* (automobilske usisne i ispušne cijevi)
- Ektelon: *Performer* (rukavice za *racquetball*)
- ESS Laboratory: *Performance* (stereouredaji)
- Fidelity Industries: *Performance* (zidne obloge)
- Freud USA: *Performance System* (noževi za rezbaranje drveta)
- Georgia Pacific: *Performer* (ploče od iverice)
- Gexco Enterprises: *Performer* (čice za teniske rete)
- Golden Star: *Performer* (drške za resaste čistilice)
- Guilford Mills: *Performance Rated* (tkanina)
- Hancor: *Performance Drain* (odvodne ploče)
- Health Maintenance Program: *Performance Packs* (zdravstveni proizvodi)
- International Rotex: *Performer* (alat za graviranje)
- Ionic Industries: *Performer* (glazbeni sintesajzeri)

- JBL: *Performance* (elektronska oprema)
- Johnson's Carpets: *Performance* (sagovi)
- Klien Bicycle: *Performance* (bicikli)
- Lectrosonic: *Performer* (bežični mikrofon)
- Len-Dal: *Performance* (sagovi)
- Madico: *Performance Tint* (prevlake za prozorska stakla)
- Maybelline: *Performance 10* (proizvod za njegu noktiju)
- Maybelline: *Performing Color* (kistovi za oči)
- Merisco: *Performance in a Pouch* (vlažni rupčići)
- Mimetics Corporation: *Performance/7* (računalna programska oprema)
- Moore Business Form: *Performance Plus* (računalne diskete)
- Muelhen: *Performance Care* (proizvodi za njegu kože)
- NPS: *Perform* (krovna izolacija)
- O'Brien International: *Performer* (skije za vodu)
- Pitco Frialator: *Performer* (friteze)
- Quantex Carpet: *Performance* (sagovi i prostirke)
- Raybestor: *Performance Through Technology* (sklopovi za kontrolu automatskog prijenosa)
- Recoton: *Performer* (audio antene)
- Sakate Seed America: *Performax* (sjemenje)
- Shane Musical Products: *Performance Effects* (posebni efekti)
- Shane Musical Products: *Performance* (kabeli za glazbene instrumente)
- Sleek-Craft: *Performance* (prikolice za čamce)
- SmithKline Beecham: *Perform* (losion za oblikovanje kose)
- Southern Carpet Mills: *Performance* (sagovi i prostirke)
- Spring Industries: *Performance Products* (tekstili za opremu doma)
- Spring Point: *Performance Enhanced* (patrone tonera za pisače)
- Starcraft: *Performance* (motorni čamci)
- Sterling Plumbing: *Perfoma* (kabine za kade i tuševe)
- Strathmore Paper: *Performance* (trgovački papir za čitanje i slikanje)
- The Coleman Co.: *Performer* (prsluci za spasavanje)
- The Kaweneer Company: *The Performer* (višekrilni prozori)
- Thunderbird Products: *Performance Cruiser* (motorni čamac)
- Washington Forge: *Perfoma* (pribor za jelo)
- Wilkinson Manufacturing: *Performancepak* (posude od aluminijске folije)
- Wilton Industries: *Performance Pans* (posude za pečenje)¹⁰⁸ ←

Posude za pečenje, stereouredaji, tkanine, bicikli, posude od aluminijске folije, sjemenje – i mnogi drugi navedeni proizvodi – označavaju samo najdoslovnija prizorišta istraživanja tehn-izvedbe. Ovaj je popis znakovit po dubini – uključuje sedamdesetak rđobnih marki – i po širini – proizvodi su tipski veoma raznoliki. Iako neke marke poput trikota *Performance Line* i dodataka za glazbenu opremu *Performance* izrazito ciljaju na kulturnu izvedbu, za veliku većinu to ne vrijedi. A neki proizvodi uopće nisu na ovome popisu, uključujući i *Macintosh Performu*, popularnu računalnu liniju koju je *Apple Corporation* proizvodio početkom devedesetih godina 20. stoljeća. Uporaba riječi “*performance*” u tržišnom plasiranju svega od sagova i računala do resastih čistilica i cijevi upućuje na jednu činjenicu: stručnjaci i nestručnjaci smatraju da *tehnologije izvode*.

PREDVIĐANJE, MJERENJE I OCJENJIVANJE IZVEDBI

Kako tehnologije ostvaruju izvedbenu sposobnost? Unatoč poteškoćama u određivanju izvedbe, njezin je koncept veoma važan za primjenu znanosti. Tehnička praksa kreće od pretpostavke kako će se neka tehnologija izvedbeno ponašati; drugim riječima, inženjerima je polazište niz predviđanja. Zatim pretpostavku ispituju u laboratoriju, a u razvojnoj fazi rabe i modele i prototipove. Zatim se ispitivanje seli na teren jer je u konačnici “Dokaz u izvedbi.”

Međutim, takav dokaz zapravo nije konačan jer radna izvedba i sama može biti sredstvo za prikupljanje mjernih podataka koje inženjeri zatim tumače pa reagiraju na eventualne nepravilnosti da bi dojterali i poboljšali izvedbu. To osobito vrijedi za NASA-in program letjelica za višekratne svemirske letove koji, za razliku od programa *Mercury*, *Gemini* i *Apollo*, uključuje sastavnice koje je moguće opetovano rabiti: spremnici za gorivo, potisna raketa i orbitalna letjelica redom se projektiraju s ciljem višekratne izvedbe. Kao što kaže Vaughan, “Šatlu je konačni ispit bio let.” Međutim,

Vaughan →

Budući da se ispit konstrukcijske pretpostavke sastoji u usporedbi predviđanja i izvedbe, iskustvo se pretvara u ključno sredstvo učenja. /.../ Uska grla, iznenadenja i kvarovi nisu iznimka, nego pravilo. Projekte koji su na papiru funkcionirali treba “popravljati u hodu”; “korekcijski postupci” za učvršćivanje slabih karika su norma. Ovo “precizno podešavanje” zapliće tumačenje izvedbe i zamčuje uzročno-posljeđična pitanja.¹⁸⁹ ←

Oblikovanje pretpostavki i predviđanje, ispitivanje modela, prototipova i operacijskih sustava, prikupljanje i tumačenje podataka, usporedivanje predviđanja i izvedbe, otkrivanje neispravnosti i popravljanje u hodu redom su uobičajena oruđa inženjerskog posla.¹⁹⁰ Između predviđanja i izvedbe uspostavlja se petlja povratne sprege, osobito u razvojnoj fazi pojedinih tehnologija, ali i tijekom primjene: izvedba se vrednuje na temelju predviđanja, a zatim se predviđanja preinakaju na temelju izvedbe pa ih nadalje rabe kao osnovu za vrednovanje sljedeće izvedbe i tako dalje.

Neprestano usporedivanje predviđanja i izvedbe stvara ono što inženjeri nazivaju *iskustvenom osnovom*, a tvore je podaci vezani uz povijest izvedbe date tehnologije. “Česta uporaba pojma ‘iskustvene osnove’ u dokumentima i svjedočanstvima potkrepljuje inženjersko uvjerenje da je izvedba konačni ispit projekta i da je u inženjerskom zanatu važno učenje kroz praksu.”¹⁹¹ U razvoju složene tehnologije šatla, NASA je stvorila računalski sustav pod nazivom *Marshallov sustav za procjenu problema** koji je trebao uočavati kritične probleme. Tijekom razvojne faze šatla “na svakom je letu bilo toliko fizičkih instrumenata sa zadatkom da mjere performance i unose podatke u sustav da je između letova bilo neobično mnogo posla. /.../ Zamašni je instrumentarni otkrio mnoge nedostatke. Podaci su bili važni jer su pružili prvu priliku za usporedbu predviđanja konstrukcijskog projekta i pokusnih rezultata s izvedbom.”¹⁹²

Konstruktorska se predviđanja odnose na *specifikacije* performansi, na djelotvornost neke tehnologije koju je moguće kvantitativno izraziti ili izmjeriti. Znanstvenici specifikacije koje postavljaju nekoj tehnologiji, ili ih od nje očekuju, nazivaju *mjerljima* izvedbe. (Međutim, treba imati na umu da znanstveni istraživači često u

*Razvio ga je Centar za svemirske letove Marshall [Marshall Space Flight Center] u Huntsvilleu u državi Alabama, koji nosi ime generala Georgea C. Marcella, tvorca tzv. Marshallova plana i dobitnika Nobelove nagrade za mir.

primjeni ne razlikuju pojmove "specifikacije" i "mjerila"). Pri ocjenjivanju neke tehnologije važno je ustanoviti odgovaraju li njezine performance mjerilima i "poštuju li specifikacije". Takve se prosudbe izvode iz *mjerjenja performanci*, a njega nazivaju i *metrikom ili indeksom performanci*. Na temelju laboratorijskih i terenskih pokuša prikupljaju se kvantitativni podaci koji mjere specifikacije performanci poput brzine kojom računa računalni procesor, porošnje energije nekog morora ili elastičnosti gumene brtve. Rezultate takvih mjerjenja obično nalazimo u uputama za uporabu robe široke potrošnje u rubrici "specifikacije performanci".

Iako je i samo po sebi važno, mjerjenje izvedbe samo je dio općenitijeg procesa koji nazivaju *vrednovanjem performanci, analizom performanci, ocjenom performanci* ili *studijom performanci*. Izvješće o performancama infrastrukture objavljeno 1995. pod pokroviteljstvom Nacionalnoga vijeća za znanstvena istraživanja* opisuje "mjerjenje performanci [kao] tehničku sastavnicu šire zadaće vrednovanja performanci, koje treba odrediti odgovara li infrastruktura ciljevima zajednice."¹⁹³ Analiza performanci sustavno je i obuhvatno vrednovanje neke tehnologije ili tehnološkog sustava, a ne usmjerava se samo na tehničku djelotvornost, nego i na druge dimenzije, poput sigurnosti, troškova, pouzdanosti i kakvoće. Pa dok mjerjenje performanci određuje dosežu li trenutačne performance neke tehnologije zadana mjerila, vrednovanje performanci tumači to mjerjenje u širem kontekstu interesa i postupaka. Unutar petlje povratne sprege predviđanja i performanci, vrednovanje može uključiti ocjenu trenutačnih performanci u svjetlu iskustvene osnove, prepoznavanje izvedbenih trendova i nepravilnosti, te odlučivanje ili preporuke vezane uz buduće izvedbe. Možda se pojavi potreba za novim pokušima, ili se odrede nova mjerila. Projekti se mogu popraviti, preosmislitи ili čak potpuno odbaciti.

Uz specifikacije i mjerila performanci postoje i *standardi performanci*. Riječ je o ocjenjivačkim mjerilima oko kojih su se pripadnici neke zajednice sporazumjeli pa ih uvažavaju, a oblikovali su ih tako da budu primjenjiva u veoma raznolikim kontekstima. Takve se zajednice mogu sastojati od znanstvenika, industrijskih radnika, kreatora javne politike i/ili korisnika dotične tehnologije. Standardi performanci mogu se odnositi na materijale ili na konstrukcijske

procese, no sve ih češće definiraju prema stvarnoj uporabi neke tehnologije i njezinim performancama na terenu, a ne u laboratoriju. Lewis M. Branscomb u tekstu o robi široke potrošnje tvrdi da: "dobri standardi naglašavaju mjerila koja performance trebaju zadovoljavati, pri čemu materijali i oblikovanje zadržavaju što veću fleksibilnost. Pružaju poticaje poboljšanju performanci, krešu cijene jer ograničavaju raznovrsnost i poboljšavaju kompatibilnost s drugim proizvodima, pojednostavuju dokumentacijske poteškoće kupca jer specifikacije kupljene robe navode standarde, a prodavaču pomažu da stvorи povjerenje u proizvod na osnovi ispiriranja performanci prema standardu."¹⁹⁴

Standardi performanci također su važan čimbenik u razvoju i tržišnom plasmanu tehnologija. Štoviše, nedosratak standarda jedan je od najvećih izazova u razvijanju i tržišnom plasiranju novih i veoma novatorskih tehnologija. Erika Kress-Rogers jasno to daje do znanja u osvrtu na suvremena istraživanja na području biosenzora i "električnih noseva", uredaja namijenjenih otkrivanju kemijskih svojstava u prehrambenim proizvodima, lijekovima i okolišu. Piše da je na "početku razvojnog programa teško posve sigurno predvidjeti performance i cijenu instrumenta u konačnome obliku. To znači da je teško definitivno predvidjeti u kojim će primjenama instrument konkurirati."¹⁹⁵ Standardi pružaju takozvanu *referentnu vrijednost*, niz ocjenjivačkih mjerila za uspoređivanje performanci nove ili preinačene tehnologije s performancama posroječih sustava. No kao što ćemo uskoro vidjeti, takve je standarde često teško odrediti čak i u etabliranim djelatnostima.

Ocjenvivanje performanci tako je važno da je u informatici dovelo do pojave podpodručja "analize performanci". Dotično se podpodručje bavi dvama osnovnim pitanjima: "Kakva je stvarna izvedbena sposobnost sustava?" i "Kako ga možemo kontrolirati da bismo dobili *najbolje moguće performance*?"¹⁹⁶ Prvo se pitanje tiče analize performanci u užem smislu; drugo se odnosi na optimiranje ili "podešavanje" performanci. U predgovoru *Kvantitativnoj analizi računalnih sustava** Clement H. C. Leung opisuje specifične primjene analize performanci u informatici.

Leung → Kvantitativna analiza računalnih performanci sastoji se u otkrivanju i utvrđivanju učinkovitosti računalnog sustava; primjerice, može se

* Quantitative Analysis of Computer Systems (prev.)

baviti procjenjivanjem izvedbenog ponašanja sustavâ u izgradnji ili nadzirati izvedbeno ponašanje nekog postojećeg sustava. Nalazi kvantitativne studije performanci mogu usmjeravati odluke vezane uz arhitekturu sustava, raspodjelu strojnih resursa, nabavu dodatne opreme ili podešavanje postojeće konfiguracije.¹⁹⁷ ←

Navedene funkcije Leunga navode na primjedbu kako "valjanu analizu performanci prepoznajemo kao sastavni dio stručne izgradnje i upravljanja računalnim sustavima", čime pak opet daje do znanja kako je koncept tehnološke izvedbe bitan cijelom polju informatike. Ponovno treba istaknuti da analiza performanci, uz vrednovanje postojećih sustava, pridonosi i oblikovanju i razvoju novih sustava.

U okviru analize računalnih performanci, *oblikovanje modela izvedbe* primjenjuje se u oblikovanju, ispitivanju i ocjenjivanju računalnih i komunikacijskih mreža, poput onih koje povezuju različite sastavnice računalnog sustava, ili posve različite sustave. U tekstu *Oblikovanje modela izvedbe računalnih i komunikacijskih sustava** iz 1990. Peter J. B. King opisuje tri načina mjerjenja performanci. "Prvo, sustav možemo izgraditi, ili preinaciti, pa ga zatim mjeriti. Ako mjerjenje provodimo usporedo s izvršavanjem standardnog skupa zadataka, riječ je o tehniči poznatoj kao mjerjenje prema referentnoj vrijednosti. /.../ Drugi se pristup sastoji u razvijanju [računalnog] simulacijskog modela sustava. /.../ [U trećem se pristupu] gradi matematički model sustava, ili dijelova sustava."¹⁹⁸ I simulacija i analitički modeli imaju svoje prednosti i mane. Simulacija može zrcaliti istančane pojedinosti performanci sustava, no što su pojedinsti istančanje, provedba simulacijskog programa zahtijeva više vremena pa je vrednovanje teže. Nasuprot tomu, analitički su modeli brži i prepoznaju opće performance sustava, no zato netočnije oponašaju prave performance sustava.¹⁹⁹ U praksi je pak "koristan spoj oba pristupa", piše Leung. "Makar performance raznih rješenja naposljetku odlučimo baždariti uspostavom istančanih simulacijskih modela, na osnovi analitičkih studija ipak već na početku možemo otkloniti rješenja koja su očito nepoželjna, čime pak sužavamo broj simulacijskih modela koje će trebati uspostaviti."²⁰⁰

Dakle, tehnologije izvedbenu sposobnost ostvaruju kružnim procesom prepostavljanja i mjerjenja, predviđanja i vrednovanja. Inženjeri i drugi stručnjaci s područja primjenjenih znanosti kreću

od pretpostavke vezane uz pojedinačnu tehnološku izvedbu. Zatim oblikuju aplikaciju koja odgovara osobitum specifikacijama i mjerilima performanci i provode niz pokusa i ispitivanja, čiji se rezultati mjere i ocjenjuju. U velikoj većini slučajeva cijeli proces zatim počinje iz početka jer se nalazi ispitivanja ponovno unose u proces da bi izazvali nova predviđanja, nova projektiranja, nova ispitivanja i nove rezultate. Čak su i najobičnije i prividno jednostavne tehnološke izvedbe, poput performanci skija za vodu i nezapaljivih sagova, plod intenzivnih istraživanja koja za sobom povlače mjerenje, ocjenjivanje, a sve češće i oblikovanje modela izvedbe.

MODEL I METATEHNOLOGIJE

150/151

Kompjuterizirano oblikovanje modela izvedbe ne svodi se samo na vrednovanje računalnih i komunikacijskih mreža: naime, nalazimo ga diljem primjenjenih znanosti, a moguće ga je provesti na svakome mjestu koje uključuje uspoređivanje predviđanja i performanci ili praćenje i mjerjenje izvedbe koja je u tijeku. Uporaba računala u oblikovanju, mjerenu i vrednovanju tehnološke izvedbe danas je u silnom porastu, što izaziva zabrinutost u pogledu utjecaja računalskih performanci na obrazovanje stručnjaka na području primjenjenih znanosti.

Već smo se osvijedočili da se NASA koristi računalnim sustavima da bi prikupila podatke o performancama na svakom letu svojih šatlova. Tako i izvješće *Mjerjenje i poboljšavanje performanci infrastrukture* iz 1995. ističe sve veću važnost kompjuterizirane analize performanci u vrednovanju gradskih i regionalnih infrastruktura koje rješavaju javni prijevoz, vodovodnu mrežu, čistoću, kanalizaciju i oborinske vode. "Učinkovitije i isplativije računalne metode za prognoziranje i simulaciju, kao i nova tehnologija za mjerjenje i praćenje uvjeta u sustavu, uvelike su proširile dostupnost dotjeranijih pristupa za ocjenjivanje performanci sustava. Daljinsko detektiranje, praćenje u stvarnome vremenu i mrežna analiza stvaraju moćne nove kapacitete za mjerjenje uvjeta na svim razinama sustava i vrednovanje promjena u sustavu."²⁰¹

Pojačana primjena računala u mjerjenju i razvijanju modela tehnološke izvedbe ne rješava dublji izazov analiziranja izvedbe prema mnogostrukim i protuslovnim mjerilima. Štoviše, spomenuta primjena u nekim slučajevima čak povećava poteškoće: povećanje

* Computer and Communication Systems Performance Modeling (prev.)

broja parametara, podrobnija mjerena, veći kapaciteti za praćenje u stvarnome vremenu i općenito umnožavanje podataka mogu tako usložniti analizu performansi da joj onemoguće provedbu. Primjerice, NASA-in je *Marshallov* sustav za procjenu problema proizveo toliko informacija o šatlima da su se neki inženjeri žalili na preopterećenost.²⁰² Jednostavno rečeno, višak informacija o problemima i sam se pomeće u problem. No čak i kad je dotok podataka obradiv, a mjerena i oblikovanje modela točniji, kompjuterizirana analiza performansi u najboljem slučaju olakšava baratanje protuslovnim mjerilima; ne može ga potpuno odbaciti.

Nadomak smo još jednomo protuslovnom vidu tehnološke izvedbe. Iako se navodno smišlja, oblikuje, gradi i ispituje sukladno strogim pravilima i metodama pozitivističke znanosti, vrednovanje tehnoloških performansi često uključuje labavije, intuitivne tehnike. Zato su neki informatičari ustvrdili da računalsko vrednovanje uopće nije znanstveno. Charles H. Sauer i K. Mani Chandy jasno su to dali do znanja na prvim stranicama teksta *Oblikovanje modela izvedbe u računalskim sustavima** iz 1981. Ističu:

... **vrednovanje performansi je umjetnost**, a ne znanost. To vrijedi i za mjerjenje i za oblikovanje modela. Pri razvijanju modela, a osobito pri odlučivanju koja obilježja sustava treba uzeti u obzir, a koja zanemariti (obično nije praktično razmatrati sva obilježja sustava) moramo se uvelike osloniti na intuiciju i primjenu labavijih metoda. Za razliku od znanosti, gdje težimo veoma preciznim opisima, moramo se pomiriti s činjenicom da složenost sustava u okviru praktičnih ograničenja troškova i vremena unaprijed isključuje veliku preciznost.²⁰³

Možda će predodžba o vrednovanju računalskih performansi kao o umjetnosti, a ne znanosti, iznenaditi mnoge umjetnike i znanstvenike, no nagovješće da dvojna podjela znanja na znanosti i umjetnosti nije apsolutna, te da to nikad nije ni bila. Makar sve znanosti veoma cijene kvantitativne metode, tumačenje podataka *kao i isticanje vrijednosti kvantitativnih metoda* svodi se na kvalitativno, a ne kvantitativno vrednovanje. U djelu *Tehnika i zamisljaj*** (1992) Eugene S. Ferguson iznosi sličnu tvrdnju o tehničkome oblikovanju i piše da "ma kako snažno ustrajali na "znanstvenosti" oblikovanja,

uspješno će se oblikovanje stvarnih stvari u kontingentnome svijetu uvijek više oslanjati na umjetnosti nego na znanosti. Elementi koji određuju kako će se neki rad uobličiti nemjerljive su prosudbe i odabiri."²⁰⁴

Fergusonovi osvrti o umjetnosti tehničkog oblikovanja vode nas prema još jednomo važnom zapažanju; naime, primjena računala u okviru istraživanja tehno-izvedbe premašuje mjerjenje i ocjenjivanje određenih izvedbi. Računalo se prometnulo u tehnologiju koja sudjeluje u *stvaranju* drugih tehnologija. Zahvaljujući razvoju programa za računalom podržano oblikovanje (CAD) rad se više ne vraća na crtači stol, nego u elektroničko stolno računalo. U djelatnostima od naklade preko industrijskoga oblikovanja do arhitekture i strojarstva računalne su tehnologije korjenito preobrazile tradicionalne vještine oblikovanja poput izrade idejnog plana, nacrta, kombiniranja i maketiranja. Fergusona takav razvoj dogadaja zabrinjava pa piše da su se već "osamdesetih godina 20. stoljeća nastavni programi tehničkih studija preusmjerili na analitičke pristupe, koji su zasjenili vizualni i ostale osjetilne vidove spoznavanja svijeta. Računalni su programi izbacivali čudesno brza i točna rješenja na prvi pogled zakučastih problema pa su studenti i nastavnici lako povjerovali da je civilizacija napokon dosegnula stupanj na kojem bez po muke rješavamo sve tehničke probleme."²⁰⁵ U posljednjem poglavljvu "Obećanja i performance" Ferguson upozorava da bi analitičke, matematički usmjerene tehnike mogle zamijeniti tradiciju intuitivnog i vizualno usmjerенog oblikovanja.

Slične se zabrinutosti možda pojačavaju kad uvidimo da računalne tehnologije osim oblikovanja i vrednovanja obavljaju i mnoge druge funkcije, a te funkcije izravno utječu na bezbroj drugih tehnologija. Računala dobivaju sve veću važnost u proizvodnome procesu, upravljaju manualnim i automatiziranim pokretnim vrpcama, prate rad pojedinačnih radnika i ekipa, određuju proizvodne rasporede i vode računa o zalihama i inventaru. Danas tvrtke s pomoću računalnih mreža oglašavaju proizvode na *World Wide Webu* i tržišno ih plasiraju potrošačima diljem svijeta. Napokon, na distribucijskoj razini, kompjuterizirani sustavi praćenja koje je razvio *Federal Express*, a preuzele su ih i druge prijevozničke tvrtke, poduzećima daju nečuveni nadzor nad distribucijom proizvoda.

* *Computer Systems Performance Modelling* (prev.)

** *Engineering and the Mind's Eye* (prev.)

Računalo je metamodel tehnološke izvedbe, kao i navođena raka. Istraživanja na području računalske i raketne tehnike neprestano dižu standarde izvedbe, a društvo uviđa da i jedna i druga neprestano unapređuju američku znanost i tehnologiju. Međutim, dok navođena raka prije svega funkcioniра као amblem istraživanja visokih performansi i derivira druge tehnološke izvedbe, računalo je tako svestrano – olakšava oblikovanje, ispitivanje, vrednovanje, proizvodnju i distribuciju bezbroj drugih proizvoda – da se pretvara u pravu *metatehnologiju*. Računska izvedba prekodira i podvodi gotovo sve druge izvedbe jer računalo sudjeluje u nastanku drugih tehnoloških izvedbi. Ukratko, njegova izvedba sudjeluje u stvaranju drugih izvedbi. Pritom računalo, u većoj mjeri nego bilo koja druga suvremena tehnologija, pridonosi širenju i učvršćivanju područja istraživanja tehnološke izvedbe.

ŽRTVODOVOLJAVAĆI OBREDI

Kad proučavaju djelotvornost raznih tehnologija, inženjeri i drugi stručnjaci s područja primjenjenih znanosti razmatraju izvedbu u okvirima *ponašanja, osjetljivih točaka, obilježja ili svojstava* dotičnih tehnologija u nekom kontekstu. Ta se ponašanja prostorno mogu očitovati u laboratoriju ili "na terenu", ili pak na oba mesta; vremenski se mogu analizirati tijekom razvojne faze ili u fazi rada dotične tehnologije, iako te faze katkad teško razlučujemo. Čak se i prostorna razlika između laboratorija i terena može zamagliti. Kad Vaughan kaže da je šatlu "konačni ispit bio let", podrazumijeva sljedeće: svijet se pretvorio u pokusište.

Prethodno sam ustvrdio da se koncept tehnološke izvedbe između ostalog poopćio širenjem vojnih istraživanja visokih performansi na nevojna tržišta. Zaključak da se svijet pretvorio u pokusište upućuje na drugo poopćavajuće kretanje. To drugo kretanje možemo shvatiti zavirimo li u tekst pod naslovom *Kvaliteta proizvoda, performance i trošak: izvješće i preporuke na osnovi simpozija i radionica u organizaciji Nacionalne tehničke akademije** iz 1972. Nakon potrošačkog pokreta koji je šezdesetih godina 20. stoljeća poveo Ralph Nader, simpozij i prateće radionice okupili su inženjere, proizvodače, zaštitnike potrošača i kreatore javne politike da bi

razmotrili pitanja vezana uz oblikovanje, ispitivanje i ocjenjivanje robe široke potrošnje.

Okupljanje različitih skupina samo po sebi upućuje na činjenicu da predviđanje, mjerjenje i vrednovanje performansi nisu samo stvar inženjera i znanstvenika koji tehnologije projektiraju i ispituju. U jednom od ogleda uvrštenih u izvješće Lewis M. Branscomb piše da "mjerila performansi i vrijednosti počivaju na složenim tehničkim promišljanjima u društvenom kontekstu stvarnih ljudi koji rabe i zlorabe industrijske proizvode."²⁰⁶ Opaske iz rasprave koje izvješće donosi navode na zaključak da se taj široki kontekstualni pristup u ispitivanju i vrednovanju proizvoda nije oduvijek primjenjivao, nego se razvijao tijekom nekoliko desetljeća. Gunnar A. Hambraeus sa švedske Kraljevske akademije tehničkih znanosti primjećuje da "smo u roku pedeset godina s osnovnih standarda prešli na više standarde i sigurnosne standarde, da bismo naposljetku prihvatali standarde performansi i informatičke standarde."²⁰⁷ Robert W. Peach, voditelj odjela za kontrolu kvalitete u tvrtci *Sears, Roebuck and Company* također izjavljuje: "Naš je laboratorij krenuo – i godinama funkcionirao – kao odjel za ispitivanje proizvoda, a pritom smo bili uvjereni kako će nam takvo ispitivanje pružiti jamstvo da prodajemo visokokvalitetne proizvode. Danas svoja nastojanja najtočnije možemo opisati kao sistemski pristup koji pomno razvijenom suradnjom maloprodaje i proizvodača želi osigurati zadovoljstvo kupaca."²⁰⁸

Opaske iz rasprave u izvješću *Kvaliteta proizvoda, performance i trošak* umnogome navode na zaključak da je pojava tog sistemskog pristupa proširila i zajednicu interesenata, koja pored inženjera i znanstvenika sada uključuje proizvodače i maloprodaju, a na kraju krajeva i potrošače i korisnike. Devedesetih su se godina doista pojavili novi pristupi oblikovanju, koji u prvi plan guraju nestručnoga korisnika, a ne stručnoga oblikovatelja.²⁰⁹ Bračni par informatičara George H. Stevens i Emily F. Stevens u tekstu iz 1995. iznose postavku da "ako djelotvornom oblikovanju možemo prišiti bilo kakvu filozofiju, tada je riječ o filozofiji oblikovanja koje se usredotočuje na korisnika". Djelotvorne aplikacije ne moraju nužno općiniti oči i uši egzotičnim slikama i zvukovima. Neka samo korisnika opunomoće za izvedbu i neka mu krivulja učenja bude što kraća.²¹⁰ Sudionici na simpoziju pozdravili su ovakav razvoj dogadaja, no uvedenje

* *Product Quality, Performance, and Cost [PQPC]: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops Arranged by the National Academy of Engineering* (prev.)

nestručnjaka u vrednovateljsku kombinaciju otkriva i druge probleme. Carlos Fallon komentira:

- Fallon → Ovaj nam je simpozij između ostalog pružio priliku da poboljšamo sredstva komunikacije između korisnika (koji proizvode uglavnom ocjenjuju u smislu jarkosti, glasnoće i slatkoće) i proizvođača (čiji inženjeri razmišljaju u okvirima lumena, decibela i saharoze). Potrošačko zadovoljstvo izražava se jednim jezikom, a fizički uvjeti koji to zadovoljstvo ostvaruju drugim. Nije riječ o pukom pitanju terminologije, nego o problemu nelinearnosti između fizičkih svojstava i njihova učinka na ljudska bića.²¹¹ ←

Nelinearnost koju Fallon ovdje opisuje upućuje na nemjerljivost i protuslovja među različitim oblicima ocjenjivanja i različitim tipovima mjenja na djelu u oblikovanju, tržišnom plasiranju i uporabi tehnologija. Izvedbu u takvim kontekstima često spominju kao nešto što treba činiti "ustupke" drugim čimbenicima poput troškova, sigurnosti i lakog održavanja.

Izvedba često čini ustupke drugim čimbenicima. Navedimo primjer: kad bi inženjeri audiotehnike pri oblikovanju glazbene linije niže klase poboljšali performance vjernosti reprodukcije zvuka, troškovi bi se tako povećali da bi proizvod cijenom postao nedostupan kupcima kojima je namijenjen. Kad bi pak smanjili troškove, performance bi se tako srozale da linija više ne bi bila konkurentna ni na tržištu proizvoda niže klase. Zato oblikovatelji moraju činiti kompromise ili ustupke između izvedbe i troškova. Zapravo su takvi ustupci i oblikovateljima i kupcima prije pravilo nego iznimka. Da ponovno citiramo *Kvalitetu proizvoda, performance i trošak*:

- PQPC → Oblikovateljski ustupci između performansi, stila, troškova, sigurnosti, pogodnosti, trajnosti, održavanja i drugih čimbenika kvalitete višedimenzionalan su problem koji i oblikovatelju i potrošaču pružaju širok izbor. Potrošači su skloni prenapuhati jedan čimbenik, primjerice trošak, pri čemu zanemaruju druge pa dobivaju jedva prolazne performance i sigurnost.²¹² ←

Višedimenzionalni ustupci presudni su za koncept tehnološke izvedbe, a samim time i za cijelu paradigmu tehn.-izvedbe. Drugi je sudionik u radionicama istu misao formulirao ovako: "Ustupci između performansi proizvoda i troškova inženjerski su problem. Možda su zapravo *glavni* inženjerski problem: opterećuju sve

inženjerove kapacitete u rasponu od pojedinčeve tehničke stručnosti do domišljatosti, maštovitosti i profesionalne etike."²¹³

Možda je dovođenje performansi u ravnotežu s drugim čimbenicima doista *glavni* inženjerski problem, ili pak samo *jedan* u nizu problema koji zahtijevaju ustupke. Povrh kompromisa s "izvanjskim" čimbenicima poput troškova i sigurnosti, djelotvorna izvedba redovito podliježe "unutarnjim" ustupcima. Drugim riječima, ta je izvedba sama po sebi višedimenzionalna, a obilježavaju je vlastiti sukobi i kompromisi. Kao što smo uočili u slučaju navodenih raketa s početka hladnog rata, konstruktori se sučeljavaju s višestrukim i protuslovnim zahtjevima vezanim uz djelotvornost servomehanizma. Takva su protuslovja i dan danas ubičajena pojava u industriji oružja i aeronautici, što J. C. Williams naznačava u raspravi o materijalima visokih performansi za zrakoplovstvo iz 1995.: "Odabir materijala i materijalnih uvjeta za luke strukture općenito je problem koji sputavaju mnoga ograničenja pa zato traži podroban uvid u sva obilježja materijala i sve vidove mehaničkog ponašanja."²¹⁴ Kao i u slučaju izvanjskih ograničenja, ustupci za djelotvornu izvedbu nisu iznimka, nego pravilo.

Oblikovatelji se stoga sučeljavaju s prihvaćanjem teških ustupaka²¹⁵ koje izazivaju i unutarnja ograničenja vezana uz djelotvornost i vanjska ograničenja poput troškova, sigurnosti i pogodnosti. Takvi višestralni i višedimenzionalni ustupci nameću nevjerojatan pritisak svakomu tko se neposredno bavi bilo kakvom tehnološkom izvedbom. Odlučivanjem ovdje nužno rukovodi "sputana racionalnost", koju prije određuju ograničenja, protuslovja i paradoks nego sloboda, dosljednost i pravovjernost. Bolje rečeno, ovdje je paradoks pravovjernje. A budući da obično nije moguće zadovoljiti sva mjerila, žrtve su neizbjegljive. Posegnuvši za konceptom koji je skovao Herbert Simon, Vaughan piše da pod takvim uvjetima "za izvedbu kažemo da *žrtvodomovljava*", a ne da optimira.²¹⁶ Odatle slijedi da tehnološke izvedbe *žrtvodomovljavaju*: ishod su dugog i otvorenog niza pregovora i kompromisa.

Budući da svaka tehnološka izvedba uključuje ono što bismo mogli nazvati *žrtvodomovljajućim obredima*, djelotvorne je standarde performansi najblaže rečeno veoma teško formulirati. Široki raspon disciplina i struka u biti naveliko uočava i osuđuje nedostatak

*Engl. *satisfice* spoj je glagola *satisfy* (zadovoljiti) i *sacrifice* (zrakovati) (prev.)

standarda performansi, što pokazuje i sljedeći citatni splet: Ahmed N. Tantawy u tekstu o računalnim mrežama visokih performansi ističe da je "raznorodnim mrežama nužna interoperacionalnost. Ta se nužnost očituje u sve hitnijoj [sic] potrebi za standardizacijom. Komercijalnom tržištu treba osiguranje i sigurnost medunarodnih standarda (osobito na području komunikacija)."²¹⁶ S prizorišta istraživanja električnih vozila: //.../ metode za vrednovanje performansi EV-a i njihovih sastavnica nisu odredene na medunarodnoj razini. Na primjer, čak se i metode ispitivanja osnovnih obilježja poput ubrzanja vozila i udaljenosti koju vozilo može prevaliti na jednom punjenju akumulatora, te energetskoga kapaciteta i kapaciteta izlazne snage akumulatora razlikuju od države do države i od konstruktora do konstruktora.²¹⁷ S prizorišta istraživanja polimera topivih u vodi: "Pri ocjenjivanju performansi dodataka bušotinskom fluidu kao stabilizatora škriljevca u uporabi su mnoge metode. Na žalost, nema standardne metode koju bi industrija naveliko prihvaćala."²¹⁸ I s prizorišta istraživanja gradske i regionalne infrastrukture: "Odbor je ustanovio da su referentne vrijednosti ili norme performansi koje bi se mogle primijeniti na infrastrukturu kao sustav, ili bi bar dosljedno odgovarale pojedinom tipu infrastrukture, veoma malobrojne."²¹⁹

Sada imamo bolji uvid u poteškoće u određivanju koncepta tehnološke izvedbe. S nestručnjakačkog se gledišta pojam pojavljuje samo u kontekstima koje omeduju veoma stručni skloovi diskurza i praksa, dok se pak njihovo vrednovanje oslanja na pojmove iz svagdašnje primjene dotične tehnologije. No unutar pojedinoga specijalističkoga konteksta pojam "izvedbe" može biti tako rasprostranjen i uobičajen da će vam se stručnjak s područja primjenjenih znanosti samo nasmiješiti kad ga upitate "Što je izvedba?" – bar na prvu loptu. Tada slijedi veoma precizna, ali nejasna definicija. No kad se postavi pitanje primjene standardâ performanci, reagirat će veoma zabrinuto i isticati prijeku potrebu. Takve reakcije upućuju na sukobljene, ili čak protuslovne dimenzije, koje pri definiranju tehnoloških izvedba treba pomiriti.

Definicijske poteškoće s kojima se suočavaju stručnjaci i nestručnjaci mogu nas uputiti na još jednu stvar, točnije, na očekivanja i jednih i drugih kad je riječ o obliku koji bi te definicije trebale poprimiti. Definiranje koncepta tehnološke izvedbe teška je zadaća čak i unutar veoma odredene eksperimentalne situacije jer i *stručnjaci*

i nestručnjaci očekuju da će definicije biti jedinstvene, surisle i konačne, a ne višestrukе, protuslovne i privremene. Očekujemo jasnoću, a pred nama se stvara oblak suparničkih obilježja i ponašanja. Želimo biti zadovoljni, a ne pristajati na žrtve. Nebo se dodatno zastire dok letimo od jednog prizorišta istraživanja do drugog. Pred nama uskoro nastaje kovitac preciznih, ali nejasnih definicija tehnološke izvedbe. Imamo li u vidu žrtvodovoljavajuću stranu istraživanja tehno-izvedbe, nije ni čudo da Borovits i Neumann svoju djetotvornu definiciju izvedbe uvode tvrdnjom da izvedba sama po sebi ne postoji i nema značenje.

DJELOTVORNOST I ŠIRE

158/159

Kao i u slučaju kulturne i organizacijske izvedbe, tehnološka je izvedba silno prijeporan koncept. Definicija joj je umnogome kontekstualna, makar sam na tragu Borovitsova i Neumannova prijedloga dotičnu izvedbu općenito definirao kao "djelotvornost u obavljanju nekog zadatka". Međutim, vidjeli smo da je i ova definicija prilično složena jer određivanje djelotvornosti bilo koje tehnološke izvedbe uključuje niz ustupaka, kompromisa i žrtvodovoljavanja među raznim čimbenicima. Iako je tehnološka izvedba izrazito kontekstualna i žrtvodovoljava, znanstveni istraživači tehno-izvedbe ipak su poopćili svoj koncept izvedbe, baš kao i kolege s područja izvedbenih studija i izvedbenog menadžmenta. Dotično se poopćivanje zbilo širenjem vojnih istraživanja visokih performansi na nevojna prizorišta i tržišta, te nastojanjima da se potrošači i korisnici uključe u procese odlučivanja vezane uz tehnološku izvedbu. Sad bih želio ponovno razmotriti općenitu definiciju izvedbe-kao-djelotvornosti jer se koncept tehnološke izvedbe u prošlim nekoliko godina silno proširio i razvio.

Izvješće Odbora za mjerenje i poboljšanje performansi infrastrukture Nacionalnog vijeća za znanstvena istraživanja iz 1995. nudi dalekosežno razmatranje tehnološke izvedbe, kao i definiciju koja uvelike proširuje i nadopunjava naše iščitavanje ovoga koncepta. Zato ćemo pobliže razmotriti tekst izvješća tog odbora, *Mjerenje i poboljšanje performansi infrastrukture**. Odbor se konceptom izvedbe izričito bavi u dva stavka u nizu, a to su "Osnovni koncept performansi" i "Performance u usporedbi s drugim konceptima:

* *Measuring and Improving Infrastructure Performance* (MITP) (prev.)

potrebom, potražnjom i boljicima". Razmatranja su im sažeta i prenesena u izvršnom sažetku izvješća. Ondje u stavku pod nazivom "Određivanje performansi infrastrukture" nalazimo sljedeću jezgrovitu definiciju, koja ima i općenit i poseban okvir.

MIIP → "Izvedba je u općenitome smislu izvršavanje zadatka, obećanja ili zahtjeva, a u infrastrukturi to znači omogućavanje prometovanja robe i ljudi, opskrbu čistom vodom, uklanjanje otpada i pružanje niza drugih usluga koje podupiru gospodarske i društvene aktivnosti, štite zdravlje i sigurnost pučanstva, te osiguravaju siguran okoliš i održivo visoku kakvoću života. Infrastruktura je sredstvo za ostvarivanje drugih ciljeva, a performance joj u konačnici mjerimo upravo djelotvornošću, učinkovitošću i pouzdanošću njezina pristupa ostvarenju tih ciljeva."²²⁰ ←

Djelotvornost je ključni pojam Odborove definicije izvedbe. Štoviše, djelotvornost možemo definirati kao "izvršavanje zadatka", a vidjeli smo da je inženjerima i informatičarima koncept izvedbe tijesno povezan s izvršavanjem obećanja ili predviđanja. Međutim, u drugoj rečenici ovog navoda Odbor ne rabi samo pojam "djelotvornosti", nego i pojmove "učinkovitosti" i "pouzdanosti". U sprezi ta dva pojma Odborova definicija izvedbe premašuje granice koje su postavili Borovits i Neumann. Također treba primjetiti da Odbor "učinkovitost" ne upotrebljava kao istoznačnicu djelotvornosti, nego tim pojmom upućuje na ekonomski čimbenike.

Odbor tvrdi da izvedbu tvore tri zasebne funkcije ili dimenzije. Izvedbu možemo definirati kao funkciju *djelotvornosti, pouzdanosti i troškova*.²²¹ Odbor tom definicijom poopćuje koncept tehnološke izvedbe, tako da ona sada obuhvaća čimbenike koje su, kao što smo vidjeli, drugi istraživači s njom dovodili u oprek, pa je te čimbenike trebalo miriti s izvedbom-kao-djelotvornošću i činiti im ustupke. Ovdje se pouzdanost, troškovi i neki drugi čimbenici uklapaju u prošireni kontekst izvedbe. No spomenuto poopćivanje nipošto ne umanjuje složenost vrednovanja performansi infrastrukture. Odbor piše da je "svaka od tri glavne dimenzije izvedbe već sama po sebi složena i višestrana, te redovito traži nekoliko različitih mjerena da bismo mogli ocijeniti izvedbenu sposobnost infrastrukture".²²² Usredotočimo se na svaku od spomenutih dimenzija, a pritom možemo primjetiti kako je Odborov koncept tehnološke izvedbe nevjerojatno dalekosežan.

Postavivši razmatranje izvedbe u okvir izvršenja zadatka i obećanja, Odbor potvrđuje da je djelotvornost glavna dimenzija tehnološke izvedbe. No njegova definicija djelotvornosti dotiče još nekoliko važnih čimbenika: "Djelotvornost, ili sposobnost sustava da osigura usluge koje zajednica očekuje, obično opisujemo u smislu 1) kapaciteta i obavljanja usluga, 2) kakvoće obavljenih usluga, 3) poštivanja propisa unutar sustava, 4) općeg učinka sustava na zajednicu."²²³ Znači da povrh tehničke sposobnosti da osigura i obavi očekivane usluge djelotvornost ovdje uključuje čimbenike kojima bi izvedba u drugim slučajevima možda morala činiti ustupke, a to su kakvoća, poštivanje propisa i društveni učinak.

Takvo se poopćivanje uvlači i u Odborovo razmatranje pouzdanosti, koju Odbor definira kao "izglednost da će se djelotvornost infrastrukture održati u dužem vremenskom razdoblju, ili kao vjerojatnost da će usluga bar na navedenim razinama biti dostupna tijekom predviđenoga životnog vijeka infrastrukture".²²⁴ Odbor također tvrdi da drugi vidovi mjerena pouzdanosti izvedbe uključuju "čimbenike tehničke sigurnosti, predvidenu učestalost ponavljanja (npr. "poplavni vodostaj čija je statistička vjerojatnos 1%") ili osnovu za uočavanje najvećeg opterećenja (npr. "vrijeme rekordne prometne gužve").²²⁵ Uočavamo da se pouzdanost izričito definira u smislu djelotvornosti, no uključuje i čimbenike kojima bi djelotvornost lako mogla činiti ustupke (npr. sigurnost).

Naposljeku, Odbor u svoju definiciju izvedbe uključuje i funkciju troškova, čije osnovne elemente opisuje kao "početne troškove gradnje ili zamjene (poznate i kao troškove ulaganja), te opetovane izdatke za pogon i održavanje koji će objektu ili sustavu trebati tijekom cijelog radnog vijeka".²²⁶ Sjećamo se da neki ustupke između performansi i troškova smatraju *glavnim* inženjerskim problemom. Ovdje su pitanja troškova potpuno uklapljena u izvedbu. Odbor poslije izjavljuje da je njegova definicija izvedbe tijesno povezana s analizom isplativosti.²²⁷ Troškovi i djelotvornost i dalje moraju činiti uzajamne ustupke, no sada i jedno i drugo smatramo dimenzijama izvedbe. Nadalje, Odborovo razmatranje premašuje sveukupne troškove pa uključuje i pitanja vezana uz vremensko planiranje i raspodjelu proračunskih sredstava. Odbor piše da "pitanja kada se novac troši, tko ga troši i koja se proračunska sredstva troše, često uvelike utječu na konačne odluke".²²⁸

Kapacitet i obavljanje usluga, kvaliteta, poštivanje propisa, društveni utjecaj, pouzdanost, sigurnost, učestalost ponavljanja, kapacitet najvećeg opterećenja, troškovi ulaganja i održavanja, vremensko planiranje i rasporedavanje proračunskih sredstava – sve su to složeni obrisi ovog koncepta tehnološke izvedbe. Ne treba osobito isticati da je Odborova definicija podrobnija, teoretskija i općenitija od svih definicija na koje smo dosad naišli. Odbor smatra da se "izvedba i na razini najsitnijih potankosti u biti utječe na više razine."²²⁹ No ta općenita definicija ipak ne umanjuje složenost i posebnost izvedbe. Poput Borovitsa i Neumanna, Odbor oprezno izbjegava konačnu definiciju. A poput sudionika simpozija o performancama proizvoda, ističe i višedimenzionalnu narav vrednovanja performansi i nužnost da taj proces uključi mnoštvo različitih interesenata. Odbor pitanje djelotvornosti zapravo prije svega shvaća kao *političko*, a ne kao znanstveno pitanje, te pritom priznaje i žrtvodovoljavajuću narav tehnološke izvedbe.

MIIP → Na pitanje "Koliko je djelotvorno...?" u našem društvu često odgovara politički proces, a ne znanstvena analiza. Tako i treba biti, no političkom procesu niz čimbenika otežava određivanje prihvatljive izvedbe. Ma kako je donijeli, odluka treba pokazati kako bi pripadnici javnosti pojedinačno donijeli prihvatljivu izvedbenu odluku. Kolektivna odluka mora zrcaliti prosudbe i predodžbe, te vrijednosti svake osobe. No kod različitih se pojedinaca prosudbe i predodžbe mogu uvelike razlikovati, a vrijednosti koje zastupaju mogu biti veoma raznolike. U takvom slučaju nema jednostavnih rješenja za kolektivne odluke. Takve odluke ne mogu svima udovoljiti.²³⁰ ←

Za naše je potrebe – a riječ je o uvježbavanju opće teorije izvedbe – najvažnije obilježje izješća iz 1995. što u razmatranju tehnološke izvedbe upućuje na zaključak da su organizacijska i kulturna izvedba već do bilo važnost u istraživanju tehno-izvedbe. Veliko isticanje postupaka odlučivanja upućuje na organizacijsku dimenziju tehnološke izvedbe, dok Odborov naglasak na prinose šire zajednice naznačava da i društveni čimbenici imaju važnu ulogu. Sad ču podrobniije istražiti optjecaje liminautičke povratne sprege između istraživanja tehnološke i organizacijske izvedbe, a zatim ču se pozabaviti proučavanjem optjecaja između tehnološke i kulturne izvedbe.

SOCIOLOGIJE TEHNOLOGIJA

Društvena dimenzija tehnoloških izvedbi nije izvanjska u odnosu na neko područje čiste tehnologije. Makar možemo skladati iščitavanja koja se usredotočuju na tehničku povijest neke naprave ili sustava, takva su iščitavanja moguća samo ako tehnologiju odvojimo od društvenih sila koje pridonose njezinu proizvodnji. Prije svake proizvodnje, prije nego što raketa, računalo ili prometni sustav visokih performansi ugleda svjetlo dana, tehnologije postoje samo kao projekti, a u tom su obliku prije društvene nego tehnološke, prije su fantastične nego predmetne. Kao što piše sociolog Bruno Latour, "Tehnološki je projekt nužno fiktivan jer na samome početku ne postoji. /.../ Ispriča nema razlike između projekata i predmeta. I jedni i drugi kruže među uredima u papirnatome obliku, kao nacrti, službeni dopisi, govor, makete, a povremeno i kao sažeci."²³¹ Tehnološka se izvedba tek postupno istaloži u pravi predmet: začetak i razvoj su joj društveni i organizacijski. Mnogi projekti ostanu fikcija i nikad se ne ostvare.

* Poopćivanje tehnološke izvedbe, širenje kojim obuhvaća tehničku i društvenu dimenziju, podudara se sa sve većim zanimanjem sociologa za tehnološke procese, a osobito za organizacijske procese koji ih okružuju, hrane, a katkad i ukidaju. Tijekom prošla dva desetljeća profilirao se pokret "sociologije tehnologije" ili "studija tehničkih znanosti" i proizveo potanke sociološke i kulturne analize pojedinih tehničkih sustava. Iščitavanje dvije takve studije može nam izoštiti shvaćanje tehno-izvedbe i njezina zadiranja u društvo, te nas pritom navesti da promislimo o vlastitu iščitavanju ove paradigmе.

Latourov nedavno objavljeni tekst, *ARAMIS ili ljubav prema tehnologiji** (1996) svrstava se u spomenute sociologije tehnologije. Kao što iz naslova možemo naslutiti, uranja u srž socio-tehničkog sistema. Ovaj eksperimentalni tekst proučava infrastrukturnu izvedbu koja je nakon gotovo dva desetljeća istraživanja i ulaganja koja premašuju svotu od 150 milijuna franaka do dan danas ostala fiktivna. Predmet Latourova proučavanja francuski je samonavodeći željeznički sustav ARAMIS (akronim za *Agencement en Rames Automatisées de Modules Indépendants dans les Stations*, povezivanje

*U franc. izvorniku, *ARAMIS ou l'amour des techniques*. Usp. naslov engl. prijevoda *ARAMIS or the Love of Technology*.

samostalnih modula u automatizirane vlakove na postajama").²³² No ARAMIS je zauvijek ostao u fazi istraživanja: preživio je kao medijski napuhani projekt koji je Mitterrandovoj vlasti silno ležao na srcu, a Chiracova ga je po kratkom postupku 1987. ukinula. No priča je štoviše složenija nego što ovaj politički obračun zagovornika i kuditelja nagovješće pa Latour, u nastojanju da odredi kako je umirao projekt koji je potpuno propao čim se počeo ostvarivati, piše teorijsku pripovijest i određuje je kao "znanofikciju".²³³ *ARAMISA* piše tako da dokumentaciju i prijepise razgovora uokviruje fiktivnim prizorom istraživanja pa pripovijest prede kao spoj detektivskog romana, ljubavne priče i sociološkog udžbenika. Prolog nosi naslov: "Tko je ubio ARAMISA?", a epilog "ARAMIS gubi ljubav", dok međuzaplet povezuje savjesnoga mladog inženjera i zajedljiva profesora sociologije.

Nas ovdje zanima kako Latour iščitava društvenu dimenziju tehnoloških projekata i što nam predlaže da bismo je što bolje proučili. Paradoksalno je ustanovio da su društvene sile nadmoćne nad tehničkim čak i kad projekt uđe u fazu razvoja. "Kako tehnološki proces odmiče, uloga rehnologije, uvjetno rečeno, pada u drugi plan: u tome je paradox razvoja."²³⁴ Kao što na temelju iščitavanja performansi infrastrukture možemo zaključiti, razvoj projekta ne vode i ne ometaju samo tehnički čimbenici, nego medudjelovanje raznovrsnih interesenata. A iz niza drugih navoda doznali smo da cijeli proces obilježavaju ustupci i žrtvodovoljavanje. Latour zaključuje da su kompromisi između različnih interesenata apsolutno nužni da bi se bilo koji tehnološki projekt opredmetio. "Projekt postaje opipljiviji samo uz kompromise, uz pristanak na društveno-tehnološke kompromise."²³⁵ Razvoj na osnovi društveno-tehnoloških kompromisa – ili kako bismo mi rekli, društveno-tehnološko žrtvodovoljavanje – podrazumijeva prenošenje ili prevodenje projekta s posebnih na šira i općenitija prizorišta. No "prevodenje je izdaja: dvosmislenost je sastavni dio prijevoda."²³⁶ Projekt koji ostane na papiru ili u laboratoriju ostaje upravo to: puki projekt. "Tehnološki projekt može sve osim jednoga: ne može se primjeniti, a da *sebe* ne smjesti u širi kontekst. Ako se odbije kontekstualizirati, ostat će nestvaran makar je tehnološki savršen."²³⁷ ARAMIS je počeo kao nepoznat prometni projekt potkraj šezdesetih godina i zatim se selio kroz mnoštvo institucijskih konteksta; pobornici su ga na vrhuncu slavili kao pro-

jekt koji paradigmatski ocrta tehnološke sposobnosti Francuske. No kad je ostao bez kontekstualne potpore, kad je izgubio *ljubav*, ARAMIS je umro.

Latourova nam analiza izoštrava shvaćanje poteškoća u iščitavanju izvedbe čak i kad tehnologije razmatramo pojedinačno, a izoštrava i izazov pregleda cijele paradigme tehno-izvedbe. Razvoj tehnologije sam po sebi zahtijeva da dotična tehnologija prijede razna prizorišta, te da pritom mijenja i preinakuje izvedbu pod pritiskom različitih socio-tehničkih mjerila. Latour je izumio znanofikciju upravo zato da mu njezini labavi okviri omoguće praćenje takvih preobrazbi. "Kamo li pratiti varijacije tehnološkog projekta koji ima mogućnosti da se opredmeti, treba izumiti proru "promjenjive geometrije".²³⁸ Naš se čitaci stroj na sličan način preinacio kroz različite navode koje smo ovdje sabrali, samo što smo mi pak velikom brzinom presjecali udaljena prizorišta u nastojanju da teorijski obradimo koncept tehnološke izvedbe i paradigmu tehno-izvedbe.

Da bismo se oštire usredotočili na paradigmatsku infrastrukturu istraživanja tehnološke izvedbe, prebacimo se na drugi kolosijek i odaberimo vodiča kojeg spominje i ARAMIS. Navod nalazimo u američkome *mise en scène*, u senatskoj raspravi o sustavima brzog javnog prijevoza. Zajijelo je već jasno kako Latourov projekt ne samo da zahtijeva primjenu umjetničkih postupaka, nego je i sam po sebi umjetnički eksperiment. U njemu nakratko gostuje neki senator Don MacKenzie. Prve su mu riječi: "Ali, profesore /.../"²³⁹ Senator je znanofikcijski lik, a Latour je ime i figuru posudio od kolege sociologa rehnologije, Donalda MacKenzieja. Sad ćemo se pak pozabaviti radom toga znanstvenog istraživača.

Donald MacKenzie autor je niza socioloških studija o tehnologiji, među kojima je i *Izum točnosti: povijesna sociologija navodenja nuklearnih raket** (1990). Ovaj se tekst usredotočuje na sustave za navodenje raketa, no MacKenzie ima i širi cilj: "Naravno, kad proučavamo navodenje, razmatramo samo jedan vid procesa proizvodnje tehnologije nuklearnog naoružanja. No navodenje sam proučavao s ciljem da te procese općenitije rasvijetlim."²⁴⁰ MacKenziejev čitaci stroj, baš kao i naš, uključuje poopćavajuće kretanje koje polazi s točno određenih prizorišta. Zanima ga izum točnosti, osobito kod nuklearnih raket, koje ne samo da se u djelotvornoj iz-

*Franc. (engl.) *scientific fiction* (prev.)

* *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance* (prev.)

vedbi mogu obrušiti na velike gradove, nego pogadaju i pojedinačna skladišta raketa i stožere. Drugim riječima, takve rakete nisu samo točne, nego i *izvanredno* točne. Početkom šezdesetih godina 20. stoljeća američke i sovjetske interkontinentalne balističke rakete mogle su pogoditi cilj u krugu od dvije morske milje (3704 metra); a već su im 1980. točnost procjenjivali na 0,13 morskih milja – otprije 240 metara.²⁴¹ MacKenziejevo je pitanje: kako su postigle takvu nevjerljivu točnost?

Iako MacKenzie nema znanofikcijske težnje, njegov nam tekst pruža važnu gradu za vlastito iščitavanje tehno-izvedbe. *Izum točnosti* vodi postavku da izvanredno točne performance raketa nisu proizašle iz nekog "prirodnog" razvoja tehnologije navodenja. "Zapravo su plod složena procesa sukoba i suradnje niza društvenih aktera, uključujući ambiciozne i energične tehnologe, laboratorije i korporacije, političke i vojne vode, te organizacije na čijem čelu te vode stoje. Izum točnosti poddarivao je hladni rat, a i hladni je rat poddarivao njega. Bio je oblikovarna sila, ali su i njega oblikovali."²⁴² Ovo isticanje sukoba i suradnje podsjeća na žrtvodovoljavajuće obrede koje smo prethodno spominjali, a poput Latourove studije i studije Odbora za mjerjenje i poboljšanje performansi infrastrukture, MacKenziejev je pristup socio-tehnički. Smatra da "tehnologija nije društvena samo do ostvarenja izuma, nakon čega postaje samoopstojna. Uvjeti njezine mogućnosti uvijek su društveni."²⁴³

Na tehnološku smo se izvedbu vratili odakle smo i krenuli: razmatramo tehnološku izvedbu navodenih raketa, koje smo spomenuli kao paradigmatski primjer istraživanja na području tehno-izvedbe. Predvodena raketnom tehnologijom, ova se znanstvenoistraživačka paradigma kristalizirala unutar vojno-industrijskoga kompleksa hladnoratovske Amerike, a MacKenziejeva studija rasvjetljava i dotični kompleks i ulogu društvenih institucija u tehnološkim promjenama općenito.

MacKenzie → Spominjanje "institucionalizacije" obrasca tehnološke promjene podrazumijeva nekoliko stvari. Prvo, upućuje na postojanje razmjerno postojane organizacijske okosnice na kojoj se tehnološka promjena može dogoditi. /.../ Drugo, institucionalizacija sa sobom povlači kanaliziranje sredstava namijenjenih potpori te organizacijske okosnice i njezinih aktivnosti. /.../ [Treće, upućuje na] vjerodostojnost temeljnog proročkog obećanja. Organizacije se stvaraju i

održavaju, a sredstva dotječu dok postoji vjerovanje da će se najavljenja tehnološka promjena ostvariti, ili da bar ima izglede za ostvarenje.²⁴⁴ ←

MacKenziejeva se analiza usredotočuje na odredene vojne i korporacijske institucije, kao i na ključne pojedince koji su izumili uređaje na kojima se temelje izvanredno točne rakete, a to su inercijski ili samoopstojni mehanizmi za navodenje. Obrazac tehnološke promjene koju prati tiče se upravo tih visokoperformativnih mehanizama uske primjene. Nas pak zanima mnogo šira promjena: profiliranje znanstvenoistraživačke paradigme koja uvelike premašuje granice raketne tehnologije kao svoje vodilje. Američki je vojno-industrijski kompleks osigurao organizacijsku okosnicu i sredstva za učvršćivanje znanstvenih istraživanja tehno-izvedbe krajem Dnjog svjetskog rata, te je dao legitimnost projektima naoružanja visokih performanci preukrivši da nisu samo ostvarivi, nego i nužni za pobjedu nad komunizmom.

Latourova i MacKenziejeva tehnosociologija otkrivaju društvenu dimenziju svakog tehnološkog projekta. Povrh toga, konkretni predmeti njihovih proučavanja – sustav brzoga javnog prijevoza i navođene nuklearne rakete – pokazuju kako se performance takvih tehnologija mogu prometnuti u državno pitanje. Vrednovanje sličnih tehnologija postaje veoma složeno, a ocjenjivanje im se širi tako da više ne uključuje samo inženjere i tehničare nego i birokrate, političare pa čak i državnu javnost. U četvrtom ćemo poglavlju ispitati kakve posljedice takvo složeno vrednovanje za sobom povlači.

Pokušajmo zasad pomnije proučiti širu društvenu dimenziju navođenih raketa. Već smo opisali njihovu ulogu unutar vojno-industrijskoga kompleksa i, na općenitijoj razini, u paradigmama tehno-izvedbe. Sada bismo nakratko razmotrili njihov učinak diljem američkog društva. Izoštrio bih i vlastiti čitači stroj: širenje istraživanja tehno-izvedbe u prošlih se pet desetljeća nije oslanjalo samo na vojno-industrijski kompleks, nego, da budemo točniji, na ono što će senator William J. Fulbright nazvati "vojno-industrijsko-akademskim kompleksom".²⁴⁵ Uključivanje akademskih krugova presudno utječe na shvaćanje važnosti istraživanja tehnološke izvedbe u američkome društvu. Stuart Leslie piše da se do Drugoga svjetskog rata američka vojska samo ograničeno udruživala sa sveučilišnim znanstvenim istraživačima, i to prije svega na području

zrakoplovstva. No takvi su se savezi tijekom rata silno namnožili, a nakon savezničke pobjede nisu ni prestali, ni jenjali: "vojsku su iz poslovične samodovoljnosti trgnula čudesna ratna oružja – radar, blizinski upaljač, rakete na kruta goriva i naravno, atomska bomba – kao i sposobnost proizvodača da ih isporuče, pa je bila spremna i voljna produžiti ratnodopski obrazac suradnje na istraživanjima. General Dwight Eisenhower izradio je podrobne planove za širenje saveza znanosti, industrije i vojske na poslijeratni svijet."²⁴⁶ Tako se broj znanstvenoistraživačkih prizorišta tijekom hladnoga rata dodatno povećao, a naveliko su se oslanjala na istraživače koji su radili na sveučilištima.

Što je još važnije, istraživanja koja je provodio vojno-industrijsko-akademski kompleks, ili skraćeno, VIA-ski kompleks, uopće se nisu svela na laboratorije američke kopnene vojske, ratne mornarice i ratnog zrakoplovstva, ili pak proizvodača koji su radili za vojsku. Kao prizorišta širenja VIA-skoga kompleksa i njegovih projekata Velike znanosti na udaru su se našla znanstvenoistraživačka sveučilišta.

Leslie → "Velika znanost" ubraja se među najistaknutije odlike znanstvenih nastojanja u poslijeratnom razdoblju, a nastanak i sudbina tjesno su joj povezani s razvojem države nacionalne sigurnosti. No američka se znanost nije preobražavala samo u *Los Alamosu*, *Oak Ridgeu* i *Lawrence Livermoreu*, ili u *Lockheedu*, *General Electricu* i *MITRE-u*, nego i u pojedinim predavaonicama i laboratorijima gdje su se školovali ljudi koji će jednog dana u tim ustanovama raditi.²⁴⁷ ←

Pojam "Velike znanosti" obično se odnosi na velike znanstveno-istraživačke projekte koje napajaju obilne subvencije, no možemo ga tumačiti i kao širenje VIA-skog kompleksa na obrazovna prizorišta.²⁴⁸ Premoćno širenje Velike znanosti na sveučilišta bilo je jamstvo da će VIA-ski kompleks utjecati i na one koji neće završiti na vojnim projektima, jer su njezini projekti "takoreći dali novo značenje ulozi znanstvenika ili inženjera."²⁴⁹ Ukratko, Velika znanost i VIA-ski kompleks potpuno su preoblikovali discipline znanstvenog istraživanja i školovanja.

Nadalje, napredovanje Velike znanosti nije stalo na fakultetskoj razini. Nakon što su Sovjeti u listopadu 1957. lansirali *Sputnjika*, VIA-ski je kompleks zadro i u osnovne i srednje škole. Broj časopisa *The Science Teacher* iz prosinca 1957. sadrži članak pod naslovom

"Djeco, *sputnjike* pod klupe*", koji se žali da većina američkih školaraca "vjerojatno na nastavi nikad neće razgovarati o sputnjicima" jer "nemaju pristojan prirodoznanstveni program".²⁵⁰ Vojne, političke i društvene brige izazvane lansiranjem *Sputnjika* i naslućenim "raskorakom u razvoju raketa" između SAD-a i SSSR-a navele su Kongres da 1958. usvoji Zakon o obrazovanju za nacionalnu obranu, koji je prosvjeti osigurao 900 milijuna dolara. Ni taj zakon ni novčana sredstva nisu imali presedana u američkoj povijesti. Barbara Barksdale Clowse piše da je "sputnjička kriza preobrazilja politiku savezne potpore prosvjeti; promjenila postavke rasprave i privremeno onesposobila velik dio oporbe. Hladnoratovsko je suparništvo nacija očito diktiralo da u nuždi vrbuje sve mozgove, uključujući i školarce, te dodiplomske i poslijediplomske studente."²⁵¹ Veliki procvat tehnico-izvedbe treba iščitavati kao reakciju na stanje velike nacionalne nužde.

Poslijesputnjičko vrbovanje mozgova i Zakon o obrazovanju za nacionalnu obranu u prosvjetu su slili zamašna sredstva iz savezne blagajne, a vladino je višedesetljetno isticanje tehnologija visokih performansi promijenilo cjelokupni sustav školovanja povlastivši prirodne i tehničke znanosti u odnosu na društvene i humanističke. Kad govori o naprednim istraživanjima, Leslie iznosi tvrdnju "da je dugoročni danak tek postupno izašao na vidjelo jer su visokoškolski programi i korporacijski proizvodi tako zahirili kad su se usmjerili na supernapredne performance vojne tehnologije, da civilnome gospodarstvu nisu imali što pružiti."²⁵² No kao što smo vidjeli, tehnologije visokih performansi, a napose znanstvenoistraživačka i prosvjetna praksa koje s njima povezujemo, iz VIA-skog su nam kompleksa procurile u svagdašnji život. S druge su pak strane širenju vojno-industrijsko-akademskog kompleksa društvenu legitimnost desetljećima pružala opća nacionalna streljna od komunističkog prevrata i globalnog uništenja. Nakon hladnoga rata javila se potreba za novim strepnjama – strahom od terorista, "odmetničkih" država i informatičkih ratova. Sociologija tehno-izvedbe granično bi uključila i sustavno proučavanje američkog društva, a moglo bi se ispovestiti da je izračun opciskih troškova vezanih uz VIA-ski kompleks nemoguća zadaća.

IZMEĐU KAZALIŠTA I LABORATORIJA

Možda bi među najdobjavljujive kulturne paradokse s kraja dvadesetog stoljeća trebalo uvrstiti činjenicu da kazalište sveudilj pruža žive i gipke modele za proučavanje i izazivanje dogadaja *izvan* kazališta, iako su mnogi djelatnici, kritičari i proučavatelji uočili da kazalište kao oblik umjetnosti naglo propada. Primjerice, u okviru paradigmne izvedbenih studija, antropolozi, psiholozi i sociolozi iz kazališta su izveli analitičko orude za proučavanje društvene čimbenosti izvedbenih oblika. Organizacijski su teoretičari u izvedbenome menadžmentu na sličan način upotrijebili kazalište i kao metaforu i kao analitičko orude za proučavanje organizacija, te za razvijanje veće izvedbene učinkovitosti i novatorstva. Svagdašnji život, obrede, poslovne sastanke, same organizacije – sve su ih redom teorijski obradili "u smislu" kazališta. Međutim, kazališno proučavanje ponašanja i prizorišta vezanih uz tehnološku izvedbu i dan danas može izazvati iznenadenje. U ovom će odjeljku kratko razmotriti dva takva istraživačka projekta.

Vidjeli smo da se tehnološka izvedba djelomice poopćila uključivanjem potrošača i korisnika u oblikovanje i vrednovanje tehnologija. Ovaj je pristup poznatiji kao oblikovanje koje se usredotočuje na korisnika, a doveo je do pokušaja primjene izvedbenih umjetnosti kao modela u oblikovanju tehnologija. U djelu *Računala kao kazalište** (1993) Brenda Laurel tvrdi da oblikovanje i razvoj sučelja čovjeka i računala ne možemo prepustiti samo inženjerima i informatičarima. "U oblikovanju interakcija između čovjeka i računala i dalje prevladava znanstveni pristup. Discipline poput kognitivne psihologije, ergonomije i optike uključuju se kao potpora informatičarima u zadaći oblikovanja sučelja za aplikacije."²⁵³ Ona se suprotstavlja toj prevlasti znanosti i tvrdi da se žariše s oblikovanja sučelja i sučeljskih metafora mora preusmjeriti na nešto što naziva "oblikovanjem doživljaja". Laurel piše da "oblikovanje ljudsko-računalskog doživljaja nije stvar konstruiranja boljeg *desk-topa*. U pitanju je stvaranje zamišljenih svjetova koji imaju osobit odnos sa stvarnosti – svjetova u kojima možemo proširiti, pojačati i obogatiti vlastite sposobnosti mišljenja, osjećanja i djelovanja. /.../

* *Computers as Theatre* (prev.)

[U] toj nam zadaći može pomoći područje kazališta.²⁵⁴ U tom pristupu, koji računala doživljava kao kazalište, tehnologije se ne definiraju kao znanstvena oruđa, nego kao umjetnički mediji. Pritom se znanstvene metodologije ne odbacuje, nego dopunjava intuitivnijim metodama izvedbenih umjetnosti.

Laureličina se strategija sastoji u teorijskoj obradi interakcije čovjeka i računala (HCI*) u smislu kazališnoga prikazivanja, a napose estetike koju nalazimo u Aristotelovoj *Poetici*. Aristotelovih šest elemenata tragedije (vizualni dio predstave, skladanje napjeva, diktiju, karaktere, misli i fabulu) i četiri uzroka (tvar, oblik, uzrok kretanja i svrhu) sustavno prevodi na područje oblikovanja sučelja. Primjerice, HCI vizualni dio predstave i skladanje napjeva prevodi kao, tim redoslijedom, "osjetilne dimenzije radnji koje [računalo] prikazuje" i "ugodan opažaj strukturiranosti u osjetilnim pojavama".²⁵⁵ S gledišta kulturne izvedbe, u preobražajnom je smislu očito najznakovitije zajedničko uvođenje ljudskih i računalnih čimbenika na područje estetskog doživljaja. Laurel smatra da povezanost radnje i katarzni užitak koji ta povezanost donosi određuju mjerila svake interakcije čovjeka i računala. Znakovito je da također naznačava kako bi neke interakcije u budućnosti mogle dovesti do doživljaja koje nalazimo u obrednim kontekstima. "Mislim da bismo jednog dana mogli u virtualnoj stvarnosti iskusiti dionizijske doživljaje, a ti će doživljaji biti krajnje osobni i snažni. No da bismo to postigli moramo svojim oruđima udahnuti život. Stvaralačka nam se snaga mora očitovati, ne kao *artefakt* nego kao *suradnik* – produžetak nas samih koji se utjelovio u našim sustavima."²⁵⁶

Laureličin projekt uspostave koncepta računala kao kazališta razmatrao sam na drugim mjestima, u vezi s tehnologijama virtualne stvarnosti i novijim radovima umjetnice performansa Laurie Anderson.²⁵⁷ Iako sam osporavao njezin odabir Aristotelove *Poetike* kao modela kazališta koji bi u ovu svrhu bio najprimjereniji, spomenuta nas aluzija na dionizijske obrede navodi u smjeru drugih istraživanja: na proučavanje drugih vidova kulturne izvedbe kao modela HCI-ja, a među njima su i eksperimentalno kazalište, pučka zabava i umjetnost performansa. Doista, godine 1995. u njujorškoj se *Silicij-*

* *Human-Computer Interaction* (prev.)

koj četvrti^{*} pojavila nova medijska tvrtka pod nazivom *SiteSpecific*. Oslanjujući se na prijašnje iskustvo u izvedbenim umjetnostima, osnivači su na *World Wide Webu* nastojali oblikovati izvedbu *in situ*, a u tom su pristupu kao model izričito naveli umjetnost performansa iz sedamdesetih godina. Sličan je primjer *MacroMedijin* softver *Director*, jedan od najuspješnijih programa za oblikovanje interaktivne multimedije na današnjem tržištu, čije sučelje sadrži "pozomice", "prizore" i druge kazališne metafore. Ovakav razvoj dogadaja potvrđuje Laureličinu osnovnu slutnju da kulturna izvedba nudi moćne modele za interakciju čovjeka i računala.

Drugu i umnogome različitu uporabu kazališta kao konceptualnog modela u znanosti nalazimo u djelu Roberta P. Creasea *Igra prirode: eksperimentiranje kao izvedba* (1993). Iako se Crease kao filozof znanosti prije svega usredotočuje na osnovnu, a ne na primjenjenu znanost (npr. na fiziku, a ne na tehniku), njegova je teorijska obrada eksperimentiranja primjenjiva i na jednu i na drugu; nadalje, veoma pozorno razmatra ulogu laboratorijskih tehnologija u izazivanju "izvedbi". "Laboratorij je, baš kao i kazalište, osobito mjesto na kojem učimo osobite stvari. No te osobite stvari možemo naučiti samo zato što se laboratorijski konstruiraju upravo za provedbu i očevit osobitih radnji."²⁵⁸ Cijeli projekt uokviruje tvrdnjom da su filozofi znanosti zanemarili eksperimentiranje i gotovo se potpuno usredotočili na teoriju. Pritom su pokazali sklonost učvršćivanju "mitskog objašnjenja" eksperimentiranja, koje teoretičare prikazuju kao vizionare vječnih istina, a eksperimentatore kao puke potvrditelje njihovih uvida. Ovaj je mit vezan uz "opću predodžbu prema kojoj je znanost prije svega korpus informacija, a ne praksa"²⁵⁹, a ta pozitivistička predodžba trpi kritiku na osnovi zamjerke da su takve istine povijesni i društveni konstrukti. Creaseov rad tu kritiku očito uvažava, no on ne vjeruje da se fenomeni koje eksperimenti otkrivaju mogu svesti na društvene epifenomene. Parafrazira Marxa i piše da "ljudska bića stvaraju znanost, ali ne kako god im se prohtije. Činjenica da 'stvaraju' znanost znači da ne možemo umanjiti prisutnost društvenih čimbenika; činjenica da je 'ne [stvaraju] kako god im se prohtije' znači da su u igri i invanjante. Osobno smatram

Njujorska *Silicon Alley* (doslovno – i posredno: *stičiška ulica*) svojevrsni je pandan kalifornijskog *Silicon Valley*. Riječ je o koncentraciji softverskih i hardverskih tvrtki koja se od četvrti Chelsea proteže prema jugu Manhattana.

da je glavna zadaća suvremene filozofije znanosti upravo uspostava modela za ovo medudjelovanje."²⁶⁰

Model koji za medudjelovanje fizičkih invarijanti i društvenih čimbenika nudi Crease izvedbene su umjetnosti, posebice kazalište. Iako mjestimice spominje i glazbenu izvedbu, kazalište mu služi za razvijanje dokazne analogije, "više-manje sustavne usporedbe između znanstvenog eksperimentiranja i kazališne izvedbe."²⁶¹ Prema njegovu mišljenju, eksperimenti proizvode fenomenološke izvedbe. "Izvedba je prije svega obavljanje neke radnje u svijetu koji je očitovanje nekog fenomena: spomenuta se radnja vezuje uz prikaz (primjerice tekst, scenarij, sinopsis ili knjigu) i rabi semiotički sustav (poput jezika, sheme bilježenja ili matematičkog sustava); naposlijeku, izvedba se rada i nudi u odgovarajuće pripremljenoj lokalnoj (povijesno i kulturno vezanoj) zajednici, koja u njoj prepoznaće nove fenomene."²⁶² Creaseu filozofski okvir za analogiju eksperimentiranja-kao-izvedbe pruža hermeneutička fenomenologija, koja spaja fenomenologiju invarijantnih struktura Edmunda Husserla i hermeneutički uvid Martina Heideggera da se fenomeni pojavljuju samo posredovanjem povijesno određenih tumačenjskih praksi.²⁶³ Tu okosnicu sadrži i Creaseov naslov *Igra prirode*^{*}. "Igru ovdje shvaćamo u smislu beskrajne, neprestane aktivnosti koja pokazuje bezbroj oblika u bezbroj situacija. No ta igra nije kaotična ili nasumična, nego njome upravljaju strukturirana ograničenja koja je moguće ustanoviti."²⁶⁴

Da bi pokazao kako ova strogo zaigrana analogija bode oči, Crease se prvo teorijski bavi dvoranom za eksperimentiranje kao kazališnim prostorom u kojem se očituju fenomeni: "Dvorana se konstruirala upravo zato da bi olakšala izvedbu i očevit točno odredene vrste radnje. Riječ je o *theatronu*, ili mjestu za uprizorenje ili gledanje izvedbe; bolje rečeno, o *amphi-theatronu*, budući da je pozornica svagdje, a *publika* /.../ takoreći na obodu."²⁶⁵ Tehnološka izvedba u tome laboratorijskom kazalištu ima presudnu ulogu jer "napredak tehnologije eksperimentiranja pruža i veće izvedbene sposobnosti".²⁶⁶ Crease zatim tvrdi da teorije treba shvaćati u sprezi s prvenstvom izvedbe. U tom su smislu teorije prikazivački scenariji. "Mogli bismo reći da teorija fenomenu piše scenarij."²⁶⁷ Povlašteni položaj prikazivanja u odnosu na očitovanje u tradicionalnoj filozo-

* *The Play of Nature* (prev.)

fiji znanosti odgovara hijerarhijskoj nadređenosti teorije u odnosu na eksperimentiranje u znanosti, kao i teksta u odnosu na *mise en scène* u tradicionalnoj teatralnosti, pa se Creaseova kritička gesta stoga podudara s ranim istraživanjima na području izvedbenih studija koja su izazivački osporila prvenstvo teksta.²⁶⁸ No Crease razvija i analogiju između proizvodnje kazališne izvedbe i proizvodnje koja pripada znanstvenom eksperimentiranju – točnije, politike i ekonomike financiranja istraživanja, ekoloških propisa, te logistike osiguravanja laboratorijskih termina – a ta je perspektiva uvelike srodnna onomu što sam nazvao “posteksplozijskim” izvedbenim studijima. Crease naposljetku definira izvedbu u smislu očitovanja invarijanti, a proizvodnju u smislu društvenog konteksta u kojem se one pojavljuju, čime dotiče i pozitivističke i društveno-konstruktivističke zaokupljenosti. “Poput opće analogije između znanosti i kazališnih umjetnosti u čijem se sklopu javlja, analogija s proizvodnjom pridonosi usmjeravanju razvoja jezika namijenjenoga govoru o eksperimentalnoj aktivnosti koji nam omogućava da smjestimo i kulturne i povjesne kontekste koji utječu na eksperimentalnu aktivnost (proučavaju ih, primjerice, društveni konstruktivisti), kao i invarijante koje se u toj aktivnosti kroz slične kontekste pokazuju (a pozitivisti i sami znanstvenici s pravom ih silno ističu).”²⁶⁹

U okviru naše opće teorije, Laureličin i Creaseov tekst djeluju u sklopu liminautičke povratne sprege tehnološke i kulturnalne izvedbe. Oni dokazne analogije po sistemu “X-ka-kazalište” ne razvijaju kao površne metafore nego kao analitička oruđa koja prelaze s jednog polja izvedbe na drugo. Iako svaka cilja na drugi “X”, na drugo prizorište znanstvenoistraživačke aktivnosti, oslanjaju se na jedan od utemeljiteljskih metamodela kulturnalne izvedbe. Laurel i Crease uspostavljaju kazališne analogije da bi istaknuli važnost subjektivna doživljaja i kreativnosti na područjima na kojima su dugo prevladavale vrijednosti objektivnosti i racionalne metodologije. U tom pogledu razvijanje analogija s kulturnom izvedbom u teorijskoj obradi interakcija čovjeka i računala, kao i laboratorijskog eksperimentiranja, možemo povezati i s tvrdnjom da je tehničko oblikovanje umjetnost jer uključuje prosudbe koje je nemoguće kvantitativno prikazati, kao i s postavkama da je i vrednovanje računalnih sustava umjetnost jer se oslanja na intuitivne i labave metode. Nadalje, možemo naslutiti primjenjivost modela kulturnalne izvedbe u razumijevanju procesa odlučivanja koji usmjeravaju

projektiranje, gradnju i vrednovanje tehnoloških izvedbi u rasponu od robe široke potrošnje do sustava javne infrastrukture. Štoviše, (glumačka) postava različitih interesenata ili društvenih aktera koji sudješu u svakoj tehnološkoj izvedbi, dramski sukobi koje izazivaju različitim okvirima vrednovanja te potreba da doigraju i rješe te sukobe, redom upućuju na obredno žrtvodovoljavanje između čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti. To se iščitavanje pomaljati nad obzorom.

LIMINAUTIČKE PUTANJE

Dosad smo se u uvježbavanju opće teorije izvedbe usredotočili na tri polja izvedbe – kulturno, organizacijsko i tehnološko. Istodobno sam nastojao pratiti profiliranje znanstvenoistraživačkih paradigmi koje odgovaraju svakom pojedinom polju: izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehno-izvedbe. Da bismo se pripremili za sljedeću fazu uvježbavanja, istražimo neke od njihovih međuodnosa.

Svako polje strukturira i usmjerava drukčiji izazov, drukčiji skup mjerila za stvaranje i vrednovanje izvedbi. Kulturna izvedba koju proizvode i proučavaju istraživači s područja izvedbenih studija podrazumijeva utjelovljivanje simboličkih struktura u životu ponašanju i presudno važno preobražavanje tih struktura diskurzima i praksama prekoračenja, otpora i mutacije. Riječ je, dakle, o izazovu društvene čimbenosti. Organizacijska izvedba, koju oblikuju i revidiraju istraživači s područja izvedbenog menadžmenta, sastoji se od zadataka i strategija namijenjenih maksimalnom povećanju organizacijskih rezultata uz što manje unose; ti su zadaci i strategije i ljudski i tehnološki. Ovdje je riječ o izazovu organizacijske učinkovitosti. Tehnološka izvedba, koju konstruiraju i vrednuju istraživači tehno-izvedbe, odnosi se na ponašanja i svojstva tehnologija u izvršavanju određenih zadataka u određenim kontekstima. Izazov se ovdje definira u smislu tehničke djelotvornosti. Stoga su čimbenost, učinkovitost i djelotvornost mjerila vrijednosti pojedinih paradigmi izvedbe.

U razmatranju spomenutih paradigmi znanstvenog istraživanja izvedbe, usredotočio sam se na specifične povjesne i institucijske kontekste u kojima se svaka od njih profilirala. Izvedbeni su studiji najmlađa paradigma pa nije nikakvo čudo da se i najmanje insti-

tucionalizirala. Iako koncept kulturalne izvedbe mnogo duguje povijesti kazališta, profiliranje interdisciplinarnih istraživanja izvedbenih studija počinje pedesetih godina 20. stoljeća, a sazrijeva tijekom političkih i društvenih nemira u šezdesetim i početkom sedamdesetih godina u Sjedinjenim Državama. Znakovito je da formalno institucionaliziranje izvedbenih studija u Sjedinjenim Državama počinje 1980., a nastavlja se tijekom dugog desetljeća *reganomije*, novokonzervativih društvenih politika i razvoja novih oblika posredovanoga kulturnog otpora. Koncept organizacijske izvedbe potječe u najmanju ruku s početka dvadesetog stoljeća. No izvedbeni se menadžment javlja nakon Drugoga svjetskog rata, kad su rukovodioći i organizacijski teoretičari uveli ono što će se naposljetku pretvoriti u paradigmatski pomak koji se udaljio od racionalnog modela izvedbenog menadžmenta. Institucionalizirano proučavanje izvedbenog menadžmenta obuhvaća sve moguće tipove organizacija, iako ga u formalno najdotjeranijem obliku proučavaju ekonomski i menadžmentski fakulteti. Uspon ove paradigmе izvedbe podudara se s profiliranjem uslužno/informatičke ekonomije. I koncept tehnološke izvedbe seže u razdoblje prije Drugoga svjetskog rata, no povjesna promišljanja na koja sam naišao su neznatna, ili ih uopće nema, pa mu raniju povijest tek treba dodatno istražiti i konstruirati. Na ovom sam mjestu pokušao pratiti poslijeratno profiliranje interdisciplinarnе paradigmе koju nazivam "tehno-izvedbom". Predvodena istraživanjima na području raketa i računalskih sustava visokih performansi, tehno-izvedba se u Sjedinjenim Državama institucionalizirala prije pola stoljeća, krenuvši od vojno-industrijsko-akademskoga kompleksa i razgranavši se u proizvodnju i tržišno plasiranje obične robe široke potrošnje.

Svaka paradigmа ima svoju putanju, no ipak se međusobno prepliću. Različiti se prijelazi u paradigmu ovijaju jedan oko drugoga, čas su u oporbi, čas u savezu, no već desetima godina uglavnom funkcioniраju nesvesni *tudih* istraživanja izvedbe. Ovdje bih želio skrenuti pozornost ne određene obrasce koji povezuju izvedbene studije, izvedbeni menadžment i tehno-izvedbu. Možda je najuočljiviji – i najzarušajniji – činjenica da se sve tri paradigmе razvijaju unutar osobite povijesne formacije, čije su se koordinate prvi put pojatile u hladnoratovskoj Americi, no danas se ucrtavaju diljem multikulturalnog, multinacionalnog i multimedijiskog svijeta. Ovu ćemo globalnu izvedbenu matricu uskoro istražiti. No sad bih se želio

pozabaviti i drugim dojmljivim struktturnim i procesnim sličnostima tri paradigmе izvedbe.

Naša su iščitavanja dosad u najmanju ruku pokazala da je koncept izvedbe veoma prijeporan, bez obzira razmatramo li kulturno, organizacijsko ili tehnološko ponašanje. Drugim riječima: iako se koncept izvedbe u svakoj paradigmii izrazito razlikuje od koncepata izvedbe u druge dvije, paradigmе su slične utoliko što svaka ulaže mnogo vremena i velike napore u tumačenje, pretresanje i osporavanje semantičke definicije i praktičkog postava izvedbe unutar svog vlastitog polja istraživanja. Svaka paradigmа na svoj način ustraže na pitanju "Što je izvedba?" i njegovu opetovanju, a istodobno se opire prihvaćanju bilo kakve sveobuhvatne definicije. To neprestano ispitivanje djelomice proizlazi iz činjenice da svaka paradigmа daje prednost procesu u odnosu na proizvod i strukturiranju u odnosu na strukturu. Onkraj svih paradigmii, izvedba je pokretna meta jer je definiramo kao dinamički dogadjaj, a ne kao statički entitet. No ti su dogadjaji razmjerno odvojeni, to jest, uglavnom ih doživljavamo kao međusobno nevezane.

Snažna usredotočenost na vlastita zasebna traganja sigurno je pridonijela činjenici da su različite paradigmе desetljećima djelovale gotovo potpuno nesvesne tudih istraživanja na području izvedbe. Takvu se neznanju nećemo čuditi imamo li u vidu pojačano specijaliziranje znanja i znanstvenih istraživanja tijekom dvadesetog stoljeća. Zato treba naglasiti da kad pitanje "Što je izvedba?" zamjenimo pitanjem "Koja izvedba?" u igru ulaze i drugi tipovi izvedbe i otvaraju se novi putevi usporedne analize koji nam omogućavaju da bolje proučimo oblike i funkcije izvedbe unutar svake pojedine paradigmе istraživanja.

Druga srodnost izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehnologije izvedbe možda na prvi pogled izaziva iznenadenje, no kad bolje razmislimo, razumljiva je: sve tri paradigmе cijene iskušavanje i osporavanje normi. Proučavatelji izvedbenih studija povlašćuju kulturne izvedbe koje prekoračuju i/ili se opiru prevladavajućim normama date društvene situacije. To se prometnulo u odredbenu crtu "liminalnosti". Teoretičari i rukovodioći izvedbenog menadžmenta upotrebljavaju veoma različit diskurz, no i sami ističu stalno prevladavanje ograničenja organizacije: upotrebljavaju izraze poput "upravljanja kreativnošću", "potvrđivanja raznolikosti" i "napuštanja

skućenih okvira razmišljanja". A inženjeri i znanstvenici tehnolo-izvedbe projektiraju i izazivaju krajnje eksperimentalne pojave i u laboratorijima i na terenu da bi ispitali krajnje granice izdržljivosti materijala i sustava. Zato se u opisima tih tehnoloških izvedbi često rabe izrazi "na kresti vala" i "riskiranje".

Naravno, norme koje pojedine paradigmе iskušavaju i osporavaju nisu samo veoma raskoračne, nego bi različite paradigmе nedvojbeno različito vrednovale različita ispitivanja. S gledišta izvedbenih studija "napuštanje skućenih okvira razmišljanja" moglo bi se shvatiti kao normativno zbog institucijske obilježenosti. A neki bi istraživači tehnolo-izvedbe mogli frktati na "napuštanje skućenih okvira razmišljanja", osobito kad im utječe na financiranje ili organiziranje vlastitih istraživanja, dok liminalnost doživljavaju kao zabavan ili nebitan pojam, ili kao i jedno i drugo. Neki bi se istraživači s područja izvedbenog menadžmenta pak mogli složiti s ovom ocjenom liminalnosti, ali bi pritom odbacili krestu tehnološkog jer je preskupa, ili se svodi na nepotrebno rasipanje. S druge pak strane, neki bi istraživači izvedbe mogli naslutiti i podcrtaći mutacijske sile na djelu u sve tri paradigmе, te pokušati istražiti načine da ih povežu i prošire.

Iako su se sve tri paradigmе svaka za sebe opirale formuliraju sveobuhvatne definicije izvedbe pa su umjesto toga isticale njezinu veoma kontekstualnu i procesnu narav, ipak je svaka poopćila vlastiti koncept izvedbe. Naime, iako su pojedini istraživači unutar svake paradigmе provodili podrobna istraživanja određenih izvedbi, višedesetljeno protezanje koncepata izvedbe na različita prizorišta prakse i teorije tog postava *de facto* su pridonijeli poopćavajućim kretanjima unutar svake paradigmе. Ukratko, sve tri paradigmе imaju zajedničku sklonost poopćivanju.⁷⁰ To se poopćivanje općenito dogadalo na najmanje četiri specifična načina: 1) uvođenjem novih predmeta istraživanja, tj. novih kulturnih aktivnosti, novih organizacijskih praksi i novih tehničkih pojava; 2) pojavom novih metoda istraživanja, npr. dekonstrukcije, teorije sistema i uspostave računalnih modela; 3) preobražavanjem metafora u interdisciplinarna analitička oružja, što u sve tri paradigmе dokazuje nevjerojatna podatnost kazališta; 4) uvođenjem novih subjekata istraživanja, članova skupina koje su dugo ostale na marginama istraživanja izvedbe ili u njemu uopće nisu sudjelovale, a njihov nastup donosi i nove predmete, metode i/ili metafore. Novi predmeti, metode,

metafore i subjekti osobito su u prošla tri desetljeća prodri u sve tri paradigmе izvedbe, a često su osporavali postojeće norme i definicije, te skretali kretanja konceptualnog poopćavanja, ali i im i pridonosili.

Naša je opća teorija i sama poopćivanje koje djelomice vode ova poopćavajuća kretanja. Paradigmatski su se prijelazi oslonili na određene metamodele, izvedbe koje su poslužile kao modeli i za polja i za same paradigmе. Metamodel opće teorije također djelomice tvore sastavnice određenih paradigmatskih modela. U 1. poglavljiju liminalni su se obredi prijelaza profilirali kao metamodel izvedbenih studija, dok je 2. poglavljje pokazalo da u izvedbenome menadžmentu tu službu obavlja povratna sprega. A što je s tehnolo-izvedbom? Budući da u tehnolo-izvedbi nema paradigmatskog samopromišljanja, teško joj je odrediti metamodel. Međutim, imamo li u vidu ulogu koju je u razvoju paradigmе imao VIA-ski kompleks, kao i ulogu raketne tehnologije unutar toga kompleksa i američkog društva općenito, raketa se nameće kao jedan od najistaknutijih amblemskih modela tehnolo-izvedbe. Iako se razvoj istraživanja tehnološke izvedbe ne svodi samo na raketnu tehnologiju, u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata ne možemo ga promišljati, a da ne spomenemo rakte visokih performansi u rasponu od *V-2*, *Red Stonea*, *Delti* i *Saturna V*. do suvremenih *Stingera*, *Scudova* i *Tomahawka*. Kroz tragove kojima sve te rakere šaraju nebo i njihove derivacije pomolila se paradigmа tehnolo-izvedbe.

Stoga s gledišta naše opće teorije posroje tri metamodela izvedbe: obredi prijelaza, petlje povratne spregе i rakte. Odabirom raketa vučem svojevrstan strateški potez jer će nam pomoći da sklopimo *on-line* mehanizam za metanavodenje, koji može navigirati onkraj pojedinih terena paradigmatskih izvedbi. "Iako isпадa da iznosimo

očite stvari", iznosi Charles White, "dolazimo do zaključka da kod raketa bez navodenja nemaju izvedbe."²⁷¹ Rakete su se već upisale u liminaultičke optjecaje koji djeluju na relaciji između obreda prijelaza i povratne sprege jer sustavi za navodenje raketa ovise o napravama poznatijima kao servomehanizmi ili servouredaji. Nadalje, "navodenu raketu možemo shvatiti kao veliki servosustav koji sadrži mnogo malih servomehanizama."²⁷² Drugim riječima, navodena je raketa naprava povratne sprege. Cilj joj je željeni rezultat, a podaci o trenutačnoj brzini i položaju rakete unose se u njezin servomehanizam pa se otkloni između unosa i rezultata izračunavaju i dojavljaju navigacijskom sustavu, te se putanja leta opetovano popravlja. MacKenzie će nam svojim prinosom pomoći da sagledamo rezultate: "Pogledajte kroz prozor sobe u kojoj sjedite. Usredotočite se na drvo ili zgradu stotinjak jarda ili metara dalje. Zamislite krug kojemu bi središte bila vaša soba, a taj bi mu se predmet našao na obodu. Dotični krug odreduje točnost najmodernijih američkih strateških raket."²⁷³

Metamodele obreda prijelaza, povratne sprege i raketa, a kroz njih i paradigme izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehnico-izvedbe, kao i njihove izazove čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti, povezuje čudna petlja. Ta petlja definira vijugavu i isprekidanu putanju kojom će se naša uspostava metamodela odsad razvijati. Dosad smo se ograničili na kretanje između paradigm kulturne, organizacijske i tehnološke izvedbe, no sada se naša opća teorija mora upustiti i u druge uzlete poopcivanja i time se odvažiti i na neke transcendentne i metajezične poteze. No naš metamodel svako toliko mora i sletjeti da bi kartografirao stjenoviti stratum na kojem su se te paradigmne gradile. Stvari se neće razvijati pravocrtno kao da je riječ o odašiljanju rakete i njezinu spuštanju na unaprijed određen cilj.

Misija nam je da ponovno lansiramo opću teoriju. Putovanje nam i opet uključuje takozvanu *čudnu petlju*. U nekim se ekscentričnim krugovima čudne petlje razlikuju od petlji povratne sprege jer probijaju granice sustava, dok petlje povratne sprege takve granice i norme poštuju. Tu nas donekle može uputiti Douglas Hofstadter: "Do pojave 'čudne petlje' dolazi kad god se u kretanju prema gore (ili dolje) kroz razine nekoga hijerarhijskog sustava iznenada nađemo na mjestu s kojeg smo krenuli."²⁷⁴ Staza koju trasiramo prolazi kroz pliterne hijerarhije izvedbe, nepostojan sustav međusobno poveza-

nih razina izvedbene posebnosti i općenitosti. Riječ je o neobičnoj hijerarhiji koju obilježavaju iterativni obrasci reda i kaosa, borbe naslijepo i devijantni likovi, kao i niz dramatičnih iznenadenja. "Plesterna hijerarhija nastaje kad vas hijerarhijske razine za koje pretpostavljate da su čiste iznenade i pregibnu se tako da prekrše hijerarhiju. Važan je element iznenadenja; upravo zbog njega *čudne petlje* nazivam 'čudnima'.²⁷⁵ Pa pokušajmo se onda u petlji vratiti na polazište, na izazivačke ciljeve *Izvedi ili snosi posljedice*, samo što ćemo sada iskoristiti znanofikcijsku vještinsku čija je zadaća da snimi doba globalne izvedbe.

II. DIO DOBA GLOBALNE IZVEDBE

Sjećam se kad smo trebali krenuti u svemir.

Sjećam se kad je predsjednik rekao da ćemo tražiti stvari u svemiru.

I sjećam se kako su astronauti govorili i kako su svi gledali jer je postojala mogućnost da će izgorjeti na lansirnoj rampi, ili da će raketa poletjeti iz Cape Canaverala i pogreškom za pet minuta sletjeti u Fort Lauderdale.

A sad se uopće ne trudimo da odemo daleko.

Sad cijela stvar prije sliči autobusu.

Sad je to prije kao da se dignu tek toliko da bolje vide.

Kameru upere dolje odakle su došli. Ne upere je gore.

I onda snime slike i odmah se vrate da ih razviju.

Tako je sada. Sada je tako.

Laurie Anderson, 1984.

4. POGLAVLJE

CHALLENGEROV LEKCIJSKI STROJ

Tijekom uvježbavanja opće teorije izvedbe razložio sam nekoliko izazova: izazov društvene čimbenosti izvedbenih studija, izazov organizacijske učinkovitosti izvedbenog menadžmenta, izazov tehnološke djelotvornosti tehnico-izvedbe i, u općenitijem smislu, izazov da izvedemo – ili snosimo posljedice. Usto sam cijeli projekt razložio upravo kao izazov, a pritom sam imao u vidu uspostavu metamodela same opće teorije, što pak već duže vrijeme izdaleka navodi moj lekcijski stroj.

Ujutro 28. siječnja 1986. stajao sam za katedrom na Floridskom sveučilištu i držao nastavu u kolegiju pisanja na prvoj godini diplomskog studija. Bio sam postdiplomac i prvi put sam radio u nastavi. Dotele se dvjesto petnaest kilometara jugoistočno u Centru za svemirska istraživanja *Kennedy* druga nastavnica pripremala za predavanje života. Toga studenog jutra (večer prije zavladala je za Floridu neuobičajena smrzavica) *nastavnica u svemiru* Christa McAuliffe sjedila je u NASA-inome svemirskom šatlu *Challenger*, kojemu je počelo lansiranje u okviru misije 51-L. Nebo je bilo vedro, a eter slobodan. Toga jedenog jutra u *Kennedyju* u svemir nije polijetala samo jedna nastavnica – ako prionemo uz tu odluku, s njom je kretao cijeli nastavnički svijet. Poletjevši u 11.38 prema standardnom vremenu istočne obale, *Challenger* je nosio posadu koja se sastojala od sedmoro Amerikanaca: bili su to zapovjednik Richard Scobee, pilot Michael Smith, misijski stručnjaci Ronald McNair, Ellison Onizuka i Judy Resnick, te stručnjaci-putnici Gregory Jarvis i Christa McAuliffe. S gledišta naše tri paradigmе izvedbe, *Challengerova* je misija 51-L imala sve uvjete za misiju visokih performansi.

Iz tehnološke je perspektive šat utjelovio dotad nevideno idejno rješenje. Planove za svemirske "trajekte" nalazimo još u njemačkoj

raketnoj tehnologiji četrdesetih godina dvadesetog stoljeća²⁷⁶, no NASA-in je šatl bio prva potpuno funkcionalna višekratna svemirska letjelica na svijetu, a njezino je konstruiranje zahtjevalo ispitivanje i vrednovanje milijunā pojedinačnih sastavnica. Šatl je bio najnovije ostvarenje u nizu svemirskih vozila visokih performansi koje je oblikovala NASA, a taj niz uključuje misije *Mercury*, *Gemini*, *Apollo* i *Skylab*.

U organizacijskom je smislu na kocki bio NASA-in dugogodišnji ugled ustanove visokih performansi. Taj se ugled učvrstio NASA-inim odgovorom na izazov predsjednika Kennedyja iz 1961. da prije kraja desetljeća iskrca čovjeka na Mjesec, te ga živog i zdravog vrati na Zemlju. Prevladavši klimavi početak i smrt trojice astronauta u požaru na tlu, NASA-in je program *Apollo* uspješno obavio prvi let na Mjesec u ljetu 1969. Program na kojem je počinio sustav šatlova, ili Svemirski transportni sustav, nastojao je održati spomenutu tradiciju vrsnosti u okvirima novog niza organizacijskih ograničenja, koja su uključivala štedljiv finansijski proračun i opadanje društvenog interesa za svemirske letove.

S kulturnog je gledišta dotičnu *Challengerovu* misiju trebala izvesti sedmeročlana posada koja "sliči Americi". Uz Scobeeu, Smitha i Jarvisa kao muškarce i Amerikanice europskog podrijetla, u višekulturnoj se posadi našla američka Židovka Resnick, Afroamerikanac McNair, Amerikanac japansko-havajskog podrijetla Onizuka i Amerikanka europskog podrijetla McAuliffe. Treba spomenuti da je šatl *Challenger* sam po sebi imao vodeću ulogu u demokratiziranju američkih astronautskih snaga. Od prve posade *Mercuryja* 7 preko *Geminija*, *Apollo* i *Skylaba* pa do prvih šatlovske posade, američka su svemirska rasa bili svjetloputi muškarci. No na drugom je letu 1983. *Challenger* ponio Sally Ride, prvu američku astronauticu koja se vinula u orbitu, a u trećoj je misiji sudjelovao Guion Bluford, prvi Afroamerikanac u svemiru.

Challengerova misija 51-L nastupila je kao stjecište kulturne, organizacijske i tehnološke izvedbe u snažnoj medijskoj kampanji koja je isticala šatlovu izvedbu u ulozi prosvjetnoga, lekcijskog stroja. Misija *Nastavnik u svemiru* potvrdila je tjesnu vezu između svemirskog programa američke nacije i njezinoga poslijesputničkog obrazovnog sustava. Nastavne pripreme za ovaj obrazovni astronautički program kretale su se u rasponu od predsjedničkoga vladanja pozornicom

preko spojeva potisnih raketa do socio-tehničkog žrtvodovoljavanja i šire. Pedagošku funkciju *Challengerove* misije 51-L možemo razabrati iz riječi predsjednika Reagana kad je uspostavom programa *Nastavnik u svemiru* u kampanji za reizbor 1984. strateški uzvratio protukandidatu Walteru Mondaleu, kojeg je podupirala Nacionalna prosvjetna udruga*. U objavi spomenutog programa predsjednik je izjavio da će se, "kad šatl poleti, cijela Amerika podsjetiti na presudnu ulogu nastavnika i prosvjete u životu naše nacije. Bolju pouku za našu djecu i našu zemlju ne mogu ni zamisliti."²⁷⁷

Godinu dana poslije, izbor za *Challengersko* predavanje pao je na McAuliffe, srednjoškolsku profesoricu povijesti iz New Hampshirea. Uskoro se uključila u obuku kao stručnjak-putnik, "u šali je kolegici nastavnici rekla da se obuka uglavnom svodila na stroga upozorenja da 'ni za živu glavu ne dira te i te prekidaće', no posljednji su je tjedni obuke zapravo iscrpili."²⁷⁸ *Nastavnica u svemiru* obučavala se za izvedbu dva zadatka: videokamerom je trebala snimiti šest znanstveno-tehničkih demonstracija i televizijskom vezom uživo održati dva nastavna sata školarcima na zemlji. Znakovito je da je NASA tražila da za nastavni sat unaprijed pripremi tekst, no McAuliffe se usprotivila tom predavačkom formatu i o svojoj budućoj izvedbi izjavila sljedeće: /Nije riječ o kazališnoj predstavi/, rekla je. 'Nastavnicima ne trebaju govoriti. Treba im samo nastavna priprema i učenici', rekla je. 'Na Zemlji to funkcioniра od pamтивјека па зашто ne bi funkcionalo i ovdje.'²⁷⁹ Iako joj je NASA osigurala nastavni sadržaj (McAuliffe je bila profesorica povijesti, a trebala je održati znanstveno-tehnička predavanja), njezin se otpor prema unaprijed pripremljenom lekcijskom stroju isplatio: svemirska je agencija popustila po pitanju formata, tako da je nastavnica iz svemira kanila održati neformalna predavanja koja je zajedno s posadom opetovano uvježbavala.

No učenici na Zemlji nikad nisu vidjeli McAuliffevin predavanja jer je *Challengeru* sedamdeset i tri sekunde nakon polijetanja na floridskome uebu eksplodirao izvanjski spremnik za gorivo. Misija je završila kilometar i pol visokim bijeskom i dugim sunovratnim padom u more donijevši smrt *nastavnici u svemiru* i preostaloj šestorki članova posade, kao i gubitak svemirskog broda *Challenger*, čiji se krivudavi dimni trag raspršio kroz gornje slojeve atmo-

sfere. U trenutku čija se snimka ponavljala diljem svijeta *Challenger* se prometnuo u katastrofu visokih performanci iz koje smo izvukli i mnoge druge pouke.

Predsjedničko povjerenstvo za istragu havarije koje je imenovao Ronald Reagan ustanovilo je da je katastrofu izazvalo otkazivanje "terenskog spoja visokih performanci"^{*} na desnoj potisnoj raketni na kruto gorivo: točnije, gumeni "O-prsten" nije dobro zabrtvio spoj. Međutim, Povjerenstvo je u zaključku prije svega prozvalo NASA-inu organizacijsku izvedbu i okomilo se na "manjkavosti u procesu odlučivanja".²⁸⁰ Odbor za znanost i tehnologiju Zastupničkog doma američkoga Kongresa poslije je obavio reviziju katastrofe, a njegovi su se nalazi usredotočili na šatlovu tehnološku izvedbu, pri čemu su manji dio krivnje svalili na organizacijske postupke, a veći na pojedine inženjere i rukovodioce koji su znali za nepravilne performance O-prstena pri hladnim vremenskim uvjetima no "nisu odlučno poduzeli odgovarajuće korake".²⁸¹ Organizacijski je teoretičar Howard E. McCurdy pak zaključio kako "NASA-ino iskustvo nagovješćuje da protiv kulture visokih performanci u državnoj upravi djeluju tri sile: nestalna politička okolina, dugoročni trend povećanja administrativnog tereta u cijeloj državnoj upravi i priredni proces starenja potpomognut neizbjježnim širenjem i sažimanjem koje zahvaća državne službe".²⁸² S druge je pak strane statističar i informacijski arhitekt Edward R. Tufte ustvrdio da se "nitko ne bi usudio *Challenger* izložiti opasnosti u onako hladnim vremenskim prilikama"²⁸³ da su inženjeri svoje podatke prikazali kako treba. Baveći se širim kulturnim posljedicama katastrofe, feministička je kritičarka Constance Periley povezala "ritualno nastojanje da se [nakon katastrof] tijelo žene i svemirskog broda nadu i rekonstruiraju" sa "sveprisutnošću fantazmične misli" i u pučkoj kulturi i u empirijskoj znanosti.²⁸⁴ A folkloristica Elizabeth Radin Simons ustanovila je da se otprilike polovica neukusnih viceva koje su nakon havarije prepričavali školari odnosila na *nastavnici u svemiru*. Jedan je iskoristio McAuliffe'chinu vlastitu priču o obuci da "ni za živu glavu ne dira prekidače": "Što su Christi McAuliffe bile posljednje riječi? – Čemu služi ovo dugme?"²⁸⁵ Simons iz sličnih neukusnih šala o *Challengeru* izvlači sljedeći zaključak: javnost smatra da američki obrazovni sustav "podbacu-

je posvuda, od gradova do predgrađa, te na svakom učeniku, od problematičnih do darovitih i od manjine do većine."²⁸⁶

Challengerove lekcije koje bih na ovome mjestu želio razmotriti uključuju iščitavanje šatla kao metamodela opće teorije izvedbe koji uključuje sastavne dijelove iz metamodela izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehno-izvedbe, a njihova poopćavajuća kretanja rabi kao potisne rakete za još općenitiju putanju. Ponudene su lekcije provizorne, a ne konačne, te se prije svega bave našom teorijom izvedbe, a ne samom katastrofom šatla. Sigurno će se usput profilirati i zamašni uvidi u katastrofu, no *Challenger* iščitavam kao sredstvo uspostave metamodela koje će združiti niz različitih dimenzija izvedbe, a pritom ih ipak neće svesti na jedan jedini model. Štoviše, našu će opću teoriju odsad usmjeravati upravo raznolike izvedbe koje je obujmilo svojevrsno rodoslovje raznih Challengersa.

Točnije rečeno, u sljedećih sedam poglavlja želim teorijski obraditi izvedbe koje sadrži ili uključuje figura "izazivača"^{**} da bih 1) pokazao kako se sve kulturna, organizacijska i tehnička izvedba mogu uklopiti jedna u drugu; 2) paradigme izvedbe smjestio unutar svojevisne ontovijesne formacije moći i znanja; 3) teorijski obradio vezu između izazivanja i izvedbe; i 4) nagradio o budućnosti izvedbenog otpora. U tu ćemo svrhu nanovo lansirati opću teoriju tako da ćemo pratiti *Challenger* kao lekcijski stroj visokih performanci. Peripetije njegova putovanja preobrazit će nam i metamodel i opću teoriju, te će im dati izrazito znanosfikcijsku narav, koju obilježava i ne obilježava neka promjenjiva geometrija.

Našem će metamodelu kao lansirna rampa poslužiti tekst koji smo već spominjali, *Challengerovo* iščitavanje koje je ponudila sociologinja Diane Vaughan. Vaughaničina *Odluka o lansiranju Challengera*^{**} ne usredotočuje se na posadu šatla, nego na radnu skupinu odgovornu za performance spojeva koji povezuju i odvajaju dijelove potisnih raket na kruto gorivo (SRB***). Na jednom od tih spojeva zloglasni se gumeni O-prsten onoga hladnog siječanjorskog jutra 1986. nije hermetički zatvorio. Vaughaničina nas istraživanja ne zanimaju samo zato što proučava *Challenger*, nego imamo i važniji razlog: ona zaključuje da je katastrofa posljedica "izvedbenog pri-

* Engl. *challenger* (prev.)

** *The Challenger Launch Decision* (prev.)

*** Engl. *Solid Rocket Booster* (prev.)

* "Terenski" spojevi (*field joints*) spajaju se na licu mesta u Centru Kennedy, za razliku od "tvorničkih" (*factory joints*) (prev.)

tiska" na radnu skupinu za SRB. Pritisak su izazvali združeni učinci tri različita imperativa, a ona tvrdi da su ti imperativi ometali proces odlučivanja radne skupine. Drugim riječima, članove skupine prisnuli su višestruki izazovi da izvedu – ili snose posljedice. Znakovito je da ta tri imperativa odgovaraju našim izazovima kulturne, organizacijske i tehnološke izvedbe. Tako ćemo u okvirima vlastitog projekta *Vaughaničin tekst iščitavati kao svojevrstan podmukli udžbenik za opću teoriju izvedbe*. Nipošto nije riječ o jedinom mogućem udžbeniku, no donosi višeparadigmatsko istraživanje izvedbe pa pokazuje primjenjivost opće teorije i otvara jedan od puteva za buduću razradu.

Poput djela Brune Latoura i Donalda MacKenzieja, *Odluka o lansiranju Challengera* jest sociologija tehnologije. Vaughaničina se istraživanja usredotočuju na procese odlučivanja koji su prožimali projektiranje, ispitivanje i konstruiranje spoja šatlove potisne rakete, kao i na njegovu neuspjelu izvedbu. Projekt određuje kao "povijesnu etnografiju" - povjesna je jer joj je predmet proučavanja niz prošlih događaja, a etnografija jer se usredotočuje na kulturu radne skupine za SRB, a u manjoj mjeri i na zamašnije političke sile koje su pridonijele potezima te skupine. Vaughan je u sklopu istraživanja svoje povijesne etnografije date astronautičke tehnologije obavila opsežne intervjue, a oslanjala se i na zapise Clifford-a Geertaza, etnografa koji je na području izvedbenih studija dobro poznat, te na njegov koncept "gustog opisa"²⁸⁷. Izvješćuje o tehnološkoj kulturi NASA-e kojom vladaju muškarci i zapisuje da "etnograf ne može prenijeti drugu kulturu ako mu tekst nije 'gusti opis' koji izvlači i tumači riječi i djela na mikroskopskoj razini svagdašnjeg života."²⁸⁸ Ako pomno iščitamo kako Vaughan tu metodologiju rabi u proučavanju NASA-inog *Challengera*, shvatit ćemo kako se sve tehnološka, organizacijska i kulturna izvedba mogu jedna u drugu uklopiti.

Doseg tehnološke izvedbe u okviru šatla možemo procijeniti na osnovi učestalosti pojave izraza "performance" u Vaughaničinom gustom opisu inženjerskog diskurza. Navodi izraze poput "performanci O-prstena", "performanci brtivila", "performanci spojeva", "performanci SRB-a", "performanci šatla" i "performanci misije". Od gumenih brtvi preko raketnih motora do cijelog sklopa potisnih raket, spremnika za gorivo i orbitalne letjelice, kod *Challenger-a* je sve bilo predmet istraživanja tehnološke izvedbe. Tu je činjenicu is-

taknuo jedan od glavnih ispitanika s kojima je Vaughan razgovaraša, Larry Wear, voditelj za raketne motore na kruto gorivo u Centru za svemirski let *Marshall* u Huntsvilleu u Alabami. Wear tehnološku izvedbu šatla opisuje ovako: "Na tom vozilu svaki djelić mora imati vrhunske performance. /.../ Riječ je o letjelici visokih performansi. O povratnome tijelu visokih performansi. O uredaju za slijetanje visokih performansi. Sastoji se isključivo od alata visokih performansi i u svemu sadrži elemente *fizika*".²⁸⁹

Takav je diskurz tehnološke izvedbe bio *lingua franca* radne skupine za SRB, u kojoj je Wear bio važan sudionik. Radna skupina sastojala se od inženjera i rukovodilaca koji su radili u *Marshallu* ili u *Morton Thiokolu*, tvrtci od koje je NASA naručivala potisne raketne. Treba istaknuti da su i rukovodioци radne skupine bili inženjeri, a na rukovodilačke su položaje došli tek nakon dugogodišnje obuke i iskustva u laboratorijskome okružju. I rukovodioци i inženjeri koje su nadgledali radili su na nižim razinama NASA-ine hijerarhije (na III. i IV. razini), te su se neposredno bavili performancama spojeva potisnih raket, koji su još od polovice sedamdesetih godina imali probleme s trošenjem i otkazivanjem.²⁹⁰ Vaughan tvrdi da se iz tog sudioništva inženjera i rukovodilaca izrodila jasno profilirana kultura, kultura odredene znanstvene paradigme.

Vaughan → Suradnja *Marshall*ovih i *Thiokol*ovih rukovodilaca i inženjera kojima su na III. i IV. razini povjerili rad na performancama spojeva SRB-a razvila je norme, vrijednosti i postupke koji su uspostavili svojevrsnu znanstvenu paradigmu. Paradigma je podupirala uvjerenje koje je tvorilo okosnicu njihova pogleda na svijet: vjeru u zališnost [tj. da ako jedan brtvin O-prsten otkaže, uskočiti će sljedeći]. Uvjerenje se razvijalo prirastom, kao ishod učenja kroz praksu. Osnivalo se na radnim standardima koji su se sastojali od niza prigodnih prosudba i pretpostavki što su ih oni razvili u svagdašnjoj strojarskoj praksi.²⁹¹ ←

U Vaughaničinu iščitavanju radne skupine za SRB nalazimo sve elemente tehnološke izvedbe na koje smo naišli u prošlom poglavljiju: novatorsko oblikovanje, višestruka ocjenjivačka mjerila, uspostavu modela i metoda za analizu, laboratorijske i terenske pokuse, prijeporne standarde i socio-tehničke kompromise. Ako je tri milijarde dolara teški Zakon o računalstvu visokih performansi iz 1991. na velika vrata uveo tehnološku izvedbu, radna ju je skupina za SRB uvela na mala: "Iako znanstvena paradigma radne skupine ni približno

nema širinu znanstvenih zajednica i premoćnih paradigmi koje opisuje Kuhnova pionirska *Struktura znanstvenih revolucija*, ta je paradigmata Kuhn u malome.²⁹² Budući da šatl ima više od milijun dijelova, možemo zamisliti socio-tehničke studije stotina pa i tisuća drugih mikrokozmičkih paradigmata koje u toj letjelici djeluju.

- Mikro-tehno-izvedbe paradigmata koja se kristalizirala oko spojeva potisne raketne utjelovila je i široku tehničku kulturu vezanu uz NASA-in slavni "smioni" duh, njezin agresivni pristup prihvaćanju tehnoloških izazova. /'Smionost' je/, piše Vaughan, "ulkratko značila 'Postavite nam izazov i mi ga možemo ostvariti'".²⁹³ Ishodište te "smionosti" bio je Centar za svemirski let *Marshall*. *Marshall* se razvio iz Vojne agencije za balističke raketne osnovane nakon rata, a u njoj je radilo 120 inženjera koji su se iselili iz Njemačke i nastanili u Huntsvilleu (pa su neki Amerikanci taj južnjački grad prozvali "Huntsville" – šapski grad). NASA je *Marshall* službeno otvorila 1960., a prvi mu je ravnatelj bio Wernher Von Braun, raketni tehnolog koji je radio na konstruiranju raketne V-2 koju su nacisti u ratu upotrijebili protiv Londona i Antwerpena. "Von Braun i njegovi suradnici u SAD su presadili vlastitu tehničku egzaktnost, nadmoćno znanje i stručnost, te prenijeli praktične strategije, svijest o mogućnosti rizika i neuspjeha te komunikacijsku otvorenost, što je udarilo temelje *Marshallove* tehničke kulture. /.../ NASA-in legendarni 'smioni' pristup koji smo poistovjetili s programom *Apollo* proizašao je upravo iz *Marshallove* snažne istraživačke kulture i pionirskih uspjeha na polju raketne tehnike."²⁹⁴ Tako taj legendarni "smioni" pristup utjelovljuje tehnološki izazov izvedene djelotvornosti.

Taj je izazovni "smioni" duh vodio NASA-inu tehnološku izvedbu kad je uspješno odgovorila američkome predsjedniku koji ju je izazvao da ode na Mjesec, a isti je pristup zauzela i radna skupina za SRB sučelivši se s dotad nevidenim izazovom nevaljanih performansi spojeva. "Pokusni su nalazi pokazali da SRB-ov spoj odstupa od performansi koje predviđa projekt. Budući da projekt samoga spoja nije imao presedana, nije bilo presedana ni za reakciju na taj problem."²⁹⁵ Radna skupina u više je navrata prilikom pregleda nakon leta i ispitivanja spojeva na tlu uočila trošenje gumenih O-prstenova koji su spojeve trebali hermetički zatvoriti. Ti su nalazi postavljali teške izazove. "Svaki bi znak za potencijalnu opasnost izazivački osporio znanstvenu paradigmatu i kulturnu konstrukciju rizika koju je paradigmata proizvela."²⁹⁶ Međutim, ispitivanja i proračuni radne

skupine uputili su na zaključak da dotično trošenje nije dovoljno opasno da bi zahtjevalo cijelovito preoblikovanje spoja, makar je neočekivano pa samim time odstupa od norme. Zato su zacrtali dodatna proučavanja i provedli manje preinake u projektu da mogu bolje nadzirati performance spoja. Takav je proces odlučivanja urođio onime što Vaughan opisuje kao "normiranje odstupanja" u kojem opetovani slučajevi odstupanja u tehnološkoj izvedbi postupno dovode do preinake predviđene izvedbe, a time i do preinake onoga što radna skupina smatra normalnom izvedbom.²⁹⁷ Ukratko, pod pritiskom tehničkog izazova da izvedu – ili snose posljedice, izvedbena su se odstupanja vlastitim ponavljanjem postupno nametnula kao norma.

Radna je skupina za SRB s jedne strane ogrežla u zahtjevnu tehničku kulturu, dok je pak s druge bila dio NASA-ine organizacijske izvedbe. NASA-ina se organizacija bitno promjenila otkako ju je Von Braun poveo u zanesenu utruku na Mjesec. Šezdesetih su se godina 20. stoljeća u NASA-u slišala golema sredstva iz savezne blagajne. Nije se dičila samo zapošljavanjem najboljih i najperspektivnijih inženjera, nego i uspostavom organizacije visokih performansi koja se mogla pohvaliti nizom uspješnih projekata: *Mercuryjem*, *Geminijem* i *Apollom*. No do šatlovske misije osamdesetih godina NASA-ina organizacija preobrazila.²⁹⁸ Preobrazbu je djelomice izazvala sama narav šatlovske programa. Šatl je radio avangardnu tehnologiju, no upravo je jedinstveno obilježe te svemirske letjelice – njezina višekratna upotrebljivost – šatlovske program pretvorilo u projekt koji je unatoč velikoj složenosti postao rutinski. Umjesto proizvodnje niza jedinstvenih i potrošnih svemirskih plovila, NASA je stvorila i održavala malenu i učinkovitu flotu letjelica koje je mogla reciklirati. Učinkovitost je postala presudna jer je financijska kriza, koju su početkom sedamdesetih godina izazvali skupi rat u Vijetnamu, embargo na naftu zemalja OPEC-a i globalna recesija, navela predsjednika Nixona da drastično sreže NASA-ine projekte. Dva su planirana *Apollova* slijetanja na Mjesec potpuno otpala, a iako je svemirski šatl prema početnim planovima trebao prevoziti astronaute do svemirske postaje za orbitalna lansiranja na Mars,²⁹⁹ ubrzo se morao zadovoljiti teško okljaštenom i donekle neprivilačnom misijom. Do daljnje su zamrznuli misije na Mars s ljudskom posadom pa je šatl funkcionirao kao servisni svemirski autobus kojim su astronauti provodili vojna i znanstvena svemirska istraživanja.

No ideja o "Svemirskom transportnom sustavu je dozorila: bila je vizonarska, a višekratna je upotrebljivost obećavala i isplativost."³⁰⁰ Kao što smo već vidjeli, isplativost drugim riječima znači organizacijsku učinkovitost.

Tako je NASA do polovice osamdesetih godina 20. stoljeća preosmisnila vlastitu organizacijsku izvedbu. Njezina se misija više nije sastojala u junackome nastojanju da astronaute raketama prebaciti na druga svemirska tijela, nego si je zadala prozaičniji zadatak da svemirski letovi postanu rutinski, a samim time i učinkoviti. Pa dok je NASA nekoć većinu istraživanja provodila u vlastitu aranžmanu, sada su je šatlovi složeni tehnološki izazovi u sprezi sa zahtjevom za veću učinkovitost prisilići da se sve više oslanja na izvanjske izvodače radova, a to joj je pak nametnulo nove organizacijske izazove. Usto se nakon prvih *Apollovih* uspjeha 1971. Von Braun povukao s mjesta *Marshallova* ravnatelja, a na njegovo je mjesto 1974. došao William Lucas i uveo upadljivo društveni upravljački stil. Vaughan tu promjenu opisuje ovako: "Budući da se u *Marshallu* našao pod teretom umnogome složenije organizacijske strukture, a očito nije imao Von Braunovu karizmu i sposobnost da održi prisan odnos s ljudima na različitim razinama *Marshallove* hijerarhije, Lucas se u prenošenju informacija oslanja na hijerarhiju i na službene mehanizme. Ustvarao je na birokratskoj odgovornosti za praćenje i kontroliranje rada unutar organizacije."³⁰¹ Sve su te promjene dovele do toga da se preko prvotne tehničke kulture prevukao mnogo deblij sloj birokratske odgovornosti. Tehnološka se izvedba uklopila duboko u organizacijsku.

Vaughaničina povjesna etnografija analizira tehničku i organizacijsku dimenziju radne skupine za SRB kao samosvojne kulture. S našega gledišta, najjasnije primjere onoga što smo nazvali kulturnalnom izvedbom pružaju službena izlaganja istraživačkoga rada radne skupine. Budući da je djelovala u okviru NASA-ine organizacijske strukture, radna je skupina vlastite tehničke preporuke morala podastrijeti "neprijateljskim izazovima" koji su se nametali u višerazinskom i prepletrenom postupku revizije poznatome pod nazivom Revizija spremnosti za let ili proces FRR-a*. Izvedbenu dimenziju tih izlaganja očituje Larry Wear u prikazu FRR-a Vijeća Centra *Marshall*, što je bila posljednja revizija na III. razini prije

revizije na II. razini. Prenosim opširan izvadak iz Wearova prikaza jer izričito i opetovano spominje dramatsku i izazovnu narav tih savjetovanja.

Wear →

Vijeće Centra zasjeda u **nepreglednoj dvorani za sastanke koja izgleda poput predavaonice**. Sastanak je otvorenog tipa. Zna se okupiti stotinu, stotinu i pedeset ljudi. Doći će i mnoštvo ljudi koji vas ništa neće pitati. /.../ **Velika drama**. Zna se dogoditi da ljudi održe veoma informativna i veoma zanimljiva izlaganja. **Riječ je o svojevrsnoj drami**. A proces je neprijateljski. Mislim da neki ljudi imaju... kako se ono kaže... postoji riječ za uživanje u tudem kažnjavanju... Mazohist, mazohisti su. Znate: dodite i pogledajte kako Vijeće riba Larryja Weara, ili Larryja Mulloya [drugog voditelja projekta u *Marshallu*], ili *Thiokol*. **Mislim da neki ljudi zapravo dolaze gledati upravo to**.

Radi se ozbiljno. Na kocki je ugled, i to ne samo ugled pojedinaca, nego i cijelog Centra. /.../ Ne možete izvan centra podnijeti neko važno izvješće ako vrhovno rukovodstvo centra ne zna što činite, a za to mu služi Vijeće. **[Lucas] je pazio na sliku o instituciji i na sliku o sebi**. Zbog toga se izmedu ostaloga uključuje u sve to, stvar se proteže na više razine. Ne želi se naći u situaciji da ga na nekom višem vijeću vlastiti ljudi svojim izlaganjem dovedu u nepriliku.

Treba održavati standarde. **On izazivački osporava tehničke informacije**. Mi znamo reći da je neka stvar "samo jednografsko-ska". Ne možete izaći pred Vijeće ako u glavi držite samo vlastite [strojarske] grafikone. Lucas i Vijeće postavljaju veoma zaguljena pitanja, a potankosti koje traže zadiru mnogo dublje od onoga što im grafikoni izlažu. Morate biti u stanju odgovoriti na sva moguća pitanja. **Osporava i stil izlaganja**. [Lucas] traži da izlažete sukladno standardima Centra za svemirski let *Marshall*. Nekoliko sam puta čuo da je rekao... Zaustavio bi čovjeka, obratio se njegovu šefu i rekao: "Jime, ja jednostavno ne vjerujem da ovo odgovara standardima našeg Centra, a vi?" Naravno, Jim bi odgovorio: "Ni ja, gospodine, nipošto." To bi pak značilo da izlaganje nije dovoljno određeno.

Informacije su napete. Važne su. Važne su utoliko što o njima ovisi hoće li letjelica poletjeti i koliko je to opasno, u igri je državna imovina. Riječ je o milijardskom programu i o državnoj imovini. U mnogim je pogledima čovjek **stalno mislio da budućnost Centra ovisi o našim ispravnim ili pogrešnim potezima**. Znate, nije to

* Flight Readiness Review (prev.)

mačji kašalj. Ako ništa drugo, u pitanju su ljudski životi. To je samo po sebi dovoljan razlog. No na kocki je i slika o Centru. Budućnost programa. Ako zbog vas propadne program, propada 8000 radnih mjesta. **Situacija je velebna, važna, dramatična.** Na kocki su goleme svote novca. Vaše radno mjesto. Prestiž cijele nacije, prestiž centra. Sve je to na kocki. **Sve u svemu, pritisak je velik.**³⁰² ←

"Nepregledna" dvorana, Vijeće koje "riba", Wearovo brkanje mazohizma i sadizma, izazovi vezani uz informacije i stil, podcijenjeno spominjanje formalnih standarda i bavljenje osobnim i institucijskim imidžom dok su u pitanju život i smrt, cijela drama koja se pod silnim pritiskom odigrava pred "mnoštvom ljudi" - prizor podsjeća na Genetove kazališne komade, Kafkine romane i filmove Terryja Gilliama. Na zastrašno apsurdan način uprizoruje zahtjev da izvedete - ili snosite posljedice, a pritom upućuje i na ulogu tih revizija unutar *Marshalla*. Vaughan piše da je "proces FRR-a imao ritualistička, ceremonijalna obilježja", a FRR Vijeća Centra *Marshall* opisuje kao "najčišće utjelovljenje *Marshallove* kulture".³⁰³ Povežemo li Wearov potanki prikaz i Vaughanićin gusti opis, FRR-ska izlaganja možemo svrstati negdje izmedu kazališta i obreda.

FRR Vijeća Centra *Marshall* uzoran je i jezovit rezultat izazova da izvedemo - ili snosimo posljedice, a združuje mnoge dramaturške elemente našeg procesa uvježbavanja. Mogli bismo reći da gotovo najčišće utjelovljuje našu opću teoriju. Prvo, FRR otkriva medusobno *uklapanje* kulturne, organizacijske i tehnološke izvedbe. Birokratska izvedba (Revizija spremnosti za let II. razine) tiče se tehničke izvedbe (potisne rakete na kruto gorivo), a očituje se kao kulturna izvedba ("velika drama"). Drugo, FRR funkcioniра kao *metametamodel* izvedbe jer spaja ključne elemente metamodela koje nalazimo u izvedbenim studijima, tehnico-izvedbi i izvedbenom menadžmentu. FRR-kao-ritual i potisna raketa na kruto gorivo zajedno tvore organizacijsku petlju povratne sprege jer su šatlovo "fizičko stanje i performance na jednom lansiranju presudni ulazni podaci u FRR-u za sljedeće lansiranje. To stvara stalnu petlju povratne sprege koja jednu odluku o lansiranju i njezin ishod povезuje sa sljedećom."³⁰⁴ Treće, mahom višedimenzionalni i prijeporni *neprijateljski izazovi* čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti udružuju se u procesu Revizije spremnosti za let, te se medusobno uokviruju i izazivački osporavaju. Vaughan piše da su "izazovi koji bi se postavili u okviru FRR-a tjerali inženjere natrag u laboratorij

na dodatna istraživanja."³⁰⁵ Ta je višeparadigmatska izvedba u igru uključila goleme uloge: ljudske živote, šatl i njegov korisni teret kao državnu imovinu, milijardski program, tisuće radnih mjesta, ugled pojedinaca, ustanova i cijele nacije – dотični je izazov nad izazovima sve stavio na kocku. I doista, sve je propalo ili se silno narušilo kad se *Challenger* rasprsnuo u atmosferi nedaleko od floridske obale.

Vaughanićina povjesna etnografija pokazuje kako se kulturna, organizacijska i tehnološka izvedba mogu ugraditi jedna u drugu pa otkriva kako "izazov nad izazovima" koji odatle proizlazi svim sudionicima nameće snažne pritiske, a te pritiske navodi i sam Wear u prikazu procesa FRR-a. Riječ je o pritiscima da izvedemo - ili snosimo posljedice. Vaughan piše da se radna skupina za SRB izvedbeno naprezala pod pritiskom "tri kultuma imperativa: 1) birokratske odgovornosti – poštivanje pravila i postupaka odlučivanja i prenošenja informacija višim hijerarhijskim slojevima; 2) političke odgovornosti – poštivanje rokova u obavljanju posla veznog uz ostvarenje uvjeta potrebnih za let da bi rezultate mogla na vrijeme predočiti Vijeću Centra; 3) izvorne tehničke kulture, sposobnosti da preporuke i zaključke radne skupine potkrijepi podacima, inženjerskom analizom i tehničkim načelima, koji mogu pružiti odgovor na sva moguća pitanja."³⁰⁶ Dok birokratski i tehnički imperativi koje ističe bjelodano odgovaraju našim izazovima organizacijske učinkovitosti i tehnološke djelotvornosti, na prvi bi nam se pogled moglo učiniti da politički imperativ nema veze s izazovom društvene čimbenosti, tim više što ga Vaughan opisuje i kao "poslovnu ideologiju proizvodnje".³⁰⁷ No politički imperativ/poslovna ideologija koju analizira zrcali pritiske koje su NASA-i nametnuli izvanjski financijeri i pokrovitelji, ali i kuditelji. NASA kao savezna agencija odgovara Kongresu, predsjedniku i novinarima, a na kraju krajeva i američkoj javnosti.

Kašnjenja lansiranja, premašeni troškovi, problemi vezani uz misije – proračun političke odgovornosti agencije za svemir ima kulturni saldo jer takva dugovanja mogu narušiti NASA-in ugled i legitimnost u cijelome američkom društvu. Stoga: "Vrhovni NASA-ini rukovodioci potpuno su se posvetili 'upravljanju mitom': nastojanju da dobiju legitimnost (a time i sredstva) stvaranjem i održavanjem kulturne slike o rutinskim i ekonomičnim svemirskim letovima."³⁰⁸ Tu kulturna izvedba djeluje na makrorazini, za razliku od mikrorazine pojedinih izlaganja u okviru FRR-a. Sučelivši se s kritikom

javnosti, opadanjem zanimanja za svemirske letove i kresanjem potpora za skupe misije, NASA je u prošla dva desetljeća nastojala "upravljati" kulturnim imidžom organizacije pa je razradila složene kampanje za odnose s javnošću. Da bi osigurala javnu potporu i finansijska sredstva, NASA je njegovala pučko zanimanje za pojedine misije. Ta su se nastojanja kretala u rasponu od promotivnih priredbi na kojima su sudjelovali članovi prve glumačke postave *Zvjezdanih staza* do u javnosti napumpanog slijetanja na Mars 1997. kad se zahvaljujući preciznom tempiranju leta i ljubavi prema sveameričkoj piti od jabuka, robotska letjelica uspjela spustiti na Mars baš 4. srpnja. Što se pak *Challengerove* misije 51-L tiče, povrh medijski bogato popraćenog programa *Nastavnik u svemiru* i dojma da sedmoro astronauta "sliče Americi", govorkalo se da se predsjednik Reagan kani obratiti posadi u orbiti u okviru svoga godišnjeg obraćanja Kongresu.

Stoga imperativ političke odgovornosti koji opisuje Vaughan odgovara našem izazovu društvene čimbenosti i omogućava nam da njezina tri imperativa podudarimo s vlastitim trolistom paradigmatskih izazova. Kulturalni, organizacijski i tehnološki izazov na različite su načine i u različitim trenucima djeleovali na radnu skupinu za SRB, no kobni su vrhunac dosegli u noći uoči *Challengerove* lansiranja. Te su noći meteorolozi središnjoj Floridi prognozirali neobično jaku studen. *Thiokolovi* su se inženjeri zabrinuli za performance O-prstena i zatražili Reviziju spremnosti za let u posljednji čas. Straševali su da bi veoma niska temperatura mogla umanjiti gipkost O-prstena i onemogućiti im da valjano zabrtve spoj, što bi moglo izazvati katastrofu. Taj *ad hoc* FRR tvori okosnicu Vaughaničinoga gustog opisa – bolje rečeno, uokviruje cijelu studiju: tekst započinje njegovim *mise en scène* i pri kraju mu se vraća. Za razliku od javnog savjetovanja licem u lice koje smo prethodno opisali, dotično se FRR-ovsko hvatanje za slamku svelo na maleni telesastanak inženjera i rukovodilaca na tri prizorišta: u *Marshallu*, Svemirskome centru *Kennedy* i tvrtci *Morton Thiokol-Wasatch* u Utahu. Kobni proces odlučivanja o Challengerovu lansiranju zbio se kao virtualna multimedija izvedba. Usmena izlaganja i daljnju raspravu obavili su telefonski, raštrkani su sudionici faksom primili na brzu ruku pripremljene grafikone, a pristup dodatnim informacijama dobili su računalnom mrežom.

Ta je *ad hoc* izvedba bila i višeparadigmatska priredba pod velikim pritiskom. Kao na FRR-u Vijeća Centra *Marshall*, združeni izazovi tehničke djelotvornosti, organizacijske učinkovitosti i društvene čimbenosti izazvali su silne ntapetosti, koje Vaughan opisuje kao "izvedbeni pritisak". Piše da su "izvan te telekonferencije ton sastanka odredile političke elite čiji su potezi NASA-inoj prvotnoj tehničkoj kulturi dodali političku i birokratsku odgovornost. Dotični su imperativi doprli do NASA-inih rukovodilaca koji su pod izvedbenim pritiskom otvoreno negodovali što moraju podupirati te standarde."³⁰⁹ Nekolicina *Thiokolovi* inženjera koja je najbolje poznavala performance O-prstena preporučila je da se lansiranje odgodi do boljih temperaturnih uvjeta. Međutim, argumente vezane uz međuovisnost gipkosti O-prstena i temperaturnih kolebanja nisu potkrijepili odgovarajućim istraživačkim podacima, nego su se oslanjali na promatranje i intuitivni zaključak da se guma ukrućuje kad je hladna pa su NASA-ini inženjeri i rukovodioци te argumente osporili tvrdnjom da nisu strogo znanstveni. NASA je također ustavnila nedosljednosti u *Thiokolovu* usmenom izlaganju i vizualnim grafikonima, te je postavila pitanje zašto prije nije bilo prijavaka o takvoj međuovisnosti. Izvedbeni je pritisak porastao, a Larry Mulloy iz *Marshalla* zajedljivo je upitao: "Zaboga, *Thiokol*, kad biste vi htjeli da ga lansiram? Da čekam do travnja?"³¹⁰

Pod pojačanim izvedbenim pritiscima djelotvornosti, učinkovitosti i čimbenosti, radna skupina za SRB sučelila se s višedimenzionalnim izazovom da izvede – ili snosi posljedice. Sporno pitanje nevaljanih performansi spoja izazvalo je potrebu za združenim optimiranjem, zahtjev za kompromisom između sukobljenih ocjenjivačkih okvira. Nakon što su prekinuli telesastanak na trideset minuta da se isključe i medusobno posavjetuju, *Thiokolovi* su inženjeri povukli prvočnu preporuku i poduprli lansiranje planirano za sutradan ujutro. NASA-ini su dužnosnici zahtjevali dokumentaciju o procesu odlučivanja pa su od *Thiokolovih* inženjera zatražili pismenu i potpisu preporuku.

Nastavak priče ušao je u povijest, a trenutačna nam je medijska replika *Challengerove* eksploziju urezala duboko u sjećanje: "Američka je javnost upamtila sliku uzvaljanoga oblaka dima iz kojeg su izbila dva bijela prsta i na nebnu ocrtala raskoračne putanje potisnih raketa na kruto gorivo."³¹¹ Danas taj dimni oblak možemo iščitati kao trag

koji je proizašao iz dugoga niza kompromisa – ili bolje rečeno, kao trag koji programira trajnu izvedbu obrednog žrtvodovoljavanja.

Kao udžbenik opće teorije koju ovdje skiciramo, *Odluka o lansiranju Challengera* pokazuje kako se polja kulturne, organizacijske i tehnološke izvedbe mogu preklapati i medusobno stupati u povratnu spregu makar ih razdvajaju različite povijesti i znanstvenoistraživačke paradigme, te da to doista i čine. Tvrđnja da se potpuno stječu u jedinstvenu izvedbu ne bi bila ispravna jer izazovi koje pojedinačno postavljaju ostaju razlučeni, a katkad se nalaze i u oštem raskoraku. No izazovi učinkovitosti, čimbenosti i djelotvornosti ipak se mogu nagoditi združenim optimiranjem i žrtvodovoljavanjem pa je moguće donositi odluke i poduzimati potrebne korake.

Nadalje, *Challengerov* nam lekcijski stroj kao metamodel opće teorije nudi lekcije o tjesnoj vezi izmedu izvedbe i izazivanja. U prethodnim smo poglavljima vidjeli da diskurz izazivanja djeluje unutar paradigmi izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehnološke izvedbe. Vaughaničina analiza tri imperativa koji su radnu skupinu za SRB podvrgnuli izvedbenom pritisku otkriva da je izazivanje imalo važnu ulogu u procesu odlučivanja koji je urođio lansiranjem *Challengera*. Neprijateljski izazovi koje je prije nesreće postavio FRR – izazivačko osporavanje tehničkih podataka, birokratskih protokola i stilova izlaganja – kao i izazovi koje je poslije postavilo Predsjedničko povjerenstvo i odbor Zastupničkog doma Kongresa koji su nesreću istraživali, redom pokazuju da je šat bio vozilo visokih performansi, ali i da su izvedbenu povijest *Challengera* proželi kulturni, organizacijski i tehnološki izazovi.

Zapravo možemo reći da je *Challengeru* izazivanje bilo izvedbena norma, a Vaughan zaključuje da radna skupina za SRB uopće nije zastranila u odnosu na višedimenzionalne izazove, nego im se u biti pokorila. "Uvidjeli smo kako je izvedbeni pritisak u *Marshallu* tražio pokoravanje trima kulturnim imperativima i da je radna skupina zapravo odgovorila na sva tri."³¹² Taj se zaključak bitno razlikuje od nalaza Predsjedničkog povjerenstva i Odbora Zastupničkog doma Kongresa zaduženih za istragu *Challengerove* havanje pa na ovome mjestu moramo razmotriti izvedbu Vaughaničine povjesne etnografije. Osim što u odluci o lansiranju *Challengera* razabire izazove, Vaughan i funkciju *vlastitog teksta* definira kao izazov. "Ova knjiga

izazivački osporava uvriježena tumačenja", piše. Funkcionira kao "revolucionistički prikaz" koji osporava prijašnja iščitavanja dogadaja koji su prethodili katastrofi.³¹³ Vaughan također primjećuje da su ta tumačenja oblikovala i njezine prvotne pretpostavke o nesreći pa zatim opisuje kako su joj se tijekom istraživačkog procesa nametali brojni izazovi: "Moja su otkrića jedno za drugim osporavala ključna stajališta argumentacije na kojoj su mi se temeljile početne postavke."³¹⁴ Drugim riječima, izazovi u njezinu tekstu djeluju i na razini predmeta (*Challengerove* izvedbe i tri imperativa koji vode radnu skupinu za SRB) i na metarazini (u izvedbi Vaughaničinih istraživanja i zaključcima koji se na tim istraživanjima temelje).

Ako nam se uspomena na izgubljenu letjelicu sastoji od oblaka dima, kroz opću nam se teoriju provlači neobičan obrazac izazova i izvedbi. U tri paradigme izvedbenog istraživanja naišli smo na brojne izazove. S druge sam pak strane *Challenger* odredio kao metamodel opće teorije i u sklopu iščitavanja Vaughaničina teksta naveo izazove koji su obilježili njegovu zlosretnu izvedbu. Istaknuo sam da se Vaughan postavila kao istraživač koji odgovara na izazov vlastitih otkrića pa nastupa i kao izazivač drugim tumačenjima *Challengera*. A podsjetio bih da sam na početku vlastitog teksta i sam čitateljima i sebi postavio izazov.

Čemu svi ti izazovi? U vlastitim me istraživanjima izvedbe redovito *iznenadjuje* niz izazova koji u izvedbi izlaze na vidjelo – i niz izazova koji su se kradomice ukrcali u *Challenger*. Katkad me ta podmukla srodnost izvedbe i izazova zna zapanjiti. Od konkretnih i sasvim određenih izvedbi vezanih uz *Challenger*, preko paradigmi izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehnološke izvedbe, pa do još viših razina apstrakcije i općenitosti, izvedba i izazivanje kao da se tjesno povezuju, sljubljuju i spajaju u svojevrsnom združenom izvedbo-izazovu [*performance-challenge*]. Na kojem god prizorištu danas počnem uvježbavati opću teoriju, dotični će se izvedbo-izazov opet pojaviti.

Kako tu rekurzivnost izazova treba iščitati u okviru naše opće teorije izvedbe? Je li riječ o nekakvoj varci ili doskočici? Dok letimo amo-tamo izmedu teorije i prakse te izmedu poopćivanja i uposebnjivanja, putanju nam obilježavaju slučajne asocijacije, osebujni prijelazi koji spajaju raznorodna prizorišta opetovanim citiranjem i premještanjem jedinstvena izvedbo-izazova. Takve su slučajnosti i

osebujnosti ključne za proces uspostave metamodela. "Slijed misli mora imati neki štos, neku' rekurzivnu formulu", piše matematičar Stanisław Ulam kad govori o naravi asocijativnog mišljenja. "Sku-pina neurona počne raditi automatski, katkad uopće nema izvanjski poticaj. Riječ je o svojevrsnome učestalom procesu koji se prema svome obrascu širi. Luta mozgom, a način na koji do njega dolazi nužno ovisi o sjećanju na slične obrasce."³¹⁵ U našem se slučaju obrasci protežu preko različitih mreža – pojedinačnih i socio-tehničkih, ontoloških i povijesnih, za pamćenje i za budućnost. Da bismo mogli pratiti kako se spomenuti obrasci opetuju, sada nam se iščitavanja mjeraju vinuti u visoku orbitu i s drugoga gledišta sa-gledati paradigmе kulturalne, organizacijske i tehnološke izvedbe. Moramo se usmjeriti prema drugoj razini općenitosti, koju iscrtava pokretna konstelacija citata. U tu svrhu nastavimo razvijati dramaturgiju Challengerovoga lekcijskog stroja.

5. POGLAVLJE IZ-ZAZIVANJE: MOĆ IZVEDBE

18. studenoga 1955. u glavnoj predavaonici *Technische Hochschule* u Münchenu Martin Heidegger održao je predavanje vezano uz pitanje tehnikе.* Heidegger je tijekom duge karijere stekao pozamašan predavački ugled – bio je tako slavan, tako zloglasan, da će naposljetu početi skrivati signature koje su mu se urezale u lekcijski stroj. Hans Georg Gadamer, koji je kod njega studirao dvadesetih godina 20. stoljeća, prisjeća se dramatičnoga dolaska mladog Heideggera na Sveučilište u Marburgu: "Teško je dovoljno dramatično dočarati Heideggerov dolazak u Marburg – makar nije nastojao izazvati senzaciju. Pri ulasku u predavaonicu doista je odavao samopouzdanje i svijest o učinku koji izaziva, no kao osobu i nastavnika odlikovala ga je potpuna udubljenost u vlastiti rad i njegov je rad isijavao. Predavaštvo se kod njega prometnulo u nešto posve novo."³¹⁶ U sljedećih desetak godina predavanja će mu isijavati na najmračnijem mogućem mjestu, u VIA-skom kompleksu Trećeg Reicha. Na taj ćemo se kompleks u petlji naknadno vratiti, a zasad ćemo nastaviti iščitavati Heideggerovo predavanje iz 1955.

* Spomenimo da je Martin Heidegger predavanje *Die Frage nach der Technik* u Münchenu prvi put održao 1953. Sljedeće se godine pojavilo i u tisku u zbirci Heideggerovih predavanja i ogleda (prev.)

Tekst koji je Heidegger te godine izložio u Münchenu u međuvremenu je preveden na engleski i objavljen kao uvodni ogled u knjizi *Pitanje o tehnicu i drugi ogledi**. Pitanja koja se u tom tekstu postavljaju i koja postavlja sam tekst pomoći će nam u dalnjem obrazlaganju srodnosti izvedbe i izazivanja jer Heidegger pitanje vezano uz tehniku povezuje s osobitim raskrivanjem istine, s ustrojem znanja koji iz-zaziva svijet. Prvo ćemo krenuti tragom izazivanja koje postavlja Heidegger i pokušati ga povezati s vlastitim iščitavanjima izvedbe, s tehnico-izvedbom, izvedbenim menadžmentom i izvedbenim studijima. Zatim ćemo zahvatiti druga iščitavanja, druge filozofske tragove koji se bave *moci izvedbe*.

Što je pitanje o tehnicu? Za Heideggera je to pitanje o biti tehnikе, o biti koja "apsolutno nije ništa tehničko".³¹⁷ Umjesto da na pitanje odgovori definiranjem biti tehnikе kao oruđa ili kao ljudske aktivnosti, Heidegger odgovara: "Tehnika je neki način raskrivanja. Obratimo li pozornost na to, otkriva nam se tada jedno posve drugo područje za bit tehnikе. To je područje raskrivanja, tj. istine."³¹⁸ Tu istinu ne treba shvaćati kao podudarnost prikaza i neke objektivne ili subjektivne stvarnosti, a ni kao poistovjećivanje elemenata unutar formalna sustava poput logike ili matematike. Naprotiv, Heideggeru je istina *aletheia*, *poiesis*, raskrivanje ili pro-iz-vodenje koje istodobno i skriva. No ustvrdit će i sljedeće: novovjeka tehniku nema autentičan vid raskrivanja, riječ je o propalu zovu, o zaludnu zazivu: dok raskriva *eidos*, skriva da je *aletheia* skrivena.

Nas zanima taj neautentični zov, ali ne samo ili ponajprije zato što se odnosi na izazov djelotvornosti tehnico-izvedbe. Istodobno nas i pogoni i odbija zov dubljeg, ali i šakljivijeg izazova: Heidegger to neautentično raskrivanje naziva *Herausforden*, ili "iz-zazivanjem". Izazivanje zaziva svijet na osobit način. "Raskrivanje koje vlada u modernoj tehnicu neko je iz-zazivanje (*Herausfordern*) koje na prirodu polaze zahtjev isporuke energije, koja kao takva može biti izvađena i pohranjena."³¹⁹ Umjesto da pronese autentično pro-iz-vodenje neba i zemlje, bogova i čovjeka, moderna tehniku iz-zaziva energije iz prirode pa ih u stvarnost pribire kao "stanje", kao objekte koji stoje na raspolaganju subjektima, a oni su pak prozvani kao izazivači. Engleski je prevoditelj William Lovitt Heideggerov termin

* Ovdje je za navode iz *Pitanje o tehnicu* korišten prijevod Josipa Brkića u zbirici Heideggerovih ogleda *Uvod u Heideggera* u izdanju Centra za društvene djelatnosti omladine RK SOH, Zagreb, 1972. (prev.)

popratio sljedećom bilješkom: "Termin *Herausforden* znači izazvati, prozvati ili navesti na djelovanje, neupitno zahtijevati, potaknuti. Tvore ga glagol *fordern* (zahtijevati, pozvati, izazvati) i priložni prefiks *her-* (amo) i *aus-* (van)."³²⁰ Iako nam sam Lovitt na tu činjenicu ne svraća pozornost, njegov prijevod termina *Herausforden* kao "*challenging*" (izazivanje) i "*challenging forth*" (iz-zazivanje) i sam odiše neautentičnošću jer engleska riječ "*challenge*" dolazi od latinskoga *calumniare* (klevetati), a srodná je i riječima *calvi* (obmanuti) i *caluminia* (varka).

Za Heideggera je iz-zazivanje neautentično raskrivanje koje provode novovjeka znanost i industrija, a i jedna i druga izazivaju zemlju time što se na nju stavljuju. "To stavljanje koje iz-zaziva prirodne energije neko je promicanje [*Fördern*] u dvostrukom smislu. Ono promiče time što otkriva i ispostavlja. Ovo promicanje ipak je unaprijed upravljenog na to da promakne nešto drugo, tj. da pregoni na najveću moguću korist pri najmanjem utrošku."³²¹ Drugim riječima, iz-zazivanje podrazumijeva i poziv na postizanje maksimalnih rezultata uz minimalne unose, što je ni manje ni više nego izazov organizacijske učinkovitosti koji vodi izvedbeni menadžment. No iz-zazivanje uvelike premašuje tu paradigmu istraživanja. Štoviše, Heidegger se izazivanjem služi pri definiranju novovjekovlja od Descartesa naovamo, a to razdoblje u drugom ogledu u knjizi *Pitanje o tehnicu* naziva "Dobom slike svijeta".³²² "Temeljni dogadaj novovjekovlja jest osvajanje svijeta kao slike. Riječ 'slika' [*Bild*] sada znači: tvorevina predstavljajućeg zgotavljanja [*Gebild*]. Time se čovjek bori za položaj, u kojem on može biti ono biće koje svekolikom biću daje mjeru i određuje pravilo."³²³ U novome vijeku svijet se iz-zaziva kao slika, kao objekt prikazivačkog znanja, a ljudska bića tome izazovnom znanju postaju subjekti. "Nije nikakvo čudo", piše Heidegger, "da humanizam nadolazi tek ondje gdje je svijet postao slikom".³²⁴ Odатle slijedi da se iz-zazivanje svijeta ne ograničava na znanost i industriju jer Heidegger definira humanizam kao "moralno-estetičku antropologiju", a antropologiju kao "ono filozofijsko tumačenje čovjeka koje iz čovjeka i prema čovjeku objašnjava i procjenjuje biće u cjelinu".³²⁵

* Za navode iz *Doba slike svijeta* [Zeit des Weltbildes] Martina Heideggera korišten je prijevod Borisa Hudoleinjaka u izdanju Studentskog centra Sveučilišta u Zagrebu, 1969. (prev.)

Kao vid pro-iz-vodenja koji se proteže od tehno-znanosti preko industrije do antropologije, iz-zazivanje nam pruža svojevrsnu okosnicu za okupljanje paradigmatskih izazova djelotvornosti, učinkovitosti i čimbenosti, kao i mnogih drugih izazova koji uredju našu opću teoriju. Iz-zazivanje je ni manje ni više nego uokvirenje, uredenje: "Onaj iz-zazivajući nagovor koji čovjeka pribira na to da seberaskrivaće ispostavlja kao stanje imenujemo sada po-stav [Ge-stell]."³²⁵ Heidegger po-stav definira kao "pučenje sudbe/uputa", koje čovjeka izvodi na put prema istini. Putovanje je opasno jer "uput/sudba raskrivanja kao takva u svakom je od svojih načina i zato nužno opasnost. /.../ Vlada li, međutim, sudba/uput na način po-stava, tada je ona najviša opasnost."³²⁶ Zašto? Jer u njoj čovjek "tako odlučno ide na ruku po-stava da ga ne razabire kao neki nagovor, da sam sebe kao nagovorenog previda i time previda, također, svaki način na koji on bitno ek-sistira u području nekog prijekra, te zato nikad ne može sresti sebe samoga."³²⁷ Najveća je opasnost toga izazovnog zova da će ljudskim bićima promaknuti autentični zov, zov istine kao *poesis*, "prinjek neke prvotnije istine"³²⁸

Na kraju svoga pitanja o tehničici Heidegger zov iz-zazivanja i zov *potesis* povezuje u zvjezdanu konstelaciju. Pritom nas povlači u nebeske visine u Challengerovome lekcijskom stroju koji se zasad sastoji od katastrofnog svemirskog broda po imenu *Challenger* i opasna načina raskrivanja pod nazivom "iz-zazivanje". Heidegger će, pogleda uprta u zvijezde: "Gledamo li u dvoznačnu bit tehnike, tada razabiremo konstelaciju, zvjezdano gibanje tajni. Pitanje o tehničici je pitanje o konstelaciji u kojoj se stječe raskrivanje i skrivanje, i ono bivstveno istine."³²⁹ Tajna se odnosi na Hölderlinov stil: "Ako gdje postoji opasnost / raste također ono spasonosno." Heidegger smatra da je spasonosnost u preusmjeravanju novovjeke tehnike prema dubljem smislu *tékhne*. "Nekoć je *tékhne* značila, također, pro-iz-vodenje istinitoga u lijepo. *Tékhne* je značila i *poesis* lijepih umjetnosti."³³⁰ U opasnosti iz-zazivanja raste i spasonosnost *potesis*. Kako izvesti obrat, kako prijeći s jedne na drugu?

Heidegger → Budući da bit tehnike nije ništa tehničko, mora se bitni promišljaj tehnike i odlučna rasprva s njom zbiti u području koje je, s jedne strane, srođno biti tehnike i, s druge strane, od nje ipak u temelju različito.

Jedno je takvo područje umjetnost.³³¹ ←

Te razlike između *tékhne*i tehnike, između zova *poesis* i iz-zazivanja, između opasnosti raskrivanja i najviše opasnosti po-stava te između znanosti i umjetnosti sve redom pripadaju dvopolnoj konstelaciji čije se koordinate protežu onkraj Heideggerovih tekstova. Te koordinate izdaleka vode kritičke izazove koji se s područja umjetnosti i humanističkih znanosti redovito upućuju prirodnim i tehničkim znanostima te tehnologiji. Vode i izazove što ih postavljaju prirodni i tehnički znanstvenici koji vlastiti rad nastoje preoblikovati u smislu intuicije i kreativnosti, kao i nastojanja organizacijskih teoretičara i rukovodilaca da izazivački ospore znanstveni menadžment.

Oko opreka te izazovne konstelacije raste mnogovrijedna moć izvedbe. Spektakularni razvoj koncepata izvedbe u prošlim pola stoljeća, popravljajući kretanje na raznorodnim područjima poput tehnologije, menadžmenta i kulture, obrasci združenih izvedbo-izazova – svi redom navode na zaključak da se *svijet sučeljava s izazovom da izvede – ili snosi posljedice*.

Kako ja mogu iznijeti takvu prosudbu? Kako osoba koja se školovala da bi izvedbu proučavala kao transgresivnu i otpomjačku silu društvene čimbenosti može izvedbu povezati s iz-zazivanjem, te s izazovima tehnološke djelotvornosti i organizacijske učinkovitosti? Istočem da kulturnu izvedbu i izazov društvene čimbenosti ne nastojim svesti na druge spomenute izazove. Također ne poričem mutacijski potencijal društvene izvedbe. Umjesto toga, iznosim postavku da kulturnu izvedbu i njezinu čimbenost ne možemo promišljati izvan poopćivanja određenih koncepata izvedbe u društvenim i humanističkim znanostima, te da je taj proces pojmovnog određenja u ontopovijesnoj vezi s poopćivanjem drugih koncepata izvedbe i s institucionaliziranjem drugih paradigmatskih istraživanja izvedbe. Danas izvedbu spremno prepoznajemo u proizvodnji kulture diljem svijeta, no ne znači da je oduvijek tako, kao ni da oduvijek imamo mogućnost mjerjenja izvedbe javne infrastrukture ili preustrojavanja cijele organizacije radi postizanja vrhunskih performansi. Pnje šezdeset su godina takve izvedbe uglavnom bile nezamislive: a ne samo da je svaka od njih danas zamisliva, nego možemo navesti i obrede socio-tehničkog žrtvodovoljavanja koji uključuju elemente kulturne, organizacijske i tehnološke izvedbe. Ono što pak takve višeparadigmatske izvedbe omogućava, a mene izaziva na nagadanje o vezi između izvedbe i iz-zazivanja, jest poopćavajuće kretanje koje je moćnije od pojedinačnih poopćavajućih kretanja u

koja su se upustili izvedbeni studiji, izvedbeni menadžment i tehnologiji, a te paradigmne u isti mjeri i obuhvaća i prevladava.

To općenitije kretanje nazivam *moći izvedbe*. U nastojanju da dotočnu izvedbenu moć u okviru našeg procesa uvježbavanja teorijski obradim, prvo ću izložiti neka dramaturška istraživanja jer su i drugi prije mene teorijski obradivali moć kao izvedbu. Drugim riječima, pozvat ćemo konceptualno pojačanje jer je tu moć analiziralo nekoliko važnih i poznatih kulturologa. Štoviše, možda je u slučaju moći izvedbe najupadljivija upravo činjenica da je ta moć prvu teorijsku obradu dobila prije pola stoljeća, a još je upadljivije da je dotočni moćni poziv tako dugo stajao na čekanju.

Godine 1955., iste godine kad je Heidegger u Münchenu održao svoje izazovno predavanje, na suprotnoj je obali Atlantskog oceana u Sjedinjenim Državama drugi njemački filozof objavio tekst pod naslovom *Eros i civilizacija: filozofska istraživanje Freuda*. Autor, Herbert Marcuse, bio je Heideggerov dak, a zatim je ušao u frankfurtski Institut za socijalna istraživanja (poznatiji kao *frankfurtska škola*). Godine 1934. napustio je Njemačku i iselio se u SAD, gdje će živjeti, predavati i pisati. U *Erosu i civilizaciji* Marcuse piše da neka korjenito povijesna sociologija tvori skriveni trend u freudovskoj psihanalizi, a njezino ga obrazlaganje vodi u analiziranje načela zbiljnosti koje vlada novovjekom civilizacijom. Marcuse piše u Sjedinjenim Državama 1955., na engleskome jeziku, i to represivno načelo naziva "načelom izvedbe":

Marcuse → ...u pokušaju da rasvijetlimo raspon i granice represivnosti koja u suvremenoj civilizaciji prevladava morat ćemo je opisati u smislu osobita načela zbiljnosti koje je upravljalo i počecima i dalnjim razvojem te civilizacije. Određujemo ga kao **načelo izvedbe** da bismo istaknuli kako se društvo pod njegovom vlaštu uslojava prema konkurentnim ekonomskim izvedbama svojih pripadnika. Jasno je da to nije i jedino povijesno načelo zbiljnosti: drugi vidovi društvene organizacije nisu samo prevladavali u primitivnim kulturama, nego su preživjeli i u novovjekovnome razdoblju.³³² ←

Načelo izvedbe načelo je zbiljnosti koje upravlja onime što će Marcuse poslije nazvati "društvima jedne dimenzije", naprednim industrijskim društvima čiju dominantnu društvenu stratifikaciju tvori rad.³³³ Izvedbu jezgrovito i izričito definira kao *otuđeni rad*. "Ljudi ne žive vlastitim životom, nego izvode unaprijed utvrđene funkcije." ↘

Dok rade, ne ostvaruju vlastite potrebe i sposobnosti, nego rade u *otuđenju*".³³⁴ Načelo izvedbe podrazumijeva represivnu sublimaciju ljudske žudnje jer u suvremenom društvu "libido se preusmjerava u svrhu društveno korisnih izvedbi u kojima pojedinac radi za sebe samo u onoj mjeri u kojoj radi za aparat, a bavi se aktivnostima koje se uglavnom ne podudaraju s njegovim sposobnostima i žudnjama".³³⁵ Marcuse tvrdi da se načelo izvedbe proteže daleko onkraj područja rada. Govori o ugodnoj, ali represivnoj desublimaciji koju na području dokolice i privatnog života potiče masovna kultura.

U društvinama koja uslojava načelo izvedbe, pojedinci u životu i radu samo uprizorjuju izvedbe koje im diktiraju drugi, a normiraju ih diktati korisnosti i učinkovitosti. Marcuse smatra da su takve izvedbe tijesno povezane s novovjekom tehnikom, a tu je vezu još mnogo godina prije istražio u ogledu "Neke društvene implikacije novovjeke tehnike".^{*} U tom tekstu iz 1941. Marcuse analizira rasprostranjenost izvedbe u društvu i izričito je povezuje s tehnikom, koju ne definira samo kao sveukupnost oruđa svojstvenog "eri strojeva", nego i kao vid društvenih odnosa, "oruđe namijenjeno kontroli i dominaciji".³³⁶ Izvedba je naziv za vid društvene dominacije koji odgovara aparatu novovjeke tehnike. Mechanizmi te izvedbe ne očituju se u sirovoj primjeni fizičke snage, nego u manje očitoj kontroli psihičke žudnje, u racionalnoj preobrazbi pojedinčeve žudnje u društveno definiranu žudnju da se uklopi i složi s okolinom, da se prilagodi obrascu aparata. Marcuse naznačava tehnološke izvore te moći izvedbe, kao i njezino protezanje u sve pore društva. /Mechanika prilagođenosti/ iz tehničkog se poretka proširila u društveni; izvedbama ne upravlja samo u tvornicama i radionicama, nego i u uredima, u školama i na skupovima, a naposlijetu i na području opuštanja i zabave.³³⁷

Star više od pola stoljeća, posljednji navod u okviru naše opće teorije nudi krajnje proročko iščitavanje formacije moći na kojoj počivaju područja tehnološke, organizacijske i kulturne izvedbe. Pritom "Neke društvene implikacije moderne tehnike" nose i obilježja vlastita upisa, znakove vlastita vremena koji nam pak pomažu da shvatimo Marcuseovu teorijsku obradu moći izvedbe. Marcuse već na samome početku ogleda spominje nacionalsoci-

* Some Social Implications of Modern Technology (prev.)

jalizam kao zoran primjer krajnje racionaliziranog, mehaniziranog i učinkovitoga gospodarstva u službi totalitarnog ugnjetavanja. Nadalje mu pak predviđa da će "pasti pred silom za koju se pokaže da je učinkovitija od fašizma."³³⁸ Iako Marcuse tu učinkovitiju silu izrijekom ne pripisuje Sjedinjenim Državama, činjenica je da kritizira neke pokuse na polju organizacijskog menadžmenta koje je naša zemlja razmatrala, uključujući i pokuse koje nalazimo u Taylorovu znanstvenom menadžmentu i post-tejlorističkom tekstu J. Burham-a *Rukovodilačka revolucija** iz 1941. Marcuse u sličnome duhu odbacuje programe stručnog sposobljavanja koji se usredotočuju na psihologiju i osobnost radnika. "Zaposlenikova 'ljudska strana' i bavljenje njegovim osobnim sklonostima i navikama imaju važnu ulogu u općoj mobilizaciji privatnog života u svrhu masovne proizvodnje i masovne kulture."³³⁹ Marcuse tako jasno povezuje "tehnokraciju" Trećeg Reicha koja je osudena na propast i dva oblika organizacijske izvedbe u SAD-u, znanstveni menadžment i budući izvedbeni menadžment. U široj povijesnoj perspektivi tvrdi i da kritička, individualistička racionalnost koja se pojavila u 16. i 17. stoljeću sada podliježe učincima novovjeke tehnike. "Individualistička se racionalnost pod utjecajem tog aparata preobrazila u tehnološku racionalnost. Nipošto se ne ograničava samo na predmete velikih pothvata, nego obilježava i protežan način mišljenja, kao i mnogostruk oblike prosvjeda i pobune."³⁴⁰ Marcuse taj način mišljenja naziva "tehnološkom racionalnosti", a ona će dati određeno obilježje onomu što će poslije nazvati "čovjekom jedne dimenzije".

Marcuseova nam je analiza važna iz nekoliko razloga. Prvo, činjenica da je 1941., sedam godina nakon što je stigao u SAD, prepoznao ulogu izvedbe u "mehanici prilagođenosti" i da je 1955. razvio punokrvnu teoriju načela izvedbe, navodi na zaključak da Drugi svjetski rat označava svojevrstan inicijacijski obred izvedbenosti u Sjedinjenim Državama. Obred se opetovao na mnogim prizorištima. Vidjeli smo da su se ubrzo nakon rata izvedbeni studiji, izvedbeni menadžment i tehn.-izvedba u SAD-u počeli kristalizirati kao znanstvenoistraživačke paradigme, iako su se formalizirale različitom brzinom, a svršishodno su se raspoređivale na različitim prizorištima. Drugo, ako Marcuseovu ranu teorijsku obradu izvedbe iščitamo kao temeljac za njegovu potonju teoriju načela izvedbe, naslutit ćemo kako sve izvedba funkcioniра kao formacija moći:

načelo izvedbe kao vid dominacije širi određenu tehnološku racionalnost i ekonomsko otudjenje u sve društvene organizacije, a posredovanjem masovne kulture i u aktivnosti dokolice te u privatni život. Treće, mada smo mi profiliranje moći izvedbe smjestili u razdoblje neposredno nakon Drugog svjetskog rata, Marcuse mu daje i širu povijesnu perspektivu. Smatra da je njezina tehnološka racionalnost izdanak i izmještaj kritičke, individualističke racionalnosti koja se rascvala u europsko prosvjetiteljstvo. Tako načelo izvedbe pogada srž novovjeke subjektivnosti pojedinca, a pritom se širi i diljem društva. Marcuse smatra da je izvedbena moć i psihološka i društvena. Dominira svakim vidom pojedinačnog i društvenog života: rad, obrazovanje, zabava, seksualnost, pa i pojedinčev prosvjedovanje i pobuna, promeću se u standardizirane izvedbe koje se pokoravaju izrazito normativnim društvenim zahtjevima.

S obzirom na političku radikalnost Marcuseove teorije izvedbe ne čudimo se što za nju nikad nije bilo mjesta u paradigmama izvedbenog menadžmenta i tehn.-izvedbe. Međutim, iznenadit će nas što je načelo izvedbe u čitačim strojevima izvedbenih studija uglavnom ili potpuno odsutno. Naposljetku, Marcuse je u neku ruku bio rodonačelnik radikalizma šezdesetih godina 20. stoljeća – kod njega su studirali i Angela Davis, Frederic Jameson i Stanley Aronowitz. Do pojave prijevoda, objavljivanja i obilata čitanja tekstova Waltera Benjamina u SAD-u je vjerojatno bio najčitaniji teoretičar kojeg su dovodili u vezu s frankfurtskom školom. Možda ćemo shvatiti zašto je kanon literature kulturne izvedbe izostavio Marcusea ako se pozabavimo drugim istaknutim teoretičarom koji je također analizirao moć izvedbe. Znakovito je da mu je na području izvedbenih studija ime dobro poznato, no njegova je teorija normativne izvedbe također uglavnom promaknula našim kritičkim čitačima.

Pritom mislim na Jean-François Lyotarda, točnije na njegov tekst *Postmoderno stanje: izvješće o znanju* iz 1979. Izvješće je podastro Vijeću sveučilištâ pri vlasti pokrajine Québec na načinu njegova predsjednika. Na engleski je prevedeno 1984., a u međuvremenu je postalo jedan od najutjecajnijih tekstova o postmoderni. Lyotard na samome početku teksta iznosi svoju "radnu postavku": "znanje mijenja status usporedno s ulaskom društava u takozvano postindustrijsko razdoblje i s ulaskom kulture u takozvano postmodernu razdoblje. Taj prijelaz u najmanju ruku traje od kraja pedesetih godina 20. stoljeća."³⁴¹ Lyotarda zanima kako to znanje stječe legitimnost

* *The Managerial Revolution* (prev.)

i veza te legitimacije sa širim pitanjem društvenih spona. "Znanje i moć samo su dva lica istog pitanja: tko odlučuje što je znanje i tko zna što treba odlučiti?"³⁴² Mene zanimaju Lyotardovi odgovori na ta pitanja jer uključuju i izvedbu.

Dok Marcuse izvedbu teorijski obrađuje u smislu Freudova načela zbiljnosti, Lyotard je definira s pomoću Wittgensteinovih jezičnih igara. Jezične su igre kategorije iskaza definirane osobitum pravilima koja upravljuju njihovom uporabom, a Lyotard takve igre nastoji smjestiti na opće polje društvenog nadmetanja. "Jezičnih je igara mnogo – raznorodne su jezične čestice. Institucije iznjedruju samo mjestimično."

Lyotard → Medutim, oni koji odlučuju nastroje tim oblacima društvenosti upravljati prema matricama *inputa/outputa*, pri čemu slijede logiku koja podrazumijeva da su im matrice sumjerljive, a cjelina odrediva. Život nam ulažu u rast moći. Kad je riječ o društvenoj pravdi i o znanstvenoj istini, pružanje legitimnosti toj moći osniva se na njezinu optimiranju performanci sustava – učinkovitosti.³⁴³ ←

Lyotard jezičnu igru koja je od pedesetih godina preuzela prevlast nad znanjem i društvenim sponama imenuje jednom riječu: "izvedbenost". Izvedbenost je pružanje legitimnosti koja se definira kao maksimalno povećanje rezultata sustava uz što manji unos, Normira aktivnosti optimiranjem performanci sustava. Taj vid izvedbene legitimacije dopušta druge jezične igre – pripovijedanje, naglašanje, šale itd. – no te igre moraju biti izračunljive u smislu optimiranja sustava, makar ih naposljetku ocijenili kao neučinkovite ili kao smetnju. Lyotard smatra da izvedbenost odmjenjuje tradicionalne ciljeve znanja, istine i/ili oslobođanja, a mogli bismo je nazvati metajezičnom igrom kad segment postmodernog stanja koji će nazvati "stanjem izvedbenosti" ne bi značio da izvedbenost djeluje putem množine lokaliziranih i privremenih situacija. U nastavku teksta koji smo netom citirali, Lyotard piše: "Primjena tog mjerila na sve naše igre nužno podrazumijeva određenu količinu blagog ili oštrog zastrašivanja: budi operativan (dakle, sumjerljiv), ili nestani."³⁴⁴ Drugim riječima, izvedi – ili snosi posljedice.

Nadasve kontekstualnu odliku stanja izvedbenosti najbolje možemo shvatiti u vezi s modernim načinom stjecanja legitimnosti koje to stanje izmješćuje, s onim što Lyotard naziva "velikim pripovijestima". Te velike pripovijesti obuhvaćaju dijalektiku Duha, herme-

neutiku smisla, emancipaciju racionalnog ili djelatnog subjekta, ili stvaranje bogatstva"³⁴⁵, ukratko, Hegelove, Heideggerove, Marxove i Smithove modernističke projekte. Poput Marcusea, Lyotard ističe tjesnu vezu izvedbe i tehnike. No budući da piše dvadeset i pet godina poslije, usredotočuje se na digitalna računala, strojeve čiji binarni kodovi omogućavaju brz i široko rasprostranjen izračun unosa i rezultata. Prevlast računala i raznolikost jezičnih igara zapečaćuju sudbinu velikih pripovijesti, a time i moderniteta. Lyotard stvar "krajnje pojednostavnjuje" kad "postmoderno" definira "kao nevjericu prema metapripovijestima. /.../ Pripovjedna funkcija gubi svoje funktore, svoga velikog junaka, velike opasnosti, velika putovanja i veliki cilj."³⁴⁶ To će uroditи gubitkom legitimnosti: zalažom filozofije i revolucionarne politike, krizom prikazivanja i sveučilišta te zamenom univerzalnih metajezikika množinom diskretnih sustava.

S obzirom na zalaž epistemoloških metapripovijesti, stanje izvedbenosti je postmoderno. No kad je riječ o društvenim sponama, očituje vlastitu modernost i ciničnost jer se ophodi kao da takav metadiskurz doista postoji i igra igru učinkovitosti pri čemu ne osporava pravila ili metapropise koji ne definiraju samo poteze nego i odabir igrača. Ovdje Lyotard doteče ono što je Robert Crease, kao što smo već vidjeli, nazvao produkcijom laboratorijskih pokusa. Lyotard smatra da se izvedbena istraživanja profiliraju uzajamnošću znanosti, tehnologije i kapitala: znanost traži dokaze, dokazi traže tehnologiju, a tehnologija kapital – "pa se vlasti iznčito pozivaju na mjerilo izvedbe da bi opravdale uskratu novčarie potpore nekim istraživačkim centrima."³⁴⁷ Na sličan se način izvedbeno obrazovanje profilira kad studentov cilj da "nauči neku životnu filozofiju" odmjeni "učenje radne vještine". Stoga sveučilišni lekcijski stroj pridonoši poboljšanju izvedbe društvenih sistema obučavanjem sposobnih i nekritičnih radnika. "Opći učinak" izvedbenosti jest "podvrgavanje visokoškolskih ustanova silama na vlasti."³⁴⁸ Ukratko, u društvenim sponama stanja izvedbenosti koje cinično nastoji regulirati raznolike i nesumjerljive jezične igre, znanje više nije točno ili netočno, nego optimalno ili ispod optimuma.

Svaki na svoj način, Marcuse i Lyotard izvedbu teorijski ne obraduju kao radikalnu, preobražajnu silu u suvremenom društvu, nego kao vid moći. Znakovito je da su oba teoretičara obilježila cijeli naraštaj kulturologa, Marcuse u šezdesetima, a Lyotard u osamdesetim godinama 20. stoljeća. Iako se Lyotard ne poziva na *Eros i Civilizaciju*,

na jednome mjestu rabi izraz "načelo izvedbenosti". Usto potkrepljuje i moju tvrdnju da Marcuseove analize upućuju na zaključak da se izvedbena moć profilirala oko Drugog svjetskog rata. Iako njegov tekst profiliranje izvedbenosti ne smješta u SAD, Lyotard spominje mnoge američke znanstvene istraživače uključujući Daniela Bella, Ihaba Hassana i Ervinga Goffmana, kao i američke statističke podatke o radnoj snazi koji pokazuju porast važnosti informacija u radnoj sredini. Osim toga, i Marcuse i Lyotard definiraju moć izvedbe tako da je dovode u vezu s kapitalom, tehnologijom i organizacijama. Lyotard ističe digitalno odlučivanje, a ne industrijski tvornički rad, no i on i Marcuse izvedbu teorijski obraduju u smislu tehno-učinkovitosti, koju pak možemo opisati kao savez tehnološke i organizacijske izvedbe. Jednako je važno da obojica izvedbenu moć teorijski obraduju kao prijetnju modernome subjektu znanja, iako im se teonje u tom pogledu bitno razilaze. Lyotard izričito kritizira frankfurtsku školu i prebacuje joj što se oslanja na pojmanje autonomnih, slobodnih subjekata koje su društvene sile otudile pa ih treba oslobođiti.³⁴⁹ Ukratko, Lyotard kritičku teonju frankfurtske škole iščitava kao modernistički, prikazivački projekt. Jürgen Habermas, Frederic Jameson, David Harvey i drugi kritizirali su pak njegovu teoriju postmodernizma i poziv na paralogijsko eksperimentiranje tvrdnjom da unaprijed isključuju mogućnost konsenzusne politike. Nama je međutim najvažnija činjenica da Marcuse i Lyotard svaki sa svoje strane pridonose našoj općoj teoriji jer izvedbu definiraju kao formaciju moći koja se izdigla neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Obojica izvedbenu moć prije svega teorijski obraduju kao ekonomsku i tehnološku učinkovitost, iako ni jedan ni drugi njezine učinke ne ograničavaju na primjenjenu znanost ili na korporacijske organizacije. Umjesto toga, izvedba diljem pojedinih društava djeluje kao razlučan vid moći i znanja.

Teorije izvedbe Marcusea i Lyotarda upadljivo su dosljedne još u jednom pogledu, a taj pak razotkriva djelovanje izvedbene moći unutar paradigmе izvedbenih studija. Kao i u slučaju Marcuseova načela izvedbe, teoretičari kulturne izvedbe uglavnom nisu uočili Lyotardov koncept izvedbenog stjecanja legitimnosti. To ne znači da su previdjeli Lyotardovo *Postmoderno stanje* – štoviše. Teoretičari koji analiziraju postmoderni performans zapravo često citiraju taj tekst, no pritom se ne bave normativnošću izvedbe, a kamoli njezinim terorom. Navest ću dva primjera. U tekstu pod

prigodnim naslovom *Postmodernizam i izvedba** (1994) Nick Kaye spominje *Postmoderno stanje* da bi razlučio moderno i postmoderno znanje, ali pritom ne spominje koncept izvedbenosti koji je, kao što smo upravo vidjeli, određeno obilježje postmodernog znanja. Kaye pak brzo prelazi na Lyotardovo razlučivanje diskurza i figure i usredotočuje se na estetska pitanja.³⁵⁰ U novije doba i Marvin Carlson rabi Lyotardovo *Postmoderno stanje* kad razmatra postmodernu umjetnost performansa. Činjenica je da Carlson, za razliku od Kayea, spominje izvedbeno stjecanje legitimnosti. Međutim, on izvedbenost definira kao "aktivnost koja omogućava provedbu improvizacijskog eksperimentiranja na osnovi uočenih potreba i očućenih želja u jedinstvenoj situaciji"³⁵¹, a to iščitavanje uvelike podcjenjuje njezine normativne vrijednosti i zapravo križa izvedbenost i paralogiju, drugi način stjecanja legitimnosti koji, nagovješće Lyotard, može osporiti izvedbenost. Moram istaknuti da su Kaye i Carlson proučavatelji izvedbe čiji rad cijenim. Štoviše, veoma mi je zanimljivo kako se tako pronicavi autori mogu u isti mah baviti postmodernom izvedbom i *Postmodernim stanjem*, a da pritom ne razmotre normativnost izvedbenosti jer izvedbenost u mnogim pogledima i *jest* postmoderni stanje. Nije mi cilj kritizirati Kayea i Carlsona, nego iznijeti postavku da njihova iščitavanja Lyotarda proizvodi naš paradigmati lekcijski stroj, odnosno mehanizmi tumačenja i vrednovanja koji su programirali i višedesetljeno neiščitavanje Marcuseova načela izvedbe.

Lyotardovu su teonju izvedbenosti previdjela ne samo dvojica proučavatelja, nego cijeli naraštaj znanstvenih istraživača s područja kulturne izvedbe, dok je Marcuseovo načelo izvedbe više od dva naraštaja izmicalo našim čitačima, no ti previdi nisu stvar brzopletog čitanja pojedinačnih proučavatelja, nego neugodenosti naših institucijskih čitačkih strojeva, koji su tehnički slijepi na povratnu spregu izvedbenih optjecaja moći. Možda treba imati nos da bismo osjetili moć izvedbe. Mislim da sporadično navedenje Marcuseove i Lyotardove teonje izvedbe ili njihov potpuni previd proizlaze iz činjenice da i jedna i druga teonja izvedbu analizira kao normativan proces, dok su istraživači s područja izvedbenih studija koje najviše zanima kulturna politika izvedbu donedavna gotovo isključivo analizirali kao mutacijsku, otpornačku i transgresivnu. U neku smo ruku poput Challengerove radne skupine za SRB nehotice, a možda

* *Postmodernism and Performance* (prev.)

i neizbjježno, odstupanje preveli u normu, dok smo pak ponavljanjem vlastitih mjerodavnosti stvorili odredenu strukturu nemjero-davnost u odnosu na druge diskurze i prakse izvedbe. Paradigmama nam je liminalna norma omogućila da transgresivnu i otpornačku izvedbu te vlastiti prijeporni položaj teorijski obradimo kao paradigmu, no pritom nas je spriječila da osjetimo moć izvedbe, a združene izvedbo-izazove izvedbenog menadžmenta i tehno-izvedbe da i ne spominjemo. Ili drugim riječima: *i sama je liminalna norma posljedica izvedbene moći*, a kao takva nas je spriječila da se pozabavimo ontopovijesnim silama koje izvedbene studije povezuju s drugim izvedbama. Zbog vlastite smo usredoročenosti na liminalne izvedbe parodoksalno ostali neupućeni u izvedbenost moći, što je pak ograničilo našu liminalnost.

Ta se liminalna norma počinje rušiti. Disciplinske bitve koje razdvajaju paradigmе troše se pod pritiskom određenih citatnih sila, iako te bitve zapravo nikad nisu ni bile savršeno osiguranje. Možda to trošenje najbolje možemo osjetiti u učinku koji su na izvedbene studije imali radovi Judith Butler. Međutim, čak je i u tom slučaju među mnogim proučavateljima kulturne izvedbe recepciju njezina rada u početku vodio netom spomenuti obrazac iščitavanja. Vidjeli smo da su Turner i Schechner izvedbene vrste teorijski obradili kao liminalne, to jest kao "medutna" vremena/prostore u kojima društvene norme razbijamo, preokrećemo i njima se poigravamo.

U vremenu i prostoru brojnih članaka i pregršti knjiga Butler stvara teoriju koja izvedbenost ne postavlja samo kao marginalnu, transgresivnu ili otpornačku, nego i kao dominantan i kazneni oblik moći koji ljudske subjekte istodobno i proizvodi i sputava. Ukratko, teorijski obraduje i transgresivnost i normativnost izvedbenih vrsta. Ako Turnerova središnjost počiva u teoriji izvedbene liminalnosti, Butleričina subverzivnost počiva u teoriji izvedbene normativnosti.

Za razliku od Marcusea i Lyotarda, čiji se koncepti izvedbe kritički hvataju ukoštač s konceptima izvedbe u izvedbenom menadžmentu i tehno-izvedbi, Butler se izravno bavi konceptom izvedbe koji su uobičili izvedbeni studiji i pritom citira i Turnera i Schechnera. U prvom odjeljku članka iz 1990. "Izvedbeni činovi i tvorba roda" piše da su "činovi kojima se rod tvori srođni izvedbenim činovima

* Objavljen u bloku posvećenom Judith Butler u časopisu *Frakcija* 12/13, lipanj 1999., str. 147-153, AKDU-CDU, Zagreb, 1999., u prijevodu Lade Čale-Feldman, iz kojeg su i preuzeti sljedeći navodi (prev.).

unutar kazališnog konteksta.³⁵² Dok Turner i Schechner kazališno djelovanje rabe u teorijskoj obradi liminalnih i potencijalno transgresivnih izvedbi, Butler kreće drugim putem, prema analizi prisilnih heteroseksualnih normi: "kao strategija preživljavanja u prisilnim sustavima, rod jest izvedba s jasnim kaznenim posljedicama. Razgovijetno utvrđivi rodovi dio su onoga što 'humanizira' pojedinka unutar njemu suvremene kulture: doista, redovito kažnjavamo one koji ne uspiju izvesti svoj rod kako valja."³⁵³ Ta kaznena izvedba nije izražajna. Ne povanjuje neku unutarnju srž, identitet ili bit, nego se rod profilira kroz izvedbe koje vlastitu tvorbenu ulogu zakrivaju. I sama se rodno upisana subjektivnost uspostavlja prisilnim izvođenjem društvenih normi. "S feminističkog stajališta, moglo bi se pokušati preosmisiliti rodno upisano tijelo kao nasljede naslojenih činova, a ne kao predodredenu ili isključivu strukturu, esenciju ili činjenicu, bila ona prirodna, kulturna ili lingvistička."³⁵⁴ Te se norme opetovanim izvedbama talože *kao* rodno upisana tijela (a ne u tim tijelima).

U nastojanju da dohrati vlastito izvedbeno iščitavanje roda, Butler se obraća antropološkom diskurzu i Turnerovo teoriji obreda, što nam je na ovome mjestu osobito zanimljivo. No pritom uvodi i obrat. Ponavlja važnost koju za feminizam ima kazališno utemeljena teorija društvenog djelovanja i pita:

U kojem je dakle smislu rod čin? Kako antropolog Victor Turner sugerira u svojim istraživanjima rituala društvene drame, društveno djelovanje iziskuje izvedbu koja se **ponavlja**. To je ponavljanje ujedno i ponovna izvedba i ponovno proživljavanje sklopa značenja koja je već društvo uspostavilo; to je svjetovan i ritualiziran oblik njihove legitimacije. Kada se ovo shvaćanje društvene izvedbe primjeni na rod, postaje jasno da iako postoje pojedinačna tijela koja izvode ta značenja tako što podliježu stilizaciji u određene rodne moduse, ta je "radnja" odmah istovremeno i javna radnja.³⁵⁵ ←

Zašto kažem da se Butler obraća Turneru i pritom uvodi obrat? Jer njezino iščitavanje istražuje pitanja roda kojima on priznaje važnost, ali se njima sustavno ne bavi. Međutim, obrat se ne javlja samo u Butleričinoj primjeni društvene drame na rod, nego i u njezinu iščitavanju Turnerova obreda. Njemu je obred svet, a ne svagdašnji ili svjetovan. Nadalje, Butler piše da Turnerovo istraživanje "suggerira /.../ da društveno djelovanje iziskuje izvedbu koja se **ponav-**

ja." To isticanje ponavljanja mnogo govori, jer iako svaki obred nužno uključuje ponavljanje, Turnerova se teorija na nj izričito ne usredotočuje. Štoviše, Butler obrednu izvedbu iščitava na način koji on možda ne bi prihvatio: kao prisilnu rutinu.³⁵⁶ Primijetimo da Turner suprotstavlja obred "tehnološkoj rutini". Umanjuje repetitivne vrijednosti obreda, a Butleruču upravo ta citatnost najviše zanima. No umjesto da jednostavno ponovi poznato iščitavanje prema kojemu je liminalni obred transgresivan, ona Turnerovu teoriju društvene drame aktivno čita (preupisuje) kao teoriju normativnosti. Butler ustraje na izvedbenoj citatnosti i time nam pokazuje kako njegovu teoriju obreda možemo poopćiti da bismo shvatili i transgresivnu i normativnu izvedbu.

Razmotrivši Turnera, Butler nešto dalje u tekstu navodi Schechnera i zgusnuto iznosi razlike između kazališnih i društvenih činova. Oprezno nagovješće da "rodnim izvedbama u nekazališnim kontekstima ravnaju izravnije kaznene i regulativne društvene konvencije" nego u kazališnim kontekstima.³⁵⁷ Schechnera spominje u odlomku koji sam po sebi možemo iščitati kao scenarij.

Butler → Doista, pogled na transvestita na pozornici može izazvati užitak i pljesak, a da istodobno pogled na istoga transvestita na sjedalu do nas u autobusu izazove strah, bijes, pa čak i nasilje. /.../ Na ulici ili u autobusu taj isti čin eventualno postaje opasan upravo stoga što nema kazališnih konvencija koje bi razgraničile puku umišljajnu prirodu toga čina, jer na ulici ili u autobusu nema pretpostavke da je taj čin odijeljen od zbilje. Uznemirujući učinak čina leži u tome što nema konvencija koje bi pripomogle da se on od zbilje odijeli. Naravno, postoji vrsta kazališta koja nastoji osporiti ili pak razoriti konvencije koje razgraničuju imaginarno od zbiljskoga (Richard Schechner to posve jasno pokazuje u knjizi **Između kazališta i antropologije***).³⁵⁸ ←

Butler spominje Schechnera i teorijski obraduje transgresivne vidove izvedbe, te piše da transvestit u lokalnom autobusu "izaziva, bar implicitno, samu distinkciju između privida i zbilje".³⁵⁹ S obzirom na spomenuto citiranje Turnera i Schechnera, liminalnu bih normu nanovo postavio ovako: liminalnost možemo teorijski obraditi u smislu vremena/prostora antistrukturne igre, ali i u smislu vremena/prostora strukturnog normiranja. Nadalje, konjunktiv "kao da

je" kojim Schechner i drugi teorijski obraduju liminalnost ne treba shvaćati u opreci s indikativom "jest", nego ga treba tjesno povezati s *imperativom* koji zapovijeda da "mora biti". Izvedi – ili snosi posljedice: liminalna norma je *zapovjedna* izvedba.

Butler političke uloge koje su na kocki u izvedbenom citiranju objašnjava u knjizi *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta** (1990). Ondje vidimo kako izvedbena moć djeluje kroz proces označavanja. "Subjekt ne određuju pravila kojima se proizvodi jer označavanje nije čin utemeljenja, nego regulirani proces ponavljanja koji se ujedno i zakriva i nameće svoja pravila upravo učincima supstancijaliziranja. Sve se označavanje u odredenom smislu zbiva u orbiti prisile na ponavljanje; 'djelatnost' stoga treba smjestiti u okvir mogućnosti variranja tog ponavljanja".³⁶⁰ Činovi se talože upravo kroz orbitu vlastitoga povijesnog ponavljanja, a razlažu se kroz varijacije ponavljanja koje, da tako kažemo, premašuju orbitu; no i same varijacije ipak uključuju ponavljanje, citat, uvježbavanje i parodiju. Stoga "nije zadača treba li ponavljati, nego kako ponavljati, ili štoviše: ponavljati i radikalnom proliferacijom roda izmjestiti upravo one rodne norme koje omogućavaju samo ponavljanje".³⁶¹ Butler poseže za transvestitskom izvedbom da bi teorijski obradila djelovanje kojim parodija ponavlja i izmeštava rodne norme. Budući da i normativno taloženje i transgresivno razlaganje obuhvaćaju izvedbe koje se ponavljaju, Butler upozorava da parodija u biti nije subverzivna. Transvestija može dodatno istaložiti rodne identitete ponavljanjem i učvršćivanjem sfere hegemonских označavanja, no u drugim trenucima ta ista označavanja destabilizira premašnim, preveličanim ponavljanjima koja pak izazivaju politička preoznačavanja.

Nakon objavljivanja *Nevolja s rodom* i oduševljenog prijama na koji je knjiga naišla, Butler je čitateljima ponudila i neke ispravke, koji pak za sobom povlače određenu preradu odnosa između izvedbe i izvedbenosti. I samu će teoriju izvedbe izloženu u *Nevoljama s rodom* ponovno iščitati i preoznačiti u članku "Kritički queer"** iz 1993. Butler se ondje vraća na pitanje rodne izvedbenosti i transvestitije pa sada ističe *diskurzivnost* performativa. "Izvedbeni su činovi oblici autoritativnoga govora: performativi su, primjerice, mahom

* *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. Usp. hrvatski prijevod Mijane Paić-Jurinić, Zagreb, Ženska infoteka, 2000. (prev.)

**"Critically Queer" (prev.)

izjavne rečenice koje iskazivanjem izvode neku radnju i obvezuju.³⁶² Znakovito je da se bavi učincima vlastita diskurza, točnije teorijom subverzivne rodne parodije koju je postavila u *Nevoljama s rodom*. Butler pita: "Ako je rod oponašateljski učinak, znači li to da je stvar izbora ili nebitna dosjetka? Ako nije, odakle to takvo iščitavanje *Nevolja s rodom*?"³⁶³ Nudi dva razloga za taj nesporazum, no pritom nagovješćuje da možda nisu i jedini. Prvo, kaže da je i sama navela "transvestiju kao mogući primjer izvedbenosti (pa su je neki shvatili kao *primjernu*, kao *najbolji* primjer izvedbenosti)."³⁶⁴ Drugo, "jačanjem queer pokreta /.../ javna se prisutnost kazališne djelatnosti umnogome našla u žarištu."³⁶⁵ Ponudio bih i treći, veoma srođan razlog pogrešnog tumačenja Butleričine teorije izvedbenosti. Budući da mnoštvo kritičkih teorija izvedbu obrazlaže u smislu transgresivnih i/ili otpornjačkih kulturnih praksi, mnogi su čitatelji prebrzo prešli preko Butleričina isticanja i normativne i kaznene dimenzije izvedbenosti, a rad su joj smjestili među uobičajenja, tj. "radikalna" iščitavanja izvedbe. Ukratko, možda ih je u iščitavanju vodila liminalna norma.

Ogled "Kritički queer" sadrži i svojevrstan raskid tjesnog saveza iznudu kazališne izvedbe i izvedbenosti koji je Butler skovala u *Nevoljama s rodom*. Ako je ondje nastojala s ponuću izvedbe teorijski obraditi izvedbenost, u ovom ogledu ističe i izvedbenost *contra* izvedbe. U razradi vlastitoga popravnog čitanja sada jasno razlučuje izvedbenost od izvedbe i to u odlomku koji je cijeli u kurzivu.

Butler →

Ni u kojem smislu ne smijemo zaključiti da je dio roda koji se izvodi samim time i "istina" roda; izvedba se kao omedeni "čin" razlikuje od izvedbenosti utoliko što se potonja sastoje od opetovanja normi koje prethode, sputavaju i premašuju izvodača pa je u tom smislu ne smijemo shvaćati kao tvorevinu izvodačeve "volje" ili "odabira"; nadalje, ono što se "izvodi" nastoji skriti - da ne kažemo zanijekati - ono što ostaje zasjenjeno, nesijesno, ne-izvedivo. Bilo bi pogrešno svesti izvedbenost na izvedbu.³⁶⁶ ←

Navedeni odlomak traži komentar. Butler očito ne govori o ritualiziranoj izvedbi koju iščitava kod Turnera i u kojoj izvedba redovito već podrazumijeva citatni proces. Umjesto toga definira izvedbu kao čin u dimenziji sada-i-ovdje, to jest kao prisutnost koju omeduje izvodačeva volja. To preoznačavanje "izvedbe" pak uključuje preoznačavanje "performativa": Butler na samom početku ogleda

navodi kako Eve Sedgwick iščitava J. L. Austina i time jasno daje do znanja da sada želi razlučiti utjelovljene izvedbe od diskurznih performativa i izvedbu prebaciti iz kazališnih u diskurzne kontekste.

Butleričina teorija kaznene izvedbenosti ključan je prinos našoj općoj teoriji. Njezin rad izvedbu teorijski obraduje i kao normativnu i kao transgresivnu, no usto razlučuje i diskurzivnu i utjelovljenu dimenziju izvedbenosti. Upravo smo vidjeli da štoviše upozorava kako se izvedbeno ne smije svesti na izvedbu. Međutim, u verziji ogleda "Kritički queer" koju je objavila u knjizi *Tijela koja znače: o diskurzivnim granicama "spola"** (1993) Butler upućuje i na njihovo moguće približavanje. "Naizgled možda /.../ postoji razlika između utjelovljivanja ili izvodjenja rodnih normi i izvedbene uporabe diskurza. Je li riječ o dva različita smisla 'izvedbenosti', ili se oni približavaju kao vidovi citatnosti u kojima se prisilna narav nekih društvenih imperativa podvrgava deregulaciji koja više obećava?"³⁶⁷ Butleričina uporaba pojma "izvedbe" ovdje zadržava smisao utjelovljenja, ali obnavlja i ponavljanje koje je prethodno iščitala u Tumerovoj teoriji društvene drame. To ustrajanje na ponavljanju možemo povezati sa Schechnerovim obnavljanjem ponašanja, s teorijom da se sve izvedbe uvježбавaju, re-citiraju i reaktualiziraju. Stoga oblikovanje roda, a općenitije i svakog subjekta, podrazumijeva normativan sklop obnovljenih ponašanja i diskurza, prozaičan, ali i kazneni režim *izvedbi* i *performativa*, nataloženi stratum činova i riječi koji su se svi redom već *n*-puta ponovili. Nagovještajem da su i diskurzivni performativi i utjelovljene izvedbe vidovi citatnosti, Butler upućuje na mogućnost opće teorije koja bi mogla obrazložiti njihovo približavanje. U takve se teorije uvrštava i ono što nazivam moći izvedbe.

Tu bih teoriju moći ponovno (ne i posljednji put) uvježbao lijepljenjem nekoliko filmskih isječaka iz naših dramaturških iščitavanja. Marcuseovo načelo izvedbe pruža smještajni kadar izvedbene moći. Izvedbu opsežno definira kao standardiziranje društva prema normama tehnno-ekonomskе učinkovitosti. Marcuseovo se socio-psiholoanalitičko iščitavanje usredotočuje na otudenje pojedinčeve žudnje, a vlastiti su ga modeli racionalne subjektivnosti i represivne moći naveli da izvedbenoj moći dodijeli ulogu u kojoj su joj učinci prilično monolitni i homogeni. Međutim, *Lytard studi alternativni*

* *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"* (prev.)

smještajni kadar izvedbene moći teorijom da su mjesto novovjekih velikih pripovijesti zauzele matrice *inputa/outputa*. Usto svraća pozornost na množinu suvremenih jezičnih igara i nudi srednje kadrove iz kojih vidimo na koje sve načine izvedbeno stjecanje legitimnosti ovisi o mnogostrukim i lokaliziranim zahtjevima da izvedemo – ili snosimo posljedice. Na ovome mjestu treba primijetiti da Lyotard izvedbenost izričito poravnava s Austinovim konceptom performativa i tvrdi da ta "dva značenja nisu udaljena. Austinov performativ ostvaruje optimalnu izvedbu."³⁶⁸ U posljednjem segmentu diskontinuirane montaže možemo Butleričine tekstove iščitati kao tekstove koji nude krupne planove moći izvedbe, a oni pak upogonjuju i Marcuseove krupne planove otudene izvedbe. Njezina podrobna analiza otkriva mikrorad diskurza i praksi u tvorbi roda, spolnosti i same subjektivnosti. Butler nas uvodi i u arhiv izvedbenosti tvrdnjom da su sve izvedbe, bile one govorne ili uprizorene, stvame samo zato što se odmotavaju s opće matrice citatnosti i na nju nanovo namotavaju.

To uvježbavanje teorije koje naizmjence preskače s jednog teorijskog postava na drugi navodi na zaključak da su diskurzivni performativi i utjelovljene izvedbe gradevni blokovi goleme ontopo-vjesne produkcije koju čemo uskoro istražiti kao *stratum izvedbe*. Performativi i izvedbe tvore osnovne taktičke jedinice (BTU*) formacije moći/znanja koja je stara pola stoljeća, a iz dana u dan je sve moćnija i znalačnija. Izvedbenost na prijelomu tisućljeća vodi bezbrojne procese u rasponu od zakučastosti klasnog, rasnog, etničkog, rodnog i spolnog poistovjećivanja do veleustoličenja tehnologija, organizacija i kultura. Izazov "izvedi – ili snosi posljedice" američki je proizvod, a danas se obnavlja kroz bezbrojne optjecaje diljem svijeta. Zato sam između ostalog ovo uvježbavanje teorije i uveo Heideggerovim iz-zazivačkim zovom i njegovim dobom slike svijeta: naime, izvedba poprima globalne razmjere, *i to brzo*. Našu sam teoriju preinscenirao kao pokretnu sliku da bih nagovijestio sljedeću pretpostavnu mogućnost: doba slike svijeta pretvara se u *svojevrsno doba globalne izvedbe*.

Temeljni je tonalitet te neutemeljene preobrazbe izazivanje: riječ je o afektivnoj dimenziji stratuma izvedbe, o nepostojanom elementu njezinoga "izvedi – ili snosi posljedice". Stoga doba globalne iz-

vedbe ne napućuju samo izvodači visokih i vrhunskih performansi, izvodači-zvijezde, izvodači koji iz-zazivaju i sebe i druge, nego i oni koji se ne mogu nositi s izazovima izvedbe, oni čije performance nisu na visini standarda i koji ne mogu odgovoriti na izazove umne, tjelesne, ekonomski, digitalne, stilske, pa i liminalne naravi. Izvedi – ili snosi posljedice. Nema izvedbe bez izazova, bez potraživanja i osporavanja, zahtjeva i optužbi, terenskih pokusa i provjera identiteta, te povremenih kritovremenih ispita hrabrosti.

Nijednu izvedbu ne zaobilazi ni nevolja koju donosi *calumnia*. Poziv stratuma izvedbe nije jednotonski nego višetonski; sastoji se od gomila izazova, natjecanja i odnosa sila koji pak daju različite izvedbe, različite smicalice performativa i izvedbi, riječi i tijela, a one se međusobno izazivaju, oponašaju i jedna drugu na prijevaru isključuju. Izazivač izaziva izazivača. Izazovi čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti ubrajaju se među najupornije pozive diljem stratuma izvedbe koji se profilira. Svaki je proizvod svoga čitačeg stroja, socio-tehničkog ustroja diskurza i praksi koji je ujedno i upravljač i piju različitih poopćavajućih i posvojnih kretanja, kao i raznih specifikacija, uprizorenja, primjena, raspada sistema i njegovih ponovnih dizanja. Paradigme izvedbenih studija, izvedbenog menadžmenta i tehno-izvedbe proizvode izvedbu i pridonose aktualiziranju normativnih i mutacijskih sila koje su prošarale stratum izvedbe. Njihova su nam istraživanja već uvodno iskartografirala stratum izvedbe. No da bismo tu formaciju dublje i podrobnije iščitali, da bismo o moći izvedbe mogli govoriti i konkretnije i apstraktnije u isti mah, moramo odslušati još jedno predavanje. Moramo uvesti još jednog Challengera, čija će nas teorija stratifikacije možda isprva ubiti u pojmu, no bude li sreće, izoštrit će sliku doba izvedbe.

6. POGLAVLJE

PROFESOR CHALLENGER I STRATUM IZVEDBE

U knjizi *Tisuću platoa** onaj isti profesor Challenger "zbog čijeg je stroja za bol vrištalna cijela Zemlja, kako je to opisao Arthur Conan Doyle, na trećem je platou pomiješao nekoliko priručnika iz geologije i biologije sukladno svojoj majmunolikoj čudi i održao predavanje. Objasnio je da je Zemlja – Deteritorijalizirana, Ledena, divovska Molekula – tijelo bez organa."³⁶⁹ No producenti tog prizora fiktivne teorije, Gilles Deleuze i Félix Guattari, zasad se ne bave artoovskim tijelom bez organa, nego prije svega pitanjem stratumâ koji se na njemu kristaliziraju i oblikuju. Challenger nastavlja: "Stratumi su Slojevi, Pojasevi. Bit im je da daju oblik materijama, da zatočuju jakosti ili zaglavljaju jedinosti u sustave rezonance i zališnosti, da na zemljini tijelu proizvode velike i male molekule i uređuju ih u molarme skupove.³⁷⁰ Profesor koji drži to predavanje znanosfikcijski je lik kojeg su Deleuze i Guattari preuzeli iz znanstvenofantastičnih pripovijedaka književnika po imenu Doyle: nakon što je stvorio, ubio i uskrisio detektiva Holmesa, u poodmakloj je životnoj dobi podario glas vedru znanstveniku po imenu "Challenger".³⁷¹ Deleuze i Guattari profesoru su dodijelili novu predavačku ulogu u vlastitome pisalačkom stroju, i to u nesvakidašnjoj namjeri: da bi proveli svojevrsnu "stratoanalizu", iščitavanje procesâ stratifikacije u stijenama, organima i subjektima. Njihovo iščitavanje ujedno pokazuje i destratifikaciju, stvaralački slom i eroziju sustava i oblika.

Uključujem se u taj lekcijski stroj da bih pokrenuo stratoanalizu izvedbe, pri čemu mi profesor Challenger nastupa kao *on-line* uredaj za metanavodenje. Treći dio *Tisuću platoa* nosi naslov "Godina 10.000 pr. K.: geologija moralâ (za koga Zemlja sebe smatra?)" Tekst

* Franc. izvornik: *Mille plateaux*, Editions de Minuit, Pariz, 1980. (prev.)

preplice i mnoge druge tekstove, uključujući i Nietzscheovu *Genealogiju moralu*, Doyleovu priповijetku *Kad je svijet vrštao*, kao i priručnik s područja geologije. Stratifikacija je *topos* lekcije, njezin prizorište i tema. "Challenger je naveo rečenicu na koju je, prema vlastitim riječima, naišao u priručniku iz geologije. Rekao je da je moramo naučiti napamet jer ćemo se tek poslije naći u prilici da je shvatimo: 'Površina stratifikacije zbijenja je ravnina konzistencije koja se proteže između dva sloja.' Slojevi su stratumi. /.../ Zapravo je i samo tijelo bez organa ravnina konzistencije, a zbij se, ili zadebljava, na razini stratuma."³⁷² Stratifikacija se razvija u dvostrukom procesu koji se sastoji od 1) taloženja ili naslojavanja tokova i podmolekularnih elemenata u molekulare oblike i 2) pregibanja ili slaganja tih oblika u molarne slogove i funkcije. Do te "dvostrukе artikulacije" dolazi u procesu teritorijalizacije ili prisvajanja koji stvara neki "oblik sadržaja", a on pak ulazi u proces kodiranja ili lineariziranja čiji je plod "oblik izraza". Primjerice, u oblikovanju geoloških stratuma slijeganjem pješčenjaka i škriljevca nastaje sloj taložine, oblik sadržaja; zatim se taj sloj stabilizira i ukrućuje pa tvori strukturu taložne stijene, oblik izraza. Stratumi su stoga redovito dvostruki, a oblici sadržaja i izraza tvore podstratum, odnosno metastratum dotičnog stratuma.

No profesora Challengera ne zanimaju samo stijene: štoviše, njegova je teorija stratifikacije opća teorija koja obuhvaća neorganisko, organsko i ljudsko carstvo. Da bi istaknuo općenitut, ali ipak razlučenu narav stratifikacije, Challenger tvrdi: "Bog je rak Hlap, ili dvostruka kliješta, *double bind*. Stratumi se u najmanju ruku javljaju u parovima, no svaki je stratum i na drugi način dvostruk (sam je po sebi višeslojan)."³⁷³ Ne samo da se stratumi sastoje od podstratuma i metastratuma, nego i cijeli, dvostruko artikulirani stratum može poslužiti kao podstratum ili metastratum u nekoj drugoj stratifikaciji. Tako u stratumu unutar stratuma postoje stratumi. Profesor nas navodi na zaključak da se Zemlja zgusnula u tri opća stratumska pojasa: geološki, biološki i antropomorfni, odnosno neorganiski, organski i ljudski. Ti pojasevi grade jedan na drugom, te se međusobno pregibaju i uklapaju, a svaki je od njih mnogostruk i podijeljen. Primjerice, geološki stratum sadrži kristalni i fizikalno-kemijski stratum, te geološki stratum u užem smislu, dok biološki stratum obuhvaća razine morfogeneze, stanične kemije i genetike. Antropomorfni je stratum najsloženiji jer nastaje dvostrukom arti-

kulacijom aloplastičnog sadržaja, praksi koje izazivaju "preinake u izvanjskome svijetu", i jezičnog izraza, diskurzâ koji barataju "simbolima koje je izvana moguće shvatiti, prenijeti i preinačiti."³⁷⁴

Naša se opća teorija izvedbe razvija na spomenutom trećem stratumu jer izvedbu prije svega treba smjestiti upravo tu. Vlastitu bismo stratoanalizu mogli nasloviti "2001. pos. K.: Geologija izvedbe (za koga IT sebe smatra?)", a ona buši i dube u smjeru koji je odredio profesor Challenger predloživši da "slijedimo Foucaulta i njegovu primjernu analizu".³⁷⁵ Prvo ćemo navesti *Foucaulta*, Deleuzeovu monografsku studiju o tom genealogu moći/znanja. I sam je *Foucault* stratoanaliza, dijagramske iskapanje odnosa sile i oblika znanja. Deleuze piše da su "stratumi povijesne formacijske, utvrđivosti ili iskustvenosti. Njih kao 'taložne naslage' tvore stvari i riječi, videnje i govorenje, vidljivo i izrecivo, zone vidnosti i polja čitkosti, sadržaji i izrazi."³⁷⁶ Takav je stratum stegovna formacija koju Foucault teorijski obrađuje u djelu *Nadzor i kazna*. Ondje Foucault analizira povijesnu formaciju zapadne Europe u 18. i 19. stoljeću i tvrdi da se oblikovala prema osohitu režimu iskaza i vidnosti, točnije, prema "zakonskom registru pravosuda i izvanzakonskom registru discipline".³⁷⁷ Kao režim moći koji je istisnuo formaciju torture koju nalazimo u vladarskim društvinama, disciplina se aktualizirala supostavljanjem dva oblika znanja: diskurzivnim iskazima kaznenog zakona i konkretnim mehanizmima nadzora koje oprimjeruje panoptički zatvor Jeremyja Bentham-a. "Zapravo", piše Foucault, "premoći kontinuitet zatvorskog sustava diljem zakona i njegovih presuda pruža svojevrsno zakonsko jamstvo stegovnim mehanizmima."³⁷⁸ U nastojanju da isčita doseg disciplinske moći i znanja, normirajuće mu učinke potkrepljuje u diskurzima i praksama koji uvelike premašuju zatvorske, a nalazimo ih u bolnicama, tvornicama i školama. Foucault u zaključku piše da njegov tekst "mora poslužiti kao povijesna pozadina raznim studijama moći nomiranja i formacije znanja u novovjekom društvu".³⁷⁹ I doista, njegovo je isčitavanje discipline do danas poslužilo kao pozadina mnogim proučavanjima moći i znanja.

Dok su neki teoretičari Foucaultovo isčitavanje discipline izravno primijenili na suvremeno društvo, drugi su ga pak odbacili kao neprihvjetno današnjim sloganima moći. Nemojmo naprečać prigrlići Foucaultov model discipline, no nemojmo ga ni odbaciti: povedimo se za Deleuzeom, koji ističe da je "Foucault također uvidio pro-

laznost tog modela". U "Postskriptumu društva kontrole"^{*} Deleuze piše da su "discipline zatim upale u križu, što je pogodovalo novim silama koje su se postupno uspostavile i ubrzale nakon II. svjetskog rata: više nismo bili stegovno društvo, prestali smo to biti."³⁸⁰ Deleuze tvrdi da sada živimo u drukčijem stratumu, koji (prema Burroughsu) naziva "društva kontrole". No sjetimo se vlastita iščitavanja Marcusea, Lyotarda i Butlerice, NEA-ine četvorke, NPR-a i VIA-skoga kompleksa, pa se u svjetlu tih i mnogih drugih citata udaljimo od Deleuzea i drukčije nazovimo stvari: živimo i umiremo na vršku goleme formacije koju nazivam *stratumom izvedbe*. Tu misao mogu preoblikovati i kao spekulativnu analogiju:

Izvedba će dvadesetom i dvadeset i prvom stoljeću biti ono što je osamnaestom i devetnaestom bila disciplina: ontopovijesna formacija moći i znanja.

Iako očito crpe i premeće druge oblike znanja i sile moći, stratum izvedbe u Sjedinjenim Državama zgušnuo neposredno nakon Drugog svjetskog rata, posljedice mu već duže vrijeme poprimaju globalne razmjere, a osobito je uzeo maha zahvaljujući jenjavajući hladnog rata, raspadu Sovjetskog Saveza i širenju globalnih tržišta kapitala postkolonijalnim svijetom. Možda najuvjerljiviji pokazatelj da je izvedba suvremena, ali i budućnosna formacija moći i znanja ne leži ni u usvajanju Zakona o vladinim performancama i rezultatima, ni u brojnim Računalskim centrima visokih performansi, a ni u uspostavi organizacije pod nazivom *Performance Studies international*. Naime, najznakovitiji dokaz stratura izvedbe mogla bi biti lakoča kojom iskaze i prakse shvaćamo kao *performative*, odnosno *izvedbe*.

Performativi i izvedbe građevni su blokovi stratura izvedbe. Riječ je o njegovim oblicima izraza, odnosno sadržaja, a kao takvi su iskazi i vidnosti koji tvore doba globalne izvedbe. "Doba" ne postoji dok nema iskaza koji ga izražavaju i vidnosti koje ga ispunjavaju", piše Deleuze u *Foucaultu*. "Riječ je o dva osnovna vida: svaki stratum ili povijesna formacija s jedne strane podrazumijeva raspodjelu vidljivog i iskazivog na samome sebi; s druge pak strane raspodjela varira od stratura do stratura jer vidnost mijenja modus, a iskazi mijenjaju režim."³⁸¹ Nama su režim i modus performativi i izvedbe:

* Franc. izvornik: "Post-scriptum sur les sociétés de contrôle", *L'autre journal* br. 1, svibanj 1990. (prev.)

s pomoću njih izričemo i vidimo. Kao raspodjele jezika i svjetla, oni su pomolni oblici kroz koje izričemo i vidimo stvari. Izvedbeni studiji, izvedbeni menadžment i tehnico-izvedba, ali i druge paradigmе istraživanja, združuju i zapečaćaju različite skupove praksi i diskurza, kao i različite kombinacije izvedbi i performativa. Polja subjekata i objekata tih paradigm protežu se diljem stratura, a pridonijela su i učvršćivanju njegovih građevnih blokova. No od tih je paradigm moćnija i općenitija činjenica da se performativi i izvedbe naveliko pretvaraju u ontopovijesne preduvjete da bilo što izrečemo ili vidimo. "Sve je izvedbeno", "sve je izvedba" – ta su sveobuhvatna poopćivanja duboko dojmljiva jer njihova ontološka pretjeranost ima povijesnu preciznost.

230/231

Možemo dodatno zaoštiti stvar: istina o svemu pomalja se kroz napukle i nejednolike spojeve koji povezuju performativne i izvedbe. Riječi i činovi ne združuju se u skladan prsten, nego se zabrtvjuju kroz neprestana nadmetanja i borbe. "Istinu ne definira ni slaganje ili zajednički oblik, ni suglasje dva različita oblika. Govorenje i videnje u rastavu su odnosu, baš kao i vidljivo i iskazivo: 'ono što vidimo nikad ne počiva u onome što kažemo' i obrnuto. /.../ Arhivsko, audiovizualno je rastavno."³⁸² Audiovizualni arhiv može se ukopati u ono što smo dosad nazivali citatnom mrežom. Iz te se mreže pomaljaju različiti slogovi riječi i stvari, diskurza i praksi u čijim se neprestanim bitkama stvaraju i subjekti i objekti. "Slika bitke znači upravo to da izomorfizam ne postoji. Ta dva raznorodna oblika obuhvaćaju uvjet i uvjetovano, svjetlo i vidnosti, jezik i iskaze."³⁸³ Dajmo riječ profesoru Challengeru pa po uzoru na raka hlapa dvostruko artikulirajmo nadolazak doba globalne izvedbe na mala vrata.

Izvedbe su teritorijalizacije tokova i neoblikovanih materija u osjetna tijela, a performativi su kodiranja tih tijela u iskazive subjekte i objekte.

Izvedba-performativ tvori jedinstven, napukao blok stratifikacije, pri čemu utjelovljene izvedbe u pravilu tvore podstratum ili određeni element, a diskurzni performativi funkcionišu kao metastratum ili odredbeni element. "Iskaz uživa prvenstvo zahvaljujući spontanosti svoga stanja (jezika), što mu daje odredbeni oblik. Dotle vidljivi element, zahvaljujući prijemčivosti vlastita stanja (svjetla), dolazi samo u obliku odredivoga."³⁸⁴ To razlučivanje spontanosti i prijemčivosti

presudno je za razumijevanje moći izvedbe, no ne smijemo zaključiti da odgovara aktivnoj i pasivnoj biti. Kao raznorodni oblici znanja, diskurzni performativi i utjelovljene izvedbe jedni druge prepostavljaju, a budući da se ti oblici ne uskladjuju i ne podudaraju, njihovu integraciju treba shvatiti na drugoj razini, a to je razina odnosa sila, tj. moći.

Stratum izvedbe proizvodi arhiv oblika znanja, no i njega obujmljuje novonastajući dijagram sile moći, sile koje se nisu raslojile u diskurze i prakse, nego se sastoje od afektivnih strategija, mikrologova raznih normativnosti i mutacija. Upravo normativni odnosi sila, snage reda i zakona, grade i brte raznorodne oblike performativa i izvedbi. Dote pak mutacijske sile, sile zastranjenja, prekoračenja i otpora, razbijaju te brte i troše oblike znanja. Ovdje se spontanost iskaza i prijemčivost vidnosti odnose na *moć utjecanja [the power to affect]*, odnosno na *moć primanja utjecaja [the power to be affected]*. "U svakoj formaciji postoji neki oblik prijemčivosti koji tvori vidljivi element, kao i neki oblik spontanosti koji tvori iskazivi element. Naravno, ta se dva oblika ne podudaraju s vidovima sile ili sa spomenute dvije vrste afekata, s prijemčivosti kojom moć može primiti utjecaj i spontanosti kojom moć može utjecati. No ta se dva oblika izvode iz spomenutih afekata i u njima nalaze vlastite 'unutarnje uvjete'.³⁸⁵ Dijagram sile funkcioniра kao apriorni element audiovizualnog arhiva oblika, čija burkanja dijagramu daju atmosfersko obilježje.

Kao i u slučaju osporenog odnosa između izvedbi i performativa, između normativnih i mutacijskih sila te između arhiva i dijagrama vladaju bure i zavade. Iako atmosferski element sile moći ostaje izvan stratum oblika znanja, on ipak pripada povijesti. Moć izvedbe virtualna je i nepostojana; no njezini se odnosi sile aktualiziraju i stabiliziraju samo uslojavanjem izvedbi i performativa, oblikovanjem utjelovljenih praksi i jezičnih diskurza. "Riječ je o parodoksalnoj naravi apriornog elementa, o mikrouzburkanosti. Naime, suodnosne sile neodvojivo se vezuju uz varijacije u medusobnim odnosima ili udaljenostima. Ukratko, sile su u stanju trajne evolucije: *na djelu je nadolazak sile koji podstavlja povijest*, ili je, bolje rečeno, prema ničevskom shvaćanju obujmljuje."³⁸⁶ Istine koje nalazimo u gestama i glasovima sa sobom nose razgovijetne tonalnosti afekta. Formalne kategorije istine u stegovnim institucijama uključuju "obrazovanje", "rehabilitiranje" i "lječenje", dok među afektivnim kategorijama na-

lazimo "dodjeljivanje", "razredbu", "sastavljanje"³⁸⁷. Možda je još pre-rano da bismo definirali formalne kategorije istine koje obilježavaju stratum izvedbe koji se upravo profilira. No iščitavanje tri paradigmne izvedbe i radne skupine za SRB navodi nas na zaključak da te kategorije već uključuju "ostvarivanje čimbenosti", "ostvarivanje učinkovitosti" i "ostvarivanje djelotvornosti". A što se tiče afektivnih kategorija izvedbene moći, moći utjecanja i primanja utjecaja, kakve atmosferske tonalnosti obujmljuju stratum izvedbe? Zar ne uključuju "izazivanje" i "prihvatanje izazova"?

Bitke izvedbi i performativa, te mikroburkanje njihovoga apriornog elementa i na mala i na velika vrata polučuju iz-zazivanje svijeta. Blokovi nječi i činova koje proizvode različite paradigmne naizgled su možda nepovezani pa kao da ih je razbacao niz snažnih oluja. No stvorili su taložni sloj stratifikacije čije naslage počivaju već desetljećima, ako ne i duže. Blokovi se povezuju, prekraju i spajaju u novoj ulozi kad se taj sloj pregibne, a mikroburkanja im počinu funkcionirati unutar matrice sile moći koja okružuje i prožima stratum izvedbe.

Istražimo taj stratum i na drugi način. Kao u slučaju paradigmizvedbe, komparativna će nam analiza pomoći da uspostavimo različite poglede na tu formaciju čiji su raznoliki slogovi moći krajnje supitni i složeni. Stoga nam sada lansiranje kreće ispočetka, a pokreće ga geološka lekcija o izvedbi.

— No prije nego što se upustimo u to iščitavanje, treba dati nekoliko uvodnih opaski. Trebalо bi biti bjelodano da izvedbi ne dodjeljujem ulogu "pozitivca", a disciplini "negativca". Odnos im ne smijemo, štoviše, ne možemo vrednovati na taj način jer su izvedba i disciplina same po sebi dva različita režima vrednovanja pa svaki ima svoja mjerila, norme i odstupanja. Nije istina ni da izvedbu dovodim u oprek u disciplinom; izvedba je zapravo djelomice izmjestila disciplinu, te je razbila, preobrazila i prepisala njezine diskurze i prakse u posve drukčije okružje sile, čiji su pak iskazi i vidnosti u stegovnim društвima 18. i 19. stoljeća bili nezamislivi. Napokon, izvedba disciplinu izmješta, ali je ne zauzima njezino mjesto. Stratum izvedbe je budućnosan i još nije dovršen, dok disciplina, makar je na zalazu, i dalje djeluje, osobito u društвima koja se industrijaliziraju, ali i u postindustrijskim društвima gdje dodatno napaja izvedbenost koja se profilira.

Izloživši te opaske, uzet će uzorak taložnog presjeka struma izvedbe koji se profilira. Učinit će to tako da će disciplinu i izvedbu razlučiti kroz sedam slojeva ili pojasa stratifikacije. Dakle, slijedi geologija izvedbe.

1. Subjekti i objekti. Stratum discipline nastoji konstruirati i učvrstiti krajne usredištene, jednodušne ljudske subjekte i krajne stabilna polja predmeta. Kao ontopovjesna formacija prosvjetiteljstva i njegovih novovjekih institucija, disciplina je napajala ono što Marcuse naziva individualnom racionalnošću. No njezina moć nije nagrizla već postojeću subjektivnu istinu i objektivnu stvarnost; disciplina tu istinu i stvarnost zapravo tvori. Riječ je o prikazivačkoj proizvodnji stvarnoga. Deleuze piše: "Moć 'proizvodi stvarnost', a zatim guši. Isto tako proizvodi istinu, a zatim ideologizira, apstrahira i prerušava."³⁸⁸ Disciplina potkrepljuje novovjeku legitimaciju znanja i društvenih spona velikim pripovijestima poput Razuma, Napretka, Oslobođanja i Revolucije, a te metapripovijesti aktualizira u svojim brojnim institucijama.

Za razliku od toga, stratum izvedbe konstruira i množi isredištene subjektivnosti i silno nepostojana polja objekata. Kao što subjektivnost i objektivnost discipline ne prethode njezinim sloganima moći, tako su i *izvedbeni subjekti i objekti prije izvedeni nego što sami izvode*. Kao što ističe Butler, u pozadini izvedbe nema činitelja; djelatnost je sama po sebi posljedica izvedbene citatnosti. Te su posljedice višestruke i raznolike. Iako Marcuse ističe ujednačavajuće učinke tehnološke racionalnosti načela izvedbe, izvedbenost je pridonijela i granjanju subjektnih položaja, stvaranju onoga što Donna Haraway naziva "razlomljenim identitetima"³⁸⁹ Diljem struma izvedbe brzo izranjavaju i zaranjavaju križani i spojni identiteti koji prolaze kroz razne subjektne položaje i brzo se prestrojavaju među bezbrojnim jezičnim igrama. Rad na više kolosjeka, prebiranje po programima i poremećaji pozornosti znamen su profiliranja fraktalnih ($n-1$)-dimenzionalnih subjektivnosti. Dapače, u SAD-u i pojedinci i društvo sve jasnije uvidaju društvenu konstruiranost identiteta i množinu subjektnih položaja pa će ideološke kritike "prirodnog identiteta" sve više gubiti učinkovitost. Lako je moguće da se teorije društvenog konstruktivizma već promeću u ideologiju kojoj je potrebna dekonstrukcija (kao i samoj koncepciji ideologije).

Na sličan se način u izvedbenim društvima otkriva iskonstruiranost i "najprirodnjih" predmeta. Zahvaljujući masovnim medijima i masovnu obrazovanju "znamo" da znanstveno znanje o česticama ispod razine atoma i udaljenim svemirskim tijelima tvore teorijska istraživanja i digitalni modeli. Tako i u prizemnijim okvirima "znamo" da povrće dolazi s "tržišta", bolje rečeno sa zabačenih dobara poljoprivredne industrije koja se oslanjaju na kapital, s polja organske poljoprivrede koja se oslanjaju na radnu snagu, ili jednostavno iz samoposluživanja. Bjelodano umjetnu narav prirode krajem devetnaestog su stoljeća prepoznali Oscar Wilde i drugi pisici dekadencije. U novije je vrijeme Jean Baudrillard analizirao moć simulakra krajem dvadesetog stoljeća, a pritom je analizu velikim dijelom usredotočio na Sjedinjene Države. Kritike uperene prema povijesnoj konstruiranosti objektivnog znanja u našoj su zemlji prodrele u javne rasprave o multikulturalnosti u radnoj sredini, u učionicama i u muzejima. Znači da znanje na stratumu izvedbe odlikuje simulacija, a ne prikazivanje, nepostojanost subjekata i objekata, te igranje i osporavanje različitih jezičnih igara – a te igre, da se razumijemo, mogu biti nasmrt ozbiljne.

2. Geopolitika. Iako je Foucault prvotnu formaciju discipline teorijski obradio u okviru zapadnoeuropskih nacija 18. stoljeća, njihove su kolonijalne institucije istodobno diljem svijeta presadivale mladice stegovnih iskaza i praksi. Disciplina je u raznim kolonijama poprimala razna obličja, borila se i miješala sa starosjedilačkim sloganima moći, a u tim je susretima katkad pribjegavala diskurzima i praksama torture. Kako bilo, europske su države izvozile stegovne mehanizme kroz institucije poput vlada, vojski, tvrtki, bolnica, crkava, škola i zatvora. Te su države kolonijama izdaleka upravljale s pomoću domaćih stegovnih organizacija, no spomenuti su susreti te organizacije neprimjetno mijenjali. Ukratko, disciplina je bila stratum europskoga kolonijalizma, njegova gospodarskog i političkog rasizma, kao i etnocentričnog altruizma. Znakovito je da su neke od tih stegovnih institucija – osobito sveučilišta i vojska – poslije imale ključnu ulogu u narodno-oslobodilačkim pokretima u Trećem svijetu.

Za razliku od toga, stratum izvedbe počeo se uobičavati u Sjedinjenim Državama polovicom 20. stoljeća, a njegovi su se iskazi i vidnosti do danas proširili diljem postkolonijalnog svijeta zahvaljujući zamiranju europskih imperijalnih sila, iznudenome hladnom ratu,

usponu i padu Trećeg svijeta i sve većoj prevlasti američke politike, ekonomske znanosti, vojne moći i kulturnih medija. Ta se premoć silno učvrstila zahvaljujući slomu Sovjetskog Saveza 1989., inozemnim recesijama polovicom devedesetih godina 20. stoljeća i pojačanom rastu američkoga gospodarstva u tom desetljeću. Izvedena mreža sada uključuje brojne saveze kojima u biti upravlja SAD, a jednako je znakovito da im upravljaju i mediji poput američkog i amerikolikog filma, glazbe, televizije, a odnedavna i internetskih usluga (npr. AOL i AOL-Japan)³⁹⁰. Međutim, ključno je istaknuti da izvedbu ne možemo svesti na moć koju ima i primjenjuje bilo koja pojedinačna nacionalna država, uključujući i Sjedinjene Države. Iako je stratum izvedbe u neku ruku bio "*made in the USA*" tijekom hladnoga rata, to je mjesto i vrijeme nadaleko premašio, a moć raspodjeljuje mrežno pa ga ne vodi samo vlada SAD-a i VIA-ski kompleks. Ta država i dotični kompleks samo se ubrajuju među najočitije releje izvedbene moći. Ostali releji uključuju nadnacionalne organizacije (npr. Ujedinjene Narode, Međunarodni monetarni fond, Svjetsku banku, Svjetsku trgovinsku organizaciju, NATO, Europsku Uniju), brojne regionalne trgovinske saveze (npr. NAFTA-u, OPEC), multinacionalne korporacije i NGO-e (nevladine organizacije poput organizacija za humanitarnu pomoć i zbrinjavanje izbjeglica).

Spustimo li se prema molekularnoj razini, Marcuseova i Butlerićina analiza pokazuju da se izvedbene posljedice javljaju i daleko ispod razine molačnih institucija poput nacionalnih država i mamutskih organizacija. Moć izvedbe djeluje kroz društvene stratifikacije poput rodnog, spolnog, etničkog, rasnoga, klasnog i vjerskog identiteta, gdje blokovi performativa i izvedbi u različitim jezičnim igramu tvore različite subjektne položaje. Ovdje pak dolazimo do dvosmisljene mogućnosti: dok su figure moći u slučaju discipline gotovo isključivo bili europski bijelci muškog spola, moglo bi se pokazati da su kod izvedbe figure moći mnogo raznolikije. Profiliranje postkolonijalnih nacija, sve veća važnost kulturnih razlika i za društvene skupine i za svjetska tržišta te nastupi žena i nebijelaca u ulogama astronauta, rukovodilaca, političara i medijskih zvijezda redom upućuju na zaključak da će stratum izvedbe u konačnici napućiti kulturno raznolike figure moći. Imamo li u vidu sve te razvojne trendove, možemo predvidjeti da će u dobu globalne izvedbe *integraciju raznolikosti zamijeniti razgranavanje integracije*.

3. Ekonomija. Stratum discipline neraskidivo je povezan s novovjekim kapitalizmom čije je uporište u robi. Iako su ga prošarała razdoblja duboke krize, akumulacija kapitala u razdobljima ekspanzije razmjemo je postojana, a vrijednost novca vezuje se uz zajedničku zlatnu valutu. Stegovni rad takoder ima razmjemo postojan oblik, a vještine i proizvodne tehnike prilično se sporo razvijaju. I radna se snaga kolektivno organizira, što pokazuje uspostava, učvršćivanje i militantan rast nacionalnih radničkih sindikata. Nadalje, i kapital i radna snaga koncentriraju se u zatvorenom prostoru tvornice, panoptičke institucije koja istodobno funkcioniра kao amblem, proizvod i proizvodač industrijske revolucije. Središta te industrializacije bile su zapadna Europa i Sjeverna Amerika, a iako su se sirovine uvozile iz kolonijalnih krajeva, tvornička je radna snaga bila domaća, a gotovi proizvodi namijenjeni i domaćoj potrošnji i prodaji u inozemstvu.

Za razliku od toga, stratum izvedbe ne možemo promišljati izvan postmodernoga kapitalizma čije su osnove informacijske. I ovdje treba istaknuti da izvedbenost izmještava oblike discipline: nacionalno usmjereni i industrijski utemeljen kapital i radna snaga nisu nestali, no globalne ih sile kapitala i radne snage preustrojavaju i preupisuju u digitalne infrastrukture. U profiliraju toga informacijskoga gospodarstva možemo uočiti tri faze.

Razdoblje od 1945. do 1972., razdoblje neviđenoga gospodarskog rasta koje katkad nazivaju "fordizmom", možemo iščitati kao početnu, prijelaznu fazu. Industrializacija i masovna proizvodnja prvo su skočile u SAD-u, a poslije i u europskim državama i Japanu, čija su se gospodarstva nakon rata obnovila uz moćnu američku potporu. Rast je bio postojan i snažan, a akumulacija kapitala uvelike je zadržala postojanost. Radnička je militantnost istodobno jenjala jer su sindikati i rukovodstva sklapali dugoročne kolektivne ugovore. Fordizam u okvirima organizacijske, tehnološke i kulturne izvedbe možemo definirati kao brzu industrijsku ekspanziju koju su provale društveno osvještenije prakse izvedbenog menadžmenta, pojava potrošačke kulture u punome cvatu i ulaganja u visokotehnološke sustave. Informatičke su tehnologije u SAD-u i drugdje u svijetu tek polako postajale dostupne nevojnim ustanovama.

No početkom sedamdesetih godina dogodio se niz kriza koje su dramatično pogodile kapitalistička gospodarstva, a te su krize pri-

donijele oblikovanju današnjih obrisa stratuma. Među najvažnije događaje ubrajamo OPEC-ov embargo na naftu iz 1973. i propast sporazuma iz Bretton Woodsa iz 1944. do koje je došlo 1971., a pridonijela je globalnom preustroju finansijskih tržišta, odvajaju američkog dolara od zlatne valute i profiliranju svjetskih tržišta kapitala. David Harvey piše da su "novi finansijski sustavi koji se uspostavljaju nakon 1972. promjenili ravnotežu sila koje djeluju u globalnom kapitalizmu omogućivši mnogo veću samostalnost bankarskih i finansijskih sustava vezanih uz korporacijske, državne i osobne financije."³⁹¹ U međuvremenu se profilirao postfordistički kapitalizam visokih performansi, koji je društveno nepostojan i dioničarski multinacionalan. Sjeverna Amerika i zapadna Evropa već se dva desetljeća deindustrializiraju i umrežavaju pa i na domaćem terenu i u inozemstvu uvode kompjuterizirane mreže, dok proizvodne procese i cijele tvornice izvoze u Latinsku Ameriku i pacifičku Aziju, čime pak ubrzavaju industrializaciju tih područja. Radna se snaga zbog te raspršenosti kapitala i proizvodnje sve više "dezorganizira". Kao što tvrde Scott Lash i John Urry, broj radnih mesta za manualne radnike na Zapadu je pao i apsolutno i relativno, što je popratilo slabljenje kolektivnog dogovaranja i klasno utemeljene političke akcije na nacionalnoj razini.³⁹² Geografski postojane radne snage diljem su svijeta pokleknule pred golemim valovima unutarnjih i izvanjskih migracija. U postindustrijskim je društвima radnička očekivanja višedesetljetno ili doživotno sigurnog zaposlenja zamijenilo vječno strahovanje od kresanja broja radnika ili njihova pretvaranja u honorarce, kao i nesigurnost trajnog zaposlenja na skraćeno ili fleksibilno radno vrijeme koje donosi niske ili nikakve doprinose za zdravstveno i mirovinsko osiguranje. Možda radnici u novopečenim industrijaliziranim zemljama, među kojima ima mnogo žena i djece, isprva objeručke prihvaćaju tvornička zaposlenja, no mnogi će nužno patiti u najsurovijim uvjetima: radnički su sindikati zabranjeni, nema zakona o zaštiti okoliša, radno je vrijeme dugo, radna sredina opasna, a provodi se i prisilni rad.

Od početka devedesetih godina 20. stoljeća oblikuje se i treća gospodarska faza. Raspadom Sovjetskog Saveza i padom komunističkih vlada u istočnoj Europi, kapitalizam svojata globalnu pobjedu. No ta je pobeda u najmanju ruku dvosmislena. U Rusiji i njezinim negdašnjim satelitima mukotrpno se uspostavljaju nova tržišna gospodarstva koja često ne mogu osigurati osnovne robe i usluge

koje je nekoć pružala država. Nekoć poletna gospodarstva u Aziji i na Pacifik doživjela su teške recesije, visoku stopu nezaposlenosti i odljev kapitala. Južnoamerička i afrička gospodarstva i dalje očekuju više nego što mogu ostvariti, a inozemni su im dugovi još veći. No profilirala se nova svjetska ekonomija koju predvode nevjerojatan rast američkoga gospodarstva, ročnje, američkoga informatičkoga gospodarstva, uspostava novih gospodarskih saveza poput NAFTA-e, Europske Unije i Svjetske trgovinske organizacije, kao i vrhovlji broj fuzioniranja poduzeća i strateških saveza uzduž i popriječ udaljenih granica, industrija i tržišta. Iskoristivši reformu i/ili opoziv mјera iz Bretton Woodsa te drugih gospodarskih mјera iz doba depresije, akumulacija kapitala postala je hiperfleksibilna i hiperpokretna; danas kapital ulazi na tržišta i napušta ih brzinom od koje staje dah. Deleuze današnju globalnu ekonomiju opisuje kao "kapitalizam višeg reda proizvodnje. Više ne kupuje sirovine i ne prodaje gotove proizvode: kupuje gotove proizvode ili sastavlja dijelove. Želi prodavati usluge i kupovati dionice. Više nije riječ o kapitalizmu usmјerenome prema proizvodnji, nego prema proizvodu, što znači prema njegovoj prodaji ili tržišnom plasiranju. Zbog toga u biti ima raspršno djelovanje, a tvornica je ustupila mjesto korporaciji."³⁹³ U institucijskom su smislu kulturno osviјštene prakse izvedbenog menadžmenta dozrijevale usporedo s uvođenjem informatičkih tehnologija u škole, poduzeća, javnu raspravu i privatne prostore. Usporedo s "humaniziranjem" usluga, kapital se potpuno priključuje na IT (informatičku tehnologiju) i tim se stjecajem dodatno "demokratizira". Agresivni mirovinski i investicijski programi dovode do masovna prodora na burzu, dok drugi eksperimentiraju korjenito novim finansijskim pomagalima poput internetskih i jednodnevnih burzovnih usluga. Sve više ljudi nabrjava spekulativnu petlju povratne sprege i s pomoću informatičkih tehnologija ulaže u informatičke tehnologije. Danas kapital iz milijuna stolnih računala, mobilnih telefona i dlanovnika može prokolati tržišta u roku od nekoliko sati, minuta ili čak sekunda. Društvo spektakla brzo se pretvara u društvo špekulacija.

4. Proizvodnja znanja. Neke smo razlike između modernog i postmodernog znanja već razmotrili. Sada možemo pomnije proučiti infrastrukturu njihove proizvodnje. U stegovnim se društвima znanje još oslanjalo na knjige. Drugim riječima, medij tiskane, abecedne knjige nije strukturirao samo prijenos stegovnog znanja, nego i nje-

gov nastanak, pohranu i prijam. Kao što su pokazala Derridaova, Ulmerova i Ronelličina gramatološka iščitavanja, knjigu i njezino abecedno pisanje treba iščitavati kao medij duboko ukorijenjene etnocentričnosti kojim upravljaju linearne, logocentrične tradicije zapadne misli.³⁹⁴ Na disciplinskom je stratumu sveučilište bilo ishodište za abecednu proizvodnju znanja, iako se ta proizvodnja ograničavala na više-manje elitni dio pučanstva.

Stratumu izvedbe svojstveni su brojni razvojni pomaci u proizvodnji znanja. Nakon Drugog svjetskog rata, pristup abecednom leksičkom stroju silno se proširio diljem svijeta. U SAD-u je *Vojnički zakon** otvorio sveučilišna vrata velikom broju Afroamerikanaca, Židova, te pripadnika radničke i srednje klase. Te su institucije ubrzano stjecale mješovito obilježje, a fakultetske je diplome dobivao dotad nevideni broj žena, i to ne samo u tradicionalnim disciplinama poput prosvjete i zdravstvene skrbi, nego i na područjima koja su nekoć isključivo pripadala muškarcima. Što se inozemstva tiče, zemlje Trećeg svijeta istaknule su cilj općeg opismenjivanja, pa makar ne bio u cijelosti ostvariv. Uspjeh je često znao biti nevjerojatan. Eric Hobsbawm primjećuje da su se, "bila masovna pismenost opća ili ne, zahtjevi za prijam u srednjoškolske, a pogotovo visokoškolske ustanove, množili nevjerojatnom brzinom. [...] [Do osamdesetih godina 20. stoljeća] u zemljama visokih obrazovnih ambicija studenti su tvorili više od 2,5% cjelokupnog stanovništva – muškaraca, žena i djece – a u osobitim je slučajevima ta brojka čak znala premašiti 30%."³⁹⁵

Usporedo sa spomenutim grananjem i rastom studentske populacije diljem svijeta preoblikovala se i studentska radna površina. Znanje se na prijelazu tisućljeća sve više proizvodi, pohranjuje, raspačava i prima s pomoću računala i telekomunikacijskih mreža. Knjige, lekcije, predavanja, nastavni planovi, istraživanja – cijeli se sveučilišni stroj seli *on-line*. Jednu je moguću posljedicu lako iščitati: ako ikad ostvarimo opću pismenost, bit će to s pomoću elektronskih sučelja. U gramatološkom obračunu s programima za obradu teksta, bazama podataka, kompjuterskim izdavaštvom i internetskom prodajom, knjiga se danas preupisala u te nove informatičke medije. Najavljuje li to smrt abecednoga leksičkog stroja, njegovih obreda,

* Engl. *G Bill*. Usvojen 1944., taj je zakon vojnicima koji su se u II. svjetskom ratu borili u sastavu američkih oružanih snaga osigurao obrazovne i druge povlastice (prev.)

izvedbi i predavaštva? Lyotard prognozira: "Čini nam se kako nije prijeko potrebno da medij bude predavanje koje profesor drži studentima dok oni šute, a pitanja ostaju za stanke među poglavljima, ili "vježbe" koje vodi asistent. Ako je znanja moguće prevesti u računalne jezike, a tradicionalne nastavnike zamijeniti bazama podataka, didaktiku možemo povjeriti strojevima koji tradicionalne banke memorije (knjižnice itd.) i računalne baze podataka povezuju s inteligentnim terminalima koji stoje na raspolaganju studenata."³⁹⁶

Možda se sučeljavamo sa smrću abecednog predavaštva, no novi leksički stroj visokih performansi djeluje kroz leksički procjep. Dok je nekoć proizvodnja formalnoga znanja čvrsto držala položaj u školama i na sveučilištima stegovnih društava, sada je te institucije nadaleko premašila. Obrazovanje na stratumu izvedbe više nije pothvat u koji se upuštamo kao dijete i dovršavamo ga kao mlada odrasla osoba: ubrzano se promeće u doživotnu aktivnost. Deleuze piše da "*stalna obuka* nastoji istisnuti školu, a neprestana kontrola ispite. A to je najsigurniji način predaje škole korporaciji."³⁹⁷ I korporacije školi. Dok sveučilišta šire programe trajnog usavršavanja, tvrtke visokih performansi nastoje se prometnuti u organizacije koje uče i u kojima se pojedinci i cijele organizacije neprestano preosmišljavaju reagirajući na promjene u vlastitoj okolini. Informatička je tehnologija i u tom znalačkom raspršivanju poslužila kao presudni katalizator. Plava knjiga *Inicijative za računalstvo i komunikacije visokih performansi* ističe "doživotno učenje" kao jedno od obilježja onoga što naziva "visokoperformativnim načinom života".

Stoga ne možemo reći da se obrazovni leksički stroj na stratumu izvedbe samo demokratizira i digitalizira: kao i sama izvedba, pojedincu se dodjeljuje do kraja osobnog i društvenog života. Pojam "lexički stroj" možemo iščitavati i kao stalno učenje i visokoperformativni način života. Izvedbenost pretvara život u program trajnog usavršavanja. Max Weber jednom je prilikom sveučilište opisao kao birokraciju koja ljude obučava za rad u drugim birokracijama; danas je sveučilišni leksički stroj raspršeni mehanizam čije se lekcije dijele kad god i gdje god dode do izvedbe – a to znači posvuda i u svakom trenutku.

5. Medijski arhiv. Diljem disciplinskog stratuma Europe u 18. i 19. stoljeću audiovizualno se arhiviranje izjava i praksi prije svega provodilo s pomoću abecedne knjige koja se pak sastojala od poglavlja, popisa i tablica, kao i grafičkih tehnika poput slikarstva, grafike, dijagrama, a poslije i fotografije – naravno, uz pripovijedanje, kazalište i druge izvedbene vrste koje uvježbavaju i obnavljaju ponašanje kroz medij ljudskog tijela. Foucaultova arheološka proučavanja klinike i zatvora usredotočuju se na način na koji diskurzi i vidnosti konstruiraju novovjeka tijela i normiraju subjekte u zatvorenom prostoru i serijskom vremenu. Stegovna obuka, citatno upisivanje novovjekih tijela i glasova, bio je dug i postupan proces koji se razvijao unutar razmjerno postojanih fizičkih arhitektura. Nadalje, prijelaz iz institucije u instituciju bio je reguliran i jasno obilježen jer su im arhivi bili međusobno veoma udaljeni i hermetički zatvoreni u vremenu i prostoru. Zato su se, u usporedbi s diskurzima i praksama izvedbenih društava, njihovi diskurzi i prakse sporo razvijali i kolali.³⁹⁸

Diljem stratuma izvedbe audiovizualno se arhiviranje sve češće provodi s pomoću multimedija mreža. Citatnu mu mrežu sve rijede programira knjiga, a sve češće računalna metatehnologija. Računalo je doslovno inkorporiralo široku lepezu informacijskih tehnologija uključujući i samu knjigu, kao i poštu, fotografiju, telefoniju, film, televiziju, pisači stroj, radio, video, kompaktni disk, fotokopirni stroj, faks i nevjerojatan niz umjetničkih medija i znanstvenih instrumenata. Rastrojilo se i samo poimanje arhiva. Friedrich Kittler tvrdi da su Foucaulta njegove metodološke tehnike rnavale da nekritički povlasti abecedno upisivanje, čime je arhiv u biti sveo na knjižnicu. "Arheologije sadašnjosti", piše Kittler, "moraju voditi računa i o pohranjivanju podataka, te prijenosu i računanju u tehničkim medijima."³⁹⁹

Umreženo računalo vrhunac je procesa koji traje još od izuma fotografije i fonografije: *korjenite preobrazbe citatne mreže diskurza i praksi*. Kittler je analizirao dva "sustava pisanja" diskurnih mreža: jedan je iz 1800. i podrazumijeva romantičko pjesništvo i priručnike iz krasopisa; drugi je iz 1900., a svojstveni su mu psihofizički pokuši, pisači strojevi i gramofoni. Treći sustav, koji bismo mogli nazvati *citat.net* 2000, obilježavaju informatologija, navođene rakete i digitalna računala. Ta se mreža uvodi već desetljećima, a u vlastite šifrirane digitalne kodove uklapa druge tehnologije i tehnike. Iskazi i vidnosti preupisuju se u te kodove pa kolaju i prevaleju velike

udaljenosti pri čemu postižu brzine koje svjetska povijest ne pamti. Elektronsko digitalno kodiranje diskurza i praksi na nove i podmukle načine omogućava njihovo snimanje, reprodukciju i montažu. Schechner izjavljuje: "Već je proših pedeset godina dostupno na filmu, vrpci i disku. Danas gotovo sve što činimo također i čuvamo na filmu, vrpci i disku. Imamo moćne tehnike poticanja, pohranjivanja, prijenosa i prisjećanja ponašanja. Živimo u vremenu u kojem tradicije u životu mogu umrijeti, nakon čega ih arhiviramo kao ponašanja i poslije obnavljamo."⁴⁰⁰

IT je već duboko utjecao na kolanje performativa i izvedbi, a pomaže nam i u obrazlaganju razlomljenih identiteta i simuliranih stvarnosti raštrkanih diljem stratuma izvedbe. Zadirući dublje od prometne revolucije komercijalnih zrakoplovnih letova i sustava državnih autocesta pedesetih godina, suvremenici IT i masovni mediji poput satelitske televizije i CD-a audiovizualne su arhive uveli u hiperpromet i doveli ih u prije stotinu godina nezamisliv doticaj s tijelima i glasovima uzduž i poprijeko raznih prostora i vremena: u roku od nekoliko sekunda riječi i geste putuju s kontinenta na kontinent i od naraštaja do naraštaja te obnavljaju ponašanja i diskurze i pritom ih preupisuju u višestrukim procesima uvježbavanja.

6. Žudnja. Disciplina je izazvala segmentiranje žudnje i stvorila libidni subjekt čija sudbina prolazi kroz niz lekcijskih strojeva: obiteljski, crkveni, školski, vojni, tvornički, državni... Ukratko, žudnja je napredovala kroz niz institucionaliziranih obreda prijelaza. Zatvoreni prostor i serijsko vrijeme discipline zarobili su proizvodnu silu žudnje i pretvorili je u sâm Napredak, dok su tokove i jakosti segmentirali u rodove, sljedbe, discipline, vojske, klase, rase i nacionalnosti. Njihovi su diskurzi i prakse postigli stratifikaciju discipliniranih umova i tijela, a ti su se umovi i tijela vrednovali prema složenom skupu normi koje se račvaju. Subjekt je bio muško ili žensko, kršćanin ili nevjernik, obrazovan ili neznačica, vojnik ili civil, buržuj ili proletar, uljuđen ili divlji. Pritom je subjekt imao odrediv položaj u široj perspektivi ili općenitijoj pripovijesti. No što je najvažnije, žudnja u stratifikaciji disciplinske subjektivnosti nije bila samo potisnuta: prvo se konstruirala kao nešto što je moguće potisnuti, zanijekati, otudititi. Kao što Foucault jasno daje do znanja u prvome dijelu *Povijesti seksualnosti*, a Deleuze i Guattari ponavljaju na mriogim mjestima, žudnja novovjekoga kapitalizma edipizirana je žudnja, žudnja koja je ostala bez pozitivnih, proizvod-

nih i poveznih obilježja, te se uobličila u manjak koji se u ekonomiji gubitka i nestasice neprestano vraća.

Za razliku od toga, izvedbenost rada umreženu žudnju, simuliraju kontrolu libidnih subjektivnosti čije se putanje miješaju, sudađaju i medusobno preobražavaju. "Zatvaranja su *ukalupljivanja*, čvrsti odljevi, dok su kontrole *uskladivanja*, poput tvorila koje se samo izobličuje i iz časa u čas neprestano mijenja, ili sita čija se mreža na svakom čvorištu preobražava."⁴⁰¹ Izvedbenu žudnju ne ukalupljuje niz razgovijetnih stegovnih mehanizama, nego je rastavna mreža suparničkih matrica neprestano uskladuje. Kao što su natuknule *Challengerova* ekipa i radna skupina, atmosfera je složena, opterećena silnim pritiscima izazova i protuizazova da izvedba bude čas učinkovita, čas djetotvorna, čas čimbena. Općenitije rečeno, iako stegovni mehanizmi i dan danas djeluju, njihovi su se institucionalni oblici i funkcije tako korjenito izmjestili da su im se tereni počeli preklapati, kodovi miješati, a pragovi trošiti. Slom šire obitelji, tavorenje njezina užeg nadomeska, medusobno poveziva nje školstva, privrede i vojske, dosluh sindikata, poslodavaca i vlade, multikulturalnost multinacionalnih korporacija i "praćenje" svega toga masovnim multimedijskim tehnologijama – spomenuti dogadjaji obilježavaju izvedbeno izmještavanje stegovnih mehanizama na Zapadu. No rastvorne posljedice izvedbe već osjećamo i diljem svijeta. Danas se audiovizualni arhivi različitih kultura, institucija i razdoblja ukapčaju jedan u drugi, što stvara mrežu prekombiniranja u kojoj jedan žudeći stroj iz-zaziva drugi pa treći i tako u beskraj.

Stratum izvedbe proizvodi fraktalne subjekte, nepostojane objekte i obrede socio-tehničkog žrtvodovoljavanja upravo zato što stratifikacija žudnje djeluje kroz mrežu preklopjenih rastera vrednovanja. Prebacivanje s jednog višeglavog čitačeg stroja na drugi pridonosi granjanju integracije: ne samo da su glasnogovornici moći sve češće kulturno raznoliki, nego je i postav moći danas raspršen, nomadski, virtualan. Normiranje se ne provodi kroz zasebne mehanizme koji jedan po jedan segmentiraju i polako ukalupljuju represivnu žudnju. Djeluje kroz uklopljene i pokretne matrice čiji nestalni obrasci uskladjuju "prekomjernu" žudnju tako da tokovi jakosti brzo putuju amo-tamo između različitih rastera i izazivaju žudnju da radi na više kolosijeka, da inovira i da štoviše samu sebe *nadmaši*; tjeraju je preko različitih pragova da bi i sami ispitali te granice. Žudnja je na stratumu izvedbe sve češće nedisciplinirana – *žudnja izvodi*.

7. *Mehanizmi moći*. Foucault tvrdi da stegovna moć funkcioniра neprekidno i decentralizirano putem zasebnih institucija koje se nakupljaju oko tijela podčinjenih, dok pak režim moći koji je disciplina izmjestila, a to je režim torture, funkcioniра isprekidano i širi se iz jednog jedinog središta, iz vladareva tijela. Za razliku i od stegovne i od vladarske moći, izvedbena moć djeluje kao višeritamska mreža. Isprekidano je neprekidna i neprekidno isprekidana pa neprestano puca i ponovno se uspostavlja, dok široko raspršeni zapovjedni i kontrolni centri katkad djeluju u savezu, a katkad u sukobu, te se mjestimice kolebaju između nemjerljiva kaosa i obrazaca uredene složenosti. U onome što William Bogard naziva "simulacijom nadzora" čak i otpor može postati normativan. "U najlukavijem se izdanju sustav otporu ne suprotstavlja nekim moračnim imperativom ili nasilnim potiskivanjem, nego užitkom samog otpora – odupiranja granicama, konačnostima, medama. Nema ni bola ni patnje, samo varka tvamosti u svemu što je konačno: hipnotička, integrirana zadovoljstva zaslona i koda. Nema ni granica ni briga. Nego budi granica, budi kraj."⁴⁰²

Dotičnu je mogućnost prije pola stoljeća opisao Marcuse. Sjetit ćemo se da je zapisaо kako prema načelu izvedbe aparat "obilježava čak i mnogostrukе oblike prosvjeda i pobune." Za razliku od normativnih obreda liminalnog prijelaza u disciplini, stratum izvedbe huška nas zamamnom ponudom liminalnih normi: idi do granice, pojgravaj se na rubu, budi drugi. Zatvoreni se prostor discipline preobražava u umreženi prostor, odnosno u mrežu razilaznih rasporedivanja, dok se njezino serijsko protjecanje vremena (škola, vojska, posao, bolnica) pretvara u višeritamsko vrijeme, u valovitu struju vremenskih interferencija (doživotno učenje). "Prije svega imamo posla sa svojevrsnom hiperpanoptikom – umjesto o arhitekturama kontrole, zidovima, katovima i promatračnicama, trebamo govoriti o kibernetičkim arhitekturama, digitalnim strukturama i okružjima; umjesto o prostorno-vremenskim uređenjima o virtualnim prostorno-vremenskim dimenzijama i kodnim konvencijama njihovoga zaslonskog prikazivanja; umjesto o vidnosti i vremenskim nizovima, o virtualnom svjetlu, programiranim slikama i kibernetičkim petljama."⁴⁰³ Riječ je o prostorno-vremenskoj razilaženja, odgode, diferenciji. Izvedbena moć mjestimice i časomice prožima svakoga i ni-koga: svakomu nameće mnogostrukе, pa čak i nespojive izazove, ali je ni kod koga i ni u kojoj skupini ne možemo lako

uočiti jer za razliku od discipline i torture, moć izvedbe proizvodi i fizička i digitalna tijela. Zahvaljujući usponu IT-a svakoga od nas progone elektronička tijela pohranjena u višestrukim bazama podataka. *Svakoga.*

Možda će neki prigovoriti da takva digitalna tijela imaju samo ljudi koji rade u tehnološki naprednim strukama, raspolažu elektroničkom poštrom, kreditnim karticama, bankovnim računima, telefonima itd., dok milijuni ljudi žive bez struje, a računala, kreditne kartice i korisničke račune kod AOL-a da i ne spominjemo. No taj se prigovor isključivo usredotočuje na subjekte izvedbenog znanja. Ako pak imamo u vidu višedesetljetna demografska istraživanja ekonomista, socijalnih radnika, zdravstvenih djelatnika i humanitara, kao i baze podataka koje danas održavaju finansijske agencije, trgovinski savezi, vlade, obrambene službe, nevladine organizacije, znanstvenoistraživački zavodi i sveučilišta, brzo ćemo doći do zaključka da su se čak i oni – ili *baš* oni – koji žive u bijedi i izolaciji već odavno pretvorili u objekte izvedbene moći i znanja. Ne morate biti raketni tehnolog da biste se našli na udaru nuklearne bojeve glave, kao što ne trebate biti programer da bi drugi digitalno vukli presudne životne poteze na vaš račun.

Na temelju novih uzoraka tih sedam geoloških pojaseva možemo reći da je stratum izvedbe matrica moći Novog svjetskog poretka, poretka koji upogonjuje nered, gdje tijela izvode i fizički i digitalno, gdje audiovizualni arhivi održavaju, a liminautički optjecaji moći preobražavaju nove i mnogostrukе činitelje. Najdojmljivije je obilježje izvedbene moći upravo to što zapravo potiče preobrazbu i novatorstvo, pa i prekoračenje i perverziju. Više nismo predmeti discipline nego izvodimo, radimo na više kolosijeka, tjeramo po svome. Potonja je odlika izvedbe osobito uznemirujuća jer otkriva libidnu infrastrukturu suvremene dominacije. Deleuze iščitava Foucaulta i piše da se strumi stapaju oko razmjerno rijetkih izvedbenih iskaza ili "parola". A parola struma izvedbe?

Izvedi - ili snosi posljedice

Koliko smo se u iščitavanju udaljili od *Forbesove* naslovnice koja nosi taj naslov? Sada tu naslovnicu možemo ponovno očitati kao blok struma izvedbe, fragment njegove podzemne formacije. Između naslova i smicanja glave zbiva se iz-zazivanje i iz-zazvanost, dvostruka artikulacija izraza i sadržaja, diskurzivnog performativa i

utjelovljene izvedbe. Nadalje, spomenuto se udvostručavanje dogada dvostruko, jednom u reklami, između riječi i slike, a drugi put *od strane* reklame, između časopisa i citatelja. Izazov "Izvedi - ili snosi posljedice" nije upućen samo direktoru na naslovniči nego potencijalno proziva svakoga tko taj broj *Forbesa* uzme u ruke. Dotična udvostručavanja zajedno stvaraju moćnu interpolaciju i izvodače izazivaju naglijie i neodoljivije od bilo koje vodljivskih kuke.

Kako bismo taj izazov mogli izazivački osporiti, točnije, kako bismo mogli izazivački osporiti samo izazivanje? Lekcijski nam stroj navodi i opetuje izazov "Izvedi - ili snosi posljedice", premješta ga kroz niz čitačih strojeva te ga povezuje s raznim prizorištima da bi mogao prijeći u nešto drugo. Od *Forbesove* davateljske naslovnice do zahtjeva čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti te sudbinskog *Herausforden*, izazov izvedbe zaziva budućnost koja se već gradi. Možda posve slučajno, taj je budući svijet prikazan na poledini istog broja *Forbesa*, gdje nalazimo još jedan geološki fragment, fragment koji stratum smješta u okvir podmukle perspektive, kao da ga s velike visine gleda letjelica koja nad njim plovi.

**III. DIO
HLAPIDBA**

Kontrolori leta ponovo razmatraju situaciju. Očito je nastupio velik kvar. Kontrolor dinamike leta javlja da je letjelica eksplodirala. Voditelj leta potvrđuje. Razmatramo obraćanje spasilačkim snagama da vidimo što u ovom trenutku možemo učiniti. Postupak za slučaj nužde je u tijeku. Potanje ćemo izvješćivati kako podaci budu stizali. Još jednom ponavljam da nam je kontrolor dinamike leta prenio podatak da je letjelica eksplodirala.

Kontrola misije, 28. siječnja 1986.

Slagalica broda čije
djeliće ispitnik treba
sastaviti u okviru.

7. POGLAVLJE

PROFESOR CHALLENGER I DEZINTEGRACIJSKI STROJ

Duge kovrčave brade i gromka glasa, profesor Challenger znao je publiku zapanjiti pretjeranim primjedbama i potezima. Na predavanju pred velikim mnoštvom koje se sjatilo u Doyleovoj pripovijetci "Kad je svijet vrnšao", profesor u uvodu u jedan od svojih najsmionijih eksperimenata izjavljuje da je /'cijelu stvar podrobno i jasno razložio u djelu o Zemlji koje je u pripremi, a mirne bih ga duše skromno mogao opisati kao jednu od prijelomnih knjiga svjetske povijesti. (Svi mu upadaju u riječ i viču: "Prijedi na činjenice!" "Što ćemo ovdje?" "Je li ovo neslana šala?")"⁴⁰⁴ Challenger je sjanjan, mada ekscentričan znanstvenik i nema veze sa sveučilištima, a u spomenutom eksperimentu nastoji stupiti u doticaj sa samom Zemljom, te tvrdi da je ona živo biće. Pripovjedaču priče, "samozvanom stručnjaku za arteško bušenje", objašnjava da se Zemlja oblikovala po uzoru na /morskoga ježa - obična ježinca". Profesor u glomaznim majmunskim rukama drži tog stvora i nastavlja: /'Priroda se ponavlja u mnogim oblicima bez obzira na veličinu. Ježinac je model, prototip za svijet.' Kao što morski jež hranu dobiva iz okolne vođe, tako i "zemlja pase na kružnoj putanji kroz svemirska polja, a kroz nju u pokretu neprestano teče eter i napaja je životnom snagom.'⁴⁰⁵

U želji da model ispita na terenu, profesor Challenger angažira stručnjaka za bušenje po imenu g. Peerless* Jones, te ga u sklopu javnog eksperimenta zadužuje za baratanje posebnom bušilicom. Prodorni Challenger teoriju kani dokazati tako što će Zemljine strutume prokopati do dubine od 13 kilometara. Već je prošao kroz "bjedožutu donju kredu, hastingske slojeve boje kave, svjetlige

* Eng. *peerless*: neusporediv, bez prema (prev.)

ashburnhamske slojeve i tamne karbonske gline, da bi naposljetku dospio do nepreglednih garavih pojaseva svjetlucavog ugljena prošaranog prstenima gline, koji su blistali na električnome svjetlu.⁴⁰⁶ Kao što je teorija predviđala, na dnu kopa doista ga je čekalo istinski zapanjujuće otkriće: naišao je na vlažno, ustreptalo meso čija se siva i hladetinasta površina na svjetlu ljeska. Profesor upravo u tu površinu namjerava zabosti stručnjakov pronicljivi šiljak – i to u Challengerovo ime. "Zemlji kanim dati do znanja da bar jedna osoba, George Edward Challenger, od nje traži pozornost – da je, dapače, zahtijeva pod svaku cijenu. Sigurno joj je to prvi takav glas."⁴⁰⁷ Prigodom tog smionog eksperimenta – iz-zazivanja svijeta, ni više ni manje – profesor je okupio niz pripadnika svoga staleža (uz pretpostavku da njemu itko može biti ravan). Našli su se ondje čelnici znanstvenih udruženja, zastupnici u Parlamentu i članovi kraljevske obitelji, kao i njegovi najnepokolebljiviji kuditelji, novinski izaslanici. Challenger ih je sve dovabio iz Londona i posjeo oko goleme jame koju je više-manje sam sebi iskopao. No pri početku eksperimenta na dubini od trinaest kilometara počne se zbivati nešto od čega doista staje pamet. Neusporedivo šiljak visi uklopljen u osobitu napravu i spreman je za porinuće – no "kao da je stari planet neobičnom telepatijom spoznao da mu netko prema nečuvenu drskost. Otkrivena je površina sličila usključalu kotlu. Golemi sivi mjejhuri nadimali su se i pucali uz štektav prasak. Zračni prostori i vakuole pod kožom usplahireno su se širili i skupljali. /.../ Proširo se tako težak vonj da ljudska pluća takoreći nisu mogla udisati zrak."⁴⁰⁸

U tom smradnom ozračju možemo sažeti opću teoriju izvedbe. Njezino prizorište donosi pleternu hijerarhiju koja se sastoji od najmanje tri razine. Počimo od najapstraktnije: izvedba je **ontopovijesna formacija moći i znanja**, dijagram sila moći koji se profilira, a obujmljuje stratum oblika znanja čija je kristalizacija počela polovicom dvadesetog stoljeća. Iako se pivotno oblikovalo u hladnoratovskoj Americi, taj se stratum izvedbe promeće u globalnu formaciju čije su posljedice multikulturne i multinacionalne, a prenose se multimedijijski. Preko toga neizmјernog stratuma protežu se **osporene paradigme istraživanja izvedbe**, paradigme koje široku lepezu "dogadaja", "aktivnosti" i "ponašanja" okupljaju i povezuju u specifična polja izvedbe. Od inicijacijskih obreda do konstruiranja rase i roda, od pokretne vrpcе do virtualne dvorane

za sastanke te od navodene rakete do elektroničkih noseva, paradigmatske su izvedbe pridonijele oblikovanju samog stratuma na kojem djeluju. Svaku paradigmu vodi vlastiti čitači stroj, vlastiti skup predmijevanja i infrastruktura putem kojeg 24 sata na dan i diljem svijeta nastoji arhivirati i zabrtviti pojedine zbirke diskurza i praksi. Na najopipljivoj razini **diskurzni performativi i utjelovljene izvedbe** oblici su znanja koji iz-zazivaju svijet sukladno različitim odnosima sila, te ga nagone na izvedbu u ime tehnološke djelotvornosti, organizacijske učinkovitosti, društvene čimbenosti i mnogih drugih izvedbenih mjerila vrijednosti. Na prijelazu u dvadeset i prvo stoljeće **paradigme** sve češće stupaju u doticaj, a citatne im mreže uspostavljaju hiperveze pa se njihovi performativi i izvedbe slamaju i prekombiniraju u sredini u kojoj vlada velika napetost i pritisak.

Ta atmosfera pod svaku cijenu traži našu pozornost, dapače, izaziva nas da je u okviru opće teorije nekako pojasmimo. Bilo da čitamo zvijezde, oblake, ili pjenušavu utrobu planeta Zemlje, uviđamo da mahom predviđaju doba globalne izvedbe, epohalni događaj koji u ovom trenutku ulazi u konačnicu i nazire konačne ciljeve. U preostalih nekoliko poglavљa nastavljamo dramaturško iščitavanje Challenga da bismo prešli na **destratifikaciju**, atmosfersku dezinTEGRACIJU stratuma izvedbe. Zadača nam je da obrazac izazivača-izvedbe pratimo do "ravnine konzistencije ili Tijela bez Organa, drugim riječima, do neoblikovanog, neorganiziranog, nestratificiranog ili destratificiranog tijela i svih njegovih tokova: do čestica ispod razine atoma i molekula, do čistih jakosti, predživotnih i predfizičkih slobodnih jednosti."⁴⁰⁹ Prokopavanjem niza stratuma i vonjem zemaljskih isparavanja, eksperiment profesora Challengera pruža nam priliku da obavimo remont vlastitoga lekcijskog stroja, makar ga pritom doveli u opasnost da popuca po šavovima.

Doba globalne izvedbe njeguje nove oblike normativnosti, nova tijela i prakse, nove glasove i diskurze. Tek smo zagrebuli površinu stratuma. Vidimo samo rešetkasti model njegova svijeta, no potanjeg prikaza površine uglavnom nema. Uzorci taložnog presjeka koje smo izvadili samo upućuju na algoritme koji mu oblikuju strukturu i povijest. Visokoperformativno programiranje stratuma neprestano se podvrgava ispitivanjima i revizijama, a brzina kojom nadiru buduća izdanja onespokojava. No ipak smo kod njega uspjeli uočiti neke obrasce taloženja i pregibanja, pa ako s pravom prepostavljamo kako su moći i znanje danas do te mjere pokretni da su nomad-

ski i do te mjere raznoliki da su ekscentrični, a umrežavaju se do te mjere da se ponašaju kao svi kurzori – nužno se moramo zapitati kako obrasci destratifikacije koji se profiliraju djeluju na procese izvedbenog otpora.

U nastojanju da otporu pridemo u smislu destratifikacije, prvo ćemo potonju proučiti u okviru strojnih procesa rekurzije i komunikacije, da bismo zatim pokušali odrediti strojni element svojstven stratumu izvedbe koji se profilira. U sljedećim ćemo se poglavljima u prolazu kroz sve tri razine opće teorije baviti strategijama izvedbenog otpora. Na razini performativa i izvedbi istražujemo kataharezu u uporabi jezika i katastrofične obnove ponašanja. Na razini socio-tehničkih sistema bavimo se višeparadigmatskom, politonalnom suradnjom. Naposljetku, na razini ontovijesnih formacija iščitanje se okreće "malim" povijestima i "malim" anakronizmima. Opetovano ćemo se pozivati na vlastiti lekcijski stroj.

Što je lekcijski stroj? *Koji od njih?*, mogli biste upitati. U našim se iščitanjima "lekcijski stroj" javlja u raznim oblicima – kao običan predavački stalak ili rekvizit za čitanje, kao sinegdoha za sveučilišni čitači stroj i njegova izmeštavanja u druge institucije, a općenitije i kao tumačenjski stroj koji obrađuje i diskurze i prakse. Lekcijski stroj odnedavna napose postavljamo kao metamodel vlastite opće teorije koji vrbuje i otpušta niz izvedbi. Pokušajmo ga sada još preciznije ugoditi. Vidjeli smo da Heidegger tehniku ne iščitava kao instrument ljudske aktivnosti, nego kao način raskrivanja, kao *poezis*. Deleuze i Guattari u vlastitu pronicljivu poimanju stroja nude drukčije očitanje i pišu da "stvar više nije u usporedivanju ljudi i strojeva da bismo vrednovali podudarnosti i produžetke, te moguće ili nemoguće međusobne zamjene, nego sada među njima nastojimo uspostaviti komunikaciju kako bismo pokazali da su ljudi *sastavni dio stroja*, ili da u spolu s nečim drugim tvore stroj. Ta druga stvar može biti orude, ili čak životinja, ili druga ljudska bića. Međutim, kad govorimo o strojevima, ne rabimo metafore: *ljudi tvore stroj* čim se ta narav opetovanjem priopći sklopu kojem pripadaju pod specifičnim uvjetima.⁴¹⁰ Nije riječ ni o metafori ni o produžetku ljudskog tijela ili protetičkom pomagalu, kao ni o ljudskoj aktivnosti: taj stroj u izvedbi nastupa kao *poopćena tehnologija*, kao *tehnopoieza* koja se ne vraća u *fizis*, u Prirodu, Boga, Čovjeka, Bitak. Takve se strojne izvedbe ne vraćaju. Sporadično se opetuju u obrascima stratifikacije i destratifikacije.

Opetovanje se odnosi na sposobnost strojnih sklopova da djeluju diljem različitih sustava i da pukim ponavljanjem u komunikaciju uvedu različite elemente i procese. Da parafraziramo profesore riječi, *razlika se ponavlja u mnogim oblicima bez obzira na veličinu*. Takva se ponavljanja ponavljaju u raznim mjerilima, te generiraju i degeneriraju obrasce unutar obrazaca, a citatne mreže dovode u čudne petlje ili pletere. Opetovna, strojna izvedba može i ne mora uključivati tehnologije u klasičnom smislu, a isto vrijedi i za ljudske činitelje. Strojevi se javljaju na svim stratumskim razinama; bolje rečeno, i same geološke, biološke i društvene strume možemo shvatiti kao očitovanje strojnih procesa. Manuel De Landa piše: "Stvarnost je u posve realnome smislu *jedinstvena materija-energija* koja prolazi kroz raznovrsne fazne pomake, pri čemu svaki novi sloj akumuliranih "stvari" jednostavno obogaćuje rezervoar nelinearne dinamike i nelinearnih procesa."⁴¹¹ Zimska je oluja stroj, baš kao i virus prehlade. Na antropomorfnoj razini, Deleuze i Guattari navode da je njihovu poimanju stroja najbliža ergonomija jer se ne bavi medusobnim prilagodbama ljudskih bića i strojeva, nego "opetovnom komunikacijom u okviru sustava koje tvore ljudi i strojevi. /.../. Čovjek-konj-luk tvori nomadski ratni stroj u stepskim uvjetima. Ljudi tvore radni stroj u birokratskim uvjetima velikih carstava."⁴¹² Na stratumu izvedbe, polje medudjelovanja čovjeka i računala ishodište je profiliranja novog i moćnog stroja, povratne i napredne sprege svjetske kulture, transnacionalne organizacije i globalne informatičke tehnologije. Guattari o dobu planetarne kompjuterizacije piše: "Danas se subjektivnost sveudilj podvrgava premoćnoj kontroli aparatâ moći i znanja pa tehničko, znanstveno i umjetničko novatorstvo nastupaju u službi najreakcionijih i najnazadnijih oblika društvenosti. Unatoč tome, možemo zamisliti i druge, procesne i jedinstvenosne modalitete subjektivne proizvodnje."⁴¹³ Potonju postavku možemo razraditi: doba globalne izvedbe dovodi do pojave nevjerojatnih procesa stratifikacije, kao i do premoćno jedinstvenih uzleta destratifikacije. Stoga rekurzivni uzorci strojnih izvedbi mogu biti normativni ili mutacijski.

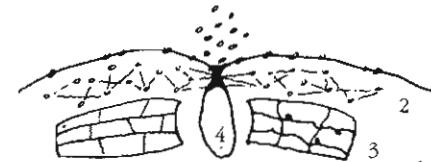
Promjenjivu geometriju Challengerovoga lekcijskog stroja proizvode rekurzivni obrasci stratifikacije i destratifikacije. Challenger kao metamodel poprima brojna obličja i polječe u mnogim *sens** ili smjerovima. Ponavlja se na različite načine u mnogostrukim

* Franc. *sens*: smisao/smjer/osjetilo (prev.)

oblicima, koji se pak slučajno određuju kroz razlikovne odnose sila. Krenuvši od lekcija koje je nastavnica iz svemirskoga broda *Challenger* uvježbavala, ali ih nikad nije izvela, naše iščitavanje proučava načine na koje se tehnološka, organizacijska i kulturna izvedba uklapaju jedna u drugu, te kako njihovi izazovi djelotvornosti, učinkovitosti i čimbenosti mogu nametati snažne pritiske onima koji moraju izvesti – ili snositi posljedice. Prebacivši se na Heideggerovo predavanje o tehničici, čitači stroj prati pitanje *Her-aus-forden* da bi spomenutim izazovima nanovo odredio smještaj unutar optjecaja moći izvedbe. I ti i mnogi drugi izazovi sami su po sebi izazovni, a sve ih zahvaća iz-zazivanje Zemlje, pro-iz-vodenje *fizisa* u doba slike svijeta. U spekulativnom smislu ulazimo u doba globalne izvedbe, u doba u kojem se cijeli svijet podvrgava iz-zazivanju na izvedbu. U nastojanju da istraži moć izvedbe naš stroj reproducira iščitavanja načela izvedbe, stjecanja legitimnosti kroz izvedbu i kaznene izvedbenosti. Manevriramo uzduž i poprijeko *Tisuću platoa* i pratimo stratoanalitičko predavanje profesora Challengera o stijenama, organizmima i društvima. Profesorovo dvostruko priklaščivanje služi kao heuristički model za teorijsku obradu stratuma izvedbe, ontovopijesne formacije čija uslojavaanja performativa i izvedbi malo-pomalo definiraju naš postindustrijski, postkolonijalni i postmoderni svijet.

Na ovome mjestu stroj zakašće i hvata zrak, zatim naglo ponovno polijeće, pritom zagrabi odlomke stratumâ i sve obraduje na naizgled nasumičan način. Ulomke visokoumne teorije iznenada skrnave sirove i zazorne slike iz podzemlja. Citati se citiraju nano-vo i pogrešno. Kao da se tempirala, "publika je prilično zle volje osudila niz nesporazuma, pogrešnih tumačenja pa i zlorabu u profesorovu izlaganju, unatoč autoritetima na koje se pozvao i nazivao ih 'priateljima'. Ni Dogoni... A ubrzo je sve krenulo iz zla u gore. Profesor se cinično pohvalio da drugima radi iza leda, no da pritom redovito izrodi kržjavce, priraslice i nesuvislosti, da ne kažemo glupe vulgarizacije. Osim toga, profesor nije bio ni geolog ni biolog, pa čak ni jezikoslovac, etriolog ili psihoanalitičar; pravu su mu struku još davno zaboravili.⁴¹⁴ Slušateljima je ta nemušta izvedba *a tergo* dozlogrdila pa je većina skočila i nahrupila u bijeg što dalje od katedre koja se opasno klimala. "U nastojanju da zadrži posljednje preostale slušatelje, Challenger je zamislio umnogome epistemološki dijalog pokojnika u stilu kazališta lutaka."⁴¹⁵

Ubacujemo *Foucaulta*: Deleuzeova režija donosi štur, ali precizan dijagram odnosa između svijeta i atmosfere, između stratumâ i nestratificiranog elementa. Crtež je mogao našarat i na seansi s Doyleom jer ga možemo očitati i kao dijagram bušačkog eksperimenta profesora Challengera, smionog pokušaja da stupi u vezu sa Zemljom prodrijevši duboko u njezine strume. Evo Deleuzeova dijagraama s natruhama iz Foucaultove velike fikcije.

1. Crta izvanjskoga
2. Strateška zona
3. Stratum
4. Pregib (zona subjektiviziranja)

Deleuze →

"Oduvijek sam pisao samo fikcije..." No fikcija nikad nije polučila toliko istine i stvarnosti. Kako bismo mogli ispravljati Foucaultovu veliku fikciju? Svijet tvore naslagane površine, arhivi ili stratumi. Stoga je svijet znanje. No strume presijeca središnji rascjep koji s jedne strane odvaja vizualne prizore, a s druge zvučne krivulje. /.../ Ronimo od struma do struma i od pojasa do pojasa; prelazimo površine, prizore i krivulje; niz rascjep kanimo doprijeti do unutrašnjosti svijeta. /.../ No istodobno se nastojimo vinuti iznad struma da bismo doprli do izvanjskoga, do nekoga atmosferskog elementa, "nestratificirane supstancije" /.../

Ta je neobična izvanjskost bitka, buran, olujni predio u kojem se komešaju singularne točke /.../ Svakom atmosferskom stanju u tom predjelu odgovara dijagram sile ili singulariteta koje zahvaćaju odnosi: neka strategija. Ako strumi pripadaju zemlji, tada su strategije zračne ili oceanske.⁴¹⁶ ↗

Destratifikacija počinje kad prodremo duboko u strum izvedbe da bismo pratili rascjepe, razdvojne spojeve između izvedbi i performativa, pojedinih paradigm i pojedinih struma. Proces desratifikacije razvija se zahvaljujući trošenju brvi između različitih pojaseva i slojeva, a širenje pukotina i tokova približava nas neuslojenoj atmosferi. Profesor Challenger opet citira udžbenik iz geologije: 'Površina stratifikacije zbijenja je ravnina konzistencije koja se proteže između dva sloja.' Slojevi su strumi. /.../ Zapravo je i

samo tijelo bez organa ravnina konzistencije koja se zbijaju ili zadebljavaju na razini stratumâ.⁴¹⁷ Ključan je nagovještaj – koji nalazimo i u gornjem dijagramu – da se na nekim mjestima *izvanjsko pregiba na unutra* pa se destratificirana atmosfera ne komeša samo na vanjskim rubovima stratuma, nego i u njima, u samoj njihovoj srži.

Prikažimo istu stvar iz drugog kuta: mutacijske sile ne vode okrušaj sa silama normativnosti samo na izvanjskome pragu subjektivnih, socio-tehničkih i ontopovijesnih stratuma, nego i duboko u njima, na njihovu unutarnjem pragu. Teoretičar sistema Niklas Luhmann tvrdi da pojedine sisteme zapravo ne definira granica koja ih odjeljuje od okoline, nego ponutreni, autoreferencijski opis te iste granice: "sistemi moraju stvoriti i primijeniti opis sebe samih; razliku između sistema i okoline moraju u najmanju ruku biti u stanju upotrijebiti u vlastitu okviru, za orijentaciju i kao načelo za proizvodnju informacija. Stoga je autoreferencijska zatvorenost moguća samo u nekoj okolini, samo u ekološkim uvjetima. Okolina je nužan korelat autoreferencijskih operacija jer baš te operacije ne mogu djelovati pod pretpostavkom solipsizma. /.../ Na mjesto (nadalje klasičnog) razlučivanja 'zatvorenih' i 'otvorenih' sistema stupa pitanje kako autoreferencijska zatvorenost može stvoriti otvorenost."⁴¹⁸

Kroz procese autoreferencijalnosti prag između unutra i vani ponovno se javlja unutar sistema pa mu pruža osjećaj postojanosti i potpunosti u odnosu na drugost izvanjske okoline. Da bi bio ono što jest, sistem mora biti drugo. No budući da autoreferencijalnost ugraduje drugost duboko u sistem, u njemu pritom stvara džep: saru proces autoreferencijalnosti koji sistemu daje suvislost istodobno ga čini sistemski nepostojanim, nepotpunim i dezorientiranim. Kada se izvanjsko izvrne na unutra, može nutrinu izvrnuti na van. Kad govorio o autoreferencijskim jezičnim sistemima, Douglas Hofstadter pripominje kako najviše "zapanjuje što svaki takav sistem sam sebi jamu kopa; sistem propada zbog vlastita bogatstva. Sistem zapravo propada jer je dovoljno moćan da bi imao autoreferencijske sudove. /.../ Kad sistem postigne tu sposobnost autoreferencije, u njemu je nastala rupa skrojena po mjeri sistema; rupa vodi računa o svojstvima sistema i rabi ih protiv sistema."⁴¹⁹ Stratum izvedbe koji se profilira osut je takvim autoreferencijskim i destabilizacijskim rupama koje djeluju kao dezintegracijski strojevi što troše britve između diskurza i praksi, buše uzduž i poprijeko raznih paradigma, a rjede traširaju i mutirane prijelaze na druge ontopovijesne stratume. Kroz te

i druge čudno skrojene džepove destratificiraju se stratumi, norme doživljavaju odstupanja, hijerarhije se prepliću, a opće se teorije uglavnom razglavljuju.⁴²⁰

Uzduž i poprijeko stratuma izvedbe, opetovana se komunikacija diljem raznih sistema javlja "unutar" sličnih destabilizacijskih rupa. No s druge pak strane te džepne rupe prethode svakom sistemu i stratumu. U neuslojenoj se atmosferi otvaraju kao žarišta samo-proizvodnih oluja, kao kaotični stjecaji sila i neuslojenih tvari gdje sistemi prvo opće ili se odnose sami sa sobom, a strukture se razvijaju i opadaju iteracijom. Silovite oluje, zločudni virusi, zabludjeli žudnje – kroz permutacije rupičaste drugosti začimaju se i uništavaju cijeli svjetovi. Obrasci ponavljanja i razlikovanja proizvode čudne privlačitelje za samoorganiziranje struktura. U teoriji kaosa samoorganiziranje sistema u kaotičnim sredinama često se naziva autopoiezom ili autoprodukcijom. Guattari ga naziva "kaos-mozom", kaotičnom preobrazbom, preobražajnim kaosom, a ime nagovješćuje da je *auto-* autopoiez i autoprodukcije od samog početka propala stvar. U djelu *Kaosmoza: etičko-estetička paradigm** Guattari povlači razliku između strojeva i struktura tako što razlučuje njihove mehanizme autopoieze, odnosno povratne sprege. Razlika je stvar vječnog života i odredene žudnje za smrću. "To autopoietičko uporište odvaja i razlikuje stroj od strukture i daje mu vrijednost. Struktura podrazumijeva petlje povratne sprege i uvodi pojam sabiranja kojim sama ovladava. Bavi se unosima i rezultatima kojima je svrha da struktura funkcioniра prema načelu vječnog vraćanja. Proganja je žudnja za vječnošću. Stroj pak oblikuje žudnja za ukidanjem. Njegovu pojavu prati slom, katastrofa – prijetnja smrti. Ima dometak: dimenziju drugosti koju razvija iz različitih oblika."⁴²¹ Strukture definira normiranje mutiranih sila, izračun unosa i rezultara, to jest navodenjske naprave izvedbenog optimiranja, dok se strojevi kreću lutalačkom putanjom, vijugaju kroz niz čudnih petlji i posuvračaju sile. Riječ je o opetovnom prijelazu koji ne jamči povratak.

Možemo reći da strukturne izvedbe teže integraciji, dok strojne teže dezintegraciji, no moramo dodati da također teže jedne prema drugim. Stratifikacija i destratifikacija nisu u opreci jer i jednu i drugu progoni drugost. Strukturni sustavi mogu pokušati ovladati raz-

likom, no autoreferencijska ih uključenost otvara prema katastrofi. Isto tako, iako su strojevi u suglasju s radikalnom drugosti, također se izlažu opasnosti taloženja, pregibanja i uslojavanja u strukture. Primjerice, naša se opća teorija koleba između sabirnih struktura koje izvedbu poopćavaju i integriraju, te dezintegracijskih strojeva koji je razbijaju u čestice i raspršuju. Tko ili što je Challenger? Koji Challenger? Challenger imenuje lutajuću izvedbu, putovanje amo-tamo između stratuma i atmosfere, zemlje i neba, geologije i meteorološkog vremena.

Atmosfera pod svaku cijenu traži našu pozornost. No kako bismo mogli izoštiti uvid u nju? Dok nam oči i uši vode vidni i diskurzivni oblici stratuma izvedbe, njegove izvedbe i performativi, raspršenu dimenziju sila moramo osjetiti na druge načine: "na djelu je nadolazak sila koji podstavlja povijest, ili je, bolje rečeno, prema ničevskom shvaćanju obujmljuje."⁴²² Nietzsche se rugao povjesničarima svog vremena što život nastaje svesti na znanje, te je umjesto toga nagovijestio da život sam po sebi prožima dimenzija koja je oblicima znanja strana. "Svaku živu stvar treba okružiti atmosfera, tajnovita kružna maglica: ako joj taj veo strgnemo, ako religiju, umjetnost ili genij osudimo da kruži poput zvijezde bez atmosfere, ne treba se čuditi što brzo venu, ukrute se i ostanu jalovi."⁴²³

Za razliku od izvjesnosti oblika znanja, spomenuti tajnoviti maglični krug tvore "nagoni i moćan privid". Istine mu se razlikuju od istina povijesnih oblika koje okružuje. Nepravodobne su, javljaju se kad ne treba i mogu se doimati luckastima. Filozof o vlastitoj sudbini piše:

Nietzsche → Ne želim biti svetac, radije još kakav lakrdijaš... Možda ja i jesam lakrdijaš... I unatoč tomu, ili pače *ne* unatoč tomu – jer ne bijaše dosad ničeg lažljivijeg od svetaca – govori iz mene istina. – No moja je istina *strašna*: jer dosad *laž* nazivahu istinom. – *Prevrednovanje svih vrijednosti*: to je moja formula za čin najvišega sebeosviđenja čovječanstva, koji je u meni postao meso i genij. Moja sudba hoće da ja moram biti prvi *valjani* čovjek, da sam svidan toga da sam u suprotnosti spram lažljivosti tisućljeća. Tek sam ja *otkrio* istinu tako što sam najprije laž kao laž osjetio – *nanjušio*... Moj genij je u mojim nosnicama...⁴²⁴ ←

Nama prevrednovanje vrijednosti počinje premještanjem osjetila s pojedinačnih paradigmi (i vrijednosti čimbernosti, učinkovitosti

i djelotvornosti) na općenitiji stratum izvedbe (presudno žrtvodovoljavljivanje mnogostrukih vrijednosti), a odatle s oblika znanja na sile moći – sa stratuma na atmosferu. No to ne iziskuje samo premještanje osjetila, nego i premještanje *s jednog osjetila na drugo*. Hegel smatra da su vid i sluš teorijska osjetila jer osiguravaju kritičku udaljenost između subjekta i objekta, a ona je nužna za oblikovanje objektivnog znanja. Njihova se prevlast u filozofiji, znanosti i umjetnosti zapadnoga kruga proteže od Platona *eidosa* i *logosa* preko Descartesove ideje i logike do Lacanova imaginarnog i simboličkog poretku. Nietzsche diže nos unutar te tradicije i protiv nje, a katkad čak i protiv samoga sebe. U razmatranju političkog ravnodušja svoje prve knjige, *Rodenja tragedije*, komentira da "vonja sablažnjivo hegelovski, samo je u nekim formulama zahvaća Schopenhauerov strivinski miomiris."⁴²⁵

Zahvaljujući sloganima sila moći i afektivnih strategija, atmosferu tokova i neuslojenih supstancija manje vidimo i čujemo, a više mirišemo, otkrivamo njuhom i pratimo dišnim putevima. Miris je kemijsko osjetilo ili osjetilo bliskosti kao i okus. Podrazumijeva dezintegraciju oblika, miješanje subjekata i objekata. Znakovito je da Marcuse tvrdi kako je neposrednost koju povezujemo s mirisom nespajiva s načelom izvedbe. Načelo izvedbe teonjski obraduje u smislu "viška-potiskivanja", koji definira kao "ograničenja koja iziskuje društvena dominacija. Razlikuju se od (osnovnog) potiskivanja: 'preinacavanja' nagona koja su potrebna radi održanja ljudske vrste u civilizaciji."⁴²⁶ U nastojanju da tu razliku pojasni Marcuse se ravna po njuhu i okreće "nestalnostima 'osjetila bliskosti' (njuha i okusa) [koja] pružaju dobar primjer međuodnosa osnovnog potiskivanja i "viška-potiskivanja"⁴²⁷. Marcuse u vezi s potonjim citira Freudovu zamjedbu da su koprofilni elementi ljudskog nagona, to jest ljudska *ljubav prema izmetu*, a posebice prema njegovu vonju, postali nespajivi s estetskim idejama. Freud piše da ta nespajivost "vjerojatno [potječe] od vremena kad je čovjek razvio uspravno držanje i organ njuha udaljio od tla."⁴²⁸

Ukratko, osnovno potiskivanje organa njuha u tjesnoj je vezi s *homo erectusom*, s određenim postajanjem čovjekom. Da tako kažemo, kad smo se uspravili, izgubili smo njuh. Osnovno je potiskivanje definirao gubitak njušnih užitaka/gnušanja; njihova sublimacija do koje ne dolazi samo u okviru estetske, nego i u okviru moralne ideacije. Prešavši na višak-potiskivanje, Marcuse nastav-

lja: "Međutim, to nije i jedini vid podčinjavanja osjetila bliskosti u civilizaciji: ona podliježu strogim tabuima vezanim uz presnažne tjelesne užitke. /.../ Njuh i okus takoreći daju nesublimirani užitak kao takav (i gnušanje bez zadrške). Neposredno povezuju (i razdvajaju) pojedince bez poopćenih i konvencionalno prihvaćenih oblika svijesti, morala, estetike. Takva je neposrednost nespojiva s djelotvornošću organizirane *dominacije*.⁴²⁹ U slučaju mirisa, osnovno potiskivanje i višak-potiskivanje nadograduju jedno drugo: do osnovnog potiskivanja dolazi na presjeku geologije i biologije (na odnosu organizma prema zemlji), dok se višak-potiskivanje zbiva na presjeku biologije i društvene psihologije (na odnosu organizma prema određenom društvu). Tako bi radikalna desublimacija kroz nos podrazumijevala puteve koji presijecaju antropomorfno, organsko i anorgansko.

Proučavanje načina na koje različita društva obučavaju i obuzdavaju nos već je počelo. U djelu *Smradno i miomirisno*^{*}, Alain Corbin analizira discipliniranje njuha u Francuskoj u 18. i 19. stoljeću, dok se Classen, Howes i Synnott u *Aromi* upuštaju u širi pregled njuha i prate ga diljem različitih kultura i povijesnih razdoblja. Naše je pak žarište ponešto drukčije jer se ne bavimo samo različitim strukturiranjem područja njuha u različitim civilizacijama, nego i načinima na koje nos upućuje na element koji u takve stratume unosi nered, a taj je element kemijski ili čak alkemijski. Točnije, zanima nas atmosfera ili dijagram sile koji podstavlja stratum izvedbe. Dok se na toj formaciji oblici diskurza i praksi konstruiraju i održavaju, u atmosferi sile performativi i izvedbe se rastaču, dezintegriraju i prelaze u elementarno stanje. Stoga nas ne zanima samo poredak, nego i vonj riječi i stvari.

Četvrta se razina naše opće teorije nalazi u smradnoj sredini, no riječ "razina" na ovome je mjestu neprikladna jer ta atmosfera prožima i remeti druge tri razine, a to su performativi-izvedbe, paradigme izvedbe i stratum izvedbe. Kako bismo onda mogli nazvati taj *nastrani* element opće teorije? Nazovimo ga – **Hlapidba** [*Performance*]: citatna maglica svih i svake izvedbe. **Hlapidba**: neprestana (dez)inkarnacija-(promašeno) imenovanje izvedbe. **Hlapidba**: prolazak kroz liminautiku izvedbenih studija, izved-

* Franc. izvornik: *Le Miasme et la Jonquille*, Aubier, 1982. Usp. engl. prijevod naslova: *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination* (prev.)

benog menadžmenta i tehnico-izvedbe. **Hlapidba**: (dez)integracija stratuma izvedbe; **Hlapidba**: postajanje mutacijskim normativnim sila, postajanje normativnim mutiranih sila. **Hlapidba**: vonj stvari i riječi, znoj tijela, miris diskurza. **Hlapidba**: smicalica opće teorije.

Naše iščitavanje hlapidbe nije velika teorija, nego je srodnije malim reorijskim fikcijama i cilja na nutarnjeizvanjsku izvedbenost, na posuvraćenost stratuma izvedbe, na ono što izlijeće iz orbitâ njegovih diskurza i praksi, na centrifugalnu silu njegovih paradigm istraživanja i na silu težu ontopovjesne formacije. Hlapidba donosi miris izvanjskosti i kroz unutrašnjost stratuma pronosi vonjeve koje šire neki srasli ostaci, a u ovom su to slučaju mirisni ostaci lutajuće postave raznih izazivača.

U posljednjoj Doyleovoj znanstvenofantastičnoj pripovijetci, profesor Challenger dolazi u doticaj s hlapidbenim elementom. Tekst nosi naslov "Dezintegracijski stroj", a u njemu profesor posjećuje neobična izumitelja po imenu Theodor Nemor. Došao je proučiti prototip Theodorova najnovijeg izuma, Nemorova Dezintegratora. Izumitelj profesoru objašnjava kako električni polovi njegova stroja izazivaju vibracijske struje, koje pak mogu dezintegrirati oblike u molekularu maglicu, te ih prema potrebi ponovno integrirati. Zatim Challengeru objašnjava kako će se dezintegracijski stroj izdašno isplatići kad punom parom krene u proizvodnju.

Doyle → "Pretpostavimo da je jedan pol u jednom malom plovilu, a drugi u drugom; bojni će se brod medu njima jednostavno raspršiti na molekule. Isto vrijedi i za vojnu postrojbu."

"A isključivo ste pravo na tu tajnu prodali jednoj jedinoj europskoj sili?"

"Upravo tako. Kad mi isplate novac, dobit će moć kakvu nijedna država nikad nije imala. Još uopće ne uvidate kakve sve mogućnosti pruža u sposobnim rukama – u rukama koje bez straha barataju orudem što ga drže. Neizmjerno su."⁴³⁰ ←

Doyle je Challengerove znanstvenofantastične tekstove pisao u kasnijim godinama i na njima istraživao i promicao vlastito bavljenje astronomijom, spiritizmom i znanstvenoistraživačkom politikom. "Dezintegracijski stroj" svrća pozornost na mnoge suvremene struje, i to ne samo one koje prolaze kroz Nemorov izum, nego i na struje vojno-industrijsko-akademskoga kompleksa Europe poslije Prvoga svjetskog rata. (Na drugoj obali Atlantskog oceana američka

je vlada netom počela ocjenjivati izvedbu svojih novaka. Vojnim testom umnih sposobnosti.) Upravo je u tom ozračju Doyle tesaо Challengerove pripovijetke. Cijela znanstvenofantastična serija funkcioniра veoma različito od autorove proslavljenije detektivske serije jer njihovi protagonisti zastupaju suprotne stilove istraživanja. Dok Sherlocka Holmsa vode nepristrana logika, kritička analiza i svisli istražiteljski postupci, istraživanjima profesora Challengera svojstvena su osjetilna uzbuđenja, stvaračko novatorstvo i raskošno eksperimentiranje.

Međutim, "Dezintegracijski stroj" sučeljava dva luda znanstvenika. Profesor Challenger veoma je nepovjerljiv prema Theodorovu izumu i grubo preispituje logiku i analogiku na kojoj se osniva. Izumitelj zauzvrat predlaže pokus i izaziva Challengera da osobno sudjeluje u demonstraciji rada prototipa, a stroj pocinčana postolja, ulaštenoga bakrenog poklopca i upravljačke ručice s utorima neobično podsjeća na električnu stolicu. 'Nemorov Dezintegrator', reče čudnovati čovjek i mahne rukom prema stroju. 'Ovom je modelu suđena slava jer će promijeniti ravnotežu sila između država. Tko ga posjeduje, vlada svijetom. Pa, profesore Challenger, oprostit ćete mi na izrazu, no u ovome ste se slučaju prema meni ponijeli pomalo neljubazno i osorno. Biste li se usudili sjesti na stolicu i dopustiti mi da sposobnosti nove sile dokažem na vašem vlastitom tijelu?'"⁴³¹ Sljedi kratka stanka, a zatim Challenger sjeda na stolicu. Ručica škljocene -

8. POGLAVLJE

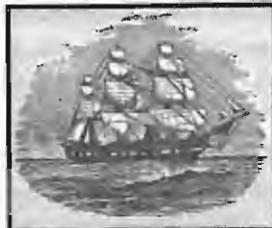
KATAKRŠTENJE HMS CHALLENGERA

U prosincu 1872. brod *Challenger* Kraljevske ratne momarice i ekipa istraživača krenuli su ne put oko svijeta. Zadaća im je bila da iskartografiraju dno oceana i dopru do najvećih dubina sprežući znanstvena istraživanja, vojnu moć i veoma osebujne pustolovine. *Challenger* je sljedeće tri i pol godine brodio oceanima, prikupljao uzorke i razvrstavao na stotine vrsta podvodnih biljaka i životinja. Usput je pridonio pokretanju novovjekih znanstvenih istraživanja velikih razmjera. "Da bismo shvatili važnost tog trenutka – naravno, zapravo nije riječ o jednome jedinome trenutku, nego o dogadaju koji služi kao ikona za proces koji se u to doba događao – treba mu shvatiti kontekst, a to je trijumfalizam znanosti potkraj viktorijanskog razdoblja. U tom kontekstu *Challengerovu* ekspediciju od 1872. do 1876. pod vodstvom Sir Charlesa Wyvillea Thomsona doživljavamo kao prvi svjetski izlet u veliku znanost. Ekspedicija je bila onodobni program *Apollo*, projekt ljudskoga genoma i Svemirski teleskop *Hubble*".⁴³²

HMS *Challenger* privorno je bio korveta, mali ratni brod, no istraživači sa Sveučilišta u Edinburghu i iz Kraljevskoga prirodoznanstvenog društva nagovorili su Britansku ratnu momaricu da plovilo pretvoriti u ploveći laboratorij za podmorska istraživanja. Erik Linklater opisuje brod i narav putovanja: "*Challenger* je bio trojarbolni drveni brod križnih jedara; istisnina mu je iznosila 2300 tona, a dužina šezdesetak metara. Službeno su ga opisivali kao pamu korvetu i motor mu je imao više od 1200 konjских snaga, no u biti je ostao jedrenjak; naime, krenuo je u istraživanje morskih dubina pa nije mogao ploviti od jedne do druge postaje za opskrbu ugljenom, nego se pri plovidbi oslanjao na vjetar i jedra, a parni je motor čuvao za ribolov potegačom, sidrišne radove i slučajeve nužde na koje je trebalo

računati, iako ih nisu mogli predvidjeti. Od 17 topova ostavili su mu samo dva, a u prostoru koji su zauzimali topovi i streljivo sagradili su laboratorije i radionice, spremišta za potegače i primjerke koje će prikupljati. Brod se zapravo prometuo u mnogostanični, pomorski i plovidbeni odsjek Kraljevskoga prirodoznanstvenog društva. /.../⁴³³ Zapravo se pretvorio u pomorski lekcijski stroj.

HMS *Challenger* i dan danas kotira kao jedan od najslavnijih znanstvenoistraživačkih objekata. *Challengerovo* putovanje bilo je prvi novovjekovni projekt Velike znanosti, a usto je – zajedno s istraživanjima koja je pokrenulo – pridonijelo uspostavi oceanografske znanosti. Velik dio brodskih istraživanja ostao je zabilježen u golemome čitačem aparat: ilustriranome izvješću u pedeset svezaka koje je objavio jedan od najslavnijih znanstvenika u ekipi, putujući istraživač po imenu John Murray. Linklater smatra da na izvedbenom planu ne može poslužiti kao uzor većini studenata našeg vremena. "Za dobrobit današnjih studenata možda bi trebalo dodati kako njegove studentske navike ne treba smatrati uzorom studentskog ponašanja, osim ako suvremenog studenta koji o njemu čita ne krasi osobiti, nagonski genij što se usredotočuje na problem u kojem se stječe nekoliko povezanih problema, te je naslijedio tjelesnu čvrstinu, iznimno samopouzdanje i nesvakidašnju sposobnost da navede vodu na svoj mlin pa iz znanosti i iz vlastita lukavstva izvuče veliku dobit. /.../ Na Sveučilištu u Edinburghu ni najmanje nije poštivao napornu ispitnu stegu, nije pokazivao ni najmanju želju da srekne počasti koje donose diplome, nego bi se posvetio bilo kojem predmetu koji bi u njemu pobudio zanimanje." Zahvaljujući trudu i uspjehu koji je postigao objavljinjem *Izvješća o znanstvenim nalazima istraživačkog putovanja HMS Challengera*, ime "John Murray" ostalo je u tjesnoj vezi s imenom "Challenger."⁴³⁴

Kroz niz rekurzivnih peripetija, HMS *Challenger* nastupa kao nominalni izvor naše *challengerske* hlapidbe. Ime mu se premješta s jednog prizorišta na drugo i lavira između raznih izvedbi. HMS *Challenger* proslavila je i ambiciozna misija i prinosi znanosti pa je NASA trećoj operativnoj orbitalnoj letjelici nedvojbeno zato nadjenula njeovo ime. (Ironijom sudbine, eksplozija *Challenger*a iz 1986. urodila je jednom od najvećih podvodnih operacija spašavanja u povijesti, a u potrazi za *Challengerom* i posadom tragali su mornarički brodovi, malene podmornice pa i škampolovci. Operacija spašavanja prije svega se usredotočila na kabinu za posadu i desnu potisnu raketu pa velik dio tog *Challenger-a* dan-danas leži na dnu Atlantskog oceana. Ostatak su zakopali u golemu jamu.) Što se pak profesora *Challenger-a* tiče, i on ime duguje HMS *Challengeru*. Doyle je studirao na Sveučilištu u Edinburghu od 1876. do 1881., neposredno nakon slavnog putovanja tog broda. Edinburgh je imao ključnu ulogu u osmišljavanju ekspedicije pa je njezin uspjeh onđe izazvao osobito slavlje. Štoviše, Doyle je kao student medicine studirao kod nekoliko *Challengerovih* znanstvenika. Na osnovi tog naukovanja i ugleda broda, svog je prpošnog profesora nazvao "Challengerom". Vidjeli smo da profesor *Challenger* u krajnje smionu eksperimentu pokušava iz-zazvati Zemlju, a ta istraživanja nude tangencijalnu vezu s preispitivanjem tehnike kod profesora Heideggera. Čvršću vezu (ako čvrstoča u hlapidbi išta znači) možemo uspostaviti s Deleuzeovim i Guattarijevim *Challengerom*: njihov je shizoanalitički profesor provodnik lika koji je Doyle stvorio prije sedamdesetak godina.⁴³⁵

Pratimo kako se združuju riječi i stvari, kako se spajaju i uzglobljuju blokovi izvedbi-performativa: primjerice, kako su se "Challenger" i niz izazivača povezali u različitim trenucima i na različitim mjestima. Na taj način pratimo načine na koje riječi i stvari pucaju i slamaju se. Naš lekcijski stroj nastupa kao katkad bezobzirna uputbena naprava koja obrađuje različite oblike referencije. A budući da je i njemu ime "Challenger", pritom je i autoreferencijski stroj kroz koji se izbušio niz puteva drugosti i razlike. *Challengerova* putanja od znanstvene fantastike preko hermeneutike i stratoanalize do svemira kao lutajuća plovidba upućuje na posljedice koje po izvedbu ima hlapidba, na posljedice sila po ontopovijesne oblike. Možda te posljedice možemo samo naznačiti ili nagovijestiti jer hlapidba izmiče predočavanju i prikazivanju. Hlapidba je dimenzija razlikovnih sila

koja podstavlja i remeti povijest i bitak pa je ne možemo izravno pokazati ili kazivati u uvriježenim oblicima znanja. No možemo je neizravno naslutiti kroz pritisak koji nameće dotičnim stratifikacijama i učinak koji proizvodi. Hlapidba je atmosferska i zaudara, nekako čudno vonja. No ta atmosfera nipošto nije homogena: zgušnjava se i raspršuje u različitim trenucima i na različitim mjestima. Hlapidba se čas zbijja, čas rasijava, pa je krajnje heterogena, heterogena do te mjere da se medu njezinim učincima može pojavit i homogenost. Lako bismo mogli ustvrditi da već tko zna koji put zapravo pokazujem i kazujem samo Challengera, Challengera, Challengera. *Da* – no tko ili što je Challenger? Challenger je taj jedinstveno mnoštveni put, ta crta nedoglednica kroz atmosferu čudna vonja. (Drugi su putevi svakako mogući – i štoviše dobrodošli.)

Pokušajmo bolje sagledati destratifikacijski potencijal hlapidbe. Iako bismo u tom okviru mogli proučiti bezbroj posljedica, usredotočit ćemo se na izvedbeni otpor, a priom ćemo se usmjeriti na tri razine koje pridonose tvorbi opće teorije: na stratum izvedbe, paradigmę izvedbe i diskurzivne performativne – utjelovljene izvedbe. U ovom poglavlju krećemo od potonjih, i to tako da ćemo potanje razraditi pitanja referencijalnosti i autoreferencijalnosti.

U prošla dva desetljeća referencijalnost i autoreferencijalnost privukle su silnu pozornost zahvaljujući obnovljenome zanimanju za Austinovu teoriju izvedbenih govornih činova. Austinova revolucija u lingvistici, kako ju je sam opisao, stušila je poimanje da jezik jednostavno "ustanovljuje" stvarnost, ili o njoj izvješće. Performativi nisu obavijesna izvješća, nego radnje, događaji, činjenja. Danas performativnim iskazima pridajemo ključnu ulogu u konstruiranju stvarnosti, a to konstruiranje je socio-tehnički *naredbeno*. U nastojanju da istaknu spomenutu naredbodavnost jezika, Deleuze i Guattari upotrebljavaju pojam parole [*mot d'ordre*], koju definiraju na primjeru škole. "Kada nastavnica učenike poučava nekom gramatičkom ili računskom pravilu, ne obavješćuje ih, kao što ne obavješćuje ni samu sebe kad učenika ispituje. Ne poučava, nego 'poznačava', nareduje, zapovijeda. /.../ Obvezni obrazovni stroj ne prenosi informacije, nego djitetu nameće semiotičke koordinate koje sadrže sve dvojne temelje gramatike (muški-ženski rod, množinu-jedinu, imenicu-glagoł, subjekt iskaza – subjekt iskazivanja itd.) Osnovna jedinica jezika – iskaz – zapravo je parola."⁴³⁶

Parole su performativi, ali kad ih shvaćamo mehanički, u smislu procesa rekurzivne komunikacije. Austin kao uzor performativa postavlja upravni govor (točnije, prvo lice jednine, pri čemu mu je jedan od primjera "Ovome brodu dajem ime *Queen Elizabeth*"), no iz analize izričito isključuje treće lice i neupravni govor. Deleuzeova i Guattarijeva teorija parola pak podriva taj poredak i daje prednost neupravnom govoru, trećem licu pa i rekla-kazala. "Vjerujemo da se pripovijest ne sastoji u priopćavanju onoga što ste vidjeli, nego u prenošenju onoga što ste čuli, što vam je netko drugi rekao. Rekla-kazala. /.../ Jeziku nije dovoljno što iz prve ruke prelazi u drugu, od onoga koji je video do onoga koji nije video, nego od drugoga nužno prelazi trećemu, a vidjeli nisu ni jedan ni drugi. U tom je smislu jezik prenošenje riječi kao parole /.../"⁴³⁷ Parole koje "ti" prenosiš "meni" redovito su se već uvriježile i operovano ulaze u optjecaj, a na svojih mlin navode i on i ona i oni i ono.

Pritom taj prijelaz s iskaza na poopćeno rekla-kazala performativa ne dovodi u nazočnost pojedinačnih subjekata, nego u hlapidbenu silu citatnog umrežavanja, u neprestano arhiviranje, preobrazbu i prijenos iskaza i praksi. Austin je tu dimenziju natuknuo kad je oblik konstativa i performativa razlučio od lokucijskih i ilokucijskih sila. U XII. predavanju u djelu *Kako činiti riječima** iznosi postavku da se "u totalnome govornom činu doktrina razlike između performativa i konstativa prema doktrini lokucijskih i ilokucijskih činova odnosi kao posebna teorija prema općoj teoriji."⁴³⁸ No dok je Austin izvedbeni i ilokucijski element nastojao ukotiti u subjektivnu nazočnost, Deleuze i Guattari prelaze na skupne sklopove iskazivanja, na iskazne strojeve koje nije moguće svesti na subjektivne ili intersubjektivne odnose jer proizvode polja subjektivnosti. Suprotstavljaju se Benvenisteovu pokušaju da izvedbenu autoreferencijalnost ukotvi u intersubjektivnu komunikaciju i tvrde da "ilokucijski element objašnjava sam performativ, a ne obrnuto. Upravo ilokucijski element tvori nediskurzne ili implicitne pretpostavke. A njega pak objašnjavaju skupni sklopovi iskazivanja, pravosudni akti ili ekvivalenti pravosudnih akata koji nipošto ne ovise o postupcima subjektiviziranja ili pripisivanja subjekata u jeziku, nego im štoviše određuju raspodjelu."⁴³⁹

* *How to Do Things with Words* (prev.)

Ovdje je ključno da izvedbena referencijalnost i autoreferencijalnost, međusobno vezivanje riječi i činova, te njihovo vezivanje na sebe same, redovito podrazumijevaju korjeniti alteritet, drugost koja se ne može svesti na druge subjekte jer povlači i strojne odnose između sklopova izrazā i sadržajā. Skupni sklop iskazivanja ili izražavanja redovito se uparaje sa "strojnim sklopom tijelā", "pri čemu riječ 'tijelo' rabimo u najširem smislu, u smislu u kojem se primjenjuje na svaki ubličeni sadržaj."⁴⁴⁰ Kao što smo već vidjeli, takvi sklopovi nisu skladna suglasja; sklopovi riječi i tijela zapravo se zabrtviju kroz odnose sila moci. Ta atmosfera spaja i zabrtvjuje oblike znanja – a istodobno ih i troši i raskida.

Možemo naznačiti neke početne strategije za destratificiranje izvedbenih iskaza: treba zadati u prešutne pretpostavke u pozadini diskurznih iskaza i pritom istražiti stvaralačke crte nedoglednice. Takvu su stazu analizi i kreativnosti između ostalih otvorila i Butleričina istraživanja izvedbenosti *queer* diskurza. Riječ je o naopaku putu koji naziva "preoznačavanjem". U strateškome smislu uključuje remećenje naraloženih pretpostavki koje vladaju jezikom. U verziji teksta "Kritički queer" koju je objavila u djelu *Tijela koja znače* bavi se pojmom "*queer*" [izvitoperen]: poziva se na kazališni izvor i pita se "kako se pojma koji je upućivao na srozavanje preobrazio – u brehtovskome smislu 'prefunkcionirao' – pa sad označava nov i pozitivan skup značenja?"⁴⁴¹ Zatim analizira kako je homofobni pojma "*queer*" ušao u proces kolektivnog osporavanja i preoznačavanja. Butler pritom potkrepljuje vlastiti udio u stvaralačkom preoznačavanju pojma "*queer*" tako što iznenada prelazi s njegovoga imeničkog oblika na glagolski (a taj bi se pomak mogao patentirati kao srž njezine izvedbe): "Budemo li pojma '*queer*' shvaćali kao prizorište kolektivnog osporavanja, kao polazište za skup povjesnih promišljanja i budućnosnih zamisljanja, on mora ostati ono što danas i jest: nikad neće do kraja pasti u nečije vlasništvo, nego će se redovito i isključivo prerasporediti, *izopačavati* i *izvitoperivati* [to *queer*] u odnosu na prijašnje uporabe, te se usmjeravati prema gorućim i sve širim političkim svrhama."⁴⁴² Butler u kritičkom preusmjeravanju pojma "*queer*" analizira kako se prefunkcionirao, ali pritom uvodi i preoznačavanje kao izvitoperivanje ili izopačavanje diskurza, kao nešto što u tekstu i sama izvodi.

Prebacimo li se na pojam "izvedbe", možete naslutiti kako nas čitači stroj sada vuče: Butler je u okviru izvedbenih studija izazivački osporila nataloženo označavanje "performativa", koji se prije svega odnosi na oporbeničke kulturne prakse, te je pojam uznastojala izvitoperiti tako da se odnosi i na normativne prakse i diskurze. Netko bi mogao prosvjedovati da se takvo izvitoperivanje svodi na zloporabu jezika. "Butleričin se performativ sigurno odnosi na nešto drugo!" "Jezičan je, a ne utjelovljen!" "Znači i normativnost i podrivanje!" "Zar ne bi mogla upotrijebiti drugi pojam?" Umjesto da vlastitu uporabu tog pojma pokušamo opravdati opetovanjem saveza kazališne izvedbe i izvedbenosti iz *Nevolja s rodom*, ostanimo pri pomisli da je *doista* riječ o zloporabi, a da je i sama ta zloporaba strategija preoznačavanja, izvitoperivanja, destratifikacije. Političku dimenziju takve normativne zloporabe Butler teorijski obraduje u drugom poglavljju *Tijela koja znače*, a to se poglavlje bavi diskurznom izvedbenošću imenovanja. Butler sažima teorije referencijalnosti Saula Kripkea i Slavoja Žižeka i piše: "Kripke sa svog stajališta tvrdi da ime utvrđuje referent, a Žižek kaže da ime obećava referent koji nikad ne može nadoci, nego je spriječen kao nedokučivo zbiljsko."⁴⁴³ Butler pak tvrdi da referent nije ni utvrđen ni spriječen, nego se proizvodi kroz razlikovanje pravilne i nepravilne uporabe. Međutim, "nepostojanost te razlučne granice između pravilnoga i katahrestičnoga dovodi u pitanje bjelodanu funkciju vlastitog imena".⁴⁴⁴

Ako se referent profilira na nepostojanome pragu pravilne i katahrestične uporabe, znači da Butleričino preoznačavanje podrazumijeva stratešku uporabu katahareze, koju rječnik *Merriam-Webster* definira kao "pogrešnu uporabu riječi: kao a) uporabu pogrešne riječi u nekom kontekstu, b) uporabu usiljenoga slikovitog izraza, osobito ako uključuje ili naizgled uključuje snažan paradoks." Pa iako hvali Žižekov rad na politici znaka, jer pitanje onoga što nije moguće simbolički prikazati povezuje s manjinskim društvenim skupinama, Butler referencijalnost ne nastoji teorijski obraditi u smislu nijekanja, manjka i općevrijednog Zbiljskog, nego kroz potvrdu povijesnih i simboličkih mogućnosti koje otvara politika katahrestičnog imenovanja. "Na ovome nam se mjestu čini da ono što nazivamo 'referentom' u biti ovisi o katahrestičnim činovima govora koji ne

* Usp. višečnačno englesko *proper name* i francusko *nom propre* (vlastito, ali i pravo, umjesno, ispravno, pravilno... ime) i značenjski ograničeno *vlastito ime* u hrvatskome. (prev.)

uspjevaju povezati znak i predmet, ili ih pak povezuju na pogrešan način. Politički označitelji koji ne uspjevaju opisati, ili ne uspjevaju povezati znak i predmet upravo u tom smislu u manjoj mjeri upućuju na 'gubitak' predmeta – to stajalište ipak učvršćuje referent makar i kao izgubljeni referent – koliko, da prerađimo hegelovsku formulaciju, na gubitak gubitka. Ako je referencijsalnost sama po sebi posljedica održavanja među jezičnim ograničenjima vezanim uz pravilnu uporabu, onda mogućnost referencijsalnosti osporava katahrestična uporaba govora koja pod svaku cijenu nameće nepravilnu uporabu vlastitih imena, te širi ili skrnavi i samo područje pravilnosti/vlastitosti.⁴⁴⁵ Katahreza remeti takva vlasnička prava i ključna je za budućosna zamisljanja na koja poziva Butler, za potvrđno preoznačavanje pojma "queer" kao i pojmove "žene", "rase", "klase", a ja ovdje tvrdim i "razredbenog roda" "izvedbe".

Na pragu izvedbe javljaju se nevolje, a mada ih ne izaziva samo Butler, njezino djelo *Nevolje s rodom* dan danas nam kao svojevrstan scenarij pomaže da dosegнемo, ili stanemo na kraj(nje ciljeve) njezinih liminalnih normi. Kada taj naslov iz engleskoga prevedemo na francuski pa ponovno na engleski, možemo ga ponovno iščitati i dobiti "nevolje s žanrom" jer engleski rod [*gender*] u francuskome može dati i rod i žanr [*genre*]. Zajedno s Francuzima zaigrat ću na kartu da dekonstruiranje izvedbenosti roda nije samo izravno povezano s podnivanjem rodova, nego i žanrova, štoviše i genealogija, generiranja/generacija, gensâ i razredbenih rodova [*genus*] izvedbe. Kad poremetimo jedan, poremetili smo sve. Kao što u "Zakonu žanra"^{*} pokazuje Derrida, obilježavanje žanra uključuje citiranje i premještanje granica. Zakon ili klauzula da žanrove nije moguće mijenjati javlja se samo iz zakona žanra, iz remetilačke odredbe da biljeg pripadanja nema pripadnost, da prava vlasništva uključuju uredbe neumjesnosti. To citiranje i premještanje granica ili pragova otvara vrata radnju i izrođivanju žanra. Derrida stoji na vratima i s tim odmetničkim zakonom žanra piše: "Ustava [*écluse*] ili klauzula žanra deklasira ono čemu omogućava klasificiranje. Udara u posmrtno zvono [*glas*] genealogije ili rodnosti, no i nju iznosi na svjetlo dana. Pogubljuje ono čime je sama urodila i neobična je pojava: kao bezobličan oblik, ostaje gotovo nevidljiva pa se ne objavljuje i ne objelodanjuje. Bez nje na vidjelo ne izlaze ni žanr ni književnost, no čim se dogodi taj treptaj oka, klauzule ili ustave

* Franc. izvornik: "La loi du genre", *Glypt*, 1980. (prev.)

žanra, upravo u trenutku kad se žanr ili književnosti načnu, počinje izrođivanje, počinje kraj. Počinje kraj: to je citat. Možda je citat.⁴⁴⁶ Ovdje valja primijetiti da Derridaov ogled uključuje raspravu i topološki dijagram "invaginiranja", katastrofična *toposa* na kojem se rodne granice u pregibu izvrću na naopaku stranu.

Možda će se pokazati da su kraj(nji ciljevi) izvedbe njezina katahrestična inicijacija, novo lansiranje njezinih obreda i uredbi, premještanje prizorišta i navoda prijelaza. Istraživanje prešutnih pretpostavki umjesnosti i "neumjesnih" rupa koje obilježavaju suvremene citatne mreža samo je jedna u nizu strategija destratifikacije, no katahrestika kojom se bave Butler i Derrida ističe društvenu čimbenost u nečemu što su mnogi prezreli kao puku ispravnost i igranje riječima. "Ne postoji izvantekstnost" znači ni više ni mauje nego da izvan ponavljanja, razlike, uvježbavanja života-smrti ne postoji ništa. Nevolje sa žanrom možemo poopćiti katahrestično. Derrida takvo iščitavanja začima na uvodnim stranicama *Posmrt-nog zvona*^{*}. U prvoj špјunki [fr. *judas*] ili tekstuallnom umerku koji je ubušio u Genetov stup navodi rječničku definiciju "katahreze" ("figura u kojoj se rječ udaljava od pravog značenja i u svagdašnjem jeziku počinje označavati nešto drugo. /.../ Glazbeni pojam. Oštra i nepoznata disonancija"), a za njom pak neposredno slijedi definicija "katafalka" ("Postolje za lijes ili sliku pokojnika podignuto usred crkve kao osobita čast. /.../ Du Cange kaže da *cata* dolazi od kasnolatinskoga *catus*, od ratnog stroja koji su po životiriji nazvali mačkom") te definicija "kataglotizma" ("Pojam iz starije književnosti. Uporaba nerazumljivih izraza").⁴⁴⁷ Ukratko, Derrida i samu katahrezu iščitava katahrestično, a taj nepravilni pristup rabi diljem *Posmrt-nog zvona* u afirmativnoj dekonstrukciji Hegela i Geneta. Spomenuta dekonstrukcija uključuje iščitavanje njihovih potpisa, *mise en abîme* ili bezdanost vlastitih imena, i u okviru njihovih opusa i izvan njih. "Hegel" daje *aigle*(orao) i *ange*(andeo), te *angle*(kut) iz kojeg te figure gledaju u spekulativnoj dijalektici, dok iščitavanje "Jeana Geneta", imena autora koji se razmeće svojim potpisom daje *genet* (konj) i *génét* (vrsta cvijeta), kao i generoznost, *genre* (rod/žanr), *genus* (taksonomski rod), genitalije, generičko, genetiku, generiranje/generaciju, genij, *gentillesse* (umilnost), genezu, goja, Ivana Krstitelja, genealogiju, generalizaciju pa i opću (generalnu) teoriju smicalice.⁴⁴⁸

* Franc. izvornik: *Glas*, Panz, Galilée, 1974. (prev.)

Igre riječima, akronimi, premetaljke, numerologije, aliteracije, rebusi i slično anagramatičke su mogućnosti koje otvara poopcena katahereza. U našoj smicalici opće teorije, strategija onoga što će nazvati *katakrštenjem* (katastrofičnim imenovanjem) hvata se ukoštač s beskrajnim umiranjem i rađanjem izvedbene referencijalnosti; imenuje "se" tako da pronosi strojno generiranje i degeneriranje žanra, dolazne i odlazne njihaje strojnoga taksonomskoga koljena. Ime se promeće u dogadjaj: katakrštenje je prasak diskurzne drugosti kroz rupe autopoietičke autoreferencijalnosti. Njegovi katastrofični učinci registriraju urođenu sposobnost performativa da zakažu i promaše te da se u promašaju povežu s drugim referentima, drugim sadržajima i drugim izvedbama.

Signaturu katakrštenja nose antonomazija, prijelaz vlastitih imena u opće imenice, brkanje vrste i roda, općenitosti i posebnosti. Referencija se zaglavljuje, dolazi do kratkog spoja; vlastita imena ulaze u opću uporabu, profano postaje sveto, što ga samo izvirgava opasnosti da se poslije nađe izigrano. Riječi i činove dezorientira i preorientira strojno ponavljanje, odjeci posmrtnoga zvona (*glas*) imenovanja. Christa McAuliffe, krštenjâ, Krist, kristalizacija, *Christmas* (Božić), katahereza – katakrštenje performativa i izvedbi "zbiva" se diljem mrežâ iterabilnosti, promjenjivosti, citatnosti. Katakrštenje u krajnjem slučaju ne troši samo britve koje povezuju performative i izvedbe, nego razlama i same oblike. Riječ se pretvara u krik, tijelo prelazi u elementarno stanje, čestice i podčestice im se miješaju, postaju neprimjetne, prekombiniraju se u drugim procesima i sklopovima. NASA-in *Challenger* u sebi nosi HMS *Challenger* koji u sebi nosi profesora Challengera koji u sebi nosi...⁴⁴⁹

Iako smo razmatranje počeli od iskaza, mogli smo krenuti i s drugoga kraja bloka performativa-izvedbi jer su sile destratifikacije već obradile i prakse i diskurze. "I oblik sadržaja i oblik izraza neraskidivo su vezani uz deteritorijalizirajuće kretanje koje ih zahvaća. I izraz i sadržaj više su manje deteritorijalizirani ili relativno deteritorijalizirani ovisno o osobitu stanju vlastita oblika. U tom smislu ne možemo izraz nadrediti sadržaju ili obrnuto."⁴⁵⁰ Drugdje pak Deleuze i Guattari nagovješćuju da stratifikacija kreće od sadržaja prema izrazu, dok se kod destratifikacije proces obično obrće.

Znakovito je da područje izvedbenih studija veću pozornost pridaje praksama nego diskurzima, a riječ je o praksama poput parodije

roda i postkolonijalne mimikrije. Kao i drugi procesi kulturnog razvlašćivanja, te se prakse napajaju deteritorijalizirajućim potencijalom koji se nataložio u normativnim oblicima utjelovljenja. Spomenuti procesi postižu to isticanjem citatnosti najživljih, najizvornijih i najnazočnijih izvedbi. U iščitavanju pokladnih izvedbi i njihova mesta unutar "atlantskoga kruga", svijeta koji je stvorilo kolanje raznih tijela i praksi između Europe, Afrike i američkih kontinenata, Joseph Roach izvedbu definira kao "preobrazbu iskustva kroz obnovu njegovih kulturnih oblika".⁴⁵¹ Roacha zanima odnos identiteta i pamćenja, a pozornost djelomice usredotočuje na jazz-sprovod u New Orleansu gdje nakon svečanoga pogrebnog obreda slijedi vesela povorka i ukop uz glazbu. Kao izvorište te izvedbe postavlja afričko "slavljenje smrti koje se osniva na vjerskom uvjerenju u sudioništvo duhova predaka u ovozemaljskome svijetu. /.../. Takav izvedbeni događaj i njegova formalna ponavljanja otvaraju prostor za igru."⁴⁵² A takve prostore igre, tvrdi Roach, treba shvaćati u smislu kolektivnoga društvenog pamćenja, a ne u smislu službene povijesti. "Za razliku od službenoga glasa povijesti, koji je poput Enejina pogleda na stup dima nastojao istaknuti kulturna zatiranja dijaspore, glas kolektivnog pamćenja koji izvire iz izvedbe govori o tvrdoglavoj sposobnosti ponovnog iznalaženja u obnovljenom ponašanju."⁴⁵³

Dakle, ne treba razlikovati prvotno nazočnu izvedbu koja se izgubila i kultumo preiznalaženje izvedbe kroz ponavljanje, nego dva različita ponavljanja: s jedne strane imamo normativno ponavljanje tradicionalne mimeze koje nastoji izbrisati razlike i nepravilnosti da bi stvorilo *privid* jedinstvene, suvisle i izvorišne prisutnosti, a s druge strane imamo mutacijsko ponavljanje protumimeze, ili protumimikriju u kojoj se ponavljanje tako preveličava da se razlike množe i rasijavaju. Rebecca Schneider bavi se protumimikrijom u razmatranju rada amerindijanske izvedbene skupine *Spiderwoman*: "S jedne je strane riječ o ponavljanju tehnike mimeze u odnosu na dominantnu kulturu koja ih je oponašala (kao da žele reći, ti si nastupio kao moj dvojnik, pa će sada ja nastupiti kao tvoj). No s druge je strane riječ o bitnoj povijesnoj protuanalizi, o povratnom udvostručavanju poput povratka istim putem da bi se izložilo nešto što se usput zatajilo, izbrisalo, ušutkalo. /.../. Protumimikrija, budno ponavljanje i bolan prodor 'prave stvari'."⁴⁵⁴

Roachova i Schneideričina analiza otkrivaju da se kulturni identitet i prisutnost izvedbe profiliraju iz ponavljanja i razlike. Opet imamo dva tipa ponavljanja, od kojih je jedan normativan, a drugi mutacijski. Na žalost – ili bolje rečeno, *ne* nažalost – jedno ponavljanje ponavlja drugo. Stoga zapravo imamo najmanje četiri ponavljanja: mimeričko ponavljanje "kod" prisutnosti, protumimeričko ponavljanje razlike, mimeričko ponavljanja protumimeze i protumimeričko ponavljanje tradicionalne mimeze. Svako od ta četiri ponavljanja povlači procese vlasništva (normativnu formaciju oblika iz sila), razvlašćivanja (mutacijsko izobličavanje oblika od strane sila), zaspredanja (prijez mutacijskih sila u normativne) i rasposredovanja (prijez normativnih sila u mutacijske). Stvari se različito ponavljaju, a obrasci stratifikacije i destratifikacije pomaljaju i nestaju kroz tu citatnu matricu.

Paradoks da su prisutnost i identitet zapravo posljedice ponavljanja i razlike potanko su teorijski obradili i Schechner i Derrida. Schechner stvari postavlja veoma jezgrovito: "Izvedba znači: nikad prvi put. Znači: drugi do *n*-ti put. Izvedba je 'dvostruko(o)ponašano ponašanje'."⁴⁵⁵ [twice-behaved behavior] Smatra da je svaka izvedba "obnovljeno ponašanje". "Obnovljeno je ponašanje živo ponašanje kojim baratamo kao filmski redatelj odsječkom filmske vrpce. Te odsječke ponašanja možemo presložiti ili rekonstruirati; ne ovise o uzročno-posljeđičnim sustavima (društvenim, psihološkim, tehnološkim) koji su im omogućili postojanje. Žive svojim životom. Izvorna 'istina' ili 'izvor' ponašanja može nestati, moguće ju je zanemariti ili opovrgnuti – makar tu istinu prividno poštujemo i pokoravamo joj se. Nastanak, otkriće i razvoj dotičnog odsječka ponašanja mogu biti nepoznati ili skriveni, ili pak razrađeni; također ih može iskriviti mit ili predaja."⁴⁵⁶ Obnovljeno je ponašanje izvedba shvaćena u smislu iterabilnosti, ponavljanja pa i arhe-pisanja.

Možda će neki osporavati ovo iščitavanje, no obnovljeno je ponašanje u podmuklu srodstvu s Derridaovim poopćenim pisanjem, koje također podrazumijeva bitan raskol s izvorištim i uzročno-posljeđičnim sustavima (i *unutar* njih). U tekstu "Potpis događaj kontekst*", iščitavanju Austinova performativa u smislu iterabilnosti poopćenog pisanja, Derrida ističe: "Tu bih mogućnost

* Franc. izvornik: "Signature événement contexte" u *Marges de la philosophie*, Pariz, Minuit, 1972. (prev.)

želio istaknuti: mogućnost izdvajanja i citatnog cijepa koja pripada strukturi svake oznake, bila ona govorna ili pisana, te svaku oznaku uspostavlja kao pisanje *i prije i izvan svakog obzora semiojezične komunikacije*; kao pisanje, to jest kao mogućnost da funkcionira i tako da joj se na određenome mjestu prekine veza s 'izvornim' značenjem i pripadnošću zasitljivu i sputavajućem kontekstu. Svaki jezični ili nejezični, govorni ili pisani znak (u uobičajenu smislu te opreke), kao malenu je ili veliku cjelinu moguće *citirati*, staviti u navodnike; to pak znači da može raskrstiti sa svakim kontekstom i na posve nezasitljiv način rađati beskonačno nove kontekste."⁴⁵⁷

Događanje izvedbi i činjenje performativa otiskuju se s lansirne rampe citatnog umrežavanja. Prepletene im putanje možemo i dodatno produžiti. Obnavljanje ponašanja za utjelovljenu je izvedbu isto što i katakrštenje za diskurzne performativne: strategija destratifikacije, posuvraćanje izvedbene moći, otvaranje mutirane rupe autoreferencijalnosti unutar nataloženih i pregibnutih stratuma. Iako pojam "obnove" može navesti na zaključak da se negdašnje ponašanje sada ponovno ozivljava, moramo ponoviti da je svaka izvedba uvježbana "dva do *n*-puta". No da bismo naglasili razdorni i destabilizacijski potencijal spomenute poopćene citatnosti, katakrstimo obnovu ponašanja unutar vlastitoga čitačeg stroja pa je prozovimo *kataobnovom* [*catastoration*] ponašanja.

Kao proces koji traje od (prije) samog početka, kataobnova se prema utjelovljenim procesima odnosi kao prema sirovini za stvaranje nečega drugog. "Prvotno nastupivši u procesu i posluživši za stvaranje novog procesa, odnosno izvedbe, u procesu uvježbavanja, spomenuti odsječci ponašanja sami po sebi nisu proces nego stvari, pojedinačni predmeti, 'materijal'.⁴⁵⁸ Svaki slog sile i procesa, bio malen ili velik, možemo zaplijeniti, "staviti u navodnike" i preupisati na drugome mjestu i u drugo vrijeme. Takve kataobnove neće snaći već postojeću, samoprisutnu izvedbu; izvedba će zapravo zaživjeti ili sama sebi postati prisutna samo kroz iterabilnost. Takva "izvorišna" ponavljanja imaju iznenadjuće učinke. Odsječeni od prvotnog konteksta, preupisane sile i procesi prodiru u novi kontekst gdje počinju posve drukčije funkcionirati. No rez ipak nije čist, nije jasno povučen jer preupisivanje otvara jamu autoreferencijalnosti s kojom u novi kontekst urasta drugost izvomoga. Taj je izvorni kontekst također redovito već zatrovani mogućnošću spomenutog preupisivanja. Zato nijedan kontekst nije potpuno izvoran, zasitljiv ili sa-

mosvojan. Cijele je kontekste moguće citirati i premještati u nove kontekste, a upravo se tako razvija proces kontekstualizacije. Što bi bila izvedba *in situ* koju ne bi bilo moguće citirati?

Miris? Hlapidba?

Dosad smo se usredotočivali na strategije destratifikacije u antropomorfnim stratumima. No kataobnova se dogada i unutar te diljem drugih stratura. Jedna od Schechnerovih najazazovnijih analiza bavi se životinskim ritualiziranjima i razmetljivim ponašanjem. Oslanja se na rad etnologa Irenausa Eibl-Eibesfeldta i opisuje kako je pojedino ponašanje poput zamaha repom ili kimanja glavom moguće prenesti u drugo ponašanje.

Schechner → ① Ponašanje mijenja funkciju

- ② Kretnje dobivaju neovisnost u odnosu na prvotne uzroke i razvijaju vlastite mehanizme pokretanja.
- ③ Spomenute se kretnje preuvećavaju, ali se istodobno i pojednostavljaju; često se zaledaju u poze, postaju ritmične i ponavljaju se.
- ④ Razvijaju se upadljivi dijelovi tijela poput paunova repa ili sobovih rogova. Ti dijelovi tijela dobivaju važnu ulogu u razmetljivu ponašanju.⁴⁵⁹ ←

Treba istaknuti da takve kataobnove ponašanja podrazumijevaju strojne procese koji autoreferencijalno djeluju kroz mrežu složenih sustava: bioloških i ekoloških, sustava ponašanja, itd. Iz naše perspektive paunovo razmetanje repom otvara rupu autopoeize. Ne funkcioniра samo kao dogadjaj s potpisom dotičnoga pauna, nego i drugih paunova, te drugih vrsta.

Deleuze i Guattari navode dojmljiv primjer koji pokazuje da se takve strojne izvedbe dogadaju diljem različitih carstava. Ose i orhideje premošćuju granice životinskog i biljnog carstva te uđaze u strojno postajanje koje nazivaju "rizomom". "Orhideja se deteritorijalizira oblikujući sliku, preslik ose; no osa se na toj slici reterritorializira. Osa se ipak deteritorijalizira, pretvara se u dio orhidejina aparata za razmnožavanje. No reterritorializira orhideju jer prenosi njezin pelud. Osa i orhideja kao raznorodni elementi tvore rizom."⁴⁶⁰ Jasnije je da se spomenuto dvostruko postajanje ne zbiva samo preko nekog pojedinačnog para ose i orhideje, nego i preko generacijskih uparivanja osa i orhideja. Evolucijski im se putevi prepliću, pri čemu jedna vrsta orhideje poprima oblik određene ose, dok

druga vrsta ose razvija krajnje specijalizirane organe za prikupljanje cvjetnog soka određene orhideje. (Također bismo mogli istaknuti da u toj izvedbi koja križe dva različita carstva osobitu ulogu ima miris orhideje.) Dvostrukе deteritorijalizacije ili destratifikacije uvelike premašuju tradicionalno poimanje oponašanja: "zbiva se nešto posve drugo: nije riječ o oponašanju, nego o hvatanju šifre, o porastu vrijednosti šifre, povećanju valencije, o istinskom postajanju, o orhidejinom postajanju osom i osinu postajanju orhidejom. Svako spomenuto postajanje izaziva deteritorijalizaciju jednog pojma i reterritorializaciju drugog; pojmovi se medusobno povezuju i odmjenjuju u koljanu jakosti koje deteritorijalizaciju tjeraju sve dalje i dalje. Nema ni oponašanja ni sličnosti, na djelu je samo rasprskavanje dva raznorodna niza na crti nedoglednici koju tvori zajednički rizom što ga više nije moguće pripisati ni podvrgnuti bilo čemu označiteljskom."⁴⁶¹ Taj put proizvodi pravi oso-orhidejski stroj: riječ je o trasi strojnoga taksonomskoga koljena, životinjskoga, *strojnoga roda*.

Možemo navesti niz slučajeva dvostrukе destratifikacije između ljudskih bića i životinja. Deleuze i Guattari potanko analiziraju postajanje vukom kod Freudova Čovjeka-vuka i postajanje kukcem kod Kafkina Georga Samse u *Preobrazbi*⁴⁶². Iščitajmo još jedan slučaj, Ženu-pile, postajanje piletom* u performansima Linde Montano krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća. Znakovito je da se prva izvedba Montanićina performansa *Žena-pile* održala u sveučilišnom kontekstu, na umjetničkoj izložbi za magistarski rad na odsjeku za kiparstvo Sveučilišta u Wisconsinu. "20. svibnja 1969. održala sam magistarsku izložbu na krovu odsjeka za likovnu umjetnost i diljem grada Madisona. . . / Svi su ostali postdiplomci oblikovali goleme, minimalističke predmete i s njima se nisam mogla nositi. Bojala sam se i imala sam osjećaj da mi u skulpturi i na poslijediplomskom studiju nije mjesto. Često sam posjećivala poljoprivredni fakultet i ondje sam vidjela piliće. . . / postali su mi totem."⁴⁶³ U strahu je stvorila *Izložbu pilića* (*The Chicken Show*).

Montano kaže da se *Izložba pilića* sastojala od sedam elemenata. 1. U galeriju je postavila tri žičana kaveza za piliće i u svaki je stavila tri pilića, te ih je u roku od nekoliko dana rotirala kroz različite

* Engl. *chicken* – mlada kokoš, ali i "kukavica": strasljivac, prestrašen (prev.)

kaveze. 2. Montano je u zgradi izložila devet ručno obojenih fotografija pilića. 3. Tijekom trajanja cijele izložbe vrtjela je videovrcu s pilićima. 4. Mjesec dana prije samog dogadaja diljem Madisona oglasila je broj telefona, a kad bi ga ljudi nazvali, na telefonskoj bi sekretarici čuli zvukove koje proizvode pilići. 5. Tijekom same izložbe Montano je vozila kroz grad i preko razglosa puštala pileće zvukove. 6. Dijelila je plakate s pilićima i vakumiranu piletinu. 7. Na kraju izložbe darovala je onih devet pilića pazikući na odsjeku za likovnu umjetnost, a on je osnovao farmu pilića. O stvaralačkim silama koje je taj multimedijijski performans oslobođio Montano kaže: "Kad sam ustanovila da piliće mogu izložiti u galeriji, navrle su svakakve stvaralačke zamisli. Zahvaljujući *Pilećoj izložbi*, naučila sam se smijati. A usto sam postala Žena-pile."⁴⁶⁴ Nasuprot divovskim statičkim skulpturama ostalih postdiplomaca, stvorila je živu okolinu, instalaciju-performans. S pilićima se fuzionirala u stvaralačkoj crti nedoglednici, pri čemu su se pilići deteritorijalizirali u odnosu na poljoprivrednu sredinu i reterritorializirali u umjetničkom kontekstu, dok se Montano deteritorijalizirala u odnosu na skulpturu i život na poslijediplomskom studiju i reterritorializirala kao umjetnica performansa-žena-pile.

Pojavom Žene-pileta na mala vrata ulazi strojna autopoieza, autoprodukcija u sredini sukobljenih sila, stvaranje mutirane kreativnosti, iterativni izum drugosti. Sučelice izazovu straha i kukavišta [*being chicken*] Montano se pretvara u pile i uči se smijati. Žena-pile zaživjela je vlastitim životom. Montano se uklapa u stroj žene-pileta, čije djelovanje uvelike premašuje granice njezine magistarske izložbe. U sljedećih je pet godina izvela niz dogadanja u znaku Žene-pileta, a piliće je uključila u vlastito životno djelo i kroz njih provela osobnu preobrazbu: rabila je žive piliće, snimljene piliće, skulpture pilića, pileći kostim s perjem i krilima i niz dogodovština koje je prikupila uz pomoć rodbine i prijatelja, poput ove uspomene tipa po imenu Howard Fried: "Kao dijete sam obožavao prženu piletinu. Jednom smo prilikom putovali na Floridu i jeli prženu piletinu kad god bismo negdje stali. Jeo sam južnjačku prženu piletinu s restanom krumpiom. Osobito dobro pamtim večeru u *Skyline Driveu*".⁴⁶⁵

Rekurzija, autoreferencijalnost, komunikacija koja povezuje različite sustave, citatno umrežavanje – u Montaničinim performansima Žene-pileta nalazimo sve spomenute procese. Poput katakrštenja

diskurza, kataobnova ponašanja troši brtve između praksi i diskurza, pri čemu slama oblike znanja, a elemente im prepisuje unutar novih strojeva. U djelu *Moja životna priča** (1973) Montano je tri sata hodala pokretnom vrpcem pod uzlaznim nagibom. Pripovijedala je vlastitu životnu priču i puštala snimku glasanja ptica, a na licu je nosila "napravu za trajno smješkanje". Dotični performans Žene-pileta zapravo je bio multimedijijski smješkoliki leksički stroj. Znakovito je da Montano poslijedičnu preobrazbu vlastite izvedbe hodanja i govorenja pripisuje fizičkom ponavljanju. Upravo se u tome sastoji lekcija *Moje životne priče*. "Nakon što sam tri sata hoda uzbrdo pokretnom vrpcem, stekla sam osjećaj da sam se tjelesno i psihički oplemenila, a kad sam sišla sa stroja nisam mogla prestati hodati jer su mi se noge programirale za kretanje. To me silno iznenadilo pa sam zaključila: ako ponavljanjem mogu sebe fizički promjeniti, možda ponavljanjem naizgled strašne radnje (govorenja) mogu promjeniti i stare strahove. Stoga sam poslije mjesecima sjedila pred videokamerom i vježbala govorenje."⁴⁶⁶ Na ovome primjeru vidimo da proces destratifikacije može započeti na jednoj strani bloka performativa-izvedbi, no nužno utječe i na drugu stranu. Kao crta nedoglednica koja Montanicu ne odajeće od straha nego je u nj *uvlači*, postajanje piletom pokreće se osobitim oblikom sadržaja (utjelovljenom izvedbom s pilićima). No taj mutirani pnjelaz za sobom povlači i oblike izraza (diskurzne performativne, imenovanje "Žene-pileta", imperativ govorenja i samoobjašnjavanja) koji vode u dvostruku deteritorijalizaciju tijela i riječi, pileteta i čovjeka, hodanja i kvocanja.

Na razini izvedbi i performativa takva dvostrana i dvoglava postajanja odlikuju hlapidbenu destratifikaciju. Izvedbe su i ovdje teritorijalizacije tokova i neoblikovanih materija u vidljiva tijela, dok su performativi istodobna kodiranja tih tijela u subjekte i objekte koje je moguće artikulirati. Katakrštenja i kataobnove mijenjaju *sens ili* smjer teritorijalizacije i kodiranja, a oblike znanja premještaju u prijelaze mnoštvenog postajanja. Dotična su postajanja strojne prirode i ne treba im pristupati u smislu pojedinačnih bitaka ili skupova bitaka koja ulaze u proces postajanja, niti kao bivanju koje doseže vrhunac u jednome ili više bitaka; bitak je zapravo posljedica postajanja, kao što su stratumi posljedica atmosferilija, oblici posljedica sila, a prisutnost posljedica citatnog umrežavanja. Sve to možemo reći i

* *The Story of My Life* (prev.)

drugim riječima: "Mnoštvenost je neodvojivo očitovanje, bitna preobrazba i trajni simptom jedinstva. Mnoštvenost je potvrda jedinstva; postajanje je potvrda bitka. Sama je potvrda postajanja bitak, a sama potvrda mnoštvenosti jedinstvo."⁴⁶⁷

Jedan ili mnogi Challengeri? Da -

Postojan za predavačkim stalkom koji se povremeno udvajao i kao kormilo krstarice, profesor Challenger zastao je usred nekog osobito zakućastog odlomka. Zagledavši se u nedogled, osvrnuo se na geologiju izvedbe, kao i na meteorologiju vlastite hlapidbe: od ratnih brodova i šatlova, preko taložnih uzoraka i podvodnih struja do postajanja biljnog i životinjskog svijeta, stvari su se istodobno zbijale i rasplinjavale. Pogledao je u vis, zaškiljio u publiku i ispalio smiješak prema licima koja su poput premnogih zvijezda blijeđela i padala u zaborav. "Vecina je slušatelja otišla /.../. Ostali su samo matematičari, navikli na svakakve ludosti, šaćica astrologa i arheologa, te još gdjegdje koji pojedinac. Challenger se pak od početka predavanja promijenio. Sad mu je glas bio hraptaviji, a povremeno bi se kroza nj prolovio majmunski kašalj."⁴⁶⁸ Profesor nastavi predavanje. Predavao li je predavao, a pritom je brzo navigirao između različitih stratuma i citata: tko zna kakva ga je naprava za navodenje usmjeravala. "Challenger je sveudilj htio ubrzavati. Više nije bilo nikoga, no on je ipak tjerao dalje. Glas i pojava sve su mu se naglašenije mijenjali. Kad je počeo govoriti o ljudskim bićima, u njemu je progovorilo nešto životinjsko. Još nisi mogao točno odrediti o čemu je riječ, no Challenger kao da se na licu mjesa detentorijalizirao."⁴⁶⁹ Sat u dvorani počeo se vrtjeti natrag pa naprijed, a prostorom su se proširila isparavanja tamjana pa su se svi gušili. "Morali smo rezimirati prije nego što izgubimo glas. Challenger je bio na izmaku. Glas mu je postao nečujan, prodoran. Gušio se. Ruke su mu se prometale u izdužena klješta koja više nisu mogla ništa uhvatiti, no još su neodređeno na nešto upućivala. Činilo se da mu se iz dvostrukе maske ili dvostrukе glave razljeva neka tvar, a nisi mogao razabrati zgušnjava li se ili se razvodnjava. Neki su se slušatelji vratili, ali samo sjene i skitnice. 'Čujete li? Glas je životinjski'.⁴⁷⁰ Za katedrom, Challenger se slamao.

9. POGLAVLJE

PROFESOR RUTHERFORD I RADOSNI SF

Već je bilo kasno. Arthur Conan Doyle prisjećao se svog života i pustolovina, te se u jednom trenutku osvrnuo na studentske godine na Sveučilištu u Edinburgu, a napose na čudesna predavanja koja je ondje držao neki mladi profesor fiziologije. Doylea se osobito dojmilo predavačovo ponašanje. "U sjećanje mi se najsnaznije urezao zdepasti lik profesora Rutherforda, njegova duga kovrčava brada, gromki glas, preširoka prsa i osobujno ponašanje. U nama je izazivao divljenje i strahopoštovanje" Njegovu je uzornu izvedbu Doyle ponovno ubacio u optjecaj na znanstvenofantastični način: "Nastojao sam neke njegove osobitosti dočarati u izmišljenome liku profesora Challengera."⁴⁷¹

Ako se HMS *Challenger* otiskuje kao nominalni izvor za Challengerovo katakrštenje, profesor Rutherford se uključuje kao prvobitno tijelo njegove karaobnove. Veoma nas zanimaju profesorove lekcije o znanstvenoistraživačkom i nastavnom radu. Izvori se mahom slažu da je William Rutherford, profesor i pročelnik Katedre za fiziologiju na sveučilištu u Edinburghu, izvodio sjajna predavanja. I mnogi su drugi studenti osim Doylea pisali kako su njegove pomne demonstracije utjecale na njihov studij, a na policama Sveučilišne knjižnice danas nalazimo prijepise bilježaka koje su hvatali na njegovim satovima. Predavanja su mu bila legendarna. Doyle u memoarima zapisuje da je profesorov lekcijski stroj odašiljao eksplozivne lekcije i kad profesor ne bi stajao za katedrom jer je Rutherford "znao početi predavanje prije nego što bi stigao do predavaonice pa bismo čuli kako grmi da 'Žile imaju zaliske' ili daje neki drugi podatak još dok za katedrom ne bi bilo nikoga."⁴⁷²

Mnogi su se studenti rado sjećali profesora Rutherforda, a zahvaljujući Doyleovoj znanstvenoj fantastici, njegovim likom odišu nečuvene primjedbe i nesvakidašnji potezi profesora Challengera – Challengera kojeg nalazimo kod Doylea te Deleuzea i Guattarija, ali i kod drugih. No znanstveni anali umnogome su zaboravili ime Williama Rutherforda. Možda zasjenak u koji je pao objašnjava činjenica da su njegova istraživanja do danas velikim dijelom ostala krajne prijepoma. Rutherford se ubrajao među pionire vivisekcije, čija su se avangardno probojna istraživanja provodila na živim organizmima. Preko laboratorijskog mu je stola tijekom godina prošao niz pasa, rakova i mnogih drugih stvorova. Čula se i krika i bučni prosvjedi. U viktorijanskoj Velikoj Britaniji i u kontinentalnoj Europi novi je postupak viviseciranja naišao na žestoku moralnu osudu i među znanstvenicima i u javnosti. Rutherforda i ostale istraživače napadali su i osobno i u tisku, te su morali odgovarati pred posebnim Kraljevskim povjerenstvom koje je trebalo istražiti njihove pronicate tehnike. Parlament je na temelju rada Povjerenstva usvojio Zakon o okrutnom ophođenju sa životinjama iz 1876. Rutherford je nakon toga na nekoliko godina zamrznuo svoja istraživanja, a u nastavku je tražio manje prijeporne teme. Obuhvaćale su istraživanja uha, "takozvanu 'telefonsku teoriju', koja je danas odbačena"⁴⁷³ i "Zašto zecu zaostaje bilo nakon umjetnog ili prirodnog zatvaranja nosnica". Treba istaknuti da je profesor bio i izumitelj. Na onodobnoj grafici u ruci drži zamrzni mikrotom, napravu za zamrzavanje i rezanje tkiva u uzorkе tanke poput britve koju je osobno izumio. Na istoj grafici na radnoj plohi pored njega počiva velik rak, a Rutherford mu prstima nježno pridiže lijeva kliješta.

"Smrzava mi se nos."

Sablazan koju su izazvali viviseksijski eksperimenti može objasniti Rutherfordov posmrtni zasjenak u povijesti znanosti. No u ogledu

"Zapostavljeni 'Challenger' Conana Doylea"^{*} iz 1986. Stewart Richards primjećuje da su druge pristaše vivisekcije iz tog razdoblja odavno ušle u kanon britanske fiziologije. Richards istražuje Rutherfordov institucijski zaborav i razmatra je li njegovu zasjenku pridonio nedostatak potpore kolega sa sveučilišta i iz struke. Ponovno utvrđuje da su druge viktorijanske znanstvenike u radu sputavali slični uvjeti, ali su ipak stekli trajno priznanje. U nastojanju da se zauzme za zapostavljenog Challengera, Richards izlučuje još jednu dimenziju Rutherfordova arhivskog pada, osobniju sablazan vezanu uz njegov čitači stroj.

Stvar je bila veoma nedolična jer ispada da je Rutherfordov stroj na edinburškom sveučilištu bio *queer*. Iako te zaključke nije ovjerila nikakva službena istraga, veoma je vjerojatno da je predavačka zvezda očitovala osobitosti gej znanstvenika^{**}. Richards piše: "Rutherford je prema svemu sudeći bio "osebujan lik" afektirana glasa i pretjeranih gesti, a po čudi očito sklon slomovima živaca; vjerojatno je bio homoseksualac."⁴⁷⁴ Poput Challengera koji luta djelom *Tisuću platoa*, vrlo je vjerojatno i ovaj profesor volio drugima raditi iza leda. Štoviše, Rutherfordovi su problemi očito počeli za katedrom, na prizorištu patnje i radosći.

Richards →

[P]roblem je nastao 1886. kad je Rutherford javno optužio svog asistenta H. H. Ashdowna da mu je tijekom predavanja davao falusne znakove. Nevolje do kojih je zbog toga došlo urodile su dugom istragom koja se protegnula do godine 1888. kad je Sveučilišni sud zaključio da je Rutherford bio bolestan pa se u međuvremenu oporavio, a da je Sveučilištu tako vrijedan da se ne može odreći njegove službe. Očito je bilo i drugih pojedinačnih slučajeva kad se Rutherford navodno pokušao seksualno približiti članovima odsjeka ili studentima, ili je za takve pokušaje optuživao njih.⁴⁷⁵ ←

Od Kraljevskog povjerenstva i Sveučilišnog suda do suda povijesti i ispita vremena, Rutherfordova je putanja postupno poprimala silaznu liniju. Devedesetih godina 19. stoljeća doista je nastupio slom, a baština mu je počela opasno blijetjeti. Richards spominje viktorijansko zaziranje od svega što je "nenormalno" pa razotkrivanje Rutherfordove homoseksualnosti "koje nema veze s pravim kvalita-

* "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned" (prev.)

^{**}Naravno, na umu valja imati dvoznačnost engl. pridjeva *gay*: veselo, radostan / homoseksualan, kao i njegovu uporabu u engl. prijevodu Nietzscheova pojma "radosne znanosti" - *la gaya scienza*, *die fröhliche Wissenschaft* - kao "gay science". (prev.)

tivnim procjenama njegove znanosti" iščitava kao "dublji i moćniji razlog" za njegovo ispadanje iz anala fiziologije. *Ecce homo*: "Da Rutherford nije imao smolu pa su njegove seksualne sklonosti u ono doba takoreći mahom smatrali 'nenormalnima', da ne kažemo gnušnjima, odavno bi osigurao naslov velikoga malog pionira kasnoviktorijske fiziologije. Zahvaljujući toj smoli, prvotna se i na prvi pogled shvatljiva sramota s kraja osamdesetih godina 19. stoljeća othranila u ozračju usiljene šutnje pa je iz godine u godinu rađala prezrive i bahate predrasude koje su do danas uspješno zasjenile njegovu istinsku važnost."⁴⁷⁶

Putanja leksijskog stroja profesora Rutherforda presijeca stratume viktorijske discipline. Znanstvenoistraživačka mu je djelatnost za života podarila ugled i ukore u znanstvenoj zajednici, te prijepornost u britanskom tisku i na sudovima, dok mu je nastavna djelatnost za katedrom podarila ugled i druge užitke, ali i poniženja i seksualnu sablažan. Povijest znanosti dan danas prelazi preko Rutherfordova imena dok mu geste žive u znanstvenofantastičnim kriptama, a taj slom i raspršivanje riječi i tijela upućuju na način na koji prelazimo u atmosferu sila i jakosti. Glas se pretvara u krik, tijelo prelazi u elementarno stanje, tko ili što ostaje, ponavlja se, hlapi...

Plan nastavnoga sata koji u ovome trenutku provodimo prati trag vonjeva destratifikacije, samo što ih sada otkrivamo kroz paradigme istraživanja izvedbe, a u općenitijem smislu i na razini socio-tehničkih sustava. Opet bismo mogli pratiti bezbroj strategija, no prvo krenimo tragom katakrštenja i kataobnove. Hlapidbeni učinci koje izazivaju na mikrorazini diskurza i praksi opetuju se na razini institucija, ponavljaju se na različite načine s audiovizualnim arhivima, poljima subjekata i objekata i zasebnim paradigmatskim uspostavama. Destratifikacija tu ne djeluje samo na izvedbe i performativne, nego i na socio-tehničke sklopove – na skupine, zajednice, organizacije, paradigme istraživanja i sve njihove infrastrukture – čije se sastavnice izglobljuju i mijenjaju funkciju kao dijelovi strjnog, autopoietičkog izuma. Riječi i činovi ulaze u rupe drugosti i za sobom uvlače druge procesne elemente, natruhe sistema u kojima prebivaju. U prvi plan izbjaju prikrivene srodnosti i tajna povezivanja između različitih sustava. Natruhe procesa odvajaju se od sistema kojima pripadaju, a otpušteni se tokovi i materije samo-organiziraju, te se opetuju diljem različitih opsega drugosti. Upravo

u takvim uvjetima mreža velikih izvedbi prelazi u potpuno mali ključ.

"Veliki" i "mali" pojmovi su koje uvode Deleuze i Guattari da bi razlučili normativne i mutacijske procese u umjetnosti, znanosti i društvu u širem smislu. Na datom polju ili u datoj tradiciji prevladavaju Velika umjetnost, velika znanost i veliki jezik. Veliko je puno Veleđela, Velikana, Veledogadaja. Malo pak djeluje unutar, ali i protiv velikoga. Primjerice, u teorijskoj obradi male književnosti kod Kafke Deleuze i Guattari istražuju 1) kako Kafka deteritorijalizira velike jezike koji su u uporabi u njegovoj rodnoj Čehoslovačkoj i pritom eksperimentira s njihovim sadržajima i izrazima pa im promiče smisao u nove i neobične jakosti; 2) kako je takvo eksperimentiranje nužno, ali nedostatno ako nema veze sa širim političkom aktualnošću i 3) kako Kafkino pisanje u manjoj mjeri funkcioniра kao društvena kritika, a više kao "premosnica za budući revolucionarni stroj", kao kolektivni sklop iskazivanja koji je već u doticaju s budućnosti.⁴⁷⁷ Nadalje tvrde da Kafkina mala književnost tvori "drugu znanost", a u *Tisuću platoa* pojam maloga proširuju na znanstvena istraživanja. Mala je znanost nomadska, ekscentrična; nije ni tehnologija ni prava, "kraljevska" znanost.

Deleuze →
Guattari

1. Prvo, nije teorija krutina za koju su fluidi poseban slučaj, nego rabi hidraulički model /.../
2. Riječ je o modelu postajanja i raznorodnosti, za razliku od postojanoga, vječnoga, identičnoga, stalnoga. Pretvorba postajanja u model, pri čemu više nije drugorazredna značajka, kopija, jest "paradoks" /.../
3. Više ne idemo od pravca do njegovih paralela u lamelarnom ili laminarnom strujanju, nego od krivuljaste deklinacije do oblikovanja spirala i vrtloga na kosoj ravnini /.../
4. Naposljetku, model je problemski, a ne teoremski: likove razmatra samo s gledišta *afekcija* koje ih snažaju: presijecanja, odsijecanja, dometanja, projiciranja. Ne idemo od roda do njegovih vrsta na osnovi vrsnih razlika, ili dedukcijom od postojane biti do svojstava koja se iz nje izvode, nego od problema do akcidenata koji ga uvjetuju i rješavaju.⁴⁷⁸ ←

Budući da paradigme istraživanja izvedbe presijecaju i premašuju polja znanosti i umjetnosti, nabrojena su obilježja redom relevantna u razlučivanju velikih i malih izvedbi. Izbrisimo to razlučivanje i

povežimo ga s drugima koje smo već uveli – s razlučivanjem strukture i stroja, oblika i sile, bitka i postajanja.

Velike se izvedbe javljaju unutar struktura ili sistema, gdje im upravljaju odredivi ciljevi poput opstanka sistema, "minimaksiranja" unosa i rezultata, kao i kontroliranog prekoračenja granica, pragova i drugih razvodnica između unutrašnjeg i izvanjskoga, umjesnoga i neumjesnoga. Stoga se više usredotočuju na formu pa osiguravaju prisutnost oblika, zadovoljavanje forme i ispunjavanje i raspodjelu kojekakvih formulara. Velike izvedbe zaposjedaju i prisvajaju te mutacijske sile pretvaraju u normativne, a s druge pak strane pretvaraju sile u oblike. Riječ je o izvedbama bitka koje se mogu samo povratnom spregom vratiti ili preobraziti u drugi bitak.

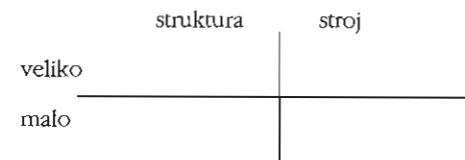
Za razliku od njih, male se izvedbe proizvode u strojevima postajanja. Odabiru lutajući, nestalni pravac, nasumičnu šetnju optjecajima citatnog umrežavanja. To ne znači da male izvedbe potpuno izmiciu kontroli, nego da imaju drukčije navođenje: njima daljinski upravljaju obrasci rekurzivne mutacije. Kod male se izvedbe naizgled nepovezane sastavnice i širom raštrkani procesi razvlačuju i zahvaća ih stroj postajanja. Počinju se umrežavati propusti autoreferencijalnosti, katkad upadaju jedan u drugi ili jedan iz drugoga izlijecu, a pritom neprestano stvaraju prepletну hijerarhiju sila i struja. Granice i pragovi različitih sistema ne podliježu običnu prekoračenju, nego se prestrojavaju i medusobno i u radikalnijem smislu, u odnosu na izvanjsko u unutrašnjosti stratuma izvedbe. Dezintegriraju se oblici, strukture i sistemi, normativne sile mutiraju, sve se neobično i jedinstveno ponavlja na drugi način – i sve to nosi potpis male izvedbe.

Da – no ima tu još nečega. Dotično razlučivanje velikoga i maloga možemo iščitati i na drugi način i neobično izvrnuti stvari. Umjesto da veliko i malo uredno svrstamo pod razlučivanje strukture i stroja, forme i sile, bitka i postajanja – čime se izvrgavamo opasnosti upada u binarne opreke – na osnovi razlučivanja velikoga i maloga mogli bismo povući i raščetvoriti i same te opreke. Postavimo stvari zornje: umjesto da veliko poravnamo sa strukturu, a malo sa strojem kao u

struktura/stroj

veliko/malo

možemo okomito povući razliku između strukture i stroja te ih zatim vodoravno raspolažuti razlučivanjem između velikoga i maloga:

Kad ih tako iscrtamo i raščetvorimo, razlučivanja se dijele i množe pa polako naslučujemo razlike između velikih i malih struktura, velikih i malih strojeva, velikih i malih formi, velikih i malih sila, velikih i malih bitaka, velikih i malih postajanja.⁴⁷⁹ Diobe i množenja idu i dalje: povrh struktura i strojeva imamo postajanje strukturu kod strojeva i postajanje strojem kod struktura; povrh oblika i sile imamo postajanje oblikom kod sile i postajanje silom kod oblika i tako dalje. I još dalje: možemo pratiti i razlikovati velike i male izvedbe, no treba reći i da male mogu postati velikima i obrnuto. Mala izvedba biva velikom, a velika malom. Veliko, malo, veliko malo i malo veliko.

"Prijem."

Možda je na ovome mjestu umjesno umetnuti studije iz Challengerove teretne komore. NASA-in *Challenger 51-L* možemo iščitati kao veliku izvedbu u kojoj su se odstupanja u tehničkoj, kulturnoj i organizacijskoj izvedbi ponavljanjem metodički analizirala i normirala. Pokušaje izazivačkog osporavanja NASA-ine Revizije spremnosti za let uvođenjem istraživanja koja se temelje na intuiciji – što je također svojstveno maloj znanosti – onemogućio je proces FRR-a, kao i sami članovi radne skupine. Nasuprot tome, Montaničina *Žena-pile* tvori malu izvedbu: odstupanja od normi poslijediplomskog studija nesmetano su se nastavila i množila, a Montano je vlastite samopreobrazbe proširila na radove koji istražuju žene, duhovnost i odnos između umjetnosti i života, te je otišla tako daleko da je uspostavila *Zavod za umjetnost/život* – što je zapravo mala institucija. Međutim, lekcijski stroj profesora Rutherforda nastupa kao mala izvedba koja je pošla po zlu, prometnula se u veliku i napisljetu propala u katastrofalnu crnu rupu. Zahvaljujući složenome slogu sile, pravni je sustav isecirao njegovu vezu s neposrednim političkim okružjem – spletom prava životinja, istraživačkih protokola i homoseksualnosti – a nikakav pokušaj stvaranja kolektivnog sklopa iskazivanja i strojnog sklopa tijelâ nije uspio sprječiti havarijski završetak. Napokon, Doyleov prijelaz s medicinskih i detektivskih krimića

na znanstvenofantastične priče možemo iščitati kao prometanje velike izvedbe u malu: nekoliko desetljeća nakon predavanja na Sveučilištu u Edinburghu uvaženi doktor medicine i tvorac Sherlocka Holmesa upustio se u pisanje znanstvenofantastične serije, a novi ga je lik tako obuzeo da je počeo nastupati kao profesor Challenger pa se šminkao, prerađavao i očitovao odlične svoga samozvanog predloška, profesora Rutherforda. Doyle je opetovanio nastupao kao Challenger duge i kovrčave brade i osebujna ponašanja te promicao vlastite znanstvenofantastične priče u kojima se bavio astronomijom, spiritizmom i političkom dimenzijom istraživačkog rada. Doyle-Challenger znao se našaliti s bezazlenim kolegama, a supruga Jean navodno se morala opirati njegovim pokušajima da u toj ulozi nastupi i u postelji.⁴⁸⁰

Na razini socio-tehničkih sistema, destratifikacija se razvija kroz produkciju malih izvedaba. Dosad smo pojmom "hlapidbe" označavali atmosferu sila koja okružuje stratum izvedbe; odsad ćemo i pojedine male izvedbe nazivati hlapidba *ma*.

"Znate, mislim da su maske hladne jer su bile vani pa se magle. Evo skraćenoga kontrolnog popisa."

1. Pojedinačna je hlapidba izmještена, izglobljena izvedba, mala izvedba koja raskida sa socio-tehničkim sistemom koji ju je proizveo i ulazi u rekurzivnu komunikaciju iz drugih sistema, čime im pak izmještava diskurze i prakse, ali i sistemske granice. Hlapidba ima neku radosnu crtu. Deleuze i Guattari zaoštravaju iščitavanje skulptura Jeana Tinguelyja i opisuju rad razdraganoga, deteritorijalizirajućeg stroja. "Stroj uvodi nekoliko simultanih struktura koje prožima. Prva struktura uključuje bar jedan element koji nije pogonski u odnosu na nju, nego samo u odnosu na drugu strukturu. Upravo ta meduigra, koja je kod Tinguelya u biti razdragana, osigurava proces deteritorijaliziranja stroja kao i položaj strojara kao najdeteritorijaliziranijeg

dijela stroja."⁴⁸¹ Potonja je primjedba ključna: u hlapidbama ne izvodimo samo ulogu glumca, inženjera, rukovodioca itd. Hlapimo, dezintegriramo se, postajemo drugi srrojnim procesom invencije, intervencije, in(ter)vencije. Takve se hlapidbe mogu pojaviti bilo gdje i u bilo koje doba jer hlapidbena dimenzija prožima svaki suvremeni socio-tehnički sistem, od najintimnijih do najjavnjivijih odnosa. Hlapidba – hlapidba je id, drugi, iterabilnost svake izvedbe i cjelokupne izvedbe; mogli bismo reći da je njezino strojno nesvesno. Deleuze i Guattari na sljedeći način razlikuju društvene i tehničke strojeve od žudečih strojeva: "Žudeči strojevi nisu nama u glavi i u našoj mašti, nego *unutar samih društvenih i tehničkih strojeva*. Naša veza sa strojevima nije izumiteljska ili oponašateljska; nismo ni umni očevi ni disciplinirani sinovi stroja. Riječ je o vezi napućivanja: društveno-tehničke strojeve napućujemo žudečim strojevima i nema nam druge. U isti mah moramo reći: društveno-tehnički strojevi puki su konglomerari žudečih strojeva u povjesno odredenim molarnim uvjetima; žudeči su strojevi društveni i tehnički strojevi vraćeni u odredbene molekularne uvjete."⁴⁸² Socio-tehnički su sistemi žudeči strojevi koji su se uslojili; riječ je o hlapidbama koje su se nataložile i pregibnule u teritorije i kodove neke velike izvedbe. S druge su pak strane žudeči strojevi deteritorijalizirani socio-tehnički sistemi, sistemi čije su se riječi i djela dekodirali i deteritorijalizirali, a izvedbe su im postale male, razdragane i hlapidbene. Te dvije izvedbe jedna drugu prepostavljaju i citiraju; naime, "žudeči su strojevi zapravo isto što i tehnički i društveni strojevi, no u neku ruku tvore njihovu nesvesnost; očituju i pokreću ulaganja žudnje koja 'odgovaraju' svjesnim ili predsvjesnim ulaganjima interesa, politike i tehnologije odredenoga društvenog polja."⁴⁸³ Žudnja je u socio-tehničkim sistemima izvedbena; u žudečim je strojevima hlapidbena. Strojna se žudnja ne ograničava na psihe pojedinaca, kao ni na nadgradnju društva, nego prožima sva društvena i tehnička polja pa nam ondje služi kao libidna infrastruktura. (Opet se pitamo za koga IT sebe smatra?)

2. S obzirom na paradigme izvedbe – pri čemu namigujemo i profesoru Rutherfordu – možda je razdragani izum male izvedbe najbolje opisati kao ono što je Nietzsche nazvao "radosnom znanosti", a to je svojevrstan savez misaonosti i smijeha, strogosti i lepršavosti,

dubokoumnoga i smješnoga. Riječ je o savezu koji se umnogome razlikuje od sile teže koja privlači i opterećuje velike znanosti i umjetnosti, a misao pretvara u nezgrapan stroj za mučenje. "Intelekt je kod velike većine ljudi trom, turoban i škripav stroj koji je teško pokrenuti", piše Nietzsche u *Radosnoj znanosti*⁴⁸⁴. "Kad s tim strojem rade i kad hoće dobro misliti, oni to zovu 'uzeti stvar ozbiljno' – kako mora da im teško pada dobro misliti! Ljupku ljudsku zvijer kao da svaki put kad dobro misli napušta dobro raspoloženje; postaje 'ozbiljna'. A 'gdje ima smijeha i radosti, mišljenje nije nizašto': – tako glasi predrasuda te ozbiljne zvijeri protiv sve 'radosne znanosti'. – Pa dobro, pokažimo da je to predrasuda."⁴⁸⁴ U hlapidbi se smijeh promeće u senzor za provedbu višeparadigmatskih istraživanja (iako nipošto nije i jedini). Hlapidbeni je stroj svojstveno okretan, lagan i razdragan. Noge mu se klimaju pa pješe. Združivanje diskurza i praksi iz različitih paradigmi izvedbe stvara bezbrojne neskladnosti, čudne paradoxke pa i prave besmisice – a iz tog se skupa povremeno rada neki besmisleni smisao, ne-smisao koji može prasnuti u smijeh. Nietzsche piše da je znanost "možda sveudilj poznatija po moći da ljudima oduzme radosti i učini ih hladnjima, ukipljenijima, više stoičkima. Ali još bi je se moglo otkriti kao *veliku nanositeljicu boli*. A onda bi se možda ujedno otkrila i njezina protusila, neizmjerena sposobnost da na njezin poticaj zabliješte novi zvjezdani svjetovi radosti."⁴⁸⁵

3. Besmisao je bitan za smisao, za radosna odisanja neke hlapidbe. Ako u čovjekovu djelu nema besmisla, znači da se nije u dovoljnoj mjeri pograbio s logikom i zdravim razumom – formalnim pretpostavkama i neformalnim predrasudama – na kojima mu počiva vlastita naobrazba i istraživanja. Ukratko, nije zadro u dubinsku mašineriju vlastitoga čitačeg stroja. No kad govorimo-činimo besmislenosti, već upadamo u svojevrsno metaučenje. Kao što primjećuje Susan Stewart: "Da bismo se bavili besmisлом, moramo biti u stanju učiti o učenju; besmisao tu sposobnost upogonjuje, ali to nije sve: sam besmisao možemo shvatiti kao istraživanje parametara raznih konteksta učenja."⁴⁸⁶ Srodno, ali ipak različito od poredbene analize, besmisao otvara gledište prema čovjekovu osjećaju bitka. Ako vlastite diskurze i prakse shvaćamo samo ozbiljno, ako se u njima ili njima nikad ne smijemo, ili smo čak tako ozbiljni pa se nikad ne

* Navodi u tekstu preuzeti iz Friedrich Nietzsche, *Radosna znanost*, prev. Davor Ijbimir, Zagreb, Demetra, 2003. (prev.)

smijemo sebi, znači da smo si zatvorili golemo afektivno područje iskustva i učenja. "Smijati se sebi samomu", piše Nietzsche, "kako se to mora da bi se smijalo *na temelju uvida u cijelu istinu* – za to dosad oni najbolji nisu imali dovoljno smisla za istinu, a oni najnadareniji imali su premalo genija. No možda i smijanje još ima budućnost."⁴⁸⁷ Stotinu godina poslije Craig Saper čita Barthesa – koji je pak bio pisac-čitatelj Nietzschea – i nudi smijeh kao metodologiju. Saper poziva na stvaranje "umjetnih mitologija", bartovskih izuma koji smijeh ne rabe samo za kritiziranje kulturnih mitova, nego i za rastakanje metajezikâ, uključujući i metajezik kritike. "Ako zanemarimo [Barthesov] smijeh, propustit ćemo priliku da shvatimo njegovu strategiju rastakanja svakog metajezika onog časa kad se uspostavi. Drugim riječima, on se upušta u *batmologiju*, iskaz s nizom tumačenja u rasponu od naivnoga do ironičnoga. Njegov smijeh čitatelja uči da ne sluša samo što pisac kaže, nego i potku, ton i *báthos* njegova humorâ."⁴⁸⁸ Neke misli uopće nije moguće misliti bez smijeha, a jedna od njih je i hlapidba.

4. Kad je riječ o bliskosti hlapidbe i radosne znanosti, nije svaki smijeh podoban: imamo potvrđni, aktivni smijeh i niječni, reaktivni smijeh, iako nikad nećemo uspijeti ovladati njihovim razlikama. (Šale radi, mogli bismo reći da rad socio-tehničkih sistema proizvodi matrice niječnoga smijeha, dok žudeći strojevi aktiviraju potvrđne matrice.) U *Gramofonom Ulksu*⁴⁸⁹, predavanju koje navigira oko smijeha, izvedbenosti i *da* u Joyceovu Ulksu, Derrida istražuje dvostruki tonalitet dva "da-smijeha", koje je obojio otrovno-ljekoviti miris farmakona. Jedan je niječni da-smijeh, žalobni smijeh koji "uživa u hipermnezijskoj nadmoći i pletenju paukove mreže što prkosí svim drugim mogućim nadmoćima. . . / I kad se prepusti fantazmu, dotični da-smijeh iznova potvrđuje nadzor nad subjektivnosti koja sve pribire kad se sama pribire, ili kad se prenosi na ime."⁴⁹⁰ Tu se redovito smijemo posljednji, smijemo se najslade, smijemo se drugome. No taj niječni da-smijeh "razdragano tribuhozbori i posve drukčija glazba, samoglasnici posve drukčije pjesme. Čujem ga, veoma blizu onomu drugomu, i kao da-smijeh dara bez duga, kao laganu, gotovo amnezijsku potvrdu dara ili napuštena dogadaja – što u klasičnom jeziku nazivamo 'djelom' – izgubljena potpisa bez vlastita imena."⁴⁹⁰ Napušteni dogadaj i izgubljeni potpis

* Franc. izvornik: Jacques Derrida, "Ulysse gramophone: L'oui-dire de Joyce" u Claude Jacquet, ur., *Genèse de Babel: Joyce et la création*, Pariz, CNRS, 1985 (prev.)

o kojima govori Derrida možemo iščitati kao kataobnovu, odnosno katakrštenje, kao izvedbe i performative čija se prisutnost (i odsutnost) profiliraju putem tragova razlikovnog ponavljanja, koje pak jednomo smijehu uvijek dopušta da se pretopi u drugi. Usudio bih se iznijeti sljedeću misao: različiti *da-smjehovi* u *Uliksu* putuju amotamo između razdraganoga (*joyful*) Joycea i nedžojsovske (*Joyce-less*) razdraganosti. Derrida smijeh postavlja kao temeljni, "gotovo transcendentalni tonalitet", koji znanje ili heremeneutika ne mogu iscrpiti. Stoga mu je i *da* "predizvedbena" sila koja prethodi svakoj potvrdi ili nijekanju, svakom potpisu, događaju ili kontekstu: "*da* je transcendentalni uvjet svih izvedbenih dimenzija. Obećanje, prisega, naredba ili obveza redovito podrazumijevaju neko *da*, potpisujem. *Ja u ja potpisujem* kaže *da* i kaže *da samome sebi*, mакar potpisuje simulakrum. Svaki događaj što ga donosi izvedbeni biljeg, svako pisanje u najširem smislu riječi uključuje neko *da*, bilo ono fenomenalizirano ili ne, to jest verbalizirano ili adverbalizirano kao takvo."⁴⁹¹ Ne samo da to *da, potpisujem* ne tvori zatvorenu, narcističku petlju, nego u sve činove i riječi, u sve sisreme i sve paradigme uvodi razliku: riječ je o auroreferencijalnoj drugosti koja se ne vraća na neki *auto-* ili sebstvo, nego je redovito već prihvaćena i odaslana dalje. "Da, uvjet svakog potpisa i svakog performativa, obraća se nekomu drugom koje ne tvori i od kojeg nužno prvo *traži*, odgovarajući na redovito već postavljen zahtjev, *da kaže da*. Vnjeme nastupa tek kao ishod te osobite anakronije."⁴⁹² Kod potvrđnog da-smjeha drugi se smije anakronično, smije se prvo, naposljetku i posljednji, isprva. Budući da gramofonija *da* djeluje između i onkraj očiju i ušiju, između i onkraj *eidos-a* i *logos-a* znanja i istine, Derrida *da* naziva "mirisom [fr. *parfum*] diskurza." "Mogao sam (a neko sam vrijeme o tome i razmišljao) ovo izlaganje pretvorniti u raspravu o mirisima – to jest o farmakonu – i nazvati ga *O hlapidbenome* [fr. *perfumatif*] u 'Uliksu'."⁴⁹³

5. Mogli bismo doći u napast da kažemo kako se hlapidba izazivačkome tonalitetu izvedbe suprotstavlja tonalitetom smijeha, no zapravo su u pitanju najmanje dva tonaliteta izazivanja, dva tonaliteta smijeha. Sada je pitanje kako ti tonaliteti odzvanjaju u okviru naše opće teorije? Kulturalna izvedba, organizacijska izvedba, tehnološka izvedba, utjelovljena izvedba, diskurzni performativ i

stratum izvedbe glavni su koncepti od kojih se sastoji naša teorija. Međutim, hlapidba nije koncept; možemo je promišljati u smislu onoga što Gregory Ulmer naziva "vic-ceptom".⁴⁹⁴ Dok se koncepti organiziraju u smislu označenoga, vic-cepti prate tvarnosti označiteljâ, tonalitete afekata, tragove diferencije.⁴⁹⁴ Naše je iščitavanje pratilo proizvodnju i poopćavanje koncepata izvedbe na nizu polja, uključujući antropologiju, filozofiju, informatiku, kazalište, lingvistiku, organizacijsku teoriju, sociologiju i strojarstvo. Stratum izvedbe pokušaj je da se dotična poopćavanja poopće i okupe u jednom konceptu, no taj pokušaj propada, bolje rečeno, nužno se izopćaže jer pragmarički slog sila u pozadini svih tih koncepata izvedbe sam po sebi nije moguće konceptualizirati. Ne samo da su sile i jakosti preraznolike, preraspršene i prerasijane, nego je hlapidba anakrona i krivovremena; u najmanju ruku *pripada budućnosti*. Točnije: hlapidba odašilje emisije budućnosti. Znakovito je da Ulmer vic-ceptualni smijeh istražuje kao tonalitet budućnosne, post-konceptualne misli, koji iščitava u Derridinim hlapidbenim zapisima. "Nasuprot isticanju iskaza kao izvedbenog *iskazivanja* [*enunciation*], Derrida razumijevanje zamišlja kao *nauještenje* [*annunciation*] u smislu u kojem se smjestilo u apokaliptičnome modusu, u biblijskoj tradiciji apokaliptičnog proricanja i predvidanja. Da bi um psihanalitičkoga ili dijaloškoga sluha izveo pisanje u smislu *nauješčivanja*, mora se sa označenoga prebaciti na ton."⁴⁹⁵ Takvo proročko uho proizvodi vizije, kao što vizionarsko oko dobiva sluh, a i to oko-aho i uho-oko postaju nosom, postaju hlapidbeni, anakroni, izazivač što izaziva izazivača, smijeh koji se smije smijehu.

6. U promišljanju i povezivanju izvedbe i radosne znanosti sučeljavamo se s mnogim ispitima, a između ostalog se učimo smijati sami sebi, učimo se smijati kroz besmisao i preobučavamo oči i uši da njuše budućnost. Drugi je ispit vezan uz odnos radosne znanosti i *queer* teorije, koja je u prošlih deset godina silno pridonijela proučavanju kulturne izvedbe, a tom je desetljeću možda suđeno da ga prozovu "*drugim radosnim devedesetima*".⁴⁹⁶ Je li radosna znanost *queer*, a *queer* teorija radosna? Možda je prevoditelj Walter Kaufmann u uvodu iz 1974. predviđio takvo pitanje jer piše da "ni homoseksualci ni Nietzsche nisu slučajno odabrali riječ 'radostan' ['gay'] umjesto 'veselo'. Za razliku od 'vesele znanosti',

* Engl. *puncept*; od pun: igrati riječima (prev.)

⁴⁹⁵ Engl. izraz 'the gay 90s' izvorno se odnosio na "lude" devedesete godine 19. stoljeća (prev.)

'radosna znanost' sadrži primjese vedra prkošenja konvencijama; nagovješće Nietzschevu nemoralnost i njegovo 'prevrednovanje vrijednosti'.⁴⁹⁶ No iako spominje i druge "površne" sličnosti između Nietzschea i homoseksualaca - "Nietzsche daje veoma neljubazne izjave o ženama, a veliča prijateljstvo i Grke" - Kaufmann se nuda da ih čitatelji neće prečvrsto povezati: "valjda se naslov ove knjige neće pogrešno tumačiti kao nagovještaj da je Nietzsche bio homoseksualac, ili da je u knjizi riječ o homoseksualnosti."⁴⁹⁷ Unatoč tome, niz lezbijskih, homoseksualnih i heteroseksualnih teoretičara u posljednje se vrijeme oslanja na tog mislioca koji filozofira čekićem (ne batom, nego malim instrumentom kojim udaramo u vilice za ugadanje - i idole). Primjerice, Judith Butler vlastiti projekt naziva kritičkom genealogijom roda, a u *Nevoljama s rodom* iznosi sljedeću opomenu: "Izazov za ponovno promišljanje kategorija roda izvan metafizike supstancije morat će uzeti u obzir Nietzscheovu tvrdnju iz djela *O genealogiji morale* da 'nema 'bića' iza činjenja, odjelotvaranja, postajanja; 'činitelj' je puka fikcija dometnuta činu – čin je sve.'⁴⁹⁸ Štoviše, i Lisa Duggan i Kathleen McHugh zakucavaju gumb radosti u proglašu za "fem(me) znanost." "Da ne bude zabune, fem(me) znanost je šala, urlik smijeha koji bi ismijao i razorio svako poimanje ženskosti koje se shvaća ozbiljno. Fem(me) znanost poziva na prevrednovanje svih ženskih vrijednosti; nije joj cilj da objasni ili pouči, nego da pobudi i izazove strasti koje često tinjaju u pozadini suzdržane, objektivne i didaktične proze."⁴⁹⁹ Fem(me) znanost, queer teorija, radosna znanost – da bismo otkrili genealoške srodnosti tih programa istraživanja, trebamo stvoriti sliku znanosti koju ne potkrepljuje neka subjektivnost ili objektivnost, koju ništa ne potkrepljuje, nego je aktivna, a ne prisvaja, te pasivna, a neprisvojena: ukratko, znanost koja radosno izaziva samu znanost.

7. U "Pokusnoj vožnji", visokohlapidbenom iščitavanju *Radosne znanosti*, Avital Ronell također je zamjetila istozvučne emisije između homoseksualaca i radosne znanosti, kao i Kaufmannovo oprezno iščitavanje njihova odnosa. Umjesto da to povezivanje odbací, ili da zbog iste stvari prekori Kaufmanna, Ronell ga iščitava velikodušno (razmišljajući u smislu zahvaljivanja à la Heidegger) i potvrđuje vezu: radosna je znanost pitanje radosti [gaiety] u svakom smislu te riječi, uključujući i "alternativne životne stilove". "U tom kontekstu, kao što oprezno ističe Walter Kaufmann, 'gay' ne mora značiti 'homoseksualan', iako takvo nereproduktivno povezivanje

po ključu užitka svakako dobiva veća prava prema ugovoru koji sastavlja Nietzsche."⁵⁰⁰ Dotični ugovor, čija se obveza proteže na udaljene pozivne brojeve, Ronellicu nuka da postavi sljedeća izazovna pitanja: "Kad znanost za sebe tvrdi da je radosna, a pritom ne gubi svojstvo znanosti, o kakvoj je znanosti riječ? I kako Nietzsche otvara kanale znanstvenosti koja bi uključila novatorstvo znanstvene fantastike i eksperimentalnu umjetnost, te prije svega krajnju stiliziranost života, a da pritom ne ugrozi strugost istraživanja?"⁵⁰¹ Novatorstvo, eksperimentiranje i stilizacije Nietzscheove radosne znanosti mahom zahvaća znanstvenost na čije smo današnje obrise naišli na nekoliko pokusa, uključujući i NASA-in *Challenger*, paradigmu tehnologije i Heideggerovo preispitivanje tehnike. Spomenuta je znanstvenost ontopovjesno pitanje: naime, poput tehnologije s pomoću koje dominira, nije samo povijesno upisana, nego tvori i "polje sila koje neprestano izmiče, ali je istodobno i silno moćno", a doziva nam bitak. "Bitak nam vrbuju različite tehnologije, a načini na koje to čine odnedavna izazivaju ozbiljnu pozornost na području ontologije, etike, političke teorije, kibernetike i umjetne inteligencije."

I –

Ronell → No postoji nešto čemu mjesto nije ni unutar ni izvan bilo kojeg spomenutog polja, no ipak im je prodrlo u samu srž – a to je zapravo prvi artikulirao Nietzscheov *Gay Sci*. Nietzsche varira motivaciju znanstvenih premsa vlastita djela pojmovima koji upućuju na aktivnosti ispitivanja, a uključuju eksperiment, pokus, postavljanje hipoteza, ponovne pokuse i nova ispitivanja. Danas nam *Gay Sci* u najmanju ruku daje do znanja u kojoj je mjeri naš odnos prema svijetu doživio zamašne promjene jer smo se počeli pridržavati imperativa ispitivanja.⁵⁰² ←

Dok sipi kroz najdublje i najskrivenije pukotine struma izvedbe, hlapidba "jest" pokusna vožnja, "jest" načelo izvedbe, "jest" iz-zaživanje svijeta da izvede – ili snosi posljedice. Bolje rečeno, sve je to hlapidba u drukčijem čitanju, u čitanju s dozom smijeha, dozom razdraganosti, dozom radosti.

A tu pak leži jedan od najškakljivijih izazova – bar za nekoga tko je naobrazbu stekao na području umjetnosti, humanističkih znanosti i/ili različitih kulturoloških škola – a to je da neprestano ispitivanje koje nalazimo u znanosti i tehnologiji ne iščitavamo samo kao predmet kritike ili aktivnost koju treba dovesti u pitanje i pobiti, nego i kao izvedbu *koju možemo i moramo potvrditi*. Upravo je to najizazovniji ispit suvremene radosne znanosti. "Naši *Daseini* danomice nailaze na ispitivanje u obliku SAT-a, GRE-a, testiranja na HTV-a, MCAT-a, ispitivanja FDA-e*, kozmetike, strojeva, ispitivanja pod opterećenjem i ispitivanja oružja, ispitivanja ozvučenja na 1-2-3, ljubavi na kušnji, prijateljstva na kušnji, jednom riječu, provjere kočnica – a Nietzsche ga je uglavnom nalazio u vječnoj radosti postajanja."⁵⁰³ Je li to neka šala? Postajanje (ispitivački) osjetljivim? *Potvrda* pokusne vožnje? No razmislite: nije li suprotstavljanje umjetnosti i znanosti, tehnike i tehnologije te kreativnosti i analitike jedan od najudobnijih položaja i carska velika pretpostavka? Da zaoštrimo stvar: zar kritika, pa i kritika kritike, ne podrazumijeva da nešto dovodimo na kušnju, i to ne jednom za svagda nego opetovanu? Da je i dodatno zaoštimo: nisu li najaktivniji umjetnici i aktivisti upravo oni koji eksperimentiraju s vlastitim materijalima, savezima i životima – i sve ih na neki način dovode na kušnju? U doba globalne izvedbe cijeli se svijet promeće u pokusište. Kako kaže Ronell, "ispitivanje obilježava sveudilj nov odnos između sila."⁵⁰⁴ Odatle *cahumnia*, varka izazivanja koje samo sebe izaziva: opovrgavanje i potvrđivanje te testne slike svjetskih razmjera.

"Vrijeme lansiranja manje šest minuta, a voditelj testiranja orbitalne letjelice daje pilotu Mikeu Smithu 'zeleno svjetlo' da izvede pripremno pokretanje pomoćne pogonske jedinice [APU**]. Ovaj izvješćeju da je pripremno pokretanje obavljeno. Vrijeme lansiranja manje pet minuta i trideset sekundi uz odbrojavanje, a Kontrola misije odašilje signal za pokretanje snimača leta u letjelici."

Mogli bismo krenuti od nekog malog ispitivanja izvedbe pa i samu "izvedbu" iščitati kao vic-cept čija se hlapidbena atmosfera dotje-

* Niz standardiziranih testiranja na području obrazovanja, zdravstva i prehrane u američkom društvu. Kratice redom: SAT: Scholastic Aptitude Test, GRE: Graduate Record Examination, HIV: human immunodeficiency virus, MCAT: Medical College Admission Test, FDA: Food and Drug Administration (prev.)

** Auxiliary power unit (prev.)

ruje mirisima i osjećajima drugih koncepata izvedbe. Primjerice, kulturnu izvedbu prožimaju organizacijska i tehnološka izvedba, baš kao i finansijska, zdravstvena i obrazovna. Svi smislovi izvedbe sadrže različite sile i potencijale: naime, ta su značenja puke sile koje su uhvatili i uslojili razni lekcijski strojevi. Ulmer iznosi postavku da ne treba "birati između različitih značenja ključnih pojmoveva, nego skladati uporabom svih značenja (ispisivati paradigmu [raznih značenja])."⁵⁰⁵ Ili slično: stvarati hlapidbu uporabom svih paradigmi istraživanja izvedbe.⁵⁰⁶ Umjesto da zagovaramo umjesno osporeni smisao izvedbe, pri čemu nema zadiranja u norme koje ga proizvode i dovode do krajnjih granica, pokušajmo razviti dosluh s istraživačima iz drugih paradigmi, i to ne samo na rubovima, nego i duboko unutar njihovih stratura. Naime, svi socio-tehnički sistemi, sve skupine i sve paradigme sadrže i normativne i mutacijske sile, iako su im slogovi različiti. Da bismo ih razlučili, treba imati dobar nos.

Izazov se sastoji u kanaliziranju mutacijskih sila diljem cijelog stratura izvedbe, u oslobođanju žudnji i jakosti iz kontekstâ koji ih sputavaju, u stvaranju hlapidba koje ispituju modulacije izvedbene moći. Pritom kao mogući saveznici nastupaju tvornički radnici, obrada podataka, srednje rukovodstvo, vrhovno rukovodstvo, inženjeri, kemičari, informatičari, raketni tehnozoli, liječnici, treneri, sportaši, burzovni mešetari, finansijski analitičari, nastavnici, upravitelji, školarci – svatko tko išta zna o bilo kakvoj izvedbi. Takvi su savezi presudni za djelovanje diljem različitih teritorija stratura izvedbe. Donekle se možemo povesti za primjerom *Critical Art Ensemblea*, koji poziva da se nomadskim mehanizmima moći suprotstavimo činovima električnog gradanskog neposluha, a njih pak izvode malene ćelije koje se oslanjaju na različita znanja i vještine. "Ćelija mora biti organička; odnosno, mora se sastojati od medusobno povezanih dijelova koji suraduju i tako tvore cjelinu koja je veća od zbroja vlastitih dijelova. Da bi ćelija bila djelotvorna, u njoj se mora zatvoriti raskol između znanja i tehničke sposobnosti. Lijepak koji povezuje dijelove treba biti zajednička politička perspektiva, a ne međuovisnost koja se temelji na potrebi. Treba izbjegavati konsenzus na temelju sličnosti vještina jer nema koristi ako nisu zastupljene različite vještine. Dobar bi spoj sposobnosti činili aktivist, teoretičar, haker pa i pravnik – trebaju se mijesati znanje i praksa." Ne treba odbaciti ni birokrata jer je "autoritarna

fetišistička sklonost učinkovitosti saveznik kojeg ne smijemo podcjeniti.⁵⁰⁷ Upravo miješanjem paradigm i supostavljanjem izvedbi i performativa izlučujemo hlapidbu malih testnih slika, razdragani znanofikciju, *radosni SF*.

“Vrijeme lansiranja manje pet minuta.”

No nemojmo se previše zafrkavati – ni pre malo: eksperimentalna istraživanja mogu biti opasna jer nam postajanje ugrožava bitak. *Calumnia* može klevetati. Bilo da eksperimentiramo u suradnji ili pojedinačno, možemo se izložiti katastrofalnim pogiblima. U Nietzscheovu slučaju radosne devedesete nipošto nisu bile puko doba zabave. Krajem 1888. i početkom 1889. krenuo je na konačni pokusni let i poletio na zanosno i bolno putovanje: trpio je radosno, a radost mu je postala nepodnošljiva. Nietzsche je devedesete godine 19. stoljeća proveo na relaciji između sanatorija i majčine i sestrine *die Sorge*, da bi preminuo 1900., u posljednjoj godini stoljeća koju obično čitamo kao prvu godinu sljedećega. Možda je puki slučaj, no još si je jedan radosni znanstvenik osigurao mjesto na uznemirujuće sličnu letu. Na suprotnoj obali La Manchea za katedrom profesora Rutherforda opet nije bilo nikoga, sad je zavladao i muk. Nakon višedesetjetnih avangardnih istraživanja te niza godina sablazni i sramote koja je polako nadirala, veliki je mali profesor fiziologije doživio veliki slotn živaca. Dok je Nietzscheovo eksperimentiranje sa životom doživjelo maničan uzlet, Rutherford je uronio u ponor depresije. Napustio je sveučilište i otišao u umobolnicu. Još se neko vrijeme uspio baviti istraživanjima, no svijet mu je naposljetu potonuo pod valovima depresije koji su ga zaplijuskivali jedan za drugim. Nebo se više nije vedrilo, a turobni su se valovi posve zacmjeli. William Rutherford preminuo je 1899. “i (ako je službeni podatak da je umro od upale pluća) postoji velika vjerojatnost da je digao ruku na sebe.”⁵⁰⁸ Richards to iščitavanje temelji na Rutherfordovu epitafu. Profesor ga je osobno sročio, a glasi: “*nec sorte nec fato*”, ni slučajno ni sudbinski.

Čemu takvi katastrofalni letovi? Čemu svi ti srušeni pokušni piloti? Što se SAD-a tiče, na stratumu izvedbe koji se profilira mogli bismo navesti prizorišta havarija Pollocka i Birda, Joplinice i Hendrixia, Basquiate i Cobaina i tako dalje i tako dalje. Kad proučavaju male znanosti i umjetnosti, Deleuze i Guattari navode nastojanja Artauda, Virginije Woolf i drugih eksperimentatora koji su gradili nevjero-

jatne žudeće strojeve, a ipak su se u prolazu kroz crne rupe tako izopačili i osakatili da su doživjeli havariju – koja bi se katkad ope-tovała, a katkad bi bila kobna. “Što se dogodilo? Jeste li bili dovoljno oprezni? Nije stvar u mudrosti, nego u oprezu. Doziranome. U pravilu je imantan eksperimentiranju: injekcije opreza. /.../ Oponašajte stratume. Do TBO-a i njegove ravnine konzistencije ne možete doći mahnitim destratificiranjem. /.../⁵⁰⁹ Makar destratificirate performative i izvedbe te vlastiti stroj povežete s drugim sistemskim operaterima pa provodite zajednički slog navješčivanja, ništa vam ne jamči da će se stvari pokrenuti i proći glatko. Putovanje može skrenuti veoma podmuklim putem, i to naglo, ili u sve kraćim koracima. Plavо se nebo autopoietičke rupe u bilo kojem trenutku može zacrnjeti pa “umjesto da deteritorijalizirani sklop otvori prema nečemu drugome, može dovesti do zatvaranja, kao da je agregat pao u neku crnu rupu pa se kroz nju i dalje vrtloži.”⁵¹⁰ Rekurzija može postati zlokobna i prometnuti se u prokletstvo. Let se skrućuje u raketu, u projektil. Iznenada se rupa začepi – zajedno sa svime što kroz nju prolazi.

Ne znači da samo samostalni letovi mogu završiti kao gomila mesa i olupina. Havariju mogu doživjeti i male posade i velike društvene skupine, cijele se države mogu strmoglavo survati u smrt i sa sobom povući narode i povijesti, a bljedahni im mlazni trag ne presijeca jedan, nego mnogostrukе stratume. Na žalost, mogli bismo navesti mnoga slična prizorišta havarija, a samo ih u prošlom stoljeću ima i previše. Pristupimo jednom od najsmradnijih i najjezovitijih, koje za stratum izvedbe znači svojevrsnu inicijaciju. Iz njegovih se kulisa poput rakete lansira predavački stalak.

Nakon što su godine 1928. maknuli njegovoga bivšeg profesora i mentora Edmunda Husserla, Martin Heidegger prihvatio je upražnjeno mjesto šefa katedre za filozofiju na svojoj *alma mater*, Sveučilištu u Freiburgu. Ugadao je lekcijski stroj za bolji prijam zaziva Bitka pa je u kabinet dao uvesti telefon. U travnju 1933., tri mjeseca nakon što je Hitler postao kancelar Weimarske Republike, Heideggera su izabrali za rektora Sveučilišta. U svibnju te iste godine ušao je u Nacional-socijalističku stranku. Katedra mu je počela sličiti *Führerovoj* govornici. U nacističkome vojno-industrijsko-akademskom kompleksu predavanje je opet postalo nešto

posve novo. "Iznenada su se riječi kao što su *Kampf*, 'vojna služba' i 'sudbina njemačkog *Volka*' u Heideggerovim obraćanjima pojavile uz 'znanost' i 'Bitak'.⁵¹¹ Rektor je sad učestalo primao pozive. Kao što je Heidegger poslije pripovijedao, "nazvao me netko iz vrhovnog zapovjedništva Sveučilišne ispostave *Sturm Abteilung*, SA-ov pročelnik Baumann."⁵¹² Ronell u vlasitoj telefonskoj teoriji tog prizora (naime, čitamo *Telefonski imenik*), postavlja sljedeće pronicavo pitanje: "Da jednostavno pitamo, kakav to status filozofije, bolje rečeno, *mišljenja*, čovjeku ne dopušta da pouzdano razluči glas savjesti i glas SA-ovca?"⁵¹³ Kako je netko tko je odašiljanje Bitka *Daseinima* postavio kao najizvorniji mogući poziv mogao odgovoriti na poziv nacističkoga VIA-skoga kompleksa? Što je zazvalo i iz-zazvalo mislioca zazivanja i iz-zazivanja?

Dekonstruktivsko iščitavanje tog prizora nipošto ne nastoji iskopčati dotične pozive i izazove, nego prati kako im se prijenosi ontopovjesno povezuju i uzemljaju. Dok se Ronell lača Heideggerove telefonije i raščlanjuje je, Derrida se pozabavio riskantnim pitanjem duha (*Geist*) u filozofovu *Rektorskog obraćanja*. Heidegger tu definira duh kao volju za bit i znanost pa ga zahvaćaju povjesne i metafizičke struje na čiju opasnost na drugim mjestima upozorava. No u *Obraćanju* "taj rizik nije samo prihvaćeni rizik. Njegov se program doima davolskim jer, *što nije nimalo slučajno*, ubire plodove najgorega, odnosno oba zla odjednom: ovjere nacizma i geste koja je sveudilj metafizička."⁵¹⁴ Heideggerovo je obraćanje pri stupanju na rektorskou dužnost nosilo naslov "Samopotvrda njemačkog sveučilišta."^{**} Derrida tvrdi da vodilju Heideggerova ponašanja, koja ga je pozvala da povede samopotvrdu njemačkog sveučilišta i stavi ga u službu Trećeg Reicha, na toj prekretnici možemo iščitati u određenoj zapovijedi ili paroli koja se pojavljuje na samome početku obraćanja. Ta je nječ *Führung* (naredivanje, predvođenje, vodstvo, usmjeravanje).

Rektor govori: "Preuzimanje rektorske časti znači i preuzimanje obvezu duhovnoga vodstva ove visoke škole. [die Verpflichtung zur gestigen Führung dieser hohen Schule]. Sljedbenici, učitelji i učenici, duguju svoje postojanje i snagu samo istinskoj zajedničkoj ukorijenjenosti u biti njemačkog sveučilišta. No ta bit pravu jasnoču, ugled i

* *The Telephone Book* (prev.)

^{**}Njem. izvorik: "Die Selbsteibauung der deutschen Universitäten" (prev.)

moc dobiva samo ako njihovi vodiči [*Führer*] prije svega i u svakom trenutku i osobno imaju vodstvo – ako ih vodi nepokolebljivost te duhovne zadaće, čija obvezujuća narav u sudbinu njemačkog naroda utiskuje njezin osobiti povjesni karakter."⁵¹⁵ Derrida piše: "Samopotvrda prije svega ne bi bila moguća, ostala bi mukla i ne bi bila to što jest da ne ide u red duha, da upravo ona nije naredba duha. Riječ naredba* pritom ima i vrijednost zapovijedi, predvodenja, vođenja ili provođenja, *Führunga*, kao i vrijednost poslanja: odašiljanje, danu naredbu. Samopotvrda želi biti /.../ potvrda duha kroz *Führung*. Naravno, riječ je o duhovnome vođenju, no *Führer*, vodič – u ovome slučaju Rektor – kaže da može voditi samo ako njega vodi nepokolebljivost neke naredbe, strogo ili čak *direktivna* krutost poslanja (*Auftrag*)."⁵¹⁶ *Führeri*, vodiči, vode, voditelji, direktori, rektori – eto od kakvih se sve službi sastojala zapovjedna i nadzorna nacisrička hijerarhija, sustav čiju je duhovnu misiju vodio *Führer* nad *Führerima*, Adolf Hitler. Heidegger je predavanjima i govorima s početka tridesetih godina 20. stoljeća pridonio osiguravanju telefonskih veza između riskantna iščitavanja ničeovske potvrde, te odgovaranja na naredbe, upute i prozivanja da bude/jest nacist.

Derrida je na drugome mjestu pratio ontološku putanju Heideggerova poziva u okvirima raketne tehnologije i otpremanja pisama i zapisa da "odašiljanje ili slanje Bitka nije ispaljivanje rakete ili otprema poslanice, no ne vjerujem da je u krajnjoj liniji jedno moguće promišljati bez drugoga."⁵¹⁷ Nacisti su prizvali mnoge eksperimentatore – bili oni umjetnici, filozofi, poštari ili znanstvenici. Primjerice, u telefonskom imeniku Trećeg Reicha nalazimo i imena Eugena Sängera i Irene Bredt, bračnoga para raketnih tehnologa. Sänger i Bredt zajedno su projektirali podorbitalnu letjelicu pod nazivom *Silbervogel* [*Srebrna ptica*], čiju su inačicu prekrstili i ponudili njemačkoj *Luftwaffe* kao *Amerika Bomber*. Letjelica je trebala obaviti posebnu isporuku: zadaća joj je bila da uzleti iz Njemačke, postigne visinu od 150 km i zatim "započne let bez motora u nizu aerodinamičkih skokova kroz gornje slojeve atmosfere, istovari teret od 300 kg bombi na New York i polaganim se usporavanjem smjesti u nižim slojevima atmosfere. Pred kraj bi prešla u silazni let i naposljetku sletjela nekih 20.000 km od mjesta lansiranja."⁵¹⁸ Da su ga konstruirali, *Amerika Bomber* bio bi prvi svemirski šatl više od tri

* Franc. *ordre*, engl. *order*: red, poredak, naredba, naručba (prev.)

desetljeća prije *Challenger*a i njegovih brodskih kolega. Međutim, *Luftwaffe* nije prihvatala projekt *Amerika Bomber*, iako je Treći Reich zapošljavao i raspoređivao cijele čete raketnih tehnologa od kojih su mnogi poslije prešli što na Istok, što na Zapad da bi projektirali rakete i svemirske letjelice visokih performansi za SAD i SSSR.⁵¹⁹

Možda je ovo pravo mjesto i trenutak da "izvedbu" prevedemo na njemački i natrag na engleski. Izraz "performance" u posljednje se vrijeme u tehničkim i organizacijskim kontekstima u njemački prenosi u izvornome engleskome obliku, no "izvedba" u kazališnom smislu i dalje se često prevodi kao *Aufführung*. Glagol "izvesti" [perform] možemo prevesti kao *aufführen*, koji se sastoji od *auf-* (gore, nagore) i *führen* (voditi, usmjeravati). Drugim riječima, semantika i pragmatika "izvedbe" opći s diskurznom mrežom *Führunga* i *Führera*. Dotičnu prijevodnu mrežu u povratnome prijevodu na engleski nashlučujemo u izrazima "*to mount a production*" i "*put up a show*".^{*} Međutim, ne tvrdim da je izvedba na neki način u biti fašistička pa da njezine raznovrsne puteve usmjeravaju zovovi nacističkog *Führunga*. Zapravo želim navesti na zaključak da i ti i bezbrojni drugi prijevodi riječi "performance" redovito već otprije sudjeluju u stvaranju doba globalne izvedbe. Da bismo ih iščitali, moramo pojačano osluškivati značenja i valencije engleske riječi "performance" u drugim jezicima – kao i prakse koje ih utjelovljaju, a također i sustave koji te riječi i činove zabrtviju. Možemo zamisliti, štoviše i predvidjeti iščitavanja načina na koje se termin "performance" postavlja u raznim jezicima, kako i kada se prevodi na različite jezike, a gdje i kada ostaje nepreveden, te kako je "izvedba" u svim slučajevima uspjela referencijalno konstruirati razna tijela diljem svijeta. Dajmo još jedan primjer: iako etimolozi ishodište riječi "performance" nalaze u starofrancuskome *performer*,

* Redom: "postaviti kazališnu produkciju" i "postaviti predstavu" – ali i "hiniti", "odglumiti". (prev.)

varijanti latinskoga *parformir*, suvremeni se prevoditelji sučeljavaju s velikim poteškoćama kad engleski "performance" treba prevesti na francuski. Mogući prijevodi uključuju *représentation* [predstava/prikaz(ivanje)] i *spectacle* [predstava/spektakl], a ti su izrazi bremeniti teorijskim značenjem – i mogućnostima. U povratnomu prijevodu na engleski, možda bismo *La Société du Spectacle* [Društvo spektakla] Guya Deborda mogli početi čitati kao *Društvo izvedbe*.⁵²⁰

Navedeni izleti u njemački i francuski samo su dva moguća prijelaza koja poprijeko presjecaju vrh goleme izvedbene ledene sante, podvodnoga korpusa izvedbi koji su oblikovala stoljeća borbi i sila, a nipošto se ne ograničava na Sjevernu Ameriku i zapadnu Europu. Doba globalne izvedbe pomalj se iz bezbroja stratifikacija i trošenja, iz pokusnog puštanja u promet i razvaljenih olupina, iz komadića života i smrti koji su mu silom prilika poslužili kao podstratum. Gradi se na pojedincima i narodima, na sjećanjima i snovima, na korama kontinenata koji se pomiču, na razvalinama gradova i kultura te na ostacima ugaslih carstava i propalih revolucija. Gradi se na preostacima stegovnih mehanizama nekoga Staroga svijeta, na njegovim zastarjelim modusima moći/znanja, na njegovoj povijesti nasilnih kampanja usmjerenoj prema još starijim svjetovima. Izvedba sva ta prizorišta doživljava kao vlastitu lansirnu rampu i polijeće s novim poslanjem, novim svjetskim poretkom kompjuteriziranog eksperimentiranja, optimiranja i žrtvodovoljavanja, ispitivanja i premašivanja granica i pragova, te smionog otiskivanja kamo još ljudska noga nije kročila: svijetom kojemu je sutra samo još jedan dan da izvede – ili snosi posljedice.

Ne smijemo okretati leda tim prizorištima havarije i ne možemo se osjećati sigurnima jer smo se kritički udaljili od svih njihovih vonjeva; moramo ih držati pod nosom i ne smijemo pobjeći od stratuma, nego poletjeti *ravno u njega*. "Ukotvite se u nekom stratumu, eksperimentirajte s mogućnostima koje nudi, nadite povoljno mjesto na njemu, uočite potencijalna deteritorijalizacijska kretanja, moguće crte nedoglednice, iskusite ih, ovdje-ondje stvorite tok konjunkcija, iz odsječka u odsječak iskušavajte kontinuume jakosti, neprestano osvajajte čestice novog terena."⁵²¹ Možda je havarija neizbjježna, no "crna je rupa strojni učinak u sloganima, a njezin je odnos s drugim učincima složen. Možda je za oslobođanje novatorskih procesa nužno da prvo padnu u katastrofične crne rupe: zakočne se nepokretnosti vezuju uz oslobođanje premosnih vido-

va ponašanja.”⁵²² Moramo eksperimentirati s iskustvom u svakom smislu tjeći i prema vlastitu nahodenju izvlačiti pouke iz onoga što preživljava katastrofu – i od nje živi.

Odbrojavanje je krenulo ispočetka. Na liniji je bilo statičkog elektriciteta, nastupila je silna mikrofonija i smetnje u prijenosu. Predavačica je nastojala rekapitulirati prije nego što joj pukne veza ili zaluta u kakvu smrdljivu klopku. Destratifikacija socio-tehničkih sistema. Na tu se razinu hlapidba uvlači tako što presijeca mnoštvo struktura. Izaziva eksperimenre u radosnome SF-u, male umjetničke i znanstvene projekte čije strategije uključuju katakrštenje i kataobnovu diskurza i praksi, kao i blag smijeh koji zakucava – a sve to pucaju obilne injekcije diskrecionog opreza. Tu je predavačica citirala filozofa koji govorio o hlapidbenim i farmakološkim pitanjima. “Farmakon uvodi i čuva smrt. Zahvaljujući njemu, truplo može pred ljude, on ga zakrinkava, šminka, parfimira svojom esencijom. [...] Farmakon je i riječ za parfem. Parfem bez esencije.”⁵²³ Hlapidba je nebitna esencija pa ne počiva toliko unutar paradigmi, izvedbi i performativa, nego u izvanjskome u njima. Pod njezinim se utjecajem troše spojevi koji povezuju diskurze i prakse, baš kao i britve koje odvajaju različite arhive i ustroje moći. Iz stratifikacija im se oslobođaju mutacijske sile, a granice i pragovi popuštaju pa iterabilnost rekurzivno provaljuje diljem svih sustava koji su se riašli na udaru. Razgovijetni elementi poput kakve geste, tonu, ili osebujna ponašanja pomaljaju se kao dijelovi mutiranoga žudećeg stroja kroz koji se očituje mnoštvo situacija i borbi. U maloj izvedbi strojni se elementi samoorganiziraju, a mutacijske im sile ulaze u nova i dinamička sazviježđa. Diljem stratuma izvedbe ta sazviježđa stvaraju plato rekurzivnih jakosti, obrazac razlikovna ponavljanja koji presijeca razne sustave. Otporučačke hlapidbe djeluju s pomoću kritike i izmeštavanja, opovrgavanja i potvrđivanja. Prije kritička analiza postaje dio strojne kreativnosti nego stvaralački procesi predmet kritičke analize. “Da”, “ne” i uvijek – “no ipak”. “Eksperimentalni igrač mora platiti odredenu cijenu”, piše Ronell. “Ne možete ostati nepristrani, nego otkrivate da ste podložni preobrazbama.” Netko – ili nešto – zaziva vas i izaziva da se nadete izvan sebe. “Nešto nespoznatljivo i nevideno u nama moglo bi doći iz budućnosti jer se mitarimo, a radosna se znanost na nebrojene načine obećala budućnosti.”⁵²⁴

Možda je na vezi mračno i prelijepo bicē, možda je i sama na svoj način radosna znanstvenica i upravo umire od želje da izade. Nosišu mami krstarenje. Steznik joj je posve čvrsto zategnut, tako čvrsto da se rašiva po šavovima. Počinje pucati i meso joj hoće van. Ima potrebu da se razgoliti, no zna kako stvari stoje (dolazi s dna) pa je voljna malo riskirati, naravno, samo diskretno. Um joj je oštar i spreman, baš kao i klješta. “Budući da se hlapova ženka pari isključivo nakon što odbaci ljuštu koja sliči stezniku, u to je doba najizloženija napadima grabežljivaca. Da bi tim kanibalski nastrojenim bićima osigurala uspješno parenje, hlapska je zajednica razvila složen obred udvaranja. Kad hlapova ženka bude spremna odbaciti svlak, pride mužjakova brlogu (obično je riječ o najvećemu mjesnom mužjaku). Zapahne ga ‘seksualnim mirisom’ koji nazivamo *feromonom*. On odgovara tako da ograncima za plivanje uskomeša vodu pa mu njezin miris prožme cijeli stan. Izade iz brloga podignutih klješta. Ona odgovara kratkim boksanjem, ili mu okrene leda. Oba pristupa očito funkcionišu pa mužjak povjeruje u njezine ljubavne namjere. Zajedno udu u brlog.”⁵²⁵

Lewis → (Statički elektricitet – pa kratka stanka.)
Onizuka: /... Jutros je nekako hladno.“
Smith: / Nama gore ulazi sunce, Ellisone.”⁵²⁶ ←

10. POGLAVLJE

JANE CHALLENGER, KATASTRONAUT

Još se samo jedan Challenger krije u našemu lekcijskom stroju, iako mu je misija rekurzivna, a palubna vrata ostaju otvorena, pa uvijek može primati nove. Ovaj je Challenger "Jane Challenger, crvenokosna novinarka koja je ušla u legendu prateći samrte trzaje svjetskoga ekonomskog poretku današnjice." Vatrena se izvjestiteljica kretala brzo "i nije odavala nikakvo gadenje pri prolasku kroz dvorane tih hotela s pet zvjezdica u Ženevi."⁵²⁷ No Challengerici koja luta nedavno objavljenim romanom brazilskoga književnika Márcija Souze* potpuno se zgadila ženevska konferencija o dugu zemalja Trećeg svijeta, koju je pratila za britanski časopis *New Economist*. Zapanjilo ju je kako ozbiljna javna predavanja znanstvenika i birokrata odudaraju od njihovih veselih neslužbenih primjedbi, kao i izostanak bilo kakvoga konačnog rješenja problema o kojima se raspravljalo. Morala se maknuti. "Željela je provesti vikend što dalje odatle. Na nekome doista dalekome mjestu, na drugom kontinentu." Stjecajem okolnosti, u putničku je agenciju ušla tako rastresena da "uopće nije registrirala ime mesta kad joj je agent predocio plan puta. /.../ Već se iste večeri našla u mlažnjaku iznad Atlantskog oceana i nije imala pojma što čini. Utonula je u dubok san, a kad se probudila, vidjela

* Márcio Souza: *O fim do terceiro mundo: romance: variações sobre o romance "O mundo perdido"* de Sir Arthur Conan Doyle, São Paulo, Marco Zero, 1990. (prev.)

je da lete iznad nepreglednoga šumskog saga. Osjetila je nelagodu kad se avion u dugom i blagom luku okrenuo iznad tamnih voda goleme rijeke i spustio se prema nekom uzletištu.⁵²⁸ Challenger je naslijepo rezervirala let, poletjela je preko valova, a sad će se spustiti na prašumski plato, u spamo područje napućeno anakronizmima koji hodaju i govore.

Challenger je odletjela u Amazonu, točnije u Manaus u Brazilu, mada se zarekla da mu nikad neće otići ni blizu, no to se nije dogodio ni slučajno ni prstom sudsbine. Iako nikad prije nije ondje bila, mjesto joj je i predobro poznato jer se njezin djed "profesor Challenger odande vratio s pričama o dinosaurima. Janein otac, dr. Challenger ml., po povratku iz tih divljih predjela kleo se da je upokorio prave Amazonke, plemenske preteče današnjih feministica."⁵²⁹ Profesor Challenger na to je područje otputovao 1911. u Doyleovu znanstvenofantastičnom romanu *Izgubljeni svijet**. Jane Challenger onamo putuje godine 1990. u *O Fim Do Terceiro Mundo*, dugo odgadanome nastavku Doyleove pustolovne priče, koji je na engleskome objavljen 1993. kao *Izgubljeni svijet II: Kraj Trećeg svijeta***. Souza je i pisac koji dobro poznaje ludo ozračje Manausa jer se ondje rodio. Danas je medunarodno priznat romanopisac, a radio je i kao ravnatelj brazilskoga Državnog ureda za knjigu, te promicao brazilsku književnost diljem svijeta. U *Izgubljenome svijetu II* challengerske pustolovine uranja u smradni kotao u kojem elemente magijskog realizma i Doyleove znanstvene fantastike miješa sa strujama i dubinskim strujanjima postkolonijalnih i postmodernih promišljanja.

Souza citira i izmeštava Doyleov roman, promišlja ulogu latinoameričkoga pisca u suvremenoj svjetskoj književnosti i mozga o sudsini Trećeg svijeta u doba telekomunikacija, naprednoga kapitalizma i ekoloških noćnih mora. Pritom daje glas Doyleovoj sablasti – kao i Challengerovo. Negdje na razmedu stvarnoga i izmišljenoga prepričava intervju s engleskom novinarkom po imenu Virginia Challenger - "Upravo tako: Challenger! Pisalo joj je na posjetnici." Pripovijeda joj o drugim vremenima i o drukčijoj eri izazivanja: "Sjećam se kad je dolazak na mjesto poput predjela rijeke Amazone značio da ulazite u svijet pustolovina i nepoznatoga. Krajevi poput

* U izvorniku: *Lost World*. Bilježino i hrvatski prijevod D. Šljana *Preistorijski svijet*, Zagreb, Žabavna biblioteka, 1927. (prev.)

** *Lost World II: The End of the Third World* (prev.)

Amazone bili su izazov, no izazov po mjeri čovjeka, a ne statistički podaci o katastrofama. U ono bi vam doba od svakog putopisa stala pamet, bio bi zbirkica čuda koja slavi raznolikost civilizacijā i utjelovljenja izdržljivosti. Dotični su pustolovi sve stavljali na kocku jer su opasnosti izvrgavali vlastite živote, a kad bi se iznemogli od putovanja vratili na sigurno, govorili bi nam o svome dubokome uvjerenju u svagdašnju čaroliju gradskog života. Zapad je bio krov pokriven crijeponom, obilan i lijepo postavljen stol i doručak bez osluškivanja svakog šušnja vjetra u tropskome drveću. Danas se pak sve svodi na moralnu krizu.⁵³⁰

Tako počinje Souzina pustolovina. Priču o Jane Challenger i svjetskoj krizi preplice s pripovijestima o vlastitim putovanjima svijetom, kao lik se uokviruje na konferencijama i govorničkim nastupima, a usput pripovijeda priče o svojoj stranputičnoj letjelici. Souza kao veliki čitatelj svjetske književnosti udivljeno piše kako su se njemački pisci nakon II. svjetskog rata sučelili sa zadaćom književnog eksperimentiranja, a riječ je o autorima poput Heinricha Bölla. "Pisac koji se poput njega obrazovao u rajnskoj katoličkoj tradiciji teška se srca morao pomiriti s činjenicom da mu se jezik pretvorio u smrdljivo živo blato, a da njegov naraštaj pisaca silom prilika čeka zamašna zadaća. Da bi kao umjetnici ostvarili svoje snove, valja im ponovno izmisiliti njemački jezik, ni manje ni više."⁵³¹ Souza to zapisuje dok prepričava razgovor koji je vodio s Böllom: pripovijeda priču i istodobno piše o pripovijedanju, duboko kroz vlastiti tekst probija rupu autoreferencijalne drugosti. Čitanje *Izgubljenoga svijeta II* u isti je mah i čitanje njegova pisma, upravljanje njegovom mašinerijom i njezino rastavljanje i prenamjenjivanje. Riječ i čin uzajamno se posuvraćaju, a jezici i svjetovi kruže u vrtoglavu obrascu. Riječ je o hlapidbi malih književnosti. Priča o Böllu vodi u drugu priču, priču o američkom književniku koji je presudno utjecao na Souzin književni razvoj. "Bio je to Kurt Vonnegut ml. /.../. Sad znam da je Vonnegut piscima pokazao put prema drugom pristupu vlastitom jeziku. Dok je Böll radio s njemačkim koji je onečistila nacistička banda, Vonnegut je pisao na pjeskovitu terenu masovnih medija u koji se preobrazio engleski jezik. /.../. Šezdesetih je godina bio najčitaniji autor među mladima; shvatili su da je uzeo njihov krotki engleski u svoje ruke i izvrnuo ga naopako – onaj puritanski engleski koji je odisao šesnaestim stoljećem, jezik pun pobožnih uzvika. Odlučio ga je opremiti jezikom milijuna ljudi koji ne mogu

dići glas. I to je proveo s pomoću genijalne alkemije, a pritom se prometnuo u veoma inteligentna pisca jezgrovita izričaja.”⁵³²

U okvirima našega radosnog SF-a Souzino razmatranje Bölla i Vonneguta funkcionira poput didaskalija za uprizorenje malih izvedbi. Souza piše na raskrižju portugalskoga i engleskoga te se u svjetsku književnost upliće kroz hibridni tekst koji miješa stilove, žanrove i jezike. Na udaru su mu *rječ* [word] i *svijet* [world] “izazivača”, kako obično nazivaju brodove i svemirske letjelice, pretendente na sportske naslove i političke položaje, a katkad i stratoanalitičare i radosne znanstvenike. “Challenger” je legendarno ime koje, da tako kažemo, resi pramac bezbrojnih misija. Souza piše da su “legende pjesničke preobrazbe stvarnih događaja. Kod Challengera pak događaji tako vrve pojedinostima da ih teško možemo nazvati obiteljskim legendama. Prije su sličile prokletstvu.”⁵³³

Challenger tvori golem pothvat koji tjeru u ludilo, iz-zazivanje zemlje i neba, stratuma i destratificiranoga elementa. “X izaziva Y”. Zamislite da ispisujete genealogiju tog jednostavnog suda, njegova utjelovljenja diljem različitih prizoništa, nijeći koje su postale svjetovi koji su postali riječi i tako u nedogled – zamislite i naslutit ćete izazov koji smo dosad izazivački osporavali: citiranje, ponavljanje, preinačavanje Challengerova prokletstva kroz vnjeme i prostor.

Doyleove manje poznate SF priče tvore legendaran dar (iako bi Souza možda rekao da je upravo taj dar prokletstvo): pripovijesti o istraživanjima i osvajanjima, o ekološkoj katastrofi i masovnom pomoru, o živim dinosaurima i geološkim eksperimentima. Souzine pustolovine utjelovljuju i upogonjuju Challengerovo prokletstvo te lutaju uzduž i poprijeko povijesti i svijeta, od starosjediteljskih plemena do kapitalističkih prinosa, od planetarnog razaranja do amazonskih astronauta, od svjetskih konferenciјa do kozmičkoga seksualnog prizora između boga i smrtnice, žene po imenu Jane Challenger. *Izgubljeni svijet II.* mjestimice se bavi marginaliziranjem brazilskoga portugalskoga i isključivanjem kvibečkoga francuskoga iz svijeta “latinoameričke književnosti”. Mjestimice kartografira kako romani sustavno izmještaju pripovijedanje i kako masovni mediji izmještaju romane. Mjestimice kritizira Prvi svijet jer se pokroviteljski odnosi prema Trećemu, kao i Treći svijet jer svu krivnju svaljuje na Prvi. A nad svime lebdi oslabljeno nebesko tijelo, komet koji je prigušilo iz-zazivanje svijeta. Jane to propadanje

kopka dok je zavodi bogati brazilske poslovni čovjek (a možda zapravo ona toga malog boga vodi u najludi provod?). Diže pogled i nagada: “Tko zna, možda su kometi u svoj svojoj noćnoj raskoši proricali upravo to: nepovratno gubimo sposobnost da osjetimo strahopoštovanje. Postoji li išta strašnije? Kad ljudski rod ne bi znao za strahopoštovanje, ostao bi izgubljen poput kralja bez prijestolja, ili bi izgubio svaku nadu poput srednjovjekovnoga utvrđenoga grada pred kugom. Međutim, kako nam ti kozmički posjeti mogu uliti strahopoštovanje kad su mnogo raskošniji u masovnim medijima nego na Zemlji, gdje ih neonska svjetla velikih gradova bacaju u zasjenak?”⁵³⁴ Izazov bi mogao pretegnuti nad izazivačem, baš kao i priča nad pripovjedačem. Pisac dolazi u napast da napusti brod. “Intrigantna priča Jane Challenger ostala je otvorena na fosforastome zelenom monitoru. Pohranio sam diskete, na nekoliko mjeseci prestao raditi na romanu i, znaj ga zašto, došao u napast da od njega odustanem.”⁵³⁵

Čitači nam je stroj s vremena na vrijeme nestajao sa zaslona, bezbroj se puta obnavlja, gubio i nanovo lansirao. Njegova je geometrija na tom rascjepkanom putu mitarenjem iznjedriла sedam znanofikcija, lutajućih razmišljanja koja vodi malena ekipa izazivača. Nedavno su HMS *Challenger* i radosni znanstvenik Rutherford poslužili kao uređaji za metanavodenje kojima smo destratificirali izvedbe-performativne i socio-tehničke sisteme. Dok nam se kroz različite baze podataka obnavlja još jedna izazivačica, manjevrimo prema samome stratumu izvedbe, prema budućnosnoj formaciji čije smo posljedice još davno naslutili, i ponovno pokušavamo broditi kroz njegovu mrežu autopoietičkih rupa.

Pobrojimo uzorce taložnog presjeka koje smo prethodno uzeли: 1) Stratum izvedbe stvara fraktalne subjekte i objekte koji se uobičavaju simulacijom, a ne prikazivanjem, dok legitimnost stječu optimiranjem sistema, a ne daju im je velike pripovijesti. 2) Izvedbenost u geopolitičkom smislu uređuje postkolonijalni i poslijehladnoratovski svijet u kojem na mjesto uklapanja raznolikosti stupa razgranavanje uklapanja. 3) U ekonomskom smislu izvedbu ne možemo odvojiti od naprednoga kapitalizma koji definiraju visokotehnološke informatičke djelatnosti, zamiranje sindikalnih pokreta, uspon izvedbenog menadžmenta i fleksibilna akumulacija hiperšpekulacijskoga kapitala. 4) Diljem svijeta naglo se povećava proizvodnja znanja; ne samo da dopire do sve širega kruga ljudi,

nego se formalno učenje i istraživanja sve češće obavljaju računalnim i telekomunikacijskim mrežama te nadaleko premašuju granice tradicionalnih obrazovnih ustanova. 5) Abecedni arhiv diskurza i praksi preobražavaju informatičke tehnologije koje omogućavaju multimedijsko arhiviranje i prekombinatornu obradu riječi i činova, kao i njihovo raspačavanje diljem svijeta u "stvarnome vremenu." 6) Na stratumu izvedbe žudnja se ne potiskuje, nego ide preko krajnjih granica; umjesto da je slijedno komadaju i ukalupljuju zasebne institucije, tokovi joj se sporadično kanaliziraju i moduliraju kroz mnogostrukе rastere vrednovanja koji se medusobno preklapaju. 7) Izvedbena je moć nomadska: njezini raspršeni zapovjedni i kontrolni sustavi proizvode mreže prostorâ i množine vremenskih dimenzija, kao i polivalentne pritiske za prilagodbu i uskladivanje, ali i za prekoračenje, otpor i ispitivanje granica samih sustava u određenim trenucima i na određenim mjestima, što unosi još veću pomutnju. Izvedi – ili snosi posljedice: upravo je to parola globalizirane stratifikacije.

Hlapidba je zaudarna parola koja nam omogućava da preživimo njezine posljedice. Stoga nas zanima hlapidba Jane Challenger, kao i pouke koje iz njezinih legendarnih pustolovina možemo izvući. Sada nam je zadaća da istražimo kako poopcena citatnost djeluje na ontopovijesne stratume i da pratimo slom bitka u postajanju sila, a pritom ćemo pak krenuti tragom odašiljanja povijesti u challenger-skim legendama i bajkama. Profesor Challenger na prašumskom je platou našao dinosaure, a dr. Challenger ml. pleme Amazonki, no i Jane Challenger će doći do vremenski krivovremenoga otkrića koje će po povratku u London objaviti svome neodlučnom pomagaču, novinaru po imenu Lester koji na pisaćem stolu drži uokvirenu Engelsovu sliku.

Souza → "A sad pregledaj ove dokumente", naredila je.

Bile su to fotokopije mikrofilmova. Sve su nosile biljeg *British Museum*. Lester ih je pregledavao i u njemu se malo-pomalo budilo zanimanje. Svaka je stranica dokumentirala službeno knjigovodstvo neke britanske tvrtke iz doba prve industrijske revolucije. Bili su to stari registri iz 18. stoljeća.

"Zanimljivo, zar ne?" uzbudeno je primjetila.

"Veoma", neodredeno je odgovorio.

"Zamisl da kojim slučajem uživo nabasaš na nekog od tih poduzetnika?"

"Kojih poduzetnika?"

"Na primjer, na vlasnika ove predionice vune iz Warwicka." Uprla je prstom u jednu stranicu.

"Njega? Ali predionica je... iz 1798.!"

"Upravo tako, Lestere. Zamisl da nadeš živog poduzetnika iz 1798."

"S punim bih se pravom upitao jesam li pri zdravoj pameti."

"E, pa ja sam jedan primjerak našla."

"Daj, Jane, molim te", usprotivio se.

"I to ne samo jedan, nego gomilu. Cijelo gospodarstvo. Cijeli izgubljeni svijet."⁵³⁶ ←

Što je, za ime svijeta, Challengerica otkrila? //.../ otkrila je da danas postoji razmijerno zdrava i dobro ubranjena vrsta kapitalista koju u Engleskoj još od 18. stoljeća smatraju izumrlom.⁵³⁷

Challengerovo je prokletstvo anakrono, izglobljeno, vremenski sjebano, a Souza podcrtava tu krivovremenu kletvu pa jedno poglavlje naslovljava upozorenjem: "Nikad ne stavljaj glavu u torbu radi ekonomskog anakronizma". Souza je *O Fim Do Terceiro Mundo* pisao krajem osamdesetih godina 20. stoljeća pa cilja na anakronizam koji prožima govore i političke odluke britanske premijerke Margaret Thatcher, američkog predsjednika Ronald Reagana i cijelog naraštaja neoliberalističkih ekonomista, političara nove desnice i glavnih direktora multinacionalki: naraštaja koji se nostalgično prisjećao Adama Smitha, bolje rečeno, odredenog iščitavanja njegovoga djela. Zagovarali su "nevidljivu ruku" koja navodno vodi ekonomska tržišta i njome opravdavali upravljanje državom u stilu *laissez-faire* i podjelu rada. Istodobno su potpuno zanemarili Smithova vlastita upozorenja o društvenim opasnostima neobuzdane korporacijske aktivnosti. "Poznata je stvar da je Adam Smith hvalio podjelu rada", zapisuje Noam Chomsky, "ali ne i da je osudivao njezine neljudske posljedice koje će radne ljude pretvoriti u predmete, u 'najveće moguće glupane i neznalice među ljudskim bićima.'⁵³⁸ Nevidljivi ručni rad neoliberalizma kuje globalnu izvedbu u zvijezde i zanemaruje njezine traumatične posljedice, a dobit mu je preča od ljudi, okoliša i cijelog planeta.

Kako onda treba čitati anakrono prokletstvo Challengera, ne samo pustolovine djeda, oca i kćeri, nego i katastrofe koje progone mnoge druge izazivače i svima daju jezovitu auru? Da pokušamo raspršiti

taj oblak i oživimo neku veliku pripovijest – primjerice Napredak ili Revoluciju – pa ispravimo anakronizme i uskladimo povijesni sat tako što ćemo definirati čime se naše razdoblje odlikuje i što dolikuje našoj epistemi? I nisam li takvu definiciju struma izvedbe i sam ponudio? Da, sedam pojasa stratifikacije doista možemo iščitati kao taksonomiju našeg doba, ili ih možemo izložiti u tablici da bismo pokazali opreku između razdoblja izvedbe i razdoblja discipline. Takvo sam iščitavanje uprizorio jer smatram da je prijeko potrebno za iščitavanje izvedbene moći i znanja. U isti mah: Ne, u uvodu u prijašnje usporedne analize izvedbe i discipline istaknuo sam da ta dva struma nisu oprečna, da izvedba izmješta disciplinu, a disciplina djeluje i dalje iako se osipa. Nikad se neće jasno razgraničiti. Usto, svako povijesno iščitavanje struma izvedbe mora se osloniti na povijesnu maštu – na imaginarni izum Povijesti koji se učvrstio u razdoblju što ga danas možemo nazvati dobom discipline. Kao što Demida piše u *Arheologiji frivolnoga** (a taj naslov upućuje na određeno radosno iščitavanje Foucaulta): "Imaginarne jedne episteme plodno je tlo i uvjet za nadołazak opće teorije epistemâ, a samo si ona može prisvojiti tablicu, finitni kod i taksonomiju kao odredbenu normu."⁵³⁹ Odatle proizlazi poteškoća koju kritički nastrojeni povjesničari odavno ističu: teško je davati opće sudove o pojedinim razdobljima i razlučiti gdje jedno razdoblje završava, a drugo počinje, te je općenito teško definirati što je odlika bilo kojeg razdoblja.

No ipak bih želio iznijeti sljedeću postavku: stratum izvedbe odlikuje se pojačanim osjećajem vremenske nedoličnosti. Odnosno, razdoblju globalne izvedbe povijesno su svojstveni bjelodani anakronizmi, mješavina oblika i tradicija iz prošlosti i sadašnjosti koja bode oči. Razmotrimo iškustvenu osnovu na koju se oslanja: stoljeća povijesnih istraživanja; mehanička reprodukcija, a danas i digitalno pohranjivanje, obrada i prijenos riječi i djela; eksplozija kulturnih, znanstvenih i organizacijskih istraživanja; množenje fraktalnih subjekata i objekata; oslobađanje postkolonijalnih i poslijehladnoratovskih energija diljem svijeta – sve to ne pridonosi kraju povijesti, nego njezinu množenju i dijeljenju, njezinu tvornom i rasrtvornom prekombiniranju. Neki su povjesničari i kulturolozi takve anakronizme osudili kao isprazni postmoderni pastiš, kao smjesu

* Jacques Demidu, "L'Archéologie du frivole" u Etienne Condillac: *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, Pariz: Galilée, 1973. (prev.)

simulacija koje se prevlače preko zbilje pravih povijesnih procesa. No nemojmo se osloniti na opreku povijesnoga i anakronoga, nemojmo jedno zagovarati, a drugo prokljinati, nego razmislimo o mogućnostima velikih i malih povijesti, te velikih i malih anakronizama, kao i njihovih postajanja i prestajanja.

Iz takve perspektive izvedbenost doista proizvodi reakcijske, velike anakronizme, uključujući i neoliberalnu ekonomsku znanost, šovinističke nacionalizme i diznjevske multikulturalizme. No kad zatreba, njezini izvodači znaju iskoristiti priliku i obnoviti najveće moguće pripovijesti: Napredak, Oslobođenje pa i vlastitu inačicu Revolucije (primjer je republikanska revolucija iz 1994. pod vodstvom Newta Gingricha). Izvedbenost možemo definirati kao smrt velikih pripovijesti, no to ne znači da nas te velike pripovijesti ne mogu i dalje progoniti – mogu nas progoniti u nedogled. Izvedbena je moć polivalentna i višeritamska pa njezine stratifikacije ne smijemo svestri ni na anakroni ni na povijesni element.

Ispitivanje granica izvedbenih sposobnosti, male povijesti – poput onih iz pera Diane Vaughan i Bruna Latoura, Michaela Taussiga i Anne Deavere Smith – ključ su za destratificiranje socio-tehničkih sistema i izbacivanje njihovih blokova izvedbi-performativa iz ležišta. Takve povijesti pružaju uvid u njihovo učvršćivanje i slom, kao i u učvršćivanje i slom drugih onto-povijesnih struma. Čak i velike pripovijesti mogu i dalje imati određenu ulogu ako se brižno – i nekako naizgled bezbrižno – upišu i prenesu kao grada male povijesti. U sličnome smislu ne moramo osuđivati grube anakronizme postmoderne, nego njihove posljedice možemo preustrojiti za druge eksperimente, poput odašiljanja vremenskih strojeva u izvanjske slojeve hlapidbene atmosfere. Spojevi koji izluduju, lutajuća supostavljanja, putovanja kroz vrijeme i gubljenja u prostoru redom su obilježja puteva koje otvaraju male anakronistike. "Sadašnjost se razmrška u tisuću krhotina", piše *Critical Art Ensemble*, "a sve zahtijevaju različite strategije za otpor. Anarhistička nam je epistemologija koja vodi do situacijskog znanja sada potrebnija nego ikad. Mora podržavati proučavanja i istraživanja u bilo kojoj vremenskoj ili prostornoj zoni. Otpor nije moguće provesti iz sigurnosne zone jednog jedinog bunkera. Oni koji mogu, moraju imati slobodu kretanja kroz vrijeme, ma kakva im sredstva za to bila potrebna."⁵⁴⁰ Kao što je na drugome mjestu natuknuo Johannes Fabian, kucnuo je čas da geopolitiku zamijenimo kronopolitikom.⁵⁴¹

Kao vid eksperimentalnog otpora, hlapidba se malim povijestima i malim anakronizmima hvata u koštač sa stratumom izvedbe koji se profilira. Dok velike povijesti pripovijedaju velebne, linearne i pravocrtnе pripovijesti o Velikanim i Veledogadajima, male povijesti odašilju sićušne, nelinearne, radosne priče (koje se često pripovijedaju mrvoozbiljno) o nikogovićima i nedogadajima koji su se natiskali u pukotine ontopovijesnih stratuma. A dok se veliki anakronizmi nostalgično prisjećaju nekoga zlatnog doba i nastoje iz sadašnjosti pobjeći u krasan i blistav grad, mali anakronizmi prekombiniraju strojne elemente iz prošlosti i sadašnjosti te ih rabe da bi se uključili u testne slike iz budućnosti. Hvataju signale koji pucaju i puni su smetnji, prekidaju ih praskovi staričkog elektriciteta, kupaju se u prigušenome mrmoru i zmatom snijegu likova koji u zapasima dolaze preko obzora. Hlapidbe uvježbavaju budućnost, točnije, unaprijed je citiraju katakrštenjima, kataobnovama i pothvatima radosnog SF-a, a sve su to dijelovi kolektivnog sklopa navještenja, maloga lekcijskog stroja. "Nashutila sam budućnost i mirisna je." Nije stvar u prikazivanju nekoga miomirisnog vrt-a i blagotvorne utopije bez boli i nepravde; u pitanju nije prikazivanje, nego monstriranje (monstruozno pokazivanje), nije riječ o iskazivanju, nego o navješčivanju, o unaprijed datom upozorenju na sustav moći/znanja čije su posljedice već u optjecaju.

Izgubljeni svijet II. u malom se ključu oblikuje kao monstruozni anakronizam. Na dinosaurski zelenome monitoru predočuje radarsko očitavanje bliske nam budućnosti, scenarij čiji prijenos dolazi iz blizine još udaljenijeg doba. Prognozu kraja Trećeg svijeta, budućnosti Amazone i planeta Zemlje daje budućnosni lik: Sir Wallace Kxalendjer, istraživač koji dolazi iz drugog tisućljeća. On je pak "posljednji potomak ugledne loze pionira, energičnih ljudi čija upornost graniči sa smionošću; veoma se ponosi što njegovi korijene vuku još iz industrijskog doba i što pripada obitelji koja je krajem prošlog tisućljeća ušla u legendu."⁵⁴² Kxalendjerovo ime nosi tragove gramofonske mutacije i pomaka kontinentalnih ploča, a zapravo bismo ga mogli nazvati stratoanalitičarem, stručnjakom za bušenje. Istraživanja tog "sjajnog etno-arheologa" obuhvaćaju geologiju drevnih ruševina i nepravdi iz prošlosti. "Svaki je informativni terminal pohranio podatke o njegovome najnovijem radu, veličanstveno izvješće o iskopavanjima u Južnoafričkoj Republici i nevjerojatnu studiju o egzotičnoj kulturi dvadesetog stoljeća pozna-

toj pod nazivom 'apartheid', kao i ogorčenu polemiku koju je izazvala."⁵⁴³ Daljnja istraživanja dr. Kxalendjera vode na područje koje su nekoć nazivali Manausom. Ondje postaje ravnatelj Odjela za opća istraživanja na Sveučilištu Amazonskog protektorata, a to je mjesto "ostalo upražnjeno još od smrti bivšeg ravnatelja, entomologa kojeg je živoga pojela vojska mrava."⁵⁴⁴ Amazonom u dalekoj budućnosti vladaju vojske kukaca i ljudi, iako se u međuvremenu zbio pregršt kataklizmatičnih poremećaja.

Kxalendjer u pustolovinu Jane Challenger stiže procesom "vremen-skog uranjanja". Tračak budućnosti stiže nam iz ekscentrične vremenske zone, a ta je budućnost mnogo bliža nama nego njemu, dok spomenuti tračak odiše temeljito iskorijenjenim šumama i narodima u karanteni, poplavama, kugama, ludilom i smrti. U cijeloj je priči prisutan i VIA-ski kompleks, kao i osobit tip izazova.

Souza → Konačno uništenje prašume do kojeg je došlo između 2012. i 2017., a potaknuli su ga post-ekolozi i golema urbana demografska ekspolozija na kraju 20. stoljeća, donijelo je pojavu novih ekoloških čimbenika. Temperatura na planetu nastavila je rasti stopom od jednog stupnja na godinu, a u mjesecu kolovozu bez problema bi dosegnula 60 Celzijevih stupnjeva. Tijekom cijele bi godine bilo silovitim oluja pa su se rijeke izlijevale iz korita, a zračni bi promet stao makar je još samo šačica podorbitalnih linija opsluživala preostala dva više-manje naseljena urbana centra tog područja; oba su uredili kao istraživačke centre i bili su pod vojnim zapovjedništvom.

Oko 2020. izbila je smrtonosna epidemija poznatija kao zelena kuga, a izazvali su je mutirani virusi drveća. Za sve je ljudske stanovnike tih krajeva nastupilo doba patnje i užasa. Žrtve te veoma zarazne bolesti pale bi u ludilo, potpuno izgubile kontrolu nad mišićima i umrle nekoliko sati nakon pojave prvih simptoma. Kad su u drugim dijelovima svijeta otkriveni prvi nositelji bolesti, režim vojnog vijeća poduzeo je drastičan korak i unatoč velikoj halabuci u znanstvenoj zajednici objavio karantenu u cijelom Protektoratu. Slijedilo je istrebljenje svih stanovnika tog područja, bez razlike, dok nije nestalo 90% stanovništva, ukupno dvadeset i pet milijuna žrtava, pa je područje takoreći ostalo nenaseljeno i izolirano.

I nakon otkrića cjepiva 2050. život je ondje i dalje bio svojevrstan tehnološki izazov.⁵⁴⁵ ←

Cijelo područje Amazone još stoljećima ostaje odsjećeno, a vlasti silno ograničavaju kretanje tim krajevima. No Kxalendjer dobiva dopuštenje da provede istraživanja u srcu tog predjela pa smješta organizira ekspediciju. Poput Challengera koji su mu prethodili, uskoro otkriva nešto što će ga potpuno preobraziti, iako što se točno dogodilo ostaje pod velom tajne.

Izvješta kažu da je "mala karavana pod vodstvom patrole sanitarnih snaga krenula u smjeru Protektorata. O ekspediciji i njezinim nalazima ne zna se ništa više, a vlasti vijeća uporno čuvaju tajnu unatoč opetovanim prosvjedima vlade u Londonu i Svjetskog parlamenta. Zna se samo da je dr. Kxalendjer pretrpio nekakav šok; možda je bio svjedok nekoga strašnog dogadaja jer tako stamena čovjeka može potresti samo jeziv užas. A možda je u tom dijelu planeta, koji je zahvaljujući autoritarnom sustavu Protektorata ostao odsjećen i pod pokrovom tajne, prebivalo nešto istinski čudovišno."⁵⁴⁶ Legenda kaže da su neki starosjedilački narodi nekako preživjeli ekološku katastrofu pa i dalje žive u nevjerojatnim uvjetima, iako to nije moguće potvrditi jer "promatrački sateliti nisu mogli prodrijeti kroz trajni oblačni pokrov koji već više od dva stoljeća zakriva to područje."⁵⁴⁷

U svakom slučaju, Kxalendjer nakon povratka i još dugo nakon toga bez kraja i konca ponavlja riječi "Manaus! Manaus! Maaanaaušš!" – što nije samo ime grada, nego i "domorodačkog plemena koje je izumrl još u 18. stoljeću prošlog tisućljeća." Znakovito je da krajem 20. stoljeća Jane Challenger nailazi na malenu skupinu domorodaca, starosjedilaca /iz najvećeg plemena na ovome području, plemena ljudi koji su ostali bez plemena."/ Ti ljudi, žena i tri muškarca, u manauškim uredskim zgradama rade kao čistači i tehničko osoblje. Provode korozivan oblik električkog otpora jer računalne komponente ribaju žičanim spužvama i katkad zalijevaju "elektromaterijal sodom bikarbonom". Neprestano su u pokretu. /Nikad ne ostajemo dugo u istom kvartu/, rekla je žena. 'Nomadi smo; ne možemo dugo ostati na istome mjestu', drugi će muškarac.⁵⁴⁸ Challenger i nomadi, Kxalendjer i neoliberalni dinosauri – svi će se okupiti oko vele lađe *Levijatana*, plovila koje je ugostilo skup multinacionalnih direktora i novinara koji i ne slute da su na meti bombaškog napada militante skupine *jihad fivaros*.

Challengersko prokletstvo u jednakoj je mjeri stvar prošlosti i budućnosti. Izvedba mu povezuje profesora Rutherforda, profesora i Jane Challenger te budućnosnog Kxalendjera i još štošta, a već je dugo na repertoaru i vrlo je vjerojatno davno unaprijed rasprdana. Međutim, hlapidba mu nepripadno pripada vremenu bez vremena. Riječ je o *nastranu* dogadaju koji je redovito već prošao – i to opetovano – no ipak je redovito još nedogoden. O izvana potaknutome, začetnome katakrštenju, o neposrednoj kataobnovi, nedogadjajnome dogadaju hlapidbe. Hlapidba prožima množenje i dijeljenje povijesti, udvaja vrijeme bivanja kao krivotvorenii *Doppelgänger* i hrani se *katastrofom* o kojoj piše Maurice Blanchot. "Na rubu smo katastrofe, a u budućnosti je ne možemo smjestiti; zapravo je redovito u prošlosti, a ipak smo na rubu ili pod prijetnjom, što bi sve upućivalo na budućnost – na ono što tek treba doći – kad katastrofa ne bi bila ono do čega nikad ne dolazi i što onemogućava svaki dolazak. Promišljanje katastrofe (ako je uopće moguće, a nije moguće ukoliko slutimo da se katastrofa promišlja) znači da više nema budućnosti u kojoj bismo je promišljali."⁵⁴⁹ Misao, katastrofa, "dogadaj" hlapidbe posuvratak je prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Riječ je o vremenu koje se samo na sebe okomilo, o pukome ponavljanju, jedinstvenoj anakroniji iterabilnosti/drugosti koja neprestano iznova stvara i slama svaki trenutak – o beskonačno konačnu ponavljanju. "Upamtim. Ponavljanje: nevjersko ponavljanje, ni žalobno ni nostalgično, neželjeni povratak. Ponavljanje: krajnja novost, opći krah, razaranje sadašnjosti."⁵⁵⁰

Neki se dugoprsti oblak probio kroz različite stratume povijesti i bitka te zasjenio Rutherfordovu i Challengerovu izvedbu, misije Heideggera i šatlu *Challenger*, kao i Jane Challenger i Wallacea Kxalendjera. Izvodački ansambl što je pao u njegovu sjenu luta naokolo poput *katastronauta*, poput lutajućih izazivača kojima je suđeno da se potucuju

U ZNAKU PARADOKSA KOJI PRIJE SLIČI BOLNOJ KOMEDIJI ZABUNE⁵⁵¹

što se izvodi diljem bezbrojnih prizorišta. Souza taj paradoksalni znak prišiva legendi Amazone, trećeg svijeta, pa i izgubljenog svijeta. Visi nam s retrovizora vlastitoga čitačeg stroja jer je ta letjeli-

ca sama po sebi katastronautička, a putevi joj vijugaju od jednog prizorišta havarije do drugog i duž cijelog puta pučaju. Otpornjačku sam hlapidbu svrstao u okvire radosnog SF-a, no iz dosadašnjih nam je iščitavanja valjda jasno da hlapidbeni smijeh nije bijeg od "ozbiljnih" tema politike, povijesti i ontologije. Neslane šale, crni humor, hihotanje strinara i zabezknuti svjedoci diljem svijeta redom upućuju na *bāthos* katastronautskog leta.

Hlapidba Jane Challenger razotkriva pukotinu u stratumu izvedbe koja se neprestano produbljuje. Riječ je o pukotini autoreferencijalnosti, bezdanoj iterabilnosti svih izvedbi i performativa, svih paradigmi izvedbe, a što više i krštenja i inicijacije same formacije. Stratum izvedbe u fazi je uvježbavanja već stoljećima, ako ne i duže, a možda se još stoljećima neće potpuno profilirati (ako se uopće ikad do kraja profilira jer će ga zauvijek progoniti drugost). Pa ipak, njezina prekombinacijska formacija već proizvodi nove oblike moći jer se izvedbenost ne hrani samo disciplinskim mehanizmima zapadne Europe i njezinih kolonijalnih carstava, nego i tradicijama koje je taj kolonijalizam marginalizirao, kao i malobrojnim kulturama koje su se ipak dugo uspjevale othrvati njegovome formalnom nadzoru (npr. Kini i Japanu). Hrani se čak i vidovima otpora koji su se razvili da bi se suprotstavili disciplini.

Posljednje stajalište vrnjeni ponoviti. Budući da poopćena citatnost "osigurava" pretvorivost nječi, činova i socio-tehničkih sustava, *mutacije jednoga doba mogu se prometnuti u norme drugoga*. Manuel De Landa tu mogućnost artikulira u sljedećoj postavci: "stvaranje novih hijerarhijskih struktura u procesu prestratificiranja izvodi najdestratificiraniji element *prethodne faze*".⁵⁵² Ta mogućnost pojašnjava podozrenje koje smo izrazili prema prevelikom oslanjanju na teorije i prakse liminalnosti, a to podozrenje prožima i primjedbu da će na mjesto uklapanja raznolikosti stupiti razgranavanje uklapanja. Liminalnost, dezintegracija, razgranavanje, razdrobljenost: možda sadrže sile otpora i mutacije, no u sebi mogu nositi i sile reakcije i normiranja. Zato njihovo proučavanje i jest tako opasno: najpronikniviji eksperimenti provode upravo na mjestu gdje norme mutiraju, dok mutacije na istome mjestu postaju normativne. Stoga prizorište koje treba proučiti nije samo središnjost formalnih normi ni puka liminalnost odstupnih prekoračenja, nego i sučelje međutnosti i središta, paradoksalno mjesto na kojemu se jedno pretvara u drugo – mjesto liminalnih normi. Možda mjesto

poput Manausa. Kao što u sebi mozga Souzin mali bog Pietro Petra ml.: "Kako uopće možemo definirati amazonskog starosjedioca /.../ ako je sve razmrvljeno? Bilo bi to ravno pokušaju da rekonstruiramo zgradu koja se srušila u potresu, a da pritom nernamo nijedan nacrt. No možda pitanje posjedovanja identiteta naposjetku i nije tako bitno; s druge pak strane, možda je upravo razdrobljenost takozvani amazonski identitet. Paradoks!"⁵⁵³

Paradoks: razdrobljenost može postati identitet, dezintegracija može sudjelovati u integriranju. To pak stvara potrebu – i priliku – da odnose između identiteta i razdrobljenosti, integracije i dezintegracije te istosti i različitosti ne iščitavamo kao opreke, nego kao kolebljive obrasce prisvajanja i razvlačivanja, dinamične ritmove sila koji se opetuju diljem različitih stratuma. Kakvi nas ritmovi obilježavaju, kakvi se obrasci na različite načine ponavljaju u ovome "ovdje i sada"? U djelu *Doba krajnosti: povijest svijeta 1914.-1991*.^{*} povjesničar Eric Hobsbawm postavlja se u budućnost da bi se osvrnuo na posljednja desetljeća 20. stoljeća pa pritom uočava obrazac dezintegracije i integracije koji osamdesete i devedesete godine 20. stoljeća povezuje s ranijim razdobljem. Hobsbawm 1994. piše: "Nije se prvi put dogodilo da spoj intelektualne ništavnosti i snažne, pa čak i očajničke masovne emocije, dobije političku moć u doba krize, nesigurnosti i – u velikome dijelu svijeta – rasapa država i institucija. Poput pokreta meduratnog negodovanja koji su iznjedrili fašizam, vjersko-politički prosvjedi Trećeg svijeta i glad za sigurnim identitetom i društvenim poretkom u svijetu u rasulu (poziv za stvaranje 'zajednice' obično je pratio poziv na 'red i zakon') pružili su plodno tlo na kojem su mogle stasati djelotvorne političke snage. One su pak mogle svrgnuti stare režime i prometnuti se u nove."⁵⁵⁴

Na razini ontovijesnih formacija, hlapidba u suvremeni krajobraz unosi vremensko preopterećenje, kronokronu povratnu i naprednu spregu, kratki spoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Autoreferencijalno profiliranje stratuma izvedbe kao posljedica iterabilnosti prepostavlja rekurzivnost s drugim stratumima. Strategija katastronautike s pomoću malih povijesti i malih anakronizama nastoji izlučiti upravo takve obrasce. Sada treba pratiti ritmove i sinkope koji se na različite načine ponavljaju diljem raznih stratuma, a da se pritom jedna formacija ne svede na drugu i ne uspostavi tran-

* *The Age of Extremes. A History of the World 1914-1991* (prev.)

scendentnost povijesti. Izazov nije samo u priznaju da povijest doživljavamo iz perspektive sadašnjosti, nego i u ukapčanju u sile koje se tek profiliraju da bismo proizveli krivovremene perspektive dotične perspektive, a te perspektive natežu sadašnjost amo-tamo pa je pritom množe i dijele.

Možda je najpodmuklji očitavatelj takvih obrazaca i perspektiva – a njega je, kao i Marxa, posmrtno prestrojio najopakiji mogući politički režim – bio Nietzsche, mislićac koji je prešao prošlost, sadašnjost i budućnost kao da mu je suden niz nasumičnih šetnji. Takva su lutanja ključno utjecala na njegov radosnoznanstveni pothvat. U *Radosnoj znanosti* piše o vlastitu pristupu moralnosti svoga vremena: "Da bi se našu europsku moralnost jednom sagledalo iz daljine, da bi je se odmjerilo mjerilima drugih, prijašnjih ili nadolazećih moralnosti, valja postupiti poput putnika koji želi doznati kako su visoki tornjevi nekoga grada: on *napušta grad*."⁵⁵⁵

Nietzscheova vlastita lutanja nisu dugo trajala, a često su ih znala obilježiti kratka, iznenadna poniranja u dubinu. U nastojanju da na mjesto hladnoće objektivne znanosti doveđe toplo sunčevu svjetlo radosne znanosti, upuštao bi se i u krivovremene prijelaze koji bi ga u hipu uronili u ledene vode – i zatim ga jednako brzo odande izvukli. Ti iznenadni uroni naglašavaju ritmove Nietzscheove misli, brzi takt njegovoga batoskopskog čitačeg stroja. "Ja dubokim problemima prilazim kao hladnoj kupki: hitro unutra, hitro van. Da se tako ne dopire u dubinu i ne ide dovoljno duboko praznovjerje je onih koji se boje vode, neprijatelja hladne vode: ne govore iz iskustva. Ah, velika ti hladnoća daje žustrinu."⁵⁵⁶ Sjetimo se kako se hlapidba razlučuje od stratumâ izvedbe, kako se tokovi i valovi njezinih sila razlikuju od taloženjâ i pregibanjâ oblika. Valove ne zauzimamo, ne dokučujemo njihove plime i oseke, nego uranjamo i izranjamo, odriose nas njihove struje i opetovanje.

Manevri poput lutajućih prijelaza i iznenadnih poniranja u najdublje probleme pripadaju procesu uvježbavanja za male anakronizme, vremensko uranjanje, katastronautički let. Povrh vijugavih šetnji i ledenih kupki Nietzsche je imao i nos za hlapidbeni element. Njegov bi *Nase* svako toliko zatraškalo opetovanje sila diljem različitih razdoblja i kultura. Iako smo tu podmuklu osjetljivost već spomenuli, još nismo krenuli tragom Nietzscheova prolaza kroz svoje vlastito vrijeme, to jest tragom njegovih šetnji i urona u stratum izvedbe koji

se profilira. Činjenica je da je kroz nj prošao i da mu je putovanje bilo pionirsko, a putokaze mu naziremo u Marcuseovim, Lyotardovim i Butleričinim tekstovima – sve su troje teoretičari izvedbene moći i Nietzscheovi čitatelji.

Nietzscheov krivovremeni prolaz nanjušit ćemo u drugom izdanju *Radosne znanosti*, u dometnutoj Petoj knjizi i pretkazivačkom odjeljku pod naslovom "Kako će se u Europi živjeti sve više 'umjetnički'". Iako drugdje često i zanosno potvrđuje umjetnika, stvaraoca i pogonitelja maski, ovdje ga odaju navodni znakovi koji uokviruju riječ "umjetnički": nešto se zbiva, Nietzsche mijenja kurs i obrušava se na ono što smo prethodno naveli kao veliku umjetnost. Autor *Rodenja tragedije* i *Dionizovih Ditramba* sada napada glumce, glumljenje uloga pa i izvedbu – štoviše, osobito izvedbu, "dobru igru". Znakovito je da je izvedba na koju se okomio mješavina kazališne i strukovne, te da pritom rabi i zlorabi svoje izvodače. Proročki odlomak počinje ovako:

Nietzsche → Zbrinjavanje života još i danas – u našemu prijelaznom razdoblju, kad prestaju mnoge prisile – gotovo svim europskim muškarcima nameće određenu ulogu, njihov takozvani poziv. Nekima pritom ostaje sloboda, tek prividna sloboda, da sami biraju tu ulogu: većini je unaprijed odabrana. Rezultat je prilično čudan: gotovo svi Europski u zrelim godinama sebe brkaju sa svojom ulogom; sami postaju žrtvama vlastite "dobre izvedbe".⁵⁵⁷ ←

Ovaj odlomak ne razgraničava prijelazno vrijeme u kojem Nietzsche tu zbuњujuću izvedbu naslučuje, no Petu knjigu (koja nosi podnaslov "Mi neustrašivi") počinje definicijom "kako stvar stoji s našom vedrinom", točnije, da "Bog jest mrtav", a "vjerovanje u kršćanskog boga postalo je neuvjerljivo", iako dodaje da je taj veliki dogadaj tako dalek da ni vijest o njemu nije još prispjela (na drugome mjestu procjenjuje da je možemo očekivati za tri stoljeća). Smrt Boga izaziva svojevrstan gubitak duhovne kontrole. Ljudska bića preuzimaju kormilo pa sve češće moraju raditi za život tako da prihvataju nove uloge i postaju dobri izvodači: "svaki put kad čovjek počne otkrivati u kojoj mjeni igra neku ulogu i koliko može biti glumac, postaje on glumcem."⁵⁵⁸

Nietzsche u "dobroj izvedbi" naslučuje nešto čega se pribojava i dok se proglašava neustrašivim, a to je preteća Marcuseova načela izvedbe, Lyotardove izvedbenosti i Butleričinih kaznenih performa-

tiva. Njuh mu je privukla sila koja se profilira, a u kojoj ljudska bića postaju žrtve vlastitih uloga, vlastitih činova, vlastitih izvedbi. Iako Nietzsche tu "dobru izvedbu" prvotno pripisuje Europljanima, točnije europskim muškarcima, zatim je dovodi u mnogo širu perspektivu pa je povezuje s određenim "drskim vjerovanjem" koje nalazimo u demokratskim razdobljima. Njuhom je tu vjeru iščeprkao i u dalekoj prošlosti i u kulturi koja se profilira, te već dobiva prevlast u suvremenoj mu Europi. Tim je redoslijedom riječ o: "vjerovanju Atenjanâ koje je prvi put uočeno u doba Perikla, današnjem vjerovanju Amerikanaca koje će sve više poprimati i Europljani: pojedinačno stjeće uvjerenje da može načelno sve, da je načelno *dorastao svakog ulozi*, svatko sa sobom nešto pokušava, improvizira, iznova pokušava, uživa u tim pokušajima, gdje svaka narav zamire i postaje umijećem."⁵⁵⁹ Ljudska se bića potpuno uživljavaju u svoje uloge, preuzimaju nadzor nad svim mogućim situacijama, improviziraju i eksperimentiraju sa sobom i sa svijetom pa ih umijeće vlastite izvedbe potpuno očarava. Ta se premoćna izvedba ne ograničava samo na europske muškarce jer dolazi s drugoga kontinenta, iz Amerike, te se vezuje uz drski demokratski duh. U poglavljju koje slijedi, a bavi se "problemom glumca", Nietzsche analizira druge "umjetničke" slučajevne: lakrdijaštvo nižih slojeva, odmjereno glumačko umijeće diplomata, kulturnu prilagodljivost Židova, stručnost "ljudi od pera", a naposljetku i umijeće žena koje, kako piše, 'nešto izvode' čak i kad sve razgolite."⁵⁶⁰

No što točno Nietzsche naslućuje u toj preameričkoj izvedbi, što mu je zapravo zadraškalo nos? Začudo, riječ je o *nеспособности за стварање*, o nesposobnosti za gradnju poput graditelja, za zacrtavanje, organiziranje i konstruiranje budućnosti koja će premostiti tisućljeća. "Sad malakše snaga gradenja; obeshrabruje se odvažnost planiranja na duge staze; sve je manje genija organiziranja – tko se još usuduje upustiti u pothvate čije bi ostvarivanje trajalo tisućljećima? Izumire baš temeljno vjerovanje prema kojemu možemo proračunavati, obećavati, planski zahvaćati budućnos i svomu se planu žrtvovati, naime, vjerovanje da čovjek ima vrijednost i smisao samo ako je *kamen u nekoj velikoj gradnji* – za što ponajprije mora biti *čvrst*, mora biti 'kamen' - a prije svega ne glumac!"⁵⁶¹

Ti se odlomci opet kose s mnogim drugim slučajevima i u ovome tekstu i drugdje, gdje Nietzsche potvrđuje umjetnika, glumca, eksperimentatora. Ovdje se poznate maske i motivi pojavljuju u

drukčijoj perspektivi i otkrivaju snažne protustruje na djelu u *Radosnoj znanosti*. U dubinama nekih odjeljaka lakoča je pokleknula pred nečim bremenitim, igra ustupa mjesto računu, a zagonetna se maglica taloži u golemo i čvrsto zdanje. Na ovome se mjestu ne potvrđuje ono što smo nazivali destratifikacijom, nego određena stratifikacija, stratifikacija koja je možda mala, ali možda i nije, formiranje i ukručivanje kamena. Na tom se kamenitom izboju oblikuju i razbijaju struje koje osjećamo u cijeloj *Radosnoj znanosti*, no u Petoj su knjizi osobito moćne jer je Nietzsche između nje i prethodne knjige napisao *Tako je govorio Zarathustra, S onu stranu dobra i zla i Genealogiju Morala*, tekstove koji mu misao vode u nove visine – i dubine. Peta knjiga učvršćuje neke elemente prve četiri knjige *Radosne znanosti* i uglavljuje ih u gradnju goleme budućnosnog pothvata koji je Nietzsche godinama planirao i skicirao, no za života ga neće objaviti. U različitim ga je trenucima nazivao *Voljom za moć, Prevredovanjem svih vrijednosti i Filozofijom budućnosti*.

Kad je Nietzsche krajem osamdesetih godina 19. stoljeća doživio havariju, za sobom je ostavio skice i fragmente zamašna pothvata kojim se htio suprotstaviti svim oblicima reakcijskog nihilizma, uključujući i "dobru izvedbu." Od tih fragmenata ne ostaje srušena zgrada, nego prije raštrkane natruhe nacrta, iskrzani komadići planova i dijagrama, pokuša njegove zdvojne, razdragane misli. U prošlim stotinu godina dotične su ulomke različito preslagivali, a redovito bi ih, silom prilika, nevezano odabirali i citirali. Naš čitači stroj sada reproducira taj sukus, koji je možda neukusan. Nietzsche je misao poput strelice koju let nosi od jednog razdoblja do drugog, kamo pak slijede poput kockica koje padaju i prevrću se, da bi se ponovno zavrtjele kao druge poslanice. Radosna se znanost oboružava takvim strelicama, a njome se bave istraživači koji sa svijetom eksperimentiraju i doživljavaju ga kao volju za moć, a to nije volja nekog pojedinca ili skupine, kao ni moć ljudskog prisvajanja i prikazivanja, nego kaosmoza sile iz koje se subjekti i objekti profiliraju i u kojoj se rastaču. Volju za moć oblikuje kružno ponavljanje prolaza tih sila. Atmosfera ili ocean kaosmičkih sila redovito je vezana i odskočna u krugu, u prstenu vječnog vraćanja – a ta se figura poput smrti Boga prvi put pojavljuje u Nietzscheovoj *Radosnoj znanosti*. Iz naše perspektive, *vječno je opetovanje poopcena citatnost koja se provodi na razinama povijesti i ontologije*; riječ je o razlikovnom ponavljanju

koje se opetuje diljem vremena i bitka te onkraj njih. Nietzsche je vječno vraćanje prvo primio kao prokletstvo (sudeno nam je da ovaj trenutak vječno proživljavamo), no poslije je naslutio nužnost potvrde njegovih izgleda (može se i *mora* različito ponavljati). Ta sudbinska slučajnost, ta slučajna sudbina, može izvitoperiti vječno vraćanje, slomiti mu britve, izmjestiti središte. Opetovanje prokletstva, potpis – smijeh – drugoga. Upravo se u tome sastoji misija vedrih znanstvenika: trebaju ispitati i prevrednovati vrijednosti, te se čekićem obrušiti na idole u rasponu od Platona do Hegela i šire – na povlašćivanje bitka nad postajanjem, oblika nad silom, istosti nad razlikom, prikazivanja nad simulacijom, logike nad afektom. I što je najvažnije, trebaju stvarati druge valorizacije, iscrtavati nove tablice, graditi nove svjetove, raskrstiti s povijesku odvišeljudskog bića i strogom dijagonalno-kulturalnom i protukulturalnom obukom utrti put za prevladavanje i nadmašivanje čovjeka. "Čovjek je most..." Nietzscheovo je apokaliptično obećanje: nadčovjek dolazi.

Vi najviši ljudi koje mi oči sretoše! Ovo je moja sumnja u vas i moj potajni smijeh: pogđadam, mog ćeće nadčovjeka – *davolom* nazvati!⁵⁶² Kao nagao kupač i nepomišljena latalica, Nietzsche je imao njuh za "vlastitu" budućnost. Krajem 1888., samo nekoliko tjedana prije svoga legendarnog sloma, dovršio je posljednju knjigu, heteroautobiotanografiju pod naslovom *Ecce Homo: kako se biva što se jest*. (Objavit će mu je posmrtno 1908.) U završnome poglavlju "Zašto sam ja jedna sudbina", u kojem izjavljuje i da mu je genij u nosnicama, Nietzsche daje neke od svojih posljednjih prognoza, trajne opomene čije će nas sablasti progoniti do kraja dvadesetog stoljeća, a zaciјelo će nam i ubuduće tjerati strah u kosti. U tom završnom poglavlju govori o potajnome smijehu i nadljuđanskim tipovima, kao i o velikoj politici i društvenim eksplozijama: "kad istina stupi u borbu s tisućljetnom laži, imat ćemo takve potrese, takav potresni grč, takvo premještanje brda i dolina kakvog nikad ni u snu nije bilo. Pojam politike posve će ući u rat duhova, sve će tvorevine moći staroga društva odletjeti u zrak – sve zajedno počivaju na laži: bit će ratova kakvih na Zemlji još nije bilo. Tek počevši od mene ima na zemlji *velike politike*".⁵⁶³ Dok čitamo te odlomke, teško se, da ne kažemo nemoguće, othrvati pomisliti na spektakularnu politiku i traumatične ratove prošlog stoljeća, na njegove plinove, topove i rakete, ideološke i psihološke ratne zone, krvoprolaća, logore smrti i atomske gljive. Ne možemo utvrditi jesu li Nietzscheove prognoze u

tim katastrofama zvučale istinito, no to ne znači da o tom pitanju ne možemo razgovarati i raspravljati, opetovano ga citirati i uvježbavati. Činjenica je da se ime "Nietzsche" povezalo s nacističkim učenjima, što čekićem oboružani filozof djelomice može zahvaliti sestri Elisabeth i čitatelju Heideggeru – kao i "vlastitim" tekstovima, uključujući i posmrtno objavljeni tekst o *Führerima* i budućnosti nastavnih ustanova, za koji se Nietzsche zakleo da ga nikad neće objaviti te ga nije htio ovjeriti potpisom, a zanimljivo je da je nastao kao predložak za predavanje tijekom Nietzscheove rane i kratke kanjere sveučilišnog profesora.⁵⁶⁴

Nitko kao Nietzsche nije naslutio da nema police osiguranja protiv posmrtnog rovarenja citatnih mreža, kao ni protiv "nichti", poništavanja i nihilizama riječi "Nietzsche".⁵⁶⁵ U krivotvremenoj meditaciji o Schopenhaueru zapisao je nešto što možemo primijeniti i na njega samoga. "...pogrešno će ga shvatiti i dugo smatrati saveznikom sile kojih se gnuša.../" Kad nacistički čitatelji Nietzscheova nadčovjeka poslije preuprizore kao cmokošuljaša, izrezat će njegovo zajedljivo ismijavanje antisemitizma i njemačkog nacionalizma. Njegov su budućnosni projekt isproducirali kao film svjetsko-povijesne tematike, tankom koprenom zastrti i mrakom prevućeni ultradesničarski Reich čiji su se montažni pultevi oblikovali kao streljački vodovi, plinske komore i navodene rakete. Ime "Nietzsche" i stotinu godina nakon njegove smrti nosi eksplozivan naboj. Podmuklim političkim strujama njegova lekcijskog stroja napaja se Derrida u ogledu "Oobiografije: Nietzscheovo učenje i politika vlastitog imena". Derrida piše da "budućnost ničevskog teksta nije zaključena. No ako se ispostavi da se, u sveudilj otvorenim obrisima razdoblja, nacistička politika jedina naziva – proglašava – ničeanskim, tada je to nužno znakovito pa stvar treba sagledati sa svim posljedicama. .../ Jednom riječu, je li "velika" ničevska politika promašila cilj, ili njezinu vrijeme tek dolazi nakon seizmičkih grčeva u kojima će se nacionalsocijalizam ili fašizam pokazati kao puke epizode?"⁵⁶⁶

Je li Nietzscheovo obećanje nadčovjeka sretno ili nesretno sročeno, je li uspjelo ili je propalo (i to u svakom slučaju katastrofalno)?⁵⁶⁷ Je li počelo prevrednovanje vrijednosti i je li se prokletstvo vječnog

* Jacques Derrida, "Oobiographies: L'enseignement de Nietzsche et la politique du nom propre", Pariz, Galilée, 1984 (prev.)

opetovanja razbilo? Jesu li sva ta pitanja amortizirali događaji dvadesetog stoljeća, ili pak ostaju otvoreni upiti koji imaju neku težinu u doba globalne izvedbe?

Pitanjem Nietzscheova nadčovjeka i njegova odnosa s ontopovijesnim formacijama bavi se Deleuze u dodatku *Foucaultu*, djelu u kojem iščitava Foucaultovu veliku fikciju stratumâ i izvanjskosti koja ih razbija i razglobljuje. (Ponavljamo da smo s najvećim poštovanjem prema stratumu izvedbe to izvrtanje izvanjskoga na unutra nazvali "hlapidbom".) Kratkoj studiji o Foucaultu Deleuze domeće još kraći ogled pod naslovom "O smrti čovjeka i nadčovjeku". Deleuze i Foucault Nietzschea su manje doživljavali kao proroka smrti Boga, a više kao pretkazivača smrti čovjeka. "Stoga je pitanje koje se neprestano vraća", piše Deleuze dok iščitava Foucaulta kroz kojega govori Nietzsche "zapravo sljedeće: ako sile unutar čovjeka tvore oblik samo stupanjem u vezu s oblicima izvana, s kojim bi novim oblicima sada mogle ući u vezu i kakav će se to novi oblik, koji neće biti ni Bog ni čovjek, pojaviti? To je pravi postav problema koji je Nietzsche nazvao 'nadčovjekom'.⁵⁶⁸

Deleuze u istraživanju tog nadproblema zadire u tri različita ontopovijesna stratuma i izvanjskome koje nalazi u svakome od njih posvećuje po poglavljje. Bavi se atmosferskom izvanjskošću pa mu iščitavanja nisu samo stratoanalitička, nego i meteorološka. Na Foucaultovu tragu, Deleuze ulazi u olujnu zonu između različitih stratuma: putuje kroz vrijeme, navigira kroz katastrofu. Piše da se u "klasičnoj" formaciji koja se pojавila u 17. stoljeću izvanjsko pregiba na unutra kao sile beskonačnosti i dovodi do pojave Bogo-liku koji društvo daje legitimnost i njima vlada u okvirima božanske moći i znanja. Opće znanosti koje su se na tom stratumu profilirale – prirodoslovje, analiza bogatstva, opća gramatika – svoje su oblike razvile duž kontinuumâ koji se pružaju prema beskraju. Deleuze taj slog sile suprotstavlja uzorku taložnog presjeka formacije iz 19. stoljeća. Ovdje se izvanjsko razvija kao sile konačnosti i stvara čovjeko-lik, a ne Bogo-lik. Beskrajnost božanskoga ustupa mjesto konačnosti ljudskih bića, a opće znanosti usporednim analizama. Pod odvišeljudskim režimom discipline na mjesto prirodoslovja stupa biologija, analizu bogatstva izmještava ekonomski znanost, a opću gramatiku lingvistika.

* Franc. izvornik: "Sur la mort de l'homme et le surhomme" (prev.)

Najzanimljiviji nam je upravo treći stratum, koji Deleuze istražuje u poglavljju pod upitnim naslovom "Ususret formaciji budućnosti?" Iako taj upitnik upućuje na provizornost njegove misli, drugdje smo već uočili da Deleuze tu budućnosnu formaciju naziva "društvo kontrole". Upravo se u njoj profilira nadčovjeko-lik jer sile izvanjskoga u tom stratumu "više ne povlače ni uspon ka beskonačnosti ni konačnost, nego neograničenu konačnost, a to bi bila svaka situacija sile u kojoj konačni broj sastavnica daje praktički neograničenu raznolikost kombinacija."⁵⁶⁹ Beskonačna konačnost, prekombinacijska raznolikost, neograničene permutacije ograničenih sastavnica vidovi su bitka koje odašilje budućnost. Na toj nadolazećoj formaciji na mjesto biologije organizama stupa biokemijska genetika, industrijsku ekonomsku znanost ugljena i čelika izmještava informatička ekonomija silicijskih tehnologija, a lingvistički se označitelji raspršuju u književnim agramatičnostima. Deleuze i Foucault zbog tog "nadpregibanja" izvanjskoga na unutra nisu ni veseli ni zlovoljni. No to ne znači da ne žive u nadi. "Kao što bi rekao Foucault, nadčovjek je prije promjena koncepta nego nestanak živih ljudi: riječ je o nadolasku novog oblika koji nije ni Bog ni čovjek, a možemo se nadati da se neće pokazati gorim od ta dva oblika koji mu prethode."⁵⁷⁰

U ledenoplavim dubinama ovog iščitavanja, hlapidba sadrži element nadljudskoga, preljudskoga u smislu prestati i prepričavati, kao u beskrajnom uvježbavanju života-smrti. Hlapidba je sabirni slogan sila, nadolazeće pregibanje izvanjskoga na unutra koje stvara nove oblike bitka i povijesti – kao i nadolazeće obrasce postajanja. Hlapidba, tehnopoeza, strojni rod. Ponovimo kako se strojevi razlikuju od struktura: U slučaju stroja, izvanjsko se upisuje ili nanovo bilježi unutra, a unutrašnje vani. Strojeve ne pogoni žudnja za vječnim životom, nego za određenim ukidanjem. Dotle je struktura misli zapadnoga kruga tradicionalno suprotstavljala život i smrt te unutarnje i izvanjsko i sputavala ih uz niz povezanih opreka: *physis/tékhne*, priroda/kultura, govor/pisanje, prisutnost/odsutnost, generiranje/degeneriranje. Njima pak možemo dodati i druge, suvremenije veze: opreku izvedbe/tehnologije i živih tijela/medijski posredovanih tijela.⁵⁷¹ Strojna iščitavanja – dekonstrukcije, kritičke genealogije, stratoanalize – u tim oprekama probijaju rupe autoreferencijalne drugosti, brkaju im granice i prekidaju strukturalne veze. Zato opću teoriju izvedbe ne možemo odvojiti od poopćene tehnologije, od postajanja strojem svijeta koje preformatira sve čitače

strojeve. Možda je Nietzsche i to predvidio. U posljednjim godinama 20. stoljeća Friedrich Kittler ga je nazvao "mehaniziranim filozofom" jer je navodno prvi u svojoj struci posjedovao pisači stroj i njime se koristio.⁵⁷² Na njemu je prijatelju iz 19. stoljeća Peteru Gastu otipkao: "Sredstva za pisanje kojima se služimo pridonose našim mislima." A u "Putniku i njegovo sjeni" Nietzsche nam je ostavio sljedeće "premije Doba stroja": "Tisak, stroj, željeznica i telegraf su premije čije se tisućljetne zaključke još nitko nije usudio izvući."⁵⁷³ Više od stotinu godina poslije mogli bismo prikopčati i poslati sljedeće pitanje: Servomehanizam, računalo, šatl, elektronički nos – kakvi će se zaključci graditi na tim novostečenim premissama?

Uvježbajmo neke od posljednjih prizora Nietzscheova prijelaza kroz doba globalne izvedbe i nabrinu uronimo u duboki i poticajni tekst Pierreja Klossowskoga, *Nietzsche i začarani krug* (1969)*. U svjetlu vlastita iščitavanja Deleuzeova Foucaulta, imajmo na umu da Klossowski svoju knjigu posvećuje Deleuzeu, kao i da je Foucault, kad ju je pročitao, pisao autoru i izjavio da je uz Nietzschea "to najveća filozofska knjiga koju sam u životu pročitao."⁵⁷⁴ Poput Bataillea, s kojim je suradivao na *Collège de Sociologie*, Klossowski je kritički pisao o fašističkim čitanjima Nietzschea tridesetih godina 20. stoljeća, a potom je na francuski preveo Heideggerovo zamašno iščitavanje mislioca o nadčovjeku. U djelu *Nietzsche i začarani krug* Klossowski se usredotočuje na Nietzscheov doživljaj vlastita tijela kao pokusišta za vječno vraćanje, na njegove pokušaje da ga ukopča i iskopča u odnosu na šire urotno tijelo koje tvore veoma promjenjive jakosti i afekti, uključujući i one koji pripadaju drugim eksperimentatorima i suverenim igračima. Klossowskijev je tekst i geologija stratuma izvedbe – to jest, pod uvjetom da tu formaciju sada iščitavamo kao ishodište zločudne urote, radosne znanosti koja je postala teška tlaka. Klossowski piše da, "iako Nietzsche nikad nije pokušao opisati tražene metodološke uvjete, možemo reći da se urota koju je naznačio dogodila bez njega i da je, štoviše, savršeno uspjela: ni posredovanjem *kapitalizma*, ni posredovanjem *radničke klase*, ni posredovanjem *znanosti*, nego metodama koje su diktirali sami objekti svojim *načinima proizvodnje*, svojim zakonomima rasta i potrošnje. Ukratko, industrijski je fenomen konkretni oblik *najzločudnijega karikiranja* njegove doktrine:

drugim riječima, režim Vraćanja uveden je u 'proizvodnu' egzistenciju ljudskih bića koja nikad ne proizvode ništa doli stanje otudenosti između sebe i vlastitog života."⁵⁷⁵

Zločudno karikiranje, "proizvodna" egzistencija, otudenost između sebe i vlastitog života – može li se vječno vraćanje kružno vratiti u optjecajima unosa i rezultata? Može li se prevrednovanje vrijednosti razviti u žrtvodovoljavanju čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti – i daleko, daleko preko njegovih granica?

Može li se onaj kamen u Nietzscheovome velikome zdanju pojaviti kao blok u stratumu izvedbe i može li se dijagonalno-kulturalna i protukulturalna obuka koju je nekoć propisivao danas dogoditi u raznolikosti i kreativnim programima multinacionalnih, multikulturalnih institucija?

Ukratko: postaje li Nietzscheov nadčovjek žrtva odvišeameričke vjere u "dobru izvedbu" i ostavlja li se njegov budućnosti potisknut u dobu globalne izvedbe.

* Pierre Klossowski, *Nietzsche et le cercle vicieux*, Pariz, Mercure de France, 1969.

U toku 21. stoljeća, u znaku paralela koji prijavi svakoj korici zabune, Jane Challenger prisustvuje svjetskoj konferenciji o n-disiplinskoj izvedbi. Konferencija se održava = gdje drugdje ego u Manausu u Brazilu, gdje se Challenger povezala sa skupinom istraživača čije su specijalizacije u međuvremenu davno pale zaborav. Konferencija je aktualno-virtualan dogadjaj i privukla je veće sudionika među kojima su umjetnici, kulturolozi, inženjeri informaticari, vode udruga poslodavaca i radničke vode, ekonomisti, burzovni mešetari, sportaši, liječnici, geolozi, stjenolijepci i veći broj izvjestitelja.

No Challenger nije konferenciju došla pratiti kao novinarka. Pozvali su je kao gostu da podastre nalaze svojih najnovijih istraživanja. Nakon pustolovina u *Izgubljenoj seoskoj II*, Challenger i njezina ekipa počeli su suradivati s dr. Kxalendjerom i skupinom mladih aktivista. zajedno su proučavali zakućastosti katastronautičkog leta i uskoro se upustili u niz radosnoznanstvenih eksperimentata. Challengerica se zapravo baš danas vratila s nekoga krivevremenog teoretskog rada, a misli sreduje na posebnoj sesiji pod naslovom "Doba globalne izvedbe: nekoliko mogućih perspektiva". Challengerično je ime legendarno, a tema nedokuciva, pa je na sesiji isprva kreativ. No glasine o predstojećoj eksploziji mnoge su navele da napuste dvoranu prije nego što je započela zaključak.

Već je kasno pa će završiti sljedećom misli:
budući će istraživači izvedbu proučavati na bitno
društveni način nego današnji.
Nashutila sam budućnost
i
mirisna
je.

Dok

mi stratum izvedbe doživljavamo kao raskol s višestoljetnom dis linskom moći, budući će istraživači njegove pukotine pratiti iz ge perspektive te mu oštire sagledati napukline i zakutke. Izvedbu neće iščitavati samo kao raskol s višestoljetnim panoptičkim nago rom, nego i s tisućljetnom vladavinom abecednoga leksijskog ţaja koji su u različitim razdobljima tvorile pločice i papirusi, rukopisi i knjige, katedre, radni stolovi i predavački stalci. Naime, buduće istraživači kao gotovu činjenicu prihvataći nešto što mi danas, maglovito naslućujemo – a možda nam je tako užasno da \$ ne usudujemo ni priznati: dakle, da je **svaka izvedba elektronska**, da se globalna eksplozija izvedbe podudara s digitaliziranjem kurza i praksi i da to podudaranje nikako nije puka podudam.

Dok mi izvedbu smještamo između obreda i kazališta, oni joj dodijeliti mjesto daleko preko granica tih vidova aktualizacija. Oni će izvedbom nazivati utjelovljenje digitalnih virtualnosti (fest, sfera netjelesnih vrijednosti i referencijskih, u ovome slučaju, žrtvodovoljavaju različitih sustava), kao što je kazalište nekakvo aktualiziralo virtualne sfere književnih društava (Božja sveta Žena i Čovjekove povijesti), a obred sfere društava usmene predaja (plemenske mitove i štovanje bogova).

Dok mi često govorimo o trotsučljetnom prijelazu s usmene redaje na pismenost pa na digitalnost, istraživači iz mnogo dalje budućnosti proučavat će daleko naglij "događaj". Ti će daleki proučatelji ponovno odvrijetiti studije Velike mijene, iznenadnog prijelaza s usmenog uha preko alfa-oka na elektro-nos, a ta se prenosa zbilja u roku od nekoliko stoljeća, katkad i u desetak desetaka, a u šačici zanimljivih slučajeva u jednomu jednom naraštaju. Učlanje će dozivati legendarne dokumente iz 20. stoljeća kad su u dnu svijeta pojedinci radali u zajednicama usmene predaje, odstali u abecednome svijetu i umirali u elektronskome. Štoviše, slučajevi koje danas smatramo iznimnim postupno će gubiti tu osobu dok s perspektivno približenoga gledišta dalje budućnosti na svjetskih obreda ne bude izgledala kao da su postali izvedbi istoga dana kad su postali kazališni.

A ako

mi već malo-pomalo

naslućujemo da izvedba utjelovljuje vrijednosti poput čimbenosti, učinkovitosti i djelotvornosti, te uvidamo da su izvodači i životinjskog i biljnog i mineralnog podnijetla, udaljeni će istraživači izvedbu doživljavati kao pojačavanja u veoma napetoj atmosferi, kao osporavanja u bezobličnome i netvarnom oblaku sila, a sebe će pritom smatrati živomrtvim parfimerima, prije rekurzivnim obrascima strojnoga roda nego organsko-anorganskim sintezama ili biomehaničkim napravama.

Naposljetku,

dok smo se mi možda zgranuli pri pomislj da je sve postalo performativno i da se cijeli svijet uokvirio kao pokusište visokih performansi, budući će se istraživači samo zgranuti na naše zgražanje.

“Kako ih je to moglo začuditi? Ta sami su izvedbu
dotjerali
do kraja
svijeta
– i još dalje.”

Dok čita te retke,

Challengerica se sve

više uzbuduje,

isprva trese **mikrofon**,

zatim drma **stol i stolice**,

a naposljetku

i publiku.

sam se predavački stalak pretvorio u svojevrstan vremenski stroj,
ikošena mu je površina
sad žmirkava komandna ploča, svjetiljka je ručica u
utoru, a kućište raspucani trup iz kojeg
se dimi.

Negdje

iz dna dvorane neko tamnomodro svjetlo guta prostor dok
lekcijski stroj bljuje valove povratne sprege. Nastupa kratka
stanka – pa blještava eksplozija, zasljepljujuć, no ipak prigušen udar,
ledeni prasak izvanjskoga.

Sada predavačica i predavački stalak zajedno putuju amo-tarno valnim dužinama,

kroz njih se javljaju raznovrsni glasovi i geste,

a vodi ih

neka daljinska,

ali ipak imanentna

naprava...

Da ga poziv na takvu žurbu nije izazvao i natjerao da zauzme obrambeni stav, da se riječ koja uokviruje tu naredbu i izazov nije izgovorila, sputnjika ne bi ni bilo.⁵⁷⁶

Kako možemo uokviriti miris?⁵⁷⁷

NIZUKA: LTD, MS-1, provjera veza. Dobro vas
jemo. Dobro jutro.

ART: [lansirni tehničar] Znate, mislim da su
alle blazine jer su bile vani pa se magle. Evo
četvrtog kontrolog popsa

NIZUKA: Dobro, hvala. Vidimo se. Jutro je nekako
ladno

WTH: Nama gore ulazi sunce, [lansirni tehničar], Biš sru do
rasporedi posadu pa su i oni kraj vire lopatu i
ni koji voje svjetzinu došli na sve... / Tebe smo
zaknuli sa sunca.²⁸

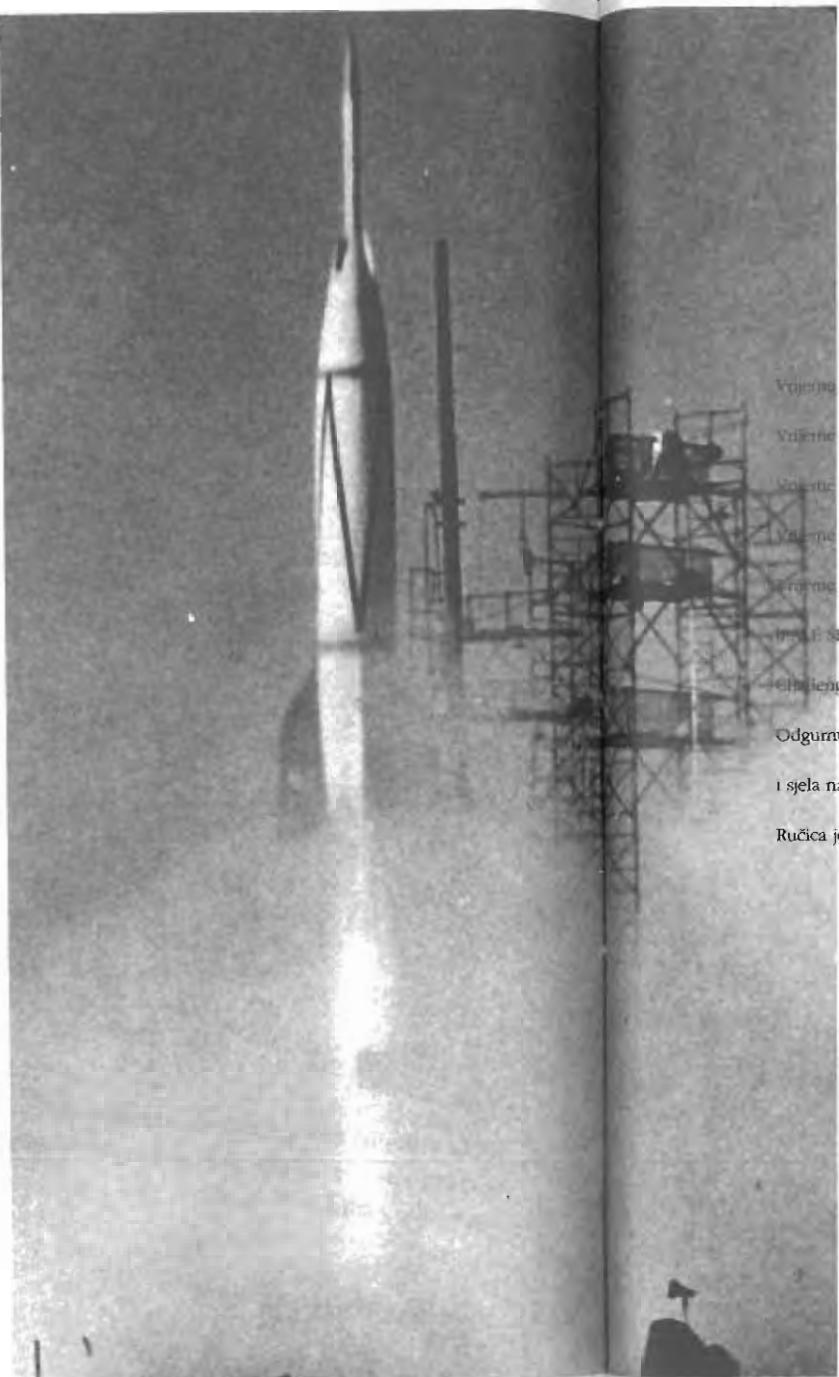
U tom prvoj pothvatu pod vedrim plavim nebom
pala ih je mrača, skršala žulica i mračni malčine
osjeli. Što od tih osjeli preostalo današnjim osjelilu
jih? Čisto-nata dolje redodobro pjesnju uspom
hijekovi lansiri, natrube iznenadonja.²⁹

Vrijeme lansiranja manje 5:00 / - pripremno
okrešane obavljeno.

izaboravni zauženi svjet Krepila, krog definira
osvjetljenje emisija pac... nj
nog satelitno strajivo da se privremi. /... Aktivna
zamrzana svjetla svjetljenja su d
lijeta, dvije ruke artikulacija

NIZUKA: Smržava mi se nos.

base, NASA, nauč, nacist, Maanasa -

Funkciju **osjećanja** /.../ obavljaju članovane osjećine
druge /.../. Osjećljive su na keramičke podrške. Sud
stvarne ruke kljapa u brogu ili u krovu razvijaju stvarne
česticeama mameca lovca na mukove, mukine osjećine
dijalice registriraju mukis te naveđu muku da krene
njihovim tragom i padne u klopu.³⁰

Kako čete se riješiti nastavnicu?

Izazovite je.³¹

Challenger, ili ono što je od njega ostalo, prihvati
se poziciju prema nivnici konzervacije, i, prenuvši
čudnom

putanjom

koja

vise ni po čemu nije bila relativna. Pokušao se uvući
u sklop koj je pogut vruće bubnje auta.³² Čime
Satu, čije snadno kućanje i spregnuti ritmovi poput
čekića inkončavaju sposobnost.³³

SCOBEE: Imam
NI ZA ŽIVU GLAVU NE DIRAJ TE PREKIDAČE!

Vrijeme manje 0:25 Ne zaboravi crv

Saturnus manje 0:23 SCOBEE: Neću.

Vrijeme manje 0:15 SCOBEE: Petna

Vrijeme manje 0:06 SCOBEE: Ide, 3

... SE CHALLENGEROVI GLAVNI MOTORI³⁴

Elle lepperica je očito skupljala snagu.

Odgurnula je ruku koja se podigla u znak prosvjeda

i sjela na stolicu.

Ručica je škljocnula na broj osam.

Vrijeme manje 0:30 SCOBEE: Imamo još 30 sekundi.
Vrijeme manje 0:25 Ne zaboravi crveni gumb na prozivci.
Vrijeme manje 0:23 SCOBEE: Neću. Baš ti hvala.
Vrijeme manje 0:15 SCOBEE: Pernaest.
Vrijeme manje 0:06 SCOBEE: Ide, skvadro.

[PALE SE CHALLENGEROVI GLAVNI MOTORI]^{58a}

Challengerica je očito skupljala snagu
Odgumula je ruku koja se podigla u znak prosvjeda
i rukom na hrvatsku.

Rukica je sklopljena u hrvatsku

BILJEŠKE

- ¹ Friedrich Nietzsche, "On the Advantage and Disadvantage of History for Life", prev. Peter Preuss, Indianapolis, IN, Hackett Publishing Company, Inc., 1980, str. 40,41.
- ² Vidi Herbert Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, New York, Vintage Books, 1961. (1955).
- ³ Dana Wechsler Linder i Nancy Rotenier, "Good-bye to Berle & Mearns", *Forbes* 153, br. 1 (1994), str. 103.
- ⁴ Marvin Carlson, *Performance. A Critical Introduction*, London, Routledge, 1996., str. 168
- ⁵ Vidi Richard Bolton, ur., *Culture Wars: Documents from the Recent Controversies in the Arts*, New York, New Press, 1992.
- ⁶ Vidi William J. Fulbright, "The War and Its Effects: The Military-Industrial-Academic Complex" u *Super-State: Readings in the Military-Industrial Complex*, ur. Herbert I. Schüller, Urbana, IL, University of Illinois, 1970., str 171-8.
- ⁷ Digital Dissertations, UMI Database, 21. lipnja 2000. <www.lib.umi.com>
- ⁸ Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, prev. Geoff Bennington and Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1979., str. xxii.
- ⁹ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. xxiv.
- ¹⁰ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. xxiv.
- ¹¹ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 8-9.
- ¹² Judith Butler, "Critically Queer, *Gay and Lesbian Quarterly* 1 (1993), str. 17.
- ¹³ Marcuse, *Eros and Civilization*, str. 41.
- ¹⁴ Michel Foucault, *This is Not a Pipe*, prev. i ur. James Harkness, Berkeley, CA: University of California Press, 1983., str. 23.
- ¹⁵ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, prev. Alan Sheridan, New York, Vintage Books, 1979., str. 301.
- ¹⁶ Jacques Derrida, *Dissemination*, prev. Barbara Johnson, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1981., str. 290. [La *Dissémination*, Pariz, Seuil, 1972.]
- ¹⁷ Richard Schechner, *Essays on Performance Theory: 1970-1976*, New York, Drama Book Specialists, 1977., str. 76.
- ¹⁸ Dodatačni je tekst izbor izlaganja održanih na 76. Simpoziju Burg Wartenstein 1977 pod pokroviteljstvom Zaklade za antropološka istraživanja Wenner-Gren.
- ¹⁹ John J. MacAloon, ur., *Rite, Drama, Festival, Spectacle: Rehearsals Toward a Theory of Cultural Performance*, Philadelphia, PA, Institute for the Study of Human Issues, 1984., str. 1
- ²⁰ Carol Simpson Stern i Bruce Henderson, *Performance: Texts and Contexts*, London, Longman, 1993., str. 3.
- ²¹ Janelle G. Reinelt i Joseph R. Roach, ur., *Critical Theory and Performance*, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1992., str. 2, moj kurziv.
- ²² Marvin Carlson, *Performance. A Critical Introduction*, London, Routledge, 1996., str. 7, moj kurziv.
- ²³ Peggy Phelan, *Unmarked: The Politics of Performance*, London i New York, Routledge, 1993., str. 1, moj kurziv.
- ²⁴ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, ur. J. O. Urmson i Marina Sisá, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1962., str. 161.
- ²⁵ Laurence Grossberg, Cary Nelson i Paula Treichler, ur., *Cultural Studies*, London, Routledge, 1992., str. 6.
- ²⁶ MacAloon, *Rite, Drama, Festival, Spectacle*, str. 2.
- ²⁷ MacAloon, *Rite, Drama, Festival, Spectacle*, str. 1.
- ²⁸ Richard Schechner, "PAJ Distorts the Broad Spectrum", *TDR: The Drama Review* 33, br. 2 (1989), str. 7.

- ²⁹ Carlson, *Performance*, str. 13.
- ³⁰ Carlson, *Performance*, str. 6-7.
- ³¹ Carlson, *Performance*, str. 195.
- ³² Carlson, *Performance*, str. 7.
- ³³ Victor Turner, "Liminality and the Performative Genres", *Studies in Symbolism and Cultural Communication*, ur. F. Allan Hanson, Lawrence, KS, University of Kansas, 1982., str. 22.
- ³⁴ Vidi Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1960. (1908).
- ³⁵ Peggy Phelan, "Introduction: The Ends of Performance", *The Ends of Performance*, ur. Peggy Phelan i Jill Lane, New York, New York University Press, 1998., str. 3.
- ³⁶ MacAloon, *Rite, Drama, Festival, Spectacle*, str. 2.
- ³⁷ Vidi Reinelt i Roachov *Critical Theory and Performance*, Carlsonov *Performance in Presence and Resistance: Postmodernism and Cultural Politics in Contemporary American Performance* Philipa Auslander, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1992.
- ³⁸ Herbert Blau, *The Eye of Prey: Subversions of the Postmodern*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1987., str. 7.
- ³⁹ Sue-Bien Case, "Theory/History/Revolution", *Critical Theory and Performance*, ur. Janelle G. Reinelt i Joseph R. Roach, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1992., str. 422.
- ⁴⁰ Reinelt i Roach, *Critical Theory and Performance*, str. 4.
- ⁴¹ Reinelt i Roach, *Critical Theory and Performance*, str. 5.
- ⁴² Jacques Derrida, *Writing and Difference*, prev. Alan Bass, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1978. *Of Grammatology*, prev. Gayatri Chakravorty Spivak, Baltimore. The Johns Hopkins University Press, 1974., str. 3. [*L'écriture et la différence*, Pariz, Seuil, 1967. i *De la Grammatologie*, Pariz, Minuit, 1967.]
- ⁴³ Blauov ogled nalazimo u *The Eye of Prey: Subversions of the Postmodern*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1987. Ovaj je navod na 7. stranici.
- ⁴⁴ Blau, *The Eye of Prey*, str. 4.
- ⁴⁵ Phelan, *Unmarked*, str. 6.
- ⁴⁶ Auslander, *Presence and Resistance*, str. 51.
- ⁴⁷ Carlson, *Performance*, str. 142.
- ⁴⁸ Carlson, *Performance*, str. 182.
- ⁴⁹ Reinelt i Roach, *Critical Theory and Performance*, str. 5.
- ⁵⁰ Reinelt i Roach, *Critical Theory and Performance*, str. 5.

- ⁵¹ Ronald J. Petras i James VanOosting, "A Paradigm for Performance Studies", *Quarterly Journal of Speech* 73, (1987), str. 216.
- ⁵² Petras i VanOosting, "A Paradigm for Performance Studies", str. 219.
- ⁵³ Petras i VanOosting, "A Paradigm for Performance Studies", str. 229.
- ⁵⁴ Uputanje zapadne obale značilo bi Kaliforniju, *Cockettes*, feminističku umjetnost perfomansa, Blauova učenja, komunikologiju – ukrašto izvedbe koje gore navedena priča ne obuhvaća, no koje ipak također nedovjedno utječu na obilježje kulturne izvedbe. Tu neispisanu granu priče ostavljamo za daljnja isčitavanja. Hvala Janelle Reinelci što me na to uputila.
- ⁵⁵ Richard Schechner, "What Is Performance Studies Anyway?", *The Ends of Performance*, ur. Peggy Phelan i Jill Lane, New York, New York University Press, 1998., str. 361.
- ⁵⁶ Joseph Roach, "Culture and Performance in the Circum-Atlantic World", *Performativity and Performance*, ur. Andrew Parker i Eve Kosofsky Sedgwick, London, Routledge, 1995., str. 46.
- ⁵⁷ Carlson, *Performance*, str. 198-9.
- ⁵⁸ Schechner, "What Is Performance Studies Anyway?", str. 360.
- ⁵⁹ Michel Foucault, *Foucault Live (Interviews, 1966-84)*, prev. John Johnston, ur. Sylvère Lotringer, New York, Semiotext(e), 1989., str. 66 (moj naglasak).
- ⁶⁰ Znakovito je da Foucault sveučiliše pogrdno opisuje i kao "fiktivnu, umjetnu i kvazikazališnu" sredinu koja "studentu pruža život nalik igri". Vidi "Rituals of Exclusion" u *Foucault Live (Interviews, 1966-84)*, prev. John Johnston, ur. Sylvère Lotringer, New York, Semiotext(e), 1989., str. 65.
- ⁶¹ Vidi Turnerov ogled "From Liminal to Liminoid in Play, Flow and Ritual: An Essay in Comparative Symbiology" u *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*, New York, PAJ Publications, 1982. U izvedbenim se studijima pojam "liminoidnog" nikad nije proširo bio pojam "liminalnoga".
- ⁶² Vidi intervju "The Experience-Book" u *Remarks on Marx: Conversations with Duccio Trombadori*, prev. R. James Goldstein i James Casotto, New York, Semiotext(e), 1991.
- ⁶³ Félix Guattari, *Chaosmosis: an Ethico-Aesthetic Paradigm*, prev. Paul Bains i Julian Pefanis, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1995., str. 61. [*Chaosmose*, Pariz, Galilée, 1992.]
- ⁶⁴ Carlson, *Performance*, str. 5.
- ⁶⁵ Razmatranje razlike između Platonova (formalnog) pitanja "Što je?" i nierschvekovskog ("silovitog") pitanja "Koiji" ili "Što je to men?" vidi u Gilles Deleuze, *Nietzsche and Philosophy*,

- prev. Hugh Tomlinson, New York, Columbia University Press, 1983., str. 75-78.
- ⁶⁶ Paul Feyerabend, *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*, London, Verso, 1978., str. 31.
- ⁶⁷ Joseph Tiffin i Ernest J. McCormick, "Industrial Merit Rating", *Performance Appraisal: Research and Practice*, ur. Thomas L. Whisler i Shirley F. Harper, New York, Holt, Reinhart & Winston, 1962. (1954), str. 4.
- ⁶⁸ Evelyn Eichel i Henry E. Bender, *Performance Appraisals: A Study of Current Techniques*, New York, American Management Association Research and Information Service, 1984., str. 11-12.
- ⁶⁹ Gore, Al, *From Red Tape to Results: Creating a Government That Works Better and Costs Less*. Report of the National Performance Review, New York: TimeBooks, 1993., str. 1.
- ⁷⁰ Vidi Donald F. Kett i John J. Dilullo Jr., ur. *Inside the Reinvention Machine: Appraising Governmental Reform*, Washington, DC, The Brookings Institution, 1995.
- ⁷¹ Performance and Results Act, cl. 2.b.2.
- ⁷² Vidi Donald F. Kett, *Reinventing Government? Appraising the National Performance Review*, Washington, DC, The Brookings Institution, 1994.
- ⁷³ Thomas L. Whisler i Shirley F. Harper, ur. *Performance Appraisal: Research and Practice*, New York, Holt, Reinhart & Winston, 1962., str. v
- ⁷⁴ Richard S. Williams, *Performance Management: Perspectives on Employee Performance*, London, International Thomson Business Press, 1998., str. 1
- ⁷⁵ Vidi Peter B. Vaill, *Managing as a Performing Art: New Ideas for a World of Chaotic Change*, San Francisco, CA, Jossey-Bass Publishers, 1989., pogl. 4.
- ⁷⁶ Podrobno i iscrpnu studiju poslijeratne preobrabe znanstvenog menadžmenta s gledićem političke znanosti vidi u Stephen P. Waring, *Taylorism Transformed: Scientific Management Theory since 1945*, Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1991.
- ⁷⁷ Frederick Winslow Taylor, *The Principles of Scientific Management*, New York, W.W. Norton and Company, 1967. (1911), str. 39.
- ⁷⁸ Peter F. Drucker, *The Practice of Management*, New York, Harper, 1954., str. 280
- ⁷⁹ Joseph Roach, "The Future That Worked", *Theater* 28, br. 2 (1998), str. 20.
- ⁸⁰ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 130, bilj. 1.
- ⁸¹ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 114.
- ⁸² Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 114-115.
- ⁸³ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 115.
- ⁸⁴ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 62.
- ⁸⁵ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 21.
- ⁸⁶ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 25.
- ⁸⁷ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 26.
- ⁸⁸ Navodi Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 5.
- ⁸⁹ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 6.
- ⁹⁰ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 83.
- ⁹¹ Povijest društvenog inženjerstva vidi u John M. Jordan, *Machine Age Ideology: Social Engineering and American Liberalism: 1911 - 1939*, Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1994.
- ⁹² Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 26. Taylorova nas procjena radničke inteligencije često zaprepašće. O uekom radniku kojeg su znanstveno odabrali da barati sirovim željezom piše: "Bio je običan čovjek vojanskoga tipa – a ne rijekad primjerak ljudskog roda kakve teško nalazimo pa ih zato silno cjenimo. Naprotiv, bio je tako glad da nije bio u stanju obaviti ni većinu težakih poslova" (62). A o radnicima koji rade sa sirovim željezom općenito kaže: "čovjek pogoden za baratanje sirovim željezom preglep je da bi se mogao prikladno obući" (63).
- ⁹³ Taylor, *The Principles of Scientific Management*, str. 128.
- ⁹⁴ Jednog sam ljeta radio u drugoj smjeni na pokretnoj vrpci u Bloomingtonu u India, u proizvodnji mini-česutaka koje pričvršćujemo na darove, a prodaju se u dobi božićnih blagdana. Kao i ostale kolege, na jednom bih radnome mjestu na vrpci proveo dva sata, a onda bih nakon stroga nametnute stanke prešao na drugo radno mjesto na još jedan dva sata blok. Osim na prvoje radno mjestu, gdje smo oblikovani plastični "mjeher" postavljali na pokretnu vrpcu, te posljednja dva, gdje smo tučhure s čestikama topinskih lijeplili na kartonsku podlogu i sastavljene proizvode pakirali u kujice za transport, posao je bio takoreći posve jednoličan. Na drugim se radnim mjestima izvedba sastojala u odvajaju perforniranih čestika i pravodobnom "lupanju mjeheru" koji su prolazili pokretnom vrpcom.
- ⁹⁵ Douglas McGregor, *Leadership and Motivation: Essays of Douglas McGregor*, ur. Warren G. Bennis i Edgar H. Schein u suradnji s Caroline McGregor, Cambridge, MA, MIT Press, 1966., str. 19

- ⁹² David L. DeVries, Ann M. Morrison, Sandra L. Shullman i Michael L. Gerlach, *Performance Appraisal on the Line*, New York, John Wiley & Sons, 1981., str. 113.
- ⁹³ Elton Mayo, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston, MA, Harvard University, 1945., str. 81-2.
- ⁹⁴ McGregor, *Leadership and Motivation*, str. 4.
- ⁹⁵ McGregor, *Leadership and Motivation*, str. 5.
- ⁹⁶ McGregor, *Leadership and Motivation*, str. 15.
- ⁹⁷ McGregor, *Leadership and Motivation*, str. 19.
- ⁹⁸ John Kao, *Jamming: The Art and Discipline of Business Creativity*, New York, HarperBusiness, 1996., str. 17.
- ⁹⁹ Kao, *Jamming*, str. 97.
- ¹⁰⁰ William H. Whyte, *The Organization Man*, Garden City, NY, Doubleday, 1956., Johnson Nunnally, *The Man in the Grey Flannel Suit*, 1956.
- ¹⁰¹ Simiciju možemo usporediti s Francuskom i Japanom, gdje su filmaši u filmskim serijalima upozorili komične odane činovnike u vlastitu društva.
- ¹⁰² Barry R. Nathan i Wayne F. Cascio, "Technical and Legal Standards", *Performance Assessment: Methods and Applications*, ur. Ronald A. Berk, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1986., str. 11-12.
- ¹⁰³ R. Thomas Roosevelt, Jr., "From Affirmative Action to Affirming Diversity", *Differences that Work: Organizational Excellence through Diversity*, ur. Mary C. Gentile, Cambridge, MA, Harvard Business School, 1993., str. 30.
- ¹⁰⁴ Barbara A. Walker i William C. Hanson, "Valuing Differences at Digital Equipment Corporation", *Diversity in the Workplace: Human Resources Initiatives*, ur. Susan E. Jackson, New York, The Guilford Press, 1992., str. 120.
- ¹⁰⁵ Primjerice, analogija *Differences that Work: Organizational Excellence through Diversity* Mary C. Gentile sadrži oglede koji se bave temama poput cimoput rukovodilaca, homoseksualnih partnera na službenim svesčanstvima, dobnom diskriminacijom, slabovidnim radnicima i sidom u radnoj sredini.
- ¹⁰⁶ Walker i Hanson, "Valuing Differences at Digital Equipment Corporation", str. 135-6.
- ¹⁰⁷ David P. Hanna, *Designing Organizations for High Performance*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1986., str. 4. Naravno, ne možemo reći da je Weber bio "glasnogovornik" nove birokracije: opisao je kako funkcioniра i kritizirao njezin učinak na društvo, no pritom joj je također priznao efektivnost i učinkovitost. Iako je upotrijebio sliku stroja kojom su Hanna i ostali opisali teforizam, Weber tom pojmu nije prizao nedvosmisleno porporu.

- ¹¹² Hanna, *Designing Organizations for High Performance*, str. 8.
- ¹¹³ Robert C. Fried, *Performance in American Bureaucracy*, Boston, Little, Brown & Company, 1976., str. 12-13.
- ¹¹⁴ Hanna, *Designing Organizations for High Performance*, str. 14-15. Moj kurziv na "povećava otklon".
- ¹¹⁵ James C. Taylor i David F. Pelten, *Performance by Design: Sociotechnical Systems in North America*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1993., str. 1.
- ¹¹⁶ E. Frank. Harrison, *The Managerial Decision-Making Process*, Boston, MA, Houghton Mifflin, 1975., str. 5.
- ¹¹⁷ William C. Howell, "An Overview of Models, Methods and Problems", *Human Performance and Productivity, Volume II: Information Processing and Decision-Making*, ur. William C. Howell i Edwin A. Pleishman, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 1982., str. 3.
- ¹¹⁸ Herbert A. Simon, *The New Science of Management Decision*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall Inc., 1977. (1960), str. x.
- ¹¹⁹ Simon, *The New Science of Management Decision*, str. 40.
- ¹²⁰ Vidi Hairison, *The Managerial Decision-Making Process*, str. 14.
- ¹²¹ Simon, *The New Science of Management Decision*, str. 120.
- ¹²² Herbert A. Simon, *Models of Man: Social and Rational*, New York i London, John Wiley & Sons, Inc., 1957., 219.
- ¹²³ Simon, *Models of Man*, str. 223.
- ¹²⁴ Warren G. Bennis, *Organizational Development: Its Nature, Origins and Prospects*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1969., su. 2.
- ¹²⁵ Peter B. Vaill, "Toward a Behavioral Description of High-Performing Systems", *Leadership: Where Else Can We Go?*, ur. Morgan W. McCall, Jr. i Michael M. Lombardo, Durham, NC, Duke University Press, 1978., str. 104.
- ¹²⁶ Vaill, "Toward a Behavioral Description of High-Performing Systems", str. 124-5.
- ¹²⁷ David A. Nadler, *Feedback and Organization Development: Using Data-Based Methods*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1977., str. 173.
- ¹²⁸ Hanna, *Designing Organizations for High Performance*, str. 101.
- ¹²⁹ Thomas J. Peters i Robert H. Waterman, Jr., *In Search Of Excellence. Lessons from America's Best-Run Companies*, New York, Warner Books, 1982., str. 41.
- ¹³⁰ Vidi Peters i Waterman, *In Search Of Excellence*, str. 44-52.
- ¹³¹ Peters i Waterman, *In Search Of Excellence*, str. 42.

- ¹³² Peters i Waterman, *In Search Of Excellence*, str. 51.
- ¹³³ Roben T. Golembiewski i Alan Kiepper, *High Performance and Human Costs: A Public Sector Model of Organizational Development*, New York, Praeger, 1988., str. 23.
- ¹³⁴ Golembiewski i Kiepper, *High Performance and Human Costs*, str. 228.
- ¹³⁵ Vidi Vaill, "Toward a Behavioral Description of High-Performing Systems", str. 106-107. Kad iznosi ovaj koncept, Vaill navodi neformalno predavanje o socio-tehničkim sistemima koje je 1972. održao Eric Trist.
- ¹³⁶ Waring, *Taylorism Transformed*, str. 203.
- ¹³⁷ Piton bili ipak mora reći da sam iz strateških razloga dosad izbjegavao razmatranje zanimanja koje izvedbeni menadžment pokazuje za kulturnu izvedbu. Skiciram opću teoriju izvedbe – a ne poopćavam na osnovi nekog pojedinačnoga koncepta izvedbe ili njezine prakse – pa tuoram analizirati modele koji se razvijaju unutar različitih znanstveno-istraživačkih paradigma. Da sam od početka isticao naporabu kulturnih modela u izvedbenome menadžmentu, ili da sam pak razmatrao poznate analize organizacija koje takve modele rabe (npr. Goffmanov ili Handelmanov rad), izložio bih se opasnosti da razlike između organizacijske i kulturnalne izvedbe svedem na najmanju moguću mjeru. Umjesto toga sam potkušao objasniti izvedbu na način na koji je postavljaju rukovodioći i organizacijski teoretičari, te sam odolio kritiziranju ove paradigmе da bih izvedbu shvatio pod paradigmom vlastitim uvjetima. Takva će knjika doći na red u sljedećim poglavljima.
- ¹³⁸ Peter B. Vaill, *Managing as a Performing Art: New Ideas for a World of Chaotic Change*, San Francisco, CA, Jossey-Bass Publishers, 1989., str. 121.
- ¹³⁹ Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 112.
- ¹⁴⁰ Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 116.
- ¹⁴¹ Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 117.
- ¹⁴² Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 118.
- ¹⁴³ Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 119.
- ¹⁴⁴ Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 74-5.
- ¹⁴⁵ Veoma je začudno je da su Mangham i Overington naizgled nesvesni izvedbenih studija jer u bibliografiji navode *Tulane Drama Review*, proljeće 1985., broj posvećen performansu u East Villageu, koji je objavio reklamu za Odsjek za izvedbene studije Sveučilišta New York.
- ¹⁴⁶ Iain L. Mangham i Michael A. Overington, *Organizations as Theatre: A Social Psychology of Dramatic Appearances*, Chichester, UK, John Wiley & Sons, 1987., str. 1, 3.
- ¹⁴⁷ Mangham i Overington, *Organizations as Theatre*, str. 52.
- ¹⁴⁸ Mangham i Overington, *Organizations as Theatre*, str. 25.
- ¹⁴⁹ Kao, *Jamming*, str. 96.
- ¹⁵⁰ Kao, *Jamming*, str. xviii-xix.
- ¹⁵¹ Kao, *Jamming*, str. 154.
- ¹⁵² Kao, *Jamming*, str. 4.
- ¹⁵³ Kao, *Jamming*, str. 131.
- ¹⁵⁴ Kao, *Jamming*, str. 132.
- ¹⁵⁵ Pélix Grattan, *Chaosmosis: An Eco-Aesthetic Paradigm*, prev. Paul Bains and Jnlian Pefanis, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1995., str. 31.
- ¹⁵⁶ Niklas Luhmann, *Social Systems*, prev. John Bednarz, Jr. u suradnji s Dirkom Baekerom, Stanford, CA, Stanford University Press, 1995., str. 93.
- ¹⁵⁷ Luhmann, *Social Systems*, str. 93-94.
- ¹⁵⁸ Vidi, na primjer, djela Victora Turnera *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*, New York: PAJ Publications, 1982., str. 28, 57, 71, 72 i 75; *On the Edge of the Bush*, Tucson, AZ, University of Arizona Press, 1985., str. 191; i djela Richarda Schechnera *Between Theatre and Anthropology*, Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 1985., str. 37, 75, 87, 102-3; i *Essays on Performance Theory, 1970-1976*, New York, Drama Book Specialists, 1977., str. 66, 76 i 144.
- ¹⁵⁹ Schechner, *Essays on Performance Theory*, str. 144.
- ¹⁶⁰ Schechner, *Essays on Performance Theory*, str. 66.
- ¹⁶¹ Turner, *From Ritual to Theatre*, str. 71-2.
- ¹⁶² Turner, *From Ritual to Theatre*, str. 72.
- ¹⁶³ Turner, *From Ritual to Theatre*, str. 8.
- ¹⁶⁴ Vaill, *Managing as a Performing Art*, str. 118.
- ¹⁶⁵ Štoviše, trebalo bi se kruški pozabaviti pitanjem kakvu posuđenice iz organizacijskog procesa upotrebljavaju razni redatelji. Već navedeni rad Josepha Roacha "The Future That Worked" navodi smjer kojim bi se takvo istraživanje moglo uputiti.
- ¹⁶⁶ Turner, *From Ritual to Theatre*, str. 41.
- ¹⁶⁷ Turner, *From Ritual to Theatre*, str. 32.
- ¹⁶⁸ Diane Vaughan, *The Challenger Launch Decision. Risky Technology, Culture and Deviance at NASA*, Chicago, IL, The University of Chicago Press, 1996., str. 157.
- ¹⁶⁹ J. C. Williams, "Titanium Alloys: Production, Behavior and Application", *High Performance Materials in Aerospace*, ur. Harvey M. Flower, London, Chapman & Hall, 1995.
- ¹⁷⁰ R. H. Haase i W. H. T. Holde, *Performance of Land Transportation Vehicles*, Santa Monica, CA, The Rand Corporation, 1964., str. 23.

¹⁷¹ Committee to Study High Performance Computing and Communications: Status of a Major Initiative, *Evolving the High Performance Computing and Communications Initiative to Support the Nation's Information Infrastructure*, Washington, DC, National Academy Press, 1995.

¹⁷² P. A. Rey i R. G. Varsanik, "Application and Function of Synthetic Polymeric Floculents in Wastewater Treatment", *Water-Soluble Polymers: Beauty with Performance*, ur. J. E. Glass, Washington, DC, American Chemical Society, 1986., str. 113.

¹⁷³ Vidi *Electric Vehicles: Technology, Performance and Potential*, Pariz, International Energy Agency i Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj, 1993., str. 7, 37-45, 91 i 122.

¹⁷⁴ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 109, moj kurziv.

¹⁷⁵ Israel Borovits i Seey Neumann, *Computer Systems Performance Evaluation: Criteria, Measurements, Techniques, and Costs*, Lexington, MA, Lexington Books, 1979., str. 3, moj naglasak.

¹⁷⁶ Zakon je točno odredio udjele za niz saveznih agencija i ministarstava, uključujući ministarstva Energetike, Poljoprivrede, Prosvjete, Obrane, Trgovine, Unutrašnjih poslova, te Zdravstva i skrbi, kao i Agenciju za zaštitu okoliša (EPA), Državnu upravu za zrakoplovstvo i svemir (NASA), Državnu upravu za oceane i atmosferu (NOAA) i Državnu zakladu za znanost (NSF). Zakon je osigurao novčana sredstva za petogodišnje razdoblje, a ta su se sredstva u pravilu svake fiskalne godine povećavala. Da bismo stekli predodžbu o doznanjima: samo za 1996. Zakon je Ministarstvu prosvjete dodjelio 2.300.000 dolara, EPA-i 7.000.000 dolara, Ministarstvu energetike 168.000.000 dolara, NASA-i 145.000.000 dolara i NSF-i 413.000.000 dolara. U cijelotu petogodišnjem razdoblju kumulativna sredstva koja je odredio Zakon iz 1991. iznosila su 2.901.000.000 dolara.

¹⁷⁷ Committee to Study High Performance Computing and Communications, *Evolving the High Performance Computing and Communications Initiative*, str. 105, 60.

¹⁷⁸ Committee to Study High Performance Computing and Communications, *Evolving the High Performance Computing and Communications Initiative*, str. 25.

¹⁷⁹ Charles F. White, "Servo System Theory", Arthur S. Locke, *Guidance*, Princeton NJ, D. Van Nostrand Company, Inc., 1955., 232.

¹⁸⁰ Stuart W. Leslie, *The Cold War and American Science: The Military-Industrial-Academic Complex at MIT and Stanford*, New York, Columbia University Press, 1993., str. 10. Eisenhower je tu opasko iznio na posljednjoj predsjedničkoj konferenciji za novinare, koju je održao 18. siječnja 1961. Vidi Predsjedničke javne dokumente: Dwight D. Eisenhower, 1960-61., str. 1054.

¹⁸¹ Leslie, *The Cold War and American Science*, str. 1.

¹⁸² Leslie, *The Cold War and American Science*, str. 1.

¹⁸³ Eugene S. Ferguson, *Engineering and the Mind's Eye*, Cambridge, MA, MIT Press, 1992., str. xii.

¹⁸⁴ Peggy A. Kidwell i Paul E. Ceruzzi, *Landmarks in Digital Computing*, Washington, DC, Smithsonian Institution Press, 1994., str. 76.

¹⁸⁵ Kidwell i Ceruzzi, *Landmarks in Digital Computing*, str. 81.

¹⁸⁶ Kenneth Flamm, *Creating the Computer: Government, Industry and High Technology*, Washington, DC, The Brookings Institute, 1987., str. 29.

¹⁸⁷ ARPANET je bio mreža računalnih i telekomunikacijskih sistema koju je Agencija za napredne istraživačke projekte, savez istraživačkih institucija pri američkom Ministarstvu obrane, razvila 1969. Agenciju danas nazivaju ARPA, iako joj je službeno ime DARPA, Agencija za napredne istraživačke projekte u obrani (Defense Advanced Research Project Agency).

¹⁸⁸ Vidi Rita H. Skirpan, ur., *Brand Names and Their Companies*, svez. 1, Detroit, Gale Research Inc., 1994., str. 199-200.

¹⁸⁹ Vauhgan, *The Challenger Launch Decision*, str. 202.

¹⁹⁰ Vauhgan, *The Challenger Launch Decision*, str. 224.

¹⁹¹ Vauhgan, *The Challenger Launch Decision*, str. 224.

¹⁹² Vauhgan, *The Challenger Launch Decision*, str. 123.

¹⁹³ Committee on Measuring and Improving Infrastructure Performance, *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, Washington, DC, National Academy Press, 1995., str. 29.

¹⁹⁴ Lewis M. Branscomb, "Product Performance in an Affluent Society", *Product Quality, Performance and Cost: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops Arranged by the National Academy of Engineering*, Washington, DC, National Academy of Engineering, 1972., str. 26-7.

¹⁹⁵ Erika Kress-Rogers, *Handbook of Biosensors and Electronic Noses: Medicine, Food and the Environment*, Boca Raton, FL, CRC Press, 1997., str. 28.

¹⁹⁶ Christos G. Cassandras, *Discrete Event Systems: Modeling and Performance Analysis*, Holden-Day, Inc., i Boston, MA, Richard D. Irwin, Inc. i Aksen Associates, Inc., 1993., str. 56.

¹⁹⁷ Clement H. C. Leung, *Quantitative Analysis of Computer Systems*, London, John Wiley & Sons, Ltd., 1988., str. xi

¹⁹⁸ Peter J. B. King, *Computer and Communication Systems Performance Modeling*, New York, Prentice Hall, 1990., str. 1-2.

¹⁹⁹ Werner Bux i Harry Rudin, *Performance of Computer-Communication Systems*, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1984., str. 50

²⁰⁰ Leung, *Quantitative Analysis of Computer Systems*, str. 3.

²⁰¹ Committee on Measuring and Improving Infrastructure Performance, *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 19.

²⁰² Vidi Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 184.

²⁰³ Charles H. Sauer i K. Mani Chandy, *Computer Systems Performance Modeling*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1981., str. 5.

²⁰⁴ Ferguson, *Engineering and the Mind's Eye*, str. 194.

²⁰⁵ Ferguson, *Engineering and the Mind's Eye*, str. 171.

²⁰⁶ Branscomb, "Product Performance in an Affluent Society", str. 30.

²⁰⁷ Gunnar A. Hambræus, opiske iz rasprave, *Product Quality, Performance, and Cost*, str. 103.

²⁰⁸ Robert W. Peach, opiske iz rasprave, *Product Quality, Performance, and Cost*, str. 60.

²⁰⁹ Izvrstan i zanimljiv uvod u obljkovanje koje se usredotočuje na korisnika vidi u Donald Norman, *The Design of Everyday Things*, New York, Doubleday, 1990. (1968).

²¹⁰ George H. Stevens i Emily F. Stevens, *Designing Electronic Performance Support Tools: Improving Workplace Performance with Hypertext, Hypermedia, and Multimedia*, Englewood Cliffs, NJ, Educational Technology Publications, 1995., str. 34

²¹¹ Carlos Fallon, opiske iz rasprave, *Product Quality, Performance, and Cost*, str. 20.

²¹² *Product Quality, Performance, and Cost*, str. 6.

²¹³ Izvješće s radionice br. 5 "Economic Dimensions of Assuring Product Performance", *Product Quality, Performance, and Cost*, str. 150.

²¹⁴ Williams, "Titanium Alloys: Production, Behavior and Application", str. 85.

²¹⁵ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 37. Norman tvrdi da je koncept "zatvodoroljavjanja" uveo Herben Simon u *The Sciences of the Artificial*, Cambridge, MA, MIT Press, 1969

²¹⁶ Ahmed N. Tantawy, *High Performance Networking: Frontiers and Experience*, Boston, MA, Kluwer Academic Publishers, 1994., str. viii.

²¹⁷ *Electric Vehicles*, str. 5.

²¹⁸ R. K. Clark, "Applications of Water-Soluble Polymers as Shale Stabilizers in Drilling Fluids", *Water-Soluble Polymers: Beauty with Performance*, ur. J. E. Glass, Washington, DC, American Chemical Society, 1986., str. 175.

²¹⁹ Committee on Measuring and Improving Infrastructure Performance, *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 5

²²⁰ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 5.

²²¹ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 6

²²² *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 6

²²³ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 11.

²²⁴ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 18.

²²⁵ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 18.

²²⁶ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 18.

²²⁷ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 37.

²²⁸ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 18.

²²⁹ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 29.

²³⁰ *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, str. 91.

²³¹ Bruno Latour, *ARAMIS or the Love of Technology*, prev. Catherine Porter, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1996., str. 23-4.

²³² Latour, *ARAMIS*, str. 304.

²³³ Latour, *ARAMIS*, str. vii

²³⁴ Latour, *ARAMIS*, str. 126

²³⁵ Latour, *ARAMIS*, str. 99.

²³⁶ Latour, *ARAMIS*, str. 48.

²³⁷ Latour, *ARAMIS*, str. 127.

²³⁸ Latour, *ARAMIS*, str. 24-5.

²³⁹ Latour, *ARAMIS*, str. 19.

²⁴⁰ Donald MacKenzie, *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance*, Cambridge, MA, MIT Press, 1990., str. 4

²⁴¹ MacKenzie, *Inventing Accuracy*, dodatak A, tablica A1. Ovdje se točnosti određuju kao: "kružna vjerojatnost pogreške", ili kao "polunjer kruga oko cilja u kojem bi u opetovanju paljbi završilo 50% bojevih glava" (427).

²⁴² MacKenzie, *Inventing Accuracy*, str. 3

²⁴³ MacKenzie, *Inventing Accuracy*, str. 4.

²⁴⁴ MacKenzie, *Inventing Accuracy*, str. 386-8.

²⁴⁵ Vidi William J. Fulbright, "The War and Its Effects: The Military-Industrial-Academic Complex", *Super-State: Readings in the Military-*

- ²⁶ Industrial Complex, ur. Herbert J. Schiller, Urbana, IL, University of Illinois, 1970.
- ²⁶ Leslie, *The Cold War and American Science*, str. 7.
- ²⁷ Leslie, *The Cold War and American Science*, str. 11.
- ²⁸ Izraz "Velika znanost" skovao je Alvin Weinberg, negdašnji ravnatelj Nacionalnog laboratorija Oak Ridge. Vidi njegov članak iz 1961 "Impact of Large-Scale Science on the United States", *Science* 134, str. 161-4. Vidi i Creaseovo razmatranje Velike znanosti *The Play of Nature Experimentation as Performance*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1993., str. 168.
- ²⁹ Leslie, *The Cold War and American Science*, str. 9.
- ³⁰ Glenn O. Blough, "Children, Put Away Your Sputniks", *The Science Teacher* 24, br. 8 (1957), str. 373.
- ³¹ Barbara Barksdale Clowse, *Brainpower for the Cold War: The Sputnik Crisis and National Defense Education Act of 1958*, Westport, CN, Greenwood Press, 1981., str. 4.
- ³² Leslie, *The Cold War and American Science*, str. 2.
- ³³ Brenda Laurel, *Computers as Theatre*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1992., str. xvii.
- ³⁴ Laurel, *Computers as Theatre*, str. 32-3.
- ³⁵ Laurel, *Computers as Theatre*, str. 50.
- ³⁶ Laurel, *Computers as Theatre*, str. 196.
- ³⁷ Vidi Jon McKenzie, "Virtual Reality: Performance, Immersion and the Thaw", *TDR, The Drama Review* 38, br. 4 (1994), str. 83-106 i "Laurie Anderson for Dummies", *TDR, The Drama Review* 41, br. 2 (1996), str. 30-50.
- ³⁸ Robert P. Crease, *The Play of Nature. Experimentation as Performance*, Bloomington, Indiana University Press, 1993., str. 105.
- ³⁹ Crease, *The Play of Nature*, str. 18.
- ⁴⁰ Crease, *The Play of Nature*, str. 11.
- ⁴¹ Crease, *The Play of Nature*, str. 95.
- ⁴² Crease, *The Play of Nature*, str. 100.
- ⁴³ Vidi Crease, *The Play of Nature*, str. 85. Crease svoju filozofsку okosnicu skicira u 3. poglavljiju "Philosophers and Productive Inquiry" gdje se također uvelike ostanja na pragmatizam Johna Deweya.
- ⁴⁴ Crease, *The Play of Nature*, str. 184.
- ⁴⁵ Crease, *The Play of Nature*, str. 104.
- ⁴⁶ Crease, *The Play of Nature*, str. 108.
- ⁴⁷ Crease, *The Play of Nature*, str. 100.
- ⁴⁸ Vidi Crease, *The Play of Nature*, str. 181-182. Znakovito je da Crease u ovom dokazu navodi Artaudov napad na kazaliste zapadnoga kruga.
- ⁴⁹ Crease, *The Play of Nature*, str. 171-172.
- ⁵⁰ Neke će se moje kolege možda iznenaditi, no izvedbeni studiji izvedbu poopćuju mnogo izričnije nego izvedbenim menadžment ili tehnico-izvedba. Možda je razlog u tome što se izvedbeni studiji teorijski mnogo više bave kritikom sebe samih (sto znači da aktivno filozofski i povjesno učvršćuju vlastite diskurze i prakse) nego druge dvije paradigmе. Nadalje, posavivši se kao liminalna disciplina, paradoksalno i prično uporno obilježavaju svoj konceptualni teritorij i polje istraživanja da bi samoovjenili tu liminalnost.
- ⁵¹ White, "Servo System Theory", str. 231.
- ⁵² White, "Servo System Theory", str. 232.
- ⁵³ MacKenzie, *Inventing Accuracy*, str. 1. Autor je ovaj opis napisao prije Zaljevskog rata. navodene su rakete u međuvremenu zaciјelo postale još točnije.
- ⁵⁴ Douglas H. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*, New York, Vintage Books, 1979., str. 10.
- ⁵⁵ Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach*, 961.
- ⁵⁶ Vidi Werner Von Braun, *The Mars Project*, Urbana, IL, University of Illinois Press, 1991. (1953) i Dennis R. Jenkins, *The History of Developing the National Space Transportation System. The Beginning Through STS-50*, Melbourne Beach, FL, Broadfield Pub., 1992.
- ⁵⁷ Ronald Reagan, *Public Papers of the Presidents of the United States, Ronald Reagan*, 1984., Knjiga 1., Washington, DC, US Government Printing Office, str. 1198-9.
- ⁵⁸ Robert T. Hohler, "I Touch the Future...": *The Story of Christa McAuliffe*, New York, Random House, 1986., str. 103.
- ⁵⁹ McAuliffe, prema Hohlerovu navodu, "I Touch the Future...", str. 171.
- ⁶⁰ Predsjedničko povjerenstvo za istragu o nesreći svemirskog satila *Challenger, Report to the President by the Presidential Commission on the Space Shuttle Challenger Accident: Rogers Commission*, Washington, DC, The Commission, 1986., str. 104.
- ⁶¹ Američki Kongres, Odbor za znanost i tehnologiju Zastupničkog doma, *Investigation of the Challenger Accident Report*, Washington, DC, Government Printing Office, 1986., str. 4.
- ⁶² Howard E. McCurdy, *Inside NASA: High Technology and Organizational Change in the US Space Program*, Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1993.
- ⁶³ Vidi Von Braun, *The Mars Project* i Jenkins, *The History of Developing the National Space Transportation System*.
- ⁶⁴ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 19.
- ⁶⁵ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 218.
- ⁶⁶ Wear, prema navodu u Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 219-20, mo) naglasak.
- ⁶⁷ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 247, 219.
- ⁶⁸ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 248.
- ⁶⁹ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 395.
- ⁷⁰ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 220.

- ⁷¹ Elizabeth Radin Simons, "The NASA Joke Cycle: The Astronauts and the Teacher", *Western Folklore* 45, br. 4 (1986), str. 273.
- ⁷² Simons, "The NASA Joke Cycle", str. 271.
- ⁷³ Diane Vaughan, *The Challenger Launch Decision: Risky Technology, Culture and Deviance at NASA*, Chicago, IL, The University of Chicago Press, 1996., vidi str. 78, 154, 194, 279, 334. Geertzova djela koja Vaughan navodi su *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York, Basic Books, 1973. i *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books, 1983.
- ⁷⁴ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 78.
- ⁷⁵ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 95.
- ⁷⁶ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 97.
- ⁷⁷ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 394-5.
- ⁷⁸ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 400.
- ⁷⁹ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 209.
- ⁸⁰ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 216.
- ⁸¹ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 65.
- ⁸² Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 395.
- ⁸³ Vidi Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, 4. poglavje: "The Normalization of Deviance, 1981-84".
- ⁸⁴ Howard E. McCurdy, *Inside NASA: High Technology and Organizational Change in the US Space Program*, Baltimore, MD, Johns Hopkins University Press, 1993.
- ⁸⁵ Vidi Von Braun, *The Mars Project* i Jenkins, *The History of Developing the National Space Transportation System*.
- ⁸⁶ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 19.
- ⁸⁷ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 218.
- ⁸⁸ Wear, prema navodu u Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 219-20, mo) naglasak.
- ⁸⁹ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 247, 219.
- ⁹⁰ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 248.
- ⁹¹ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 395.
- ⁹² Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 220.
- ⁹³ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 218.
- ⁹⁴ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 212.
- ⁹⁵ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 377-8
- ⁹⁶ Mulloy, prema navodu u Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 6.
- ⁹⁷ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. xi.
- ⁹⁸ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 396-7.
- ⁹⁹ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 72.
- ¹⁰⁰ Vaughan, *The Challenger Launch Decision*, str. 38.
- ¹⁰¹ Stanislaw Ulam, prema navodu u Douglas H. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach. An Eternal Golden Braid*, New York, Vintage Books, 1979., str. 560.
- ¹⁰² Hans-Georg Gadamer, prema navodu Davida Krella u uvodu *Basic Writings: From Being and Time (1927) to The Task of Thinking (1960)*, prev. William Lovitt, New York, Harper & Row, 1977 str. 4.
- ¹⁰³ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 12.
- ¹⁰⁴ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 14.
- ¹⁰⁵ William Lovitt u Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 14, bilj. 13.
- ¹⁰⁶ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 15.
- ¹⁰⁷ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 134.
- ¹⁰⁸ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 133.
- ¹⁰⁹ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 133.
- ¹¹⁰ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 19.
- ¹¹¹ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 26.
- ¹¹² Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 27.
- ¹¹³ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 28.
- ¹¹⁴ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 33.
- ¹¹⁵ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 34.
- ¹¹⁶ Heidegger, *The Question Concerning Technology*, str. 35.

³²² Herbert Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, New York: Vintage Books, 1961. (1955), str. 40-1.

³²³ Vidi *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Boston, MA, Beacon Press, 1964. Počinje ovako: "U naprednoj industrijskoj civilizaciji prevladava udobna, spokojna i razumno demokratska nesloboda, zalog tehničkog napretka Doista, što može biti racionalnije od potiskivanja individualnosti u mehaniziranju društveno nužnih, ali bolnih izvedbi..." (1)

³²⁴ Marcuse, *Eros and Civilization*, str. 41.

³²⁵ Marcuse, *Eros and Civilization*, str. 41.

³²⁶ Herbert Marcuse, "Some Social Implications of Modern Technology", *The Essential Frankfurt School Reader*, ur. Andrew Arato i Elke Gebhardi, New York, Continuum, 1988. (1941), str. 139.

³²⁷ Marcuse, "Some Social Implications", str. 145.

³²⁸ Marcuse, "Some Social Implications", str. 155.

³²⁹ Marcuse, "Some Social Implications", str. 151.

³³⁰ Marcuse, "Some Social Implications", str. 142.

³³¹ Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, prev. Geoff Bennington and Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1979., str. 3.

³³² Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 8-9.

³³³ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. xxiv, moj naglasak.

³³⁴ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. xxiv.

³³⁵ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. xxiii.

³³⁶ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. xxiv.

³³⁷ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 47

³³⁸ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 50.

³³⁹ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 37.

³⁴⁰ Vidi Nick Kaye, *Postmodernism and Performance*, New York, St Martin's Press, 1994., str. 17-20 i Marvin Carlson, *Performance: A Critical Introduction*, London, Routledge, 1996., str. 138.

³⁴¹ Vidi Lyotardovo poglavje o paralogijskoj legitimaciji, str. 60-7. Lyotard u *Postmodernism* stanju zapravo razmatra četiri načina stjecanja legitimnosti: male pripovijesti (prevladavaju u predmodernim društvima), velike pripovijesti (prevladavaju u modernim društvima), izvedbenost (prevladava u posljednjem društvu) i paralogiju (neprestano i često paradoksalno osporavanje metapropisanosti, koje se, kako se nada Lyotard, može suprotstaviti izvedbenosti).

³⁴² Judith Butler, "Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory". *Performing Feminisms, Feminist Critical Theory and Theatre*, ur. Sue-

Ellen Case, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1990., str. 272.

³⁴³ Butler, "Performative Acts and Gender Constitution", str. 273.

³⁴⁴ Butler, "Performative Acts and Gender Constitution", str. 274

³⁴⁵ Butler, "Performative Acts and Gender Constitution", str. 277. Drugu verziju ovog ogleda nalazimo u djelu *New life's rodom [Gender Trouble]*. Ondje Turnera ne spominje u tekstu, nego ga svodi na bilješku.

³⁴⁶ Turner u ogledu "Acting in Everyday Life and Everyday Life in Acting" piše: "U (srednjoafričkim) društvima obred je rijetko kruto i opsesivno ponasanje kakvim smo ga nakon Freuda počeli smatrati." Vidi *From Ritual to Theater: The Human Seriousness of Play*, New York, PAJ Publications, 1982., str. 109.

³⁴⁷ Butler, "Performative Acts and Gender Constitution", str. 278.

³⁴⁸ Butler, "Performative Acts and Gender Constitution", str. 278. Bilješka uz navod iz Schechnerova teksta upućuje čitatelju: "Vidi posebno 'News, Sex and Performance'". U ulozi učene čejpidake dodajem ispravak: naslov je "News, Sex and Performaunce Theory".

³⁴⁹ Butler, "Performative Acts and Gender Constitution", str. 278.

³⁵⁰ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London, Routledge, 1990., str. 145.

³⁵¹ Butler, *Gender Trouble*, str. 148.

³⁵² Judith Butler, "Critically Queer", *Gay and Lesbian Quarterly*, 1 (1993), str. 17.

³⁵³ Butler, "Critically Queer", str. 21.

³⁵⁴ Butler, "Critically Queer", str. 21.

³⁵⁵ Butler, "Critically Queer", str. 21.

³⁵⁶ Butler, "Critically Queer", str. 24.

³⁵⁷ Judith Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, London, Routledge, 1993., str. 231.

³⁵⁸ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 88., bilj. 30. I Marcuse kritizira Austinovu teoriju jezika, baš kao i Wingensteinovu. Vidi *One-Dimensional Man*, 7. poglavje

³⁵⁹ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, knj. II., prev. Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota, 1987., str. 40.

³⁶⁰ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 40.

³⁶¹ Dramaturška bilješka: znanstvenofantastične priče Conana Doylea nedavno su ponovno objavljene u zbirkama: *The Lost World & The Poison Belt: Professor Challenger Adventures I When the World Screammed and Other Stories, Vol. II. of Professor Challenger Adventures*.

Što se slavnijega njuškala tiče, Latour svog znanofikcijskog profesora Norberta H. u ARAMIS-u iznöito postavlja kao detektivsku figuru po uzoru na Sherlocka Holmesa. Zaokviro je da je među tekstovima koje profesor H. zadaje svom inženjerskom študentku i *Tisuću plateau* Deleuzea i Guattarija.

³⁶² Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 40.

³⁶³ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 40.

³⁶⁴ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 60.

³⁶⁵ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 66.

³⁶⁶ Gilles Deleuze, *Foucault*, prev. Seán Hand, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1988., str. 47.

³⁶⁷ Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, prev. Alan Sheridan, New York, Vintage Books, 1979., str. 301.

³⁶⁸ Foucault, *Discipline and Punish*, str. 302.

³⁶⁹ Foucault, *Discipline and Punish*, str. 308.

³⁷⁰ Gilles Deleuze, "Postscript on the Societies of Control", *October* 59 (1992), str. 3.

³⁷¹ Deleuze, *Foucault*, str. 48.

³⁷² Deleuze, *Foucault*, str. 64.

³⁷³ Deleuze, *Foucault*, str. 66.

³⁷⁴ Deleuze, *Foucault*, str. 67.

³⁷⁵ Deleuze, *Foucault*, str. 77.

³⁷⁶ Deleuze, *Foucault*, str. 85.

³⁷⁷ Deleuze, *Foucault*, str. 28.

³⁷⁸ Deleuze, *Foucault*, str. 29.

³⁷⁹ Donna Haraway, *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, New York, Routledge, 1991., str. 155.

³⁸⁰ AOL je kratica za *America Online* Godine 1996. AOL, *Mitsui & Co., Ltd.* (jedno od najvećih trgovackih društava na svijetu) i *Nikkei Shimbun, Inc.* (veliki japanski finansijski izdavač poznatiji kao "Nikkei") stvorili su AOL-Japan da bi opslužili sve veće internetsko tržište Japana.

³⁸¹ David Harvey, *The Condition of Postmodernity*, Cambridge, MA, Blackwell, 1990., str. 164

³⁸² Vidi Scott Lash i John Ury, *The End of Organized Capitalism*, Madison WI, University of Wisconsin Press, 1987.

³⁸³ Deleuze, "Postscript on the Societies of Control", str. 6.

³⁸⁴ Vidi osobjito Demidova isčiravanje Lévi-Straussa u *Of Grammatology*, prev. Gayatri Chakravorty Spivak, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1974. i Ulmerovo istraživanje hijeroglifskog "Obredovanja" u

Applied Grammatology, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1985.

³⁸⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*, New York, Vintage Books, 1996., str. 295. Hobsbawm piše da su čak i akademski najkonzervativniji zemlje – Britanija i Švicarska – zabilježile porast na 1,5%. Ostali tada, među zemljama s razmjerno najvećom studentskom populacijom nalazimo i zemlje koje gospodarski silno zaostaju za razvijenije: Ekvador (3,2%), Filipine (2,7%), ili Peru (2,6%), str. 295.

³⁸⁶ Lyotard, *The Postmodern Condition*, str. 50.

³⁸⁷ Deleuze, "Postscript on the Societies of Control", str. 5.

³⁸⁸ Stegovni diskurzi i prakse očito kolaju brže nego diskurzi i prakse vladarskih društava i još brže u odnosu na druge prednovovjekovne stvaraljke. No na svim je tim stvaraljima kolanje ujeli i činova "sporo" u usporedbi s njihovim kolanjem na stvaralu izvedbe.

³⁸⁹ Friedrich A. Kittler, *Discourse Networks, 1800/1900*, prev. Michael Metter u suradnji s Chrisom Cullensom, Stanford, CA, Stanford University Press, 1990., str. 369.

³⁹⁰ Richard Schechner, *Between Theater and Anthropology*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1985., str. 78.

³⁹¹ Deleuze, "Postscript on the Societies of Control", str. 4.

³⁹² William Bogard, *The Simulation of Surveillance Hyper-control in Telematic Societies*, New York, Cambridge University Press, 1996., str. 182.

³⁹³ Bogard, *The Simulation of Surveillance*, str. 19.

³⁹⁴ Arthur Conan Doyle *When the World Screammed and Other Stories, Vol. II. of Professor Challenger Adventures*, San Francisco, CA, Chronicle Books, 1990., str. 24.

³⁹⁵ Doyle: *When the World Screammed*, str. 9.

³⁹⁶ Doyle: *When the World Screammed*, str. 19.

³⁹⁷ Doyle: *When the World Screammed*, str. 10.

³⁹⁸ Doyle: *When the World Screammed*, str. 24-25.

³⁹⁹ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, knj. II., prev. Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota, 1987., str. 43.

⁴⁰⁰ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *Balance Sheet Program for Desiring Machines*, prev. Robert Hurley, u Félix Guattari, *Chaosophy*, ur. Sylvère Lotringer, New York, Semiotext(e), 1995., str. 120-1. "[Bilan-Programme pour machines désirantes," *L'Anil-Oedipe*, 2. izdanje, Pariz, Minuit, 1976.]

⁴⁰¹ Manuel De Landa, *A Thousand Years of Nonlinear History*, New York, Zone Books, 1997., str. 21 (usp. hrv. prijevod Ognjena Strpića,

⁴¹¹ Tisuci godina neljearne povijesti, Zagreb, Jesenski i Turk, 2002.]

⁴¹² Deleuze i Guattari, "Balance Sheet Program for Desiring Machines", str. 121.

⁴¹³ Félix Guattari, "Regimes, Pathways, Subjects", prev. Brian Massumi, *Incorporations Zone 6*, (1992), str. 129 ("Liminaire", *Cartographies schizoanalytiques*, 1989.).

⁴¹⁴ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 42-43. Opisani pristup iščitavanju podsjeća na Deleuzeov opis vlastnih ranih filozofskih istraživanja koji prevođitelj navodi u svom predgovoru: "U tom me razdoblju izvuklo što sam povijesti filozofije zamišljao kao svojevršno naguzivanje, ili – što se svodi na isto – bezgrješno začeće u kojemu autorima podmećem potomstvo koje jest njihovo, ali je ipak čudovišno", str. x.

⁴¹⁵ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 46.

⁴¹⁶ Gilles Deleuze, *Foucault*, prev. Séan Hand, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1988., str. 120-121

⁴¹⁷ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 40

⁴¹⁸ Niklas Luhmann, *Social Systems*, prev. John Bednarz, Jr. u suradnji s Dirkom Baekerom, Stanford, CA, Stanford University Press, 1995., str. 9.

⁴¹⁹ Douglas H. Hofstadter, *Gödel, Escher, Bach. An Eternal Golden Braid*, New York, Vintage Books, 1979., str. 470-1.

⁴²⁰ Derrida u sljedećem stilu piše da je "samirna agonija metafizika strukturno beskrajna. No kao nastojanje i kao posljedica Metafizik je život jezika: neprstano lepiša poput ptice uhvaćene na tanak lijepek [glid] *Glas*", prev. John P. Leavey Jr. i Richard Rand, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1986., str. 130bi [*Glas*, Pariz, Galilée, 1974.]

⁴²¹ Félix Guattari, *Chaosmosis: an Ethico-Aesthetic Paradigm*, prev. Paul Bains i Julian Pefanis, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1995., str. 37.

⁴²² Deleuze, *Foucault*, str. 85.

⁴²³ Friedrich Nietzsche, "On the Advantage and Disadvantage of History for Life", prev. Peter Preuss, Indianapolis, IN, Hackett Publishing Company, Inc., 1980., str. 40.

⁴²⁴ Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo. How One Becomes What One Is*, prev. R. J. Hollingdale, London, Penguin Books, 1979., str. 126. [prema hrvatskom izdanju: *Ecce Homo: Kako se biva što se jest*, priredio i preveo Šime Vranić, Zagreb, Visovac, 1994.]

⁴²⁵ Nietzsche, *Ecce Homo*, str. 78.

⁴²⁶ Herbert Marcuse, *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*, New York: Vintage Books, 1961. (1955), str. 32.

⁴²⁷ Marcuse, *Eros and Civilization*, str. 35.

⁴²⁸ Sigmund Freud, "The Most Prevalent Form of Degradation in Erotic Life", *Collective Papers*, svazak IV., London, Hogarth Press, 1950., str. 215.

⁴²⁹ Marcuse, *Eros and Civilization*, str. 35-6.

⁴³⁰ Doyle: *When the World Screamed*, str. 40.

⁴³¹ Doyle: *When the World Screamed*, str. 37.

⁴³² R. H. Bradbury, "Oceans Simple, Oceans Complex" Uvodno predavanje na otvaranju simpozija *Oceanology International 99* u Singapuru 27. travnja 1999.

<http://www.brs.gov.au/overview/bradbury/oceansimple.html>

⁴³³ Erik Linklater, *The Voyage of the Challenger*, Garden City, NY, Doubleday, 1972., str. 15.

⁴³⁴ Linklater, *The Voyage of the Challenger*, str. 16, Velika Britanija, Challenger Office, *Report on the Scientific Results of the Voyage of HMS Challenger during the years 1873-76 under the Command of Captain George S. Nares [...] and the late Captain Frank Toulle Thomson, RN. Prepared under the superintendence of the late Sir C. Wyville Thomson [...] and now of John Murray [...] Published by order of Her Majesty's Government*, Edinburgh, HM Stationery Office, 1880-95.

⁴³⁵ Posegnjimo duboko u ove bilješke i izvucimo još jednog izazivača: stanji brianski istraživački brod koji je potonuo nadomak cileanske obale 1835. Posada HMS *Challenger* sretno se domogla obale, gdje je logorila sedam tjedana dok je napokon nisu spasili. Vidi G. A. Rothery, *A Diary of the Wreck of His Majesty's Ship Challenger, on the Western Coast of South America, in May 1835: With an Account of the Subsequent Encampment of the Officers and Crew during a Period of Seven Weeks on the South Coast of Chile*, London, Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman, 1836.

⁴³⁶ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, knj. II., prev. Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota, 1987., str. 75-6.

⁴³⁷ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 76.

⁴³⁸ J. L. Austin, *How to Do Things with Words*, priredili J. O. Urmson i Marina Sbisà, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1962., str. 148.

⁴³⁹ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 78.

⁴⁴⁰ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 88, 86.

⁴⁴¹ Judith Butler, *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, London, Routledge, 1993., str. 223.

⁴⁴² Butler, *Bodies That Matter*, str. 228., moj kurziv.

⁴⁴³ Butler, *Bodies That Matter*, str. 217.

⁴⁴⁴ Butler, *Bodies That Matter*, str. 217.

⁴⁴⁵ Butler, *Bodies That Matter*, str. 217-18.

⁴⁴⁶ Jacques Derrida, "The Law of the Genre", prev. Avital Ronell, *Glyp 7* (1980), str. 213.

⁴⁴⁷ Jacques Derrida, *Glas*, prev. John P. Leavey Jr. i Richard Rand, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1986., str. 2bi.

⁴⁴⁸ Vidi Derrida, *Glas*, str. 65h. Za potanju analizu Derridaove uporabe signifikantskih učinaka u djelu *Posmrtno žvono* vidi ogled Johna P. Leaveyea Jr. i Gregoryja L. Ulmera u Leaveyejevu djelu *Glossary*. Derrida *Signéponge = Signéponge* naznačava moguć poetučku potpisu pjesnika Francisa Ponagea.

⁴⁴⁹ U Doyleovoj pripovjetci "Otvorni pojas" ["The Poison Belt"] Challenger se priprema za katastrofalni kraj svijeta jer je svijet utrošio u pojas smrtonosnoga meduplanetarnog etera, a to je upravo profesor prvi shvatio. Iz prizora koji slijedi otkrivamo da je u Challengerovoj službi odani služba po imenu "Austin".

⁴⁵⁰ .../... Svaki nam je dah bio nabijen nekim čudnim silama. No u duši smo bili sretni i smrćeni. Austin uskoro položi cigarete na stol u namjeri da se povuče.

"Austine!" njegov će gospodar.

"Izvolite!"

"Hvala vam na vjernoj službi."

Shuginin čvoratin licem nehotice preleti osmijeh.

"Obavio sam svoju dužnost, gospodine".

"Očekujem da će danas propasti svijet, Austine."

"Znani, gospodine. U koliko sati?"

"Ne znam točno, Austine. Prije večeri."

"U redu, gospodine."

Šutljivi nas Austin pozdravi i povuče se. Challenger zapali cigaretu, primakne stolicu ženitnoj i uhvati je za ruku.

⁴⁵¹ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 87.

⁴⁵² Joseph Roach, "Culture and Performance in the Circum-Atlantic World", *Performativity and Performance*, ur. Andrew Parker i Eve Kosofsky Sedgwick, London, Routledge, 1995., str. 60.

⁴⁵³ Roach, "Culture and Performance", str. 58, 59.

⁴⁵⁴ Roach, "Culture and Performance", str. 58.

⁴⁵⁵ Rebecca Schneider, *The Explicit Body in Performance*, London, Rouledge, 1997., str. 172.

⁴⁵⁶ Richard Schechner, *Between Theater and Anthropology*, Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 1985., str. 36.

⁴⁵⁷ Schechner, *Between Theater and Anthropology*, str. 35, moj kurziv.

⁴⁵⁸ Jacques Derrida, "Signature, Event, Context", *Margins of Philosophy*, prev. Alan Bass, Chicago, University of Chicago Press, 1982., str. 320. Moj kurziv na "i prije... semiojezične komunikacije."

⁴⁵⁹ Schechner, *Between Theater and Anthropology*, str. 35.

⁴⁶⁰ Richard Schechner, *Performance Theory: Revised and Expanded*, London, Routledge, 1988., str. 227-8.

⁴⁶¹ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 10.

⁴⁶² Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 10.

⁴⁶³ Vidi "1914: Jedan vuk ili više vukova", drugi plato u *Tisuci platoa i "Prejerani Edip"*, drugo poglavje u *Kafka: Toward a Minor Literature*, prev. Dana Polan, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1986. [*Kafka : Pour une littérature mineure*, Pariz, Minuit, 1975.]

⁴⁶⁴ Linda Montano, "The Chicken Show", *Art in Everyday Life*, Los Angeles, CA, Astro Art/ Station Hill Press, 1981., n. str.

⁴⁶⁵ Montano, *Art in Everyday Life*, n. str.

⁴⁶⁶ Montano, "Interview with Lester Ingber", *Art in Everyday Life*, n. str.

⁴⁶⁷ Gilles Deleuze, *Nietzsche and Philosophy*, prev. Hugh Tomlinson, New York, Columbia University Press, 1983., str. 24.

⁴⁶⁸ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 57.

⁴⁶⁹ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 64.

⁴⁷⁰ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 72.

⁴⁷¹ Arthur Conan Doyle, *Memories and Adventures*, Boston, Little, Brown & Company, 1924., str. 23.

⁴⁷² Doyle, *Memories and Adventures*, str. 23

⁴⁷³ Stewart Richards, "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned: William Rutherford, F.R.S. (1839-1899) and the Origins of Practical Physiology in Britain", *Notes and Records of the Royal Society of London* 40, br. 2 (1986), str. 215, bilj. 60.

⁴⁷⁴ Richards, "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned", str. 194.

⁴⁷⁵ Richards, "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned", str. 215, bilj. 65.

⁴⁷⁶ Richards, "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned", str. 209.

⁴⁷⁷ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *Kafka: Toward a Minor Literature*, prev. Dana Polan, Minneapolis, MN, University of Minnesota, 1986. Vidi str. 16-18. [*Kafka : Pour une littérature mineure*, Pariz, Minuit, 1975.]

⁴⁷⁸ Gilles Deleuze i Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, knj. II., prev. Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota, 1987., str. 361-2.

⁴⁹ Možda se Deleuze i Guattari ne bi složili. Njirna je svako bivanje malo pa tako nema velikog bivanja. No drugi su čitatelji njihova rada korisno istražili normativne procese u smislu bivanja. Primjerice, Camilla Griggers mijenja funkciju njihove poimanju aktivnog i afirmativnog "bivanja Zenom" da bi istražila reaktivnu konstruiranje žena u suvremenim zdravstvenim, vojnim i kulturnim kontekstima. Vidi njezino djelo *Becoming-Woman*, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1987. Nietzsche u *Radosnoj znanosti* piše da "Težnja za razaračanjem, promjenom, bivanjem može biti izraz prepune budučnošću trudne snage (moj termin za to je, zna se, nije 'dionizijski'), ali to može biti i mržnja neuspjelog, oškudnoga, onoga iko je još prošao, iko razara, iko mora razarati jer ga sve postaje, štoviše, svako postojanje, čak svaki bitak niznemajući i razdražujući." Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, prev. Walter Kaufmann, New York, Vintage Books, 1974., str. 329. (Navodi preuzeuti iz Friedrich Nietzsche, *Radosna znanost*, prev. Davor Ljubinac, Zagreb, Dernera, 2003.) Nama veliko bivanje počinje i završava bitkom, dok se u malonat bivanju bitak javlja kao popratna pojava.

⁵⁰ Charles Higham, *The Adventures of Conan Doyle: The Life of the Creator of Sherlock Holmes*, New York, W.W. Norton & Company, 1976., str. 237.

⁵¹ Gilles Deleuze i Félix Guattari, "Balance Sheet Program for Desiring Machines", prev. Robert Hurley, u Félix Guattari, *Chaosophy*, ur. Sylvère Lotringer, New York, Semiotext(e), 1995., str. 135.

⁵² Deleuze i Guattari, "Balance Sheet Program for Desiring Machines", str. 137-8.

⁵³ Deleuze i Guattari, "Balance Sheet Program for Desiring Machines", str. 137-8, 144.

⁵⁴ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 257.

⁵⁵ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 86.

⁵⁶ Susan Stewart, *Nonsense, Aspects of Inventionality in Folklore and Literature*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1978., str. 205-6.

⁵⁷ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 74.

⁵⁸ Craig J. Saper, *Artificial Mythologies: A Guide to Cultural Invention*, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1997., str. 11.

⁵⁹ Jacques Derrida, "Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce", prev. Tina Kendall i Shari Benstock, *Acts of Literature*, ur. Derek Attridge, London, Routledge, 1992., str. 292-3.

⁶⁰ Derrida, "Ulysses Gramophone", str. 294.

⁶¹ Derrida, "Ulysses Gramophone", str. 298.

⁶² Derrida, "Ulysses Gramophone", str. 299.

⁶³ Derrida, "Ulysses Gramophone", str. 300.

⁶⁴ Gregory Ulmer, "The Punctum in Grammatology", *On Paris: The Foundations of Letters*, ur. Jonathan Culler, Oxford, Basil Blackwell, 1988., str. 164.

⁶⁵ Ulmer, "The Punctum in Grammatology", str. 166. Vidi u Ulmerovo razmatranje "ol-faktomoga" *Applied Grammatology*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press, 1985.

⁶⁶ Walter Kaufmann, "Translator's Introduction" u Nietzsche, *The Gay Science*, str. 4-5.

⁶⁷ Kaufmann, "Translator's Introduction", Nietzsche, *The Gay Science*, str. 5.

⁶⁸ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London, Routledge, 1990., str. 25. Navod iz Nietzschea možemo naći u prijevodu *Genealogije moralu* Wakra Kaufmann (The Genealogy of Morals, New York, Vintage Books, 1967.), str. 45.

⁶⁹ Lisa Duggan i Kathleen McHugh, "A Fem(me)nist Manifesto", *Women & Performance* 8, br. 2 (1996), str. 157.

⁷⁰ Avital Ronell, "The Test Drive", *Deconstruction is/m America: A New Sense of the Political*, ur. Anselm Haverkamp, New York, New York University Press, 1995., str. 201.

⁷¹ Ronell, "The Test Drive", str. 201.

⁷² Ronell, "The Test Drive", str. 201.

⁷³ Ronell, "The Test Drive", str. 206.

⁷⁴ Ronell, "The Test Drive", str. 206.

⁷⁵ Gregory L. Ulmer, *Heuretics: The Logic of Invention*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1994., str. 48.

⁷⁶ Neki su čitatelji možda već nastutili da je to jedna od kripto-misija koje smo lansirali na početku ovog teksta.

⁷⁷ Critical Art Ensemble, *Electronic Civil Disobedience and Other Unpopular Ideas*, Brooklyn, NY, Autonomedia, 1996., str. 23, 25.

⁷⁸ Richards, "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned", str. 194.

⁷⁹ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 150, 160.

⁸⁰ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 333-4.

⁸¹ David Farrell Krell, "General Introduction: The Question of Being", *Basic Writings: From Being and Time (1927) to The Task of Thinking* (1964), prev. David Farrell Krell, San Francisco, CA, Harper Collins, 1993. (1977), str. 26.

⁸² Heidegger prema navodu u Avital Ronell, *The Telephone Book: Technology, Schizophrenia, Electric Speech*, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1989., str. 29.

⁸³ Ronell, *The Telephone Book*, str. 19.

⁸⁴ Jacques Derrida, *Of Spirit: Heidegger and The Question*, prev. Geoffrey Bennington i Rachel Bowlby, Chicago, University of Chicago

⁸⁵ Gregory Ulmer, "The Punctum in Grammatology", *On Paris: The Foundations of Letters*, ur. Jonathan Culler, Oxford, Basil Blackwell, 1988., str. 40. [De l'esprit: Heidegger et la question, Pariz, Galilée, 1987.]

⁸⁶ Heidegger, prema navodu u Derrida, *Of Spirit*, str. 34. Prema Demdavau je napuknu taj prijevod ponešto preinačen.

⁸⁷ Derrida, *Of Spirit*, str. 32.

⁸⁸ Jacques Derrida, "No Apocalypse, Not Now (full speed ahead, seven missiles, seven masses)", prev. Catherine Porter i Philip Lewis, *Diacritics* 14, br. 2 (1984), str. 29.

⁸⁹ Dennis R. Jenkins, *The History of Developing the National Space Transportation System: The Beginning through STS-50*, Melbourne Beach, FL, Broadfield Pub., 1992., str. 2.

⁹⁰ Jenkins tvrdi da je Staljin doznao za Sangerova i Breditčina istraživanja pa je znanstvenike nakon rata neuspješno nastojao osteti i dovesti u Sovjetski Savez.

⁹¹ Želio bih zahvaliti Jonu Ericksonu i Kate Hammer, koji su mi kroz razgovor u Aberystwythu u Walesu pomogli da tu mogućnost artikuliram.

⁹² Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 161.

⁹³ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 334.

⁹⁴ Jacques Derrida, *Dissemination*, prev. Barbara Johnson, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1981., str. 142.

⁹⁵ Ronell, "The Test Drive", str. 216, 214.

⁹⁶ Mary M. Cerullo: *Lobsters: Gangsters of the Sea*, New York, Cobblehill Books, 1994., str. 28, 30.

⁹⁷ Richard S. Lewis, *Challenger. The Final Voyage*, New York, Columbia University Press, 1988., str. 10-11.

⁹⁸ Márcio Souza, *The Lost World II: The End of the Third World*, prev. Liana Santanaria, New York, Avon Books, 1990., str. 35.

⁹⁹ Souza, *The Lost World II*, str. 73

¹⁰⁰ Souza, *The Lost World II*, str. 71.

¹⁰¹ Souza, *The Lost World II*, str. 18, 19.

¹⁰² Souza, *The Lost World II*, str. 23.

¹⁰³ Souza, *The Lost World II*, str. 27, 28

¹⁰⁴ Souza, *The Lost World II*, str. 71.

¹⁰⁵ Souza, *The Lost World II*, str. 125.

¹⁰⁶ Souza, *The Lost World II*, str. 93.

¹⁰⁷ Souza, *The Lost World II*, str. 71.

¹⁰⁸ Souza, *The Lost World II*, str. 9.

¹⁰⁹ Noam Chomsky, *Pragmatism over People: Neoliberalism and Global Order*, New York, Seven Stories Press, 1999., str. 39.

¹¹⁰ Jacques Derrida, *The Archeology of the Frivolous: Reading Condillac*, prev. John P. Leavey, Jr. Pittsburgh, Duquesne University

Press, 1990., str. 48. Kao što nagovješće podnaslov, tekst donosi iščuvanje djela Etiennea Bonnola de Condillac-a i bavi se Foucaultovim iščuvanjem tog francuskog empirista iz 18. stoljeća, koji je prvi preveo Lockea na francuski.

¹¹¹ Critical Art Ensemble, *The Electronic Disturbance*, Brooklyn, NY, Autonomedia, 1994., str. 117.

¹¹² Vidi Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, New York, Columbia University Press, 1983.

¹¹³ Souza, *The Lost World II*, str. 242.

¹¹⁴ Souza, *The Lost World II*, str. 243.

¹¹⁵ Souza, *The Lost World II*, str. 244.

¹¹⁶ Souza, *The Lost World II*, str. 245.

¹¹⁷ Souza, *The Lost World II*, str. 244.

¹¹⁸ Souza, *The Lost World II*, str. 246.

¹¹⁹ Souza, *The Lost World II*, str. 191.

¹²⁰ Maurice Blanchot, *The Writing of the Disaster*, prev. Ann Smock, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1986., str. 1. [*L'écriture du désastre*, Pariz, Gallimard, 1980.]

¹²¹ Blanchot, *The Writing of the Disaster*, str. 42.

¹²² Souza, *The Lost World II*, str. 134.

¹²³ Manuel De Landa, *A Thousand Years of Nonlinear History*, New York, Zone Books, 1997., str. 266.

¹²⁴ Souza, *The Lost World II*, str. 134-135

¹²⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*, New York, Vintage Books, 1996., str. 567.

¹²⁶ Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, prev. Walter Kaufmann, New York, Vintage Books, 1974., str. 342.

¹²⁷ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 344. O oseci i plimi Nietzschea i mora vidi Jacques Derrida, *Spurs: Nietzsche's Styles*, prev. Barbara Harlow, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1978. i Luce Irigaray, *Marine Lover of Friedrich Nietzsche*, prev. Gillian C. Gill, New York, Columbia University Press, 1991. Izvornici: Jacques Derrida, *Éperons: Les styles de Nietzsche*, Pariz, Plamaron, 1978. i Luce Irigaray, *Amanie marine*, Panzi, Les Editions de Minuit, 1980.]

¹²⁸ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 302. "Good performance" ("dobra izvedba"), interpretacija preuzeta i u ovom prijevodu (prev.) Kaufmann je prijevod izraza "guten Spiel" koji možemo čitati i kao "dobra gluma" ili "dobra igra". Budući da se Nietzsche i sam poigrava kazališnim i strukovnim ulogama, Kaufmannovo iščitavanje *Spiel* kao "izvedbe" godine 1974. istodobno je i pravovremeno i kritovremeno.

¹²⁹ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 303.

¹³⁰ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 302-3.

⁵⁰ Nietzscheova primjedba o ženama glasi "Dass sie 'sich geben' selbst noch, wenn sie - sich geben", što je Kaufmann doslovno preformulirao kao "oni 'sebe daju' (to jest glume ili igraju ulogu) čak i kad - se daju." *The Gay Science*, str. 316-17. (lakav je i hrv. prijevod Davora Ljubinira (prev.))

⁵¹ Nietzsche, *The Gay Science*, str. 303.

⁵² Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo: Or How One Becomes What One Is*, prev. R. J. Hollingdale, London, Penguin Books, 1979., str. 130

⁵³ Nietzsche, *Ecce Homo*, str. 126-7.

⁵⁴ Vidi Nietzsche, "On the Future of Our Educational Institutions", prev. J.M. Kennedy, *The Complete Works of Friedrich Nietzsche*, svezak 3, ur. Oscar Levy, New York, Russell & Russell, 1964. Derrida nakon čitanja ih predavanja iznosi sljedeću primjedu: "U obzir treba imati 'žanr' čiji se kod neprestano preoblikuje, pripovijedni i fikcionalni oblik i 'neupravni stil'. Ukratko, treba uzeti u obzir sve moguće načine na koje se namjera ironizira ili razgraničava, te razgraničava tekst tako da u njega utiskuje biljež žanra. Ta predavanja o obrazovanju na sveučilištima i u srednjim školama, koja sveučilišni nastavnik diri drugim sveučilišnim nastavnicima i studentima, svode se na kazališno kršenje zakona žanra i akademizma. U nedostatu vremena neću analizirati same te odlike. Međutim, ne bismo smjeli zanemariti poziv koji nas u Predgovoru predavanjima moli da čitamo polako, poput anakronističkog čitatelja koji izmiče zakonu vlasnika vremena i daju si vremena za čitanje - ma koliko im vremena bilo potrebno - i ne kažu 'nedostaku vremena' kao ja maločas. Jacques Derrida, "Otobiographies, The Teaching of Nietzsche and the Politics of the Proper Name", prev. Avital Ronell, *The Ear of the Other*, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1988., str. 26. (Jacques Derrida, *Otobiographies: L'enseignement de Nietzsche et la politique du nom propre*, Pariz: Galilée, 1984.)

⁵⁵ U ogledu "Friedrich Nietzsche" Laurence A. Rickels istražuje mrežu "Nietzsche", *Nichts* (nečaknja) i nihilizma, ili voje za *Nicht* (ne). Vidi Rickels, ur. *Looking After Nietzsche*, Albany, NY, State University of New York Press, 1990. Ulmer pak tvrdi da je "Nietzsche homorum drugoga Nietzschea - žive ili mrve osobe s vlastitim su imenima zapravo u odnosu igre ječina." "The Puncep in Grammatology", *On Puns: The Foundations of Letters*, ur. Jonathan Culler, Oxford, Basil Blackwell, 1988., str. 167.

⁵⁶ Derrida, "Otobiographies", str. 31.

⁵⁷ Ako je upode riječ o obećanju jer je u *Genealogiji Morala* Nietzsche osporio u Čovjeka kao životinju koja daje obećanja. Friedrich Nietzsche, *The Birth of Tragedy and the Genealogy of Morals*, prev. Francis Golffing, Garden City, NY, Doubleday, 1956., str. 189-190.

⁵⁸ Gilles Deleuze, *Foucault*, prev. Seán Hand, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1988., str. 130.

⁵⁹ Deleuze, *Foucault*, str. 131.

⁶⁰ Deleuze, *Foucault*, str. 132.

⁶¹ Kritiku opreke između živih i medijski posredovanih tijela vidi u Philip Auslande, *Liveness: Performance in a Mediatized Culture*, London, Routledge, 1999.

⁶² Vidi Kittler, "The Mechanized Philosopher", *Looking After Nietzsche*, ur. Laurence A. Rickels, Albany, New York, State University of New York Press, 1990., str. 195-207.

⁶³ Nietzsche, "The Wanderer and his Shadow" u *Human, All Too Human*, prev. R. J. Hollingdale, Cambridge, Cambridge University Press, str. 378.

⁶⁴ Foucaultovo pismo Klossowskome, koje spominje Daniel W. Smith u predgovoru svome prijevodu djela *Nietzsche i začarani krug* Pierreja Klossowskoga, *Nietzsche and the Vicious Circle*, prev. Daniel W. Smith, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1997., str. vii. Foucaultovo pismo iz 1969. objavljeno je u *Cahiers pour un temps* iz 1985.

⁶⁵ Klossowski, *Nietzsche and the Vicious Circle*, str. 171.

⁶⁶ Martin Heidegger, *On the Way to Language*, prev. Peter D. Hertz, New York, Harper & Row, 1971., str. 62.

⁶⁷ U *Istini u slikarstvu* Derrida postavlja sljedeći izazov: "polkušajte samo uokviruti mūris". Prev Geoff Bennington i Ian McLeod, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1987., str. 82. [La Vérité en peinture, Pariz, Flammarion, 1978.]

⁶⁸ Richard S. Lewis, *Challenger: The Final Voyage*, New York, Columbia University Press, 1988., str. 10-11.

⁶⁹ Souza, *The Lost World II*, str. 147.

⁷⁰ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 51.

⁷¹ Waldo L. Schmitt, *Crustaceans*, Ann Arbor, MI, University of Michigan, 1965., str. 37.

⁷² Elizabeth Radin Simons, "The NASA Joke Cycle: The Astronauts and the Teacher", *Western Folklore* 45, br. 4 (1986), str. 273.

⁷³ Deleuze i Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 53.

⁷⁴ Lewis, *Challenger*.

⁷⁵ Unatoč promjeni nekoliko zamjenica i jednog broja, posljednji se citat lansirao iz "DezinTEGRACIJSKOG stroja" Arthura Conana Doylea. Do svojevrsna lansiranja dolazi i pred kraj pripovjetke "Kad je svijet vrštao". Otkvačivši se iz kućista, profesor se prodromi Šlijak strušio niz duboku crnu rupe i pogodio cilj. Iznenada se "cjelokupna Priroda stopila u jedan užasnu visak. Trajao je cijelu minutu, a srditom je upornošu kao tisuće sirena u isti glas

sledio golemo okupljeno mnoštvo i odleđbo dalje kroz mirni ljetni zrak te odjeknuo duž cijele južne obale, a srušao je i do francuskih susjeda na suprotnoj obali La Manchea. Nema tog zvuka u povijesti koji bi bio ravan knjizi povrijedene Zemlje. [...] Zatim izbjie gejzir. Golemi pršak gadne sinjaste tvari gušte poput katanca sunuo je u vis dosegnuvši visinu od 600 metara, kažu procjene. Poput paljbe protuavionskog topa presteo je znatiželjni zrakoplov koji kružio nad prizorom, pa je morao prisilno sletjeti, a pilot i stroj ostali su zatpani pod prilavštinom. Ta je strašna tvar silno prodorma i gusnula marisa možda zapravo bila životni sok planeta, ili je, kako tvrde profesor Driesinger i Berlinška škola, nije o zašutnoj izlučevini *la kvu* širi i tvor, a priroda ju je dala Majci Zemlji da se može obraniti od nasnijivih Challengersa." (str. 26)

LITERATURA

- ANDERSON, Laurie:** *United States*, New York, Harper & Row, 1984.
- ARMY MENTAL TESTS:** Washington, DC, United States War Department, 1918.
- AUSLANDER, Philip:** *Liveness: Performance in a Mediated Culture*, London, Routledge, 1999.
- *Presence and Resistance. Postmodernism and Cultural Politics in Contemporary American Performance*, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1992.
- AUSTIN, J.L.:** *How to Do Things with Words*, prir. J.O. Umnson and Marina Sbsis, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1962.
- BATAILLE, Georges:** *The Accursed Share: An Essay on General Economy Vol. I: Consumption*, prev. Robert Hniley, New York, Zone Books, 1988.
- "Nietzsche and the Fascists", *Visions of Excess*, ur. Allan Stoekl, prev. Allan Stoekl u suradnji s Carol R. Lovitt i Donaldom M. Lesliejem mladim, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1983. (1937).
- BATESON, Gregory:** *Steps to an Ecology of Mind*, New York, Ballantine Books, 1972.
- BENNIS, Warren G.:** *Organizational Development: Its Nature, Origins, and Prospects*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1969.
- BENNIS, Warren i Patricia Ward BIEDERMAN:** *Organizing Genius: The Secrets of Creative Collaboration*, Reading, MA: Addison-Wesley, 1997.
- BLANCHOT, Maurice:** *The Writing of the Disaster*, prev. Ann Smock, Lincoln i London, University of Nebraska Press, 1986.
- BLAU, Herbert:** *The Eye of Prey: Subversions of the Postmodern*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1987.
- BLOUGH, Glenn O.:** "Children, Put Away Your Sputniks." *The Science Teacher* 24, no. 8 (1957), str. 373-4.
- BOGARD, William:** *The Simulation of Surveillance. Hyper-control in Telematic Societies*, New York, Cambridge University Press, 1996.
- BOLTON, Richard:** ur. *Culture Wars: Documentis from the Recent Controversies in the Arts*, New York, New Press, 1992.
- BORGES, Jorge Luis:** *Labyrinths: Selected Stories & Other Writings*, ur. Donald A. Yates i James E. Irby, New York, New Directions, 1964.
- BOROVITS, Israel i Sev NEUMANN:** *Computer Systems: Performance Evaluation: Criteria, Measurements, Techniques, and Costs*, Lexington, MA, Lexington Books, 1979.
- BOYETT, Joseph H. i Henry P. CONN:** *Maximum Performance Management: How to Manage and Compensate People to Meet World Competition*, Lakewood, CO, Glenbridge Publishing, 1993 (1988).
- BRADBURY, R.H.:** "Oceans Simple, Oceans Complex", Počasno uvodno predavanje na otvorenju konferencije *Oceanology International 99* u Singapuru 27. travnja 1999. <<http://www.bts.gov.au/overview/bradbury/oceansimple.html>>.
- BRANDS, H.W.:** *The Devil We Knew: Americans and the Cold War*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
- BRANSCOMB, Lewis M.:** "Product Performance in an Affluent Society". *Product Quality Performance, and Cost: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops*: Arranged by the National Academy of Engineering, Washington, DC, National Academy of Engineering, 1972., str 23-31.
- BURNHAM, James:** *The Managerial Revolution: What is Happening in the World*, New York, The John Day Company, 1941.
- BUTLER, Judith:** *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*, London, Routledge, 1993.
- "Critically Queer", *Cay and Lesbian Quarterly* 1 (1993), str 17-32.
- *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, London, Routledge, 1990.

– "Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory", *Performing Feminisms: Feminist Critical Theory and Theatre*, ur. Sue-Ellen Case, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1990., str. 270-82.

BUX, Werner i Harry RUDIN: *Performance of Computer-Communication Systems*, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1984.

CALMAN, W.T.: *The Life of Crustacea*, New York, Macmillan Company, 1911

CARLSON, Marvin: *Performances Critical Introduction*, London: Routledge, 1996.

CASE, Sue-Ellen: "Theory/History/Revolution" *Critical Theory and Performance*, ur. Janelle G. Reinelt i Joseph R. Roach, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1992., str. 418-29.

CASSANDRAS, Christos G.: *Discrete Event Systems Modeling and Performance Analysis*, Homewood, IL, i Boston, MA, Richard D. Irwin, Inc. i Aksens Associates, Inc., 1993.

CELLARY, Wojciech i Maciej STROINSKI: "Analysis of Methods of Computer Network Performance Measurement", *Performance of Computer-Communication Systems*, ur. Werner Bux i Harry Rudin, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1984., str. 465-80.

CERULLO, Mary M.: *Lobsters: Gangsters of the Sea*, New York, Cobblehill Books, 1994.

CHALLENGER, Frederick: *Aspects of the Organic Chemistry of Sulphur*, New York, Academic Press, 1959.

CHRISTENSON, Gordon A.: "The Function of Governments in the Consumer-Product Area: A New Approach to National and International Decision Making", *Product Quality, Performance, and Cost: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops Arranged by the National Academy of Engineering*, Washington, DC, National Academy of Engineering, 1972., str. 96-103.

CHOMSKY, Noam: *Profits over People: Neoliberalism and Global Order*, New York, Seven Stories Press, 1999.

CLARK, R.K.: "Applications of Water-Soluble Polymers as Shale Stabilizers in Drilling Fluids" *Water-Soluble Polymers: Beauty with Performance*, ur. J.E. Glass, Washington, DC, American Chemical Society, 1986., str. 171-81.

CLASSEN, Constance, David HOWES i Anthony SYNNOTT: *Aroma. The Cultural History of Smell*, London, Routledge, 1994.

CLOWSE, Barbara Barksdale: *Brainpower for the Cold War. The Sputnik Crisis and National Defense Education Act of 1958*, Westport, CT, Greenwood Press, 1981

COLLOMBS, Martin: *High Performance Loudspeakers*, 3. izdanje, New York, John Wiley & Sons, 1985.

COMMITTEE ON MEASURING AND IMPROVING INFRASTRUCTURE PERFORMANCE: *Measuring and Improving Infrastructure Performance*, Washington, DC, National Academy Press, 1995.

COMMITTEE TO STUDY HIGH PERFORMANCE COMPUTING AND COMMUNICATIONS: STATUS OF A MAJOR INITIATIVE: *Evolving the High Performance Computing and Communications Initiative to Support the Nation's Information Infrastructure*, Washington, DC, National Academy Press, 1995.

CORBAIN, Alain: *The Foul and the Fragrant: Odor and the French Social Imagination*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1986.

COX, Kevin R.: *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*, New York, The Guilford Press, 1997.

COX, Taylor: *Cultural Diversity in Organizations: Theory, Research and Practice*, San Francisco, CA, Berrett-Koehler, 1993.

CREASE, Robert P.: *The Play of Nature. Experimentation as Performance*, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1993.

CRITICAL ART ENSEMBLE: *Electronic Civil Disobedience and Other Unpopular Ideas*, Brooklyn, NY, Autonomedia, 1996.

– *The Electronic Disturbance*, Brooklyn, NY, Autonomedia, 1994.

CROSS, Kelvin F., John J. FEATHER i Richard L. LYNCH: *Corporate Renaissance: The Art of Re-engineering*, Cambridge, MA: Blackwell, 1994.

CSÍKSZENTMIHÁLYI, Mihály: *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, New York, Harper & Row, 1990.

CULLER, Jonathan: *On Puns: The Foundations of Letters*, Oxford, Basil Blackwell, 1988.

DEBORO, Guy: *Society of the Spectacle*, Detroit, Black & Red, 1963.

DELANO, Manuel: *A Thousand Years of Non-linear History*, New York, Zone Books, 1997.

DELEUZE, Gilles: *Foucault*, prev. Séan Hand, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1988.

– *Nietzsche and Philosophy*, prev. Hugh Tomlinson, New York, Columbia University Press, 1983.

– "Postscript on the Societies of Control", *October* 59 (1992), str. 3-7.

DELEUZE, Gilles i Félix GUATTARI: "Balance Sheet Program for Desiring Machines", prev. Robert Hurley, u Félix Guattari, *Chaosophy*, ur. Sylvère Lotringer, New York, Semiotext(e), 1995., str. 119-50.

– *Kafka: Toward a Minor Literature*, prev. Dana Polan, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1986.

– *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, knjiga II prev. Brian Massumi,

Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1987.

– *What is Philosophy?*, prev. Hugh Tomlinson i Graham Burchell, New York, Columbia University Press, 1994.

DERRIDA, Jacques: *The Archaeology of the Private: Reading Condillac*, prev. John P. Leavey, Jr., Pittsburgh, Duquesne University Press, 1980.

– *Dissemination*, prev. Barbara Johnson, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1981.

– *Glas*, prev. John P. Leavey, Jr. i Richard Rand, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1986.

– *Of Grammatology*, prev Gayatri Chakravorty Spivak, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1974.

– "The Law of Genre", prev. Avital Ronell, *Glyphe* 7 (1980), str. 202-29.

– *Margins of Philosophy*, prev. Alan Bass, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1982., str. 307-30.

– "No Apocalypse, Not Now (full speed ahead, seven missiles, seven *missives*)", prev. Catherine Porter i Philip Lewis, *Diacritics* 14, br. 2 (1984), str. 20-31.

– "Otoobiographies: The Teaching of Nietzsche and the Politics of the Proper Name", prev. Avital Ronell, *The Ear of the Other*, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1988., str. 3-38.

– *Signature = Signponge*, prev. Richard Rand, New York, Columbia University Press, 1984.

– *Of Spirit: Heidegger and The Question*, prev. Geoffrey Bennington i Rachel Bowlby, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1991.

– *Spurs: Nietzsche's Styles*, prev. Barbara Harlow, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1978.

– *The Truth in Painting*, prev. Geoff Bennington i Ian McLeod, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1987.

– *Ulysse Gramophone: Deux Mots pour Joyce*, Pariz, Galilée, 1987.

– "Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce", prev. Tina Kendall i Shan Benstock, *Acts of Literature*, ur. Derek Attridge, London, Routledge, 1992., str. 256-309.

– *Writing and Difference*, prev. Alan Bass, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1978.

DEVRIES, David L., Ann M. MORRISON, Sandra L. SHULLMAN i Michael L. GERLACH: *Performance Appraisal on the Line*, New York, John Wiley & Sons, 1981.

DIGITAL DISSERTATIONS: UMI Database, 21 July 2000, <www.lib.umi.com>

DILULIO, John J., Jr., Gerald GARVEY i Donald F. KETTL: *Improving Government Performance: An Owner's Manual*, Washington, DC, The Brookings Institute, 1993.

DOOGIE, Ernest Stanley: *Beyond the Capes: Pacific Exploration from Captain Cook to the Challenger, 1776-1877*, Boston, MA, Little, Brown & Company, 1971.

DOYLE, Arthur Conan: *The Edge of the Unknown*, New York, Berkeley Publishing, 1968 (1930).

– *Interviews and Recollections*, ur. Harold Orel, New York, St. Martin's Press, 1991.

– *The Lost World and The Poison Belt: Professor Challenger Adventures*, San Francisco, CA, Chronicle Books, 1989.

– *Memories and Adventures*, Boston, Little, Brown, & Company, 1924.

– *When the World Screamed and Other Stories. Vol. II of Professor Challenger Adventures*, San Francisco, CA, Chronicle Books, 1990.

DRUCKER, Peter F.: *The Practice of Management*, New York, Harper, 1954.

DUGGAN, Lisa i Kathleen MCHUGH: "A Feminist Manifesto", *Women & Performance* 8, br. 2 (1996), str. 153-9.

EDELMAN, Peter G. i Joseph WANG: ur. *Biosensors and Chemical Sensors: Optimizing Performance through Polymeric Materials*, Washington, DC, American Chemical Society, 1992.

EICHEL, Evelyn i Henry E. BENDER: *Performance Appraisal: A Study of Current Techniques*, New York, American Management Association Research and Information Service, 1984

EISENHOWER, Dwight D.: *Public Papers of the Presidents of the United States, 1960-61*, Washington, DC, U.S. Government Printing Office, 1961.

Electric Vehicles: Technology, Performance, and Potential, Panz, International Energy Agency and the Organization for Economic Co-operation and Development, 1993.

ELKIND, Jerome I., Stuart K. CARO, Julian HOCHBERG, and Beverly M. HUEY: ur. *Human Performance Models for Computer-Aided Engineering*, Boston, MA, Academic Press, 1990.

FABIAN, Johannes: *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, New York, Columbia University Press, 1983.

FAO SPECIES CATALOGUE: Vol. 13, *Marine Lobsters of the World*, priredio L.B. Holthuis, Rim, Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1991.

FERGUSON, Eugene S.: *Engineering and the Mind's Eye*, Cambridge, MA, MIT Press, 1992.

FEYERABEND, Paul: *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge*, London, Verso, 1978.

FLAMM, Kenneth: *Creating the Computer: Government, Industry, and High Technology*, Washington, DC, The Brookings Institute, 1987.

FLOWER, Harvey M.: ur., *High Performance Materials in Aerospace*, London, Chapman & Hall, 1995.

FOUCAULT, Michel: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, prev. Alan Sheridan, New York, Vintage Books, 1979.
 - *Foucault Live (Interviews, 1966-80)*, prev. John Johnston, ur. Sylvère Lottinger, New York, Semiotext(e), 1989.
 - *The History of Sexuality, Vol. I: An Introduction*, prev. Robert Hurley, New York, Vintage Books, 1978.
 - *Remarks on Marx: Conversations with Duccio Trombadori*, prev. R. James Goldstein i James Cascaito, New York, Semiotext(e), 1991.
 - *This Is Not a Pipe*, prev. i ur. James Harkness, Berkeley, CA, University of California Press, 1983.

FRANK, Thomas i Matt WEILAND: ur., *Com-modify Your Dissent: Salvoes from The Baffler*, New York, W.W. Norton, 1997.

FRIED, Robert C.: *Performance in American Bureaucracy*, Boston, Little, Brown & Company, 1976.

FRIES, Sylvia Doughty: "Dealing with Crisis: History and the Challenger Disaster", *The Public Historian* 10, no. 4 (jesen 1988.), 83-8.

Freud, Sigmund: "The Most Frequent Form of Degradation in Erotic Life", *Collective Papers*, svazak IV., London, Hogarth Press, 1950

FULBRIGHT, William J.: "The War and Its Effects: The Military-Industrial-Academic Complex", *Super-State: Readings in the Military-Industrial Complex*, ur. Herbert I. Schiller, Urbana, IL, University of Illinois Press, 1970., str. 171-8.

GEERTZ, Clifford: *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, New York, Basic Books, 1973.

- *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York: Basic Books, 1983.

GENTILE, Mary C.: ur., *Differences That Work: Organizational Excellence through Diversity*, Cambridge, MA, Harvard Business School, 1993.

GLASS, J.E.: ur., *Water-Soluble Polymers: Beauty with Performance*, Washington, DC, American Chemical Society, 1986.

GOLEMBIEWSKI, Robert T. i Alan KIEPPER: *High Performance and Human Costs: A Public Sector Model of Organizational Development*, New York, Praeger, 1988.

GORE, Al: *From Red Tape to Results. Creating a Government that Works Better and Costs Less*, Repor of the National Performance Review, New York, TimeBooks, 1993.

GREAT BRITAIN, Challenger Office: *Report on the Scientific Results of the Voyage of HMS Challenger during the Years 1873-76 under the Command of Captain George S. Nares ... and the late Frank T. Thomson, RN. Prepared under the superintendence of the late Sir C. Wyville Thomson ... and now of John*

Murray .. Published by order of Her Majesty's Government, Edinburgh, HM Stationery Office, 1880-95.

GRIGGERS, Camilla: *Becoming-Woman*, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1997

GROSSBERG, Lawrence, Cary NELSON i Paula TREICHLER: ur. *Cultural Studies*, London, Routledge, 1992.

GUATTARI, Félix: *Chaosmosis. an Aesthetic-Paradigm*, prev. Paul Bains i Julian Pefani, Bloomington, IN, Indiana University Press, 1995.

- *Chaosophy*, ur. Sylvère Lottinger, New York, Semiotext(e), 1995.

- "Regimes, Pathways, Subjects", prev. Brian Massumi, *Incorporations. Zone 6* (1992), str. 16-37.

HAASE, R.H. i W.H.T. HOLDEN: *Performance of Land Transportation Vehicles*, Santa Monica, CA, The Rand Corporation, 1964.

HALL, Elizabeth A.H.: "Overview of Biosensors", *Biosensors and Chemical Sensors. Optimizing Performance through Polymeric Materials*, ur. Peter G. Edelman i Joseph Wang, Washington, DC, American Chemical Society, 1992, str. 1-14.

HANNA, David P.: *Designing Organizations for High Performance*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1988.

HARAWAY, Donna: *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, London, Routledge, 1991.

HARRISON, E. Frank: *The Managerial Decision-Making Process*, Boston, MA, Houghton Mifflin, 1975.

HARRISON, Peter G., i Naresh M. PATEL: *Performance Modeling of Communication Networks and Computer Architectures*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1993.

HARVEY, David: *The Condition of Postmodernity*, Oxford, Blackwell, 1990.

HEIOEGGER, Martin: *Basic Writings: From Being and Time (1927) to The Task of Thinking (1964)*, prev. David Farrell Krell, San Francisco, CA, Harper Collins, 1993 (1977).

- *On the Way to Language*, prev. Peter D. Hertz, New York, Harper & Row, 1971.

- *The Question Concerning Technology and Other Essays*, prev. William Lovitt, New York, Harper & Row, 1977.

High Performance Computing Act of 1991, P.L. 102-194, <http://www.ccic.gov/legislation/hpcc_act.html>

High Performance Computing and Communications 1996 Blue Book,
<http://www.ccic.gov/pubs/blue96/program.smm.html>.

High Performance Computing and Communications 1998 Blue Book

<<http://www.ccic.gov/pubs/blue98/exec-summary.htm>>.

HIGHAM, Charles: *The Adventures of Conan Doyle. The Life of the Creator of Sherlock Holmes*, New York, W.W. Norton & Company, 1976.

HOBART, Michael E. i Zachary S. SCHIFFMAN: *Information Ages: Literacy, Numeracy, and the Computer Revolution*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1988.

HOBESBAWM, Eric: *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*, New York, Vintage Books, 1996.

- *On the Edge of the New Century*, u razgovoru s Antoniom Politom, prev. talijanskoga Allan Cameron, New York, The New Press, 2000,

HOFSTADTER, Douglas H.: *Godel, Escher, Bach: An Eternal Golden Braid*, New York, Vintage Books, 1979.

HOHLER, Robert T.: "I Touch the Future...". *The Story of Christa McAuliffe*, New York, Random House, 1986.

HOWELL, William C.: "An Overview of Models, Methods and Problems", *Human Performance and Productivity. Volume II. Information Processing and Decision Making*, ur. William C. Howell i Edwin A. Fleishman, Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, 1982.

IRIGARAY, Luce: *Marine Lover of Friedrich Nietzsche*, prev. Gillian C. Gill, New York, Columbia University Press, 1991.

JENKINS, Dennis R.: *The History of Developing the National Space Transportation System: The Beginning through STS-50*, Melbonne Beach, FL, Broadfield Pub., 1992.

JORDAN, John M.: *Machine Age Ideology: Social Engineering and American Liberalism: 1911-1939*, Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1994.

KAFKA, Franz: *The Penal Colony: Stories and Short Pieces*, prev. Willa i Edwin Muir. New York, Schocken Books, 1961.

KAO, John: *Jamming: The Art and Discipline of Business Creativity*, New York, HarperBusiness, 1996.

KAPLAN, Morris: "Does the Informed Consumer Exist? Will He Ever?" *Product Quality, Performance, and Cost: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops Arranged by the National Academy of Engineering*, Washington, DC, National Academy of Engineering, 1972., str. 49-53.

KAUFMANN, Walter: "Translator's Introduction", *The Gay Science*, prev. Walter Kaufmann, New York, Vintage Books, 1974., str. 3-26.

KAYE, Nick: *Postmodernism and Performance*, New York, St. Martin's Press, 1994.

KENNEDY, John F.: *Public Papers of the Presidents of the United States, John F. Kennedy*,

1961, Washington, DC, U.S. Government Printing Office, 1962.

KETTL, Donald F.: *Reinventing Government? Appraising the National Performance Review*, Washington, DC, The Brookings Institute, 1994.

KETTL, Donald F. i John J. DILULIO, Jr.: *Inside the Reinvention Machine: Appraising Governmental Reform*, Washington, DC, The Brookings Institute, 1995.

KIDWELL, Peggy A. i Paul E. CERUZZI: *Landmarks in Digital Computing*, Washington, DC, Smithsonian Institution Press, 1994.

KING, Peter J.B.: *Computer and Communication Systems Performance Modelling*, New York, Prentice Hall, 1990.

KITTNER, Friedrich A.: *Discourse Networks, 1800/1900*, prev. Michael Metteer i suradnici s Chrisom Cullensom, Stanford, CA, Stanford University Press, 1990.

- "The Mechanized Philosopher", *Looking After Nietzsche*, ur. Laurence A. Rickels, Albany, NY, State University of New York Press, 1990., str. 195-207

KLOSSOWSKI, Pierre: *Nietzsche and the Vicious Circle*, prev. Daniel W. Smith, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1997.

KRELL, David Farrell: "General Introduction. The Question of Being", *Basic Writings: From Being and Time (1927) to The Task of Thinking (1964)*, prev. David Farrell Krell, San Francisco, Harper Collins, 1993. (1977), str. 3-35.

KRESS-ROGERS, Erika: ur., *Handbook of Biosensors and Electronic Noses: Medicine, Food, and the Environment*, Boca Raton, FL, CRC Press, 1997.

KUHN, Thomas: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1970. (1962).

LARABEE, Ann: "Remembering the Shuttle, Forgetting the Loom: Interpreting the Challenger Disaster", *Postmodern Culture* 4, br. 3 (1994).

LASH, Scott i John URRY: *The End of Organized Capitalism*, Madison, WI, University of Wisconsin Press, 1987.

LATOUR, Bruno: *ARAMIS or the Love of Technology*, prev. Catherine Porter, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1996.

LAUREL, Brenda: *Computers as Theatre*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1992.

LEAVEY, John P., Jr.: *Glossary*, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1987.

LESLIE, Stuart W.: *The Cold War and American Science. The Military-Industrial-Academic Complex at MIT and Stanford*, New York, Columbia University Press, 1993.

LEUNG, Clement H.C.: *Quantitative Analysis of Computer Systems*, London, John Wiley & Sons, Ltd, 1988.

LEWIS, Richard S.: *Challenger: The Final Voyage*, New York, Columbia University Press, 1988.

LINDER, Dana WECHSLER i Nancy ROTENIER: "Goodbye to Berle & Means" *Forbes* 153, br. 1 (1994), str. 100-3.

LINKLATER, Erik: *The Voyage of the Challenger*, Garden City, NY, Doubleday, 1972.

LOCKE, Arthur S.: *Guidance*, n suradnji s Charlesom S. Dodgeom, Samuelom P. Geor geom, Laurencem F. Gilchristom, Williamom C. Hodgsonom, Johnom E. Meadeom, Johnom A. Sandersonom i Charlesom F. Whiteon, Princeton, NJ, D. Van Norstrand Company, Inc., 1955.

LUHMANN, Niklas: *Social Systems*, prev. John Bednarz, Jr. u suradnji s Dirkom Baekerom, Stanford, CA, Stanford University Press, 1995.

LYOTARD, Jean-François: *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*, prev. Geoff Bennington i Brian Massumi, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1979.

MACALOON, John J.: *Rite, Drama, Festivit*, *Specacle. Rehearsals Toward a Theory of Cultural Performance*, Philadelphia, PA, Institute for the Study of Human Issues, 1984.

MCBRIDE, Ken: "Voyager, Challenger, and Other Proofs of Murphy's Law", *Queen's Quarterly* 93, br. 2 (ljeto 1986), str. 330-5.

MCCONNELL, Malcolm: *Challenger: A Major Malfunction*, Garden City, NY, Doubleday, 1987.

MCCRUDY, Howard E.: *Inside NASA: High Technology and Organizational Change in the U.S. Space Program*, Baltimore, MD i London, The Johns Hopkins University Press, 1993.

MCGREGOR, Douglas: *Leadership and Motivation: Essays of Douglas McGregor*, ur. Warren G. Bennie i Edgar H. Schein, u suradnji s Caroline McGregor, Cambridge, MA, MIT Press, 1966. - "An Uneasy Look at Performance Appraisal", *Harvard Business Review* 35, svezak 3 (1957), str. 89-94

MACKENZIE, Donald: *Inventing Accuracy: A Historical Sociology of Nuclear Missile Guidance*, Cambridge, MA, MIT Press, 1990.

MCKENZIE, Jon: "Interactivity", *Style* 33, br. 2 (1999), str. 283-99. - "Genre Trouble: (The) Bader Did It" *The Ends of Performance*, ur. Peggy Phelan i Jill Lane, New York, New York University Press, 1998, str. 217-35.

- "Laurie Anderson for Dummies", *TDR: The Drama Review* 41, br. 2 (1996), str. 30-50. - "Virtual Reality: Performance, Immersion and the Thaw", *TDR: The Drama Review* 38, br 4 (1994), str. 83-106.

MANGHAM, Iain L. i Michael A. OVERINGTON: *Organizations as Theatre: A Social Psychology of Dramatic Appearances*, Chichester, UK, John Wiley & Sons, 1987.

MARCLUSE, Herbert: *Eros and Civilization: A Psychoanalytic Inquiry into Freud*, New York, Vintage Books, 1961. (1955).

- *One-Dimensional Man. Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*, Boston, MA, Beacon Press, 1964.

- "Some Social Implications of Modern Technology", *The Essential Frankfurt School Reader*, ur. Andrew Arato i Eike Gebhardt, New York, Continuum, 1988. (1941), str. 138-62.

MAYO, Elton: *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1945.

MAYER, Otto: *Feedback Mechanisms in the Historical Collections of the National Museum of History and Technology*, Smithsonian Studies in History and Technology, br. 12. Washington, DC, Smithsonian Institution Press, 1971.

MEYER, Marshall W. i Lynne G. ZUCKER: *Permanently Failing Organizations*, Newbury Park, CA, Sage Publications, Inc., 1989.

MOHRMAN, Susan ALBERS i Thomas G. CUMMING: *Self-Designing Organizations: Learning How to Create High Performance*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1999.

MONTANO, Linda: *Art in Everyday Life*, Los Angeles, CA, Astro Artz/Station Hill Press, 1981.

- *The Art/Life Institute Handbook*, Saugerties, NY, The Art/Life Institute, 1988.

MOSELEY, Henry Nottidge: *Notes by a Naturalist on the "Challenger". Being an Account of Various Observations Made during the Voyage of the H.M.S. "Challenger" round the World, in the Years 1872-1876, under the Commands of Capt. Sir G.S. Wans and Capt. F.T. Thomson*, London, Macmillan, 1879.

NADLER, David A.: *Feedback and Organization Development: Using Data-Based Methods*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1977.

NATHAN, Barry R. i Wayne F. CASCIO: *Technical and Legal Standards: Performance Assessment: Methods & Applications*, ur. Ronald A. Berk, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1986, str. 1-50

NIETZSCHE, Friedrich: *On the Advantage and Disadvantage of History for Life*, prev. Peter Preuss, Indianapolis, IN, Hackett Publishing Company, Inc., 1980.

- *The Birth of Tragedy and The Genealogy of Morals*, prev. Francis Golting, Garden City, NY, Doubleday, 1956.

- *Ecce Homo: How One Becomes What One Is*, prev. R.J. Hollingsdale, London, Penguin Books, 1979

- "On the Future of Our Educational Institutions" prev. J.M. Kennedy, *The Complete Works of Friedrich Nietzsche*, svezak 3, ur. Oscar Levy, New York, Russell & Russell, 1964.

- *The Gay Science*, prev. Walter Kaufmann, New York, Vintage Books, 1974.

- *Human, All Too Human*, prev. R.J. Hollingsdale, Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

NIXON, Richard: "The VP on Science. Remarks by The Honorable Richard M. Nixon at the Silver Anniversary of the Bausch & Lomb Honorary Science Award, June 17, 1958, Washington DC", *The Science Teacher* 25, br. 5 (1958), str. 251-2.

NORMAN, Donald: *The Design of Everyday Things*, New York, Doubleday, 1990. (1988)

OSBORNE, David i Ted GAEBLER: *Reinventing Government: How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*, London, Penguin Books, 1993. (1992).

PARSON, Nels A. Jr.: *Guided Missiles in War and Peace*, Cambridge, MA, Harvard University Press, 1956.

PEEL, C.J. i P.J. GREGSON: "Design Requirements for Aerospace Structural Materials" *High Performance Materials in Aerospace*, ur. Harvey M. Flower, London, Chapman & Hall, 1995., str. 1-48.

PELIAS, Ronald J. i James VANOSTING: "A Paradigm for Performance Studies" *Quarterly Journal of Speech* 73 (1987) str. 219-31.

PENLEY, Constance: "Spaced Out: Remembering Christa McAuliffe", *Camera Obscura* 29 (1992), str. 178-213.

PETERS, Thomas J. i Robert H. WATERMAN, Jr.: *In Search of Excellence: Lessons from America's Best-Run Companies*, New York, Warner Books, 1982.

PHELAN, Peggy: "Introduction: The Ends of Performance" *The Ends of Performance*, ur. Peggy Phelan and Jill Lane, New York, New York University Press, 1998.

- *Unmarked: The Politics of Performance*, London, New York, Routledge, 1993.

POST, Robert C.: *High Performance: The Culture and Technology of Drag Racing 1950-1990*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1994.

POUZIN, Louis: "What Knobs for User Performance?", *Performance of Computer-Communication Systems*, ur. Werner Bux i Harry Rudin, Amsterdam, Elsevier Science Publishers, 1984., str. 541-5.

PRESIDENTIAL COMMISSION ON THE SPACE SHUTTLE CHALLENGER ACCIDENT: *Report to the President by the Presidential Commission on the Space Shuttle Challenger Accident* (Rogers Commission), Washington, DC, The Commission, 1986

Product Quality, Performance, and Cost: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops Arranged by the National Academy of Engineering, Washington, DC, National Academy of Engineering, 1972.

PURSELL, Carroll: *The Machine in America: A Social History of Technology*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1995.

QUINN, Robert E.: *Beyond Rational Management: Mastering the Paradoxes and Competing*

Demands of High Performance, San Francisco, CA, Jossey-Bass Publishers, 1988.

REAGAN, Ronald: *Public Papers of the Presidents of the United States, Ronald Reagan, 1984 Book 1*, Washington, DC, U.S. Government Printing Office, 1985

REESE, Ernst S.: "Evolution, Neuroethology, and Behavioral Adaptations of Crustacean Appendages", *Studies in Adaptation: The Behavior of Higher Crustacea*, ur. Steve Rebich i David W. Dunham, New York, John Wiley & Sons, 1983., str. 57-81.

REINELT, Janelle G. i Joseph R. ROACH: ur., *Critical Theory and Performance*, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1992.

REY, P. A. i R.G. VARSANI: "Application and Function of Synthetic Polymeric Floculants in Wastewater Treatment", *Water-Soluble Polymers: Beauty with Performance*, ur. J. E. Glass, Washington, DC, American Chemical Society, 1986., str. 113-43.

RICHARDS, Stewart: "Conan Doyle's 'Challenger' Unchampioned: William Rutherford, F.R.S. (1839-99), and the Origins of Practical Physiology in Britain", *Notes and Records of the Royal Society of London* 40, br. 2 (1986), str. 193-217.

RICHARDSON, George P.: *Feedback Thought in Social Science and Systems Theory*, Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 1991.

RICKELS, Laurence A.: ur. *Looking After Nietzsche*, Albany, NY, State University of New York Press, 1990.

RIFKIN, Jeremy: *The End of Work: The Decline of the Global Work Force and the Dawn of the Post-Market Era*, New York, G.P. Putnam's Sons, 1996.

ROACH, Joseph: *Cities of the Dead: Circum-Atlantic Performance*, New York, Columbia University Press, 1996.

"Culture and Performance in the Circum-Atlantic World", *Performativity and Performance*, ur. Andrew Parker i Eve Kosofsky Sedgwick, London, Routledge, 1995., str. 45-63.

- "The Future That Worked", *Theater* 28, br. 2 (1998), str. 19-26.

RODIN, Alvin E. i Jack D. KEY: *Medical Casebook of Doctor Arthur Conan Doyle: From Practitioner to Sherlock Holmes and Beyond*, Malabar, FL, Robert E. Krieger Publishing Company, Inc., 1984.

RONELL, Avital: *The Telephone Book: Technology Schizophrenia, Electric Speech*, Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1989.

- "The Test Drive", *Deconstruction in America: A New Sense of the Political*, ur. Anselm Haverkamp, New York, New York University Press, 1995., str. 200-20.

ROOSEVELT, R. Thomas, Jr.: "From Affirmative Action to Affirming Diversity", *Differences*

The Work Organizational Excellence through Diversity, ur. Mary C. Gentile, Cambridge, MA, Harvard Business School, 1993., str. 27-46.

ROTHERY, G.A.: *A Diary of the Voyage of His Majesty's Ship Challenger, on the Western Coast of South America, in May, 1853: With An Account of the Subsequent Encampment of the Officers and Crew during a Period of Seven Weeks on the South Coast of Chile*, London, Longman, Rees, Orme, Brown, Green & Longman, 1856

SAPER, Craig J.: *Artificial Mythologies: A Guide to Cultural Invention*, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 1997.

SAUER, Charles H. i K. Mani CHANOY: *Computer Systems Performance Modeling*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1981.

SCHECHNER, Richard: *Between Theatre and Anthropology*, Philadelphia, PA, University of Pennsylvania Press, 1985.

- *The End of Humanism. Writings on Performance*, New York, Performing Arts Journal Publications, 1982.

- *Essays on Performance Theory: 1970-1976*, New York, Drama Book Specialists, 1977.

"PAJ Distorts the Broad Spectrum", *TDR: The Drama Review* 33, br. 2 (1989), str. 4-9.

Performance Theory: Revised and Expanded Edition, London, Routledge, 1988.

"What is Performance Studies Anyway?" *The Ends of Performance*, ur. Peggy Phelan i Jill Lane, New York, New York University Press, 1998., str. 357-62.

SCHILLER, Herbert L.: *Super-State: Readings in the Military-Industrial Complex*, Urbana, IL, University of Illinois Press, 1970

SCHMITT, Waldo L.: *Crustaceans*, Ann Arbor, MI, University of Michigan Press, 1965.

SCHNEIDER, Rebecca: *The Explicit Body in Performance*, London, Routledge, 1997.

SCHWAB, F.G.: "Advantages and Disadvantages of Associative Thickeners in Coatings Performance", *Water-Soluble Polymers: Beauty with Performance*, ur. J.E. Glass, Washington, DC, American Chemical Society, 1986., str. 369-73

SIMON, Herbert A.: *Models of Man: Social and Rational*, New York, John Wiley & Sons, Inc., 1957.

- *The New Science of Management Decision*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall, 1977. (1960).

SIMONS, Elizabeth Radin: "The NASA Joke Cycle. The Astronauts and the Teacher", *Western Folklore* 45, br. 4 (1986), str. 261-77.

SKIRPAN, Rita H.: *Brand Names and Their Companies*, svezak 1, Detroit, Gale Research Inc., 1994

SMITH, Anna Deavere: *Fires in the Mirror: Crown Heights, Brooklyn, and Other Identities*, New York, Anchor Books/Doubleday, 1993.

SMITH, Connie U.: *Performance Engineering of Software Systems*, Reading, MA, Addison-Wesley, 1990.

SMYTHE, Willie: "Challenger Jokes and the Humor of Disaster" *Western Folklore* 45, br. 4 (1986); str. 243-60

SOUZA, Márcia: *Lost World II: The End of the Third World*, prev. Liana Santamaría, New York, Avon Books, 1990.

STARR, Chaucer: "Consumer Needs, Product Alternatives, and Risks", *Product Quality, Performance, and Cost: A Report and Recommendations Based on a Symposium and Workshops Arranged by the National Academy of Engineering*, Washington, DC, National Academy of Engineering, 1972. str. 11-16.

STEARNS, Peter N.: *The Industrial Revolution in World History*, Boulder, CO, Westview Press, 1993.

STERN, Carol Simpson i Bruce HENOERSON: *Performance: Texts and Contexts*, London, Longman, 1993.

STEVENS, George H. i Emily F. STEVENS: *Designing Electronic Performance Support Tools: Improving Workplace Performance with Hypertext, Hypermedia, and Multimedia*, Englewood Cliffs, NJ, Educational Technology Publications, 1995.

STEWART, Susan: *Nonsense: Aspects of Intertextuality in Folklore and Literature*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1978

SUBCOMMITTEE ON THE FEDERAL CIVIL SERVICE: *Performance Rating Plans in the Federal Government: Report to the Committee on Post Office and Civil Service, House of Representatives*, Washington, DC, United States Government Printing Office, 1954.

TANTAWY, Ahmed N.: *High Performance Networking: Frontiers and Experience*, Boston, MA, Kluwer Academic Publishers, 1994.

TAUSSIG, Michael T.: *Shamanism, Colonialism, and the Wild Man: A Study in Terror and Healing*, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1986.

TAYLOR, Frederick Winslow: *The Principles of Scientific Management*, New York, W.W. Norton & Company, 1967. (1911)

TAYLOR, James C. i David F. FELTON: *Performance by Design: Sociotechnical Systems in North America*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1993.

TAYLOR, James R. i Elizabeth J. VAN EVERY: *The Vulnerable Fortress: Bureaucratic Organization and Management in the Information Age*, Toronto, University of Toronto Press, 1993.

THOMAS, R. Roosevelt, Jr.: "From Affirmative Action to Affirming Diversity", *Differences That Work: Organizational Excellence through Diversity*, ur. Mary C. Gentile, Cambridge, MA, Harvard Business School, 1993., str. 27-46

THOMSON, Charles Wyville: *The Voyage of the Challenger the Atlantic: a Preliminary Account of the General Results of the Exploring Voyage of H.M.S. Challenger during the Year 1873 and*

the Early Part of the Year 1876, London, Macmillan, 1877. **TIFFIN, Joseph i Ernest J. MCCORMICK:** "Industrial Merit Rating", *Performance Appraisal, Research and Practice*, ur. Thomas L Whisler i Shirley F. Harper, New York, Holt, Reinhart & Winston, 1962. (1954), str. 4-7.

TUFTE, Edward R.: *Visual Explanations: Images and Quantities, Evidence and Narrative*, Cheshire, CT, Graphicus Press, 1997.

TURNER, Victor: *On the Edge of the Bush*, Tucson, AZ, University of Arizona Press, 1985.

- "Liminality and the Performative Genres", *Studies in Symbolism and Cultural Communication*, ur. F. Allan Hanson, Lawrence, KS, University of Kansas Press, 1982., str. 25-41.

- *From Ritual to Theatre: The Human Seriousness of Play*, New York, PAJ Publications, 1982.

- *Schism and Continuity in an African Society*, Manchester, Manchester University Press, 1957.

ULMER, Gregory L.: *Applied Grammatology*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1985.

- *Heuristics: The Logic of Invention*, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1994.

- "The Punctum in Grammatology" *On Puns: The Foundations of Letters*, ur. Jonathan Culler, Oxford, Basil Blackwell, 1988., str. 164-89.

- "Sounding the Unconscious" *Glossary*, John P. Leavey, Jr., Lincoln, NE, University of Nebraska Press, 1987.

U.S. CONGRESS, HOUSE COMMITTEE ON SCIENCE AND TECHNOLOGY, INVESTIGATION OF THE CHALLENGER ACCIDENT: *Report*, Washington, DC, Government Printing Office, 1986.

VAILL, Peter B.: *Managing as a Performing Art: New Ideas for a World of Chaotic Change*, San Francisco, CA, Jossey-Bass Publishers, 1989.

- "Toward a Behavioral Description of High-Performing Systems", *Leadership: Where Else Can We Go?*, ur. Morgan W. McCall, Jr. i Michael M. Lombardo, Durham, NC, Duke University Press, 1978.

VAN GENNEP, Arnold: *The Rites of Passage*, Chicago, IL, University of Chicago Press, 1960. (1908).

VATTIMO, Gianni: *The Transparent Society*, prev. David Webb, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press, 1992.

VAUGHAN, Diane: *The Challenger Launch Decision: Risky Technology, Culture, and Deviance at NASA*, Chicago, IL, The University of Chicago Press, 1996.

VON BRAUN, Werner: *The Mars Project*, Urbana, IL, University of Illinois Press, 1991. (1953).

WALKER, Barbara A. i William C. HANSON: "Valuing Differences at Digital Equipment Corporation", *Diversity in the Workplace: Human Resources Initiatives*, ur. Susan E. Jackson New York, The Guilford Press, 1992.

WARING, Stephen P.: *Taylorism Transformed: Scientific Management Theory since 1945*,

Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press, 1991.

WEINBERG, Alvin: "Impact of Large-Scale Science on the United States", *Science* 134 (1961), str. 161-4.

WHISLER, Thomas L i SHIRLEY F. HARPER: *ur. Performance Appraisal: Research and Practice*, New York, Holt, Reinhart and Winston, 1962.

WHITE, Charles F.: "Servo System Theory", *Guidance*, Arthur S. Locke, Princeton, NJ, D. Van Nostrand Company, Inc., 1955.

WHYTE, William H.: *The Organization Man*, Garden City, NY, Doubleday, 1956. **WILLIAMS, J.C.:** "Titanium Alloys: Production, Behavior and Application", *High Performance Materials in Aerospace*, ur. Harvey M. Flower, London, Chapman & Hall, 1995., str. 85-134.

WILLIAMS, Richard S.: *Performance Management: Perspectives on Employee Performance*, London, International Thomson Business Press, 1998.

WISDOM, J.O.: *Challengeability in Modern Science*, Brookfield, VT, Avebury, 1987.

U hrvatskome su tekstu koristeni (dostupni) izvornici tekstova francuskih autora i slijedeci prijevodi:

Judith Butler, "Izvedbeni činovi i tvorba roda", prev. Iada Čale-Feldmau, *Frakcija* 12/13, lipanj 1999., str. 147-153, ADU-CDU, Zagreb, 1999.

Judith Butler, *Nevoj u rodnom feministici i subverziji identiteta*, prev. Mirjana Pač Jurinić, Zagreb, Ženska infoteka, 2000.

Manuel De Landa, *Tisuću godina neelinearne povijesti*, prev. Ognjen Strpić, Zagreb, Jesenski i Turk, 2002.

Martin Heidegger, "Pitanje o tehnicu", prev. Josip Brkić, *Izvod u Heideggera*, Centar za društvene djelatnosti omladine RK SOH, Zagreb, 1972.

Martin Heidegger, *Doba slike svijeta*, prev. Boris Hudoletnjak, Smidenski centar Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969.

Friedrich Nietzsche, *Ecce Homo: Kako se biva što se jest*, priredio i preveo Šime Vranić, Zagreb, Visovac, 1994.

Friedrich Nietzsche, *Radosna znanost*, prev. Davor Ljubimir, Zagreb, Demetra, 2003.

Za navode iz knjige Victora Turnera *From Ritual to Theatre* konzultiran je prijevod iz 1989.: Victor Turner, *Od rituala do teatra: Ozbiljnost ljudske igre*, prev. Gordana Šabinac, Zagreb, August Cesarec

KAZALO

- A** abeceda 41, 239, 240-242, 316, 339
 Adams, Scott 27
 aeronautika (vidi i: zrakoplovstvo) 34,
 140, 142, 157
 Afirmativna akcija 47, 101
 Akers, John 25
aletheia 206
 Altamont 68
American Society for Theatre Research
 79
Amerika Bomber 12, 305, 306
 anakronizam, anakronija, anakronistika
 (vidi i: katastronautika, "pričevrena
 urojenost") 43, 50, 256, 296, 312,
 317-320, 323, 325-326, 304
 analiza performansi 148-151
 Anderson, Laurie 71, 171, 185, 355
 anti-ratne demonstracije (vidi: rat u
 Vjetnamu)
 anisemantizam 331
 antonomazija 276
 antropologija 29, 60-63, 65, 68, 70, 76,
 79, 128, 207, 208, 219, 297
 apartheid 75, 321
Apollo svemirski program 188, 194-
 196, 267
Apple 25, 32
 ARAMIS 163-165, 358
 arheologije 242, 318
 arhitektura 133, 150, 153, 242, 245
 arhiv 125, 131, 224, 231-232, 242-244,
 246, 259, 287-288, 308, 316
 abecedni naspram multimedijskog
 316
 Aristotel 171
 Aronowitz, Stanley 213
 ARPANET (vidi i: Internet) 143, 364
 Artaud, Antonin 68, 302, 356
*Association for Theatre in High
 Education* 79
 astronautika 48, 140, 192
 atmosfera 23, 49, 131, 199, 232-233,
 244, 255, 259, 261-264, 270, 272,
 283, 288, 292, 300, 305, 318, 329,
 332, 340
 atomska energija 98, 108
Aufführung 306
- Auslander, Philip 306
 Austin, J.L. 38, 59, 61, 70, 223-224,
 270-271, 278, 355
 autopoieza 261, 276, 280, 282, 288,
 303, 315
 autoreferencijalnost 50, 125, 127, 260,
 262, 269-272, 276, 279-280, 282,
 290, 296, 313, 324, 325, 333
 avangardno 55, 80, 195, 286, 302
B Babcock, Barbara 57
 bar kodovi 31, 33
 Barthes, Roland 68, 295
 Basquiat, Jean-Michel 303
 Bataille, Georges 68, 334
 Baudrillard, Jean 68, 235
 Bauman, Richard 61
 Bell, Daniel 216
 Ben-Amos, Dan 61
 Bender, Henry E. 57
 Benjamin, Walter 213
 Bennis, Warren G. 111
 Bentham, Jeremy 41, 229
 Benveniste, E. 271
 Bertalanffy, Ludwig von 103
 besmisao 294
 bisekvorizam 90, 111
 biologija 103, 227, 264, 332
 birokracija 26, 95, 104, 109, 241, 352
 Blanchot, Maurice 323
 Blau, Herbert 66, 68-69, 74, 360
 blokovi izvedbe-performativa 231, 264,
 269, 283, 296, 303, 319, 324
 destratifikacija 272, 276, 283, 315
 Bluford, Guion 188
 Bogard, William 245
 Böll, Heinrich 313, 314
 Borovits, Israel 135, 159, 160, 162
 Bourdieu, Pierre 69
 Boyett, Joseph H. 91
 Branscomb, Lewis M. 149, 155
 Brecht, Bertolt 272
 Bredt, Irene 305, 363
 British Leyland 122
 Burhan, J. 212
 Burke, Kenneth 60-61, 122

Burroughs, William S. 230
 Bush, George Herbert Walker 136, 137
 Butler, Judith 38-39, 41, 49, 70, 218-224, 230, 234, 236, 272-275, 298, 327
C Cailliau, Roger 61
calumnia 207, 225, 300, 302
 Carlson, Marvin 29, 58, 61, 62, 71, 72, 79, 84, 217
 Cascio, Wayne F. 100
 Case, Sue-Ellen 66
 Centar za suvremene kulturne studije u Birminghamu 68
 Ceruzzi, Paul E. 142
 Challenger (vidi: Cballengerov lekcijski stroj) 49, 186-204, 225, 244, 262, 269-270, 311, 314, 316, 322
 Prokletstvo Challengersa 314, 317, 323
HMS Challenger kao lekcijski stroj 268
 Jane 311-317, 321-324, 336, 341, 345
 kao metamodel 191, 204
NASA-in šat 48, 135, 186-204, 208, 218, 244, 258, 276, 291, 299, 323
 profesor Challenger 227-231, 253-255, 257-259, 276, 286, 292
 Deleuze i Guattarijev 229, 231, 258-262, 269, 284, 286-287
 Doyleov 227, 253-254, 265-266, 269, 286-287, 291-292
 William Rutherford kao model za 285-288
 Souzin 313-314, 317
 Virginia 312
 Challengerov lekcijski stroj 47, 186-204, 208, 257
 kao metamodel za opću teoriju izvedbe 202, 257
 Chandy, K. Mani 152
 Chirac, Jacques 164
 Chomsky, Noam 317
 citatne mreže 45, 49, 60-61, 70, 86, 119, 125-126, 231, 242, 255, 257, 271, 275, 279-282, 286, 290, 331
 citatnost 220, 222, 223-224, 234, 242, 264, 276-279, 316, 324, 329
 Cixous, Hélène 68
 Classen, Constance 265
 Clément, Catherine 68
 Clinton, Bill 88-90, 137
 Clowse, Barbara Barksdale 169
 Cobain, Kurt 302
 Conn, Henry P. 91
 Corbin, Alain 264
 Cox, Taylor 27
 Crease, Robert P. 172-174, 215, 356
Critical Art Ensemble 301, 319
 Cross, Kelvin F. 27
 Csíkszentmihályi, Mihaly 130
Ć Ćimbenost (*efficacy*) (vidi i: izvedba, kulturna i studiji izvedbe) 46-47, 55-84, 117-118, 127-129, 131, 133, 136, 170, 175, 180, 187, 198-202, 208-209, 225, 233, 247, 255, 258, 262, 275, 335, 340

čitaci stroj (vidi: lekcijski stroj)
 čovjek-vuk 281
čovjek u svom flanelskom odijelu 100
 "čudna petja" 180, 257
D D'Amato, Alfonse 30
 Davis, Angela 23, 213
 de Certeau, Michel 68
 De Landa, Manuel 257, 324
 Debord, Guy 307
 decentralizacija 114
 deindustrializacija 106
 dekonstrukcija 38, 67-68, 70, 78, 83, 178, 234, 275, 304, 333
 Deleuze, Gilles 41, 49, 68, 227, 229-230, 234, 239, 241, 243, 246, 256-257, 259, 269, 270-271, 276, 280-281, 286, 289, 292-293, 302, 332, 334
 Deming, Edwards 27
 demonstracije 23, 24
 Depresija 94, 239
 Derrida, Jacques 38, 44, 50, 67, 68, 240, 274, 275, 278, 295, 296, 297, 304, 305, 318, 331, 372, 364
 Descartes, René 49, 207, 263
 destruktivacija 49, 227, 255-329
 desublimacija 23, 39, 211, 264
 deteritorializacija i reterritorializacija 280, 281, 289, 292-293, 303
 DeVries, David L. 97
 dezintegracijski strojevi 260, 262, 265, 266
 Digitalni mediji (vidi: tehnologija, digitalna)
 dionice i obveznice 34
 disciplina 40-42, 44-45, 229-230, 233-246, 264, 288, 324, 338
 žudnja 243-244
 disciplinski stratum u odnosu na izvedbeni stratum 234-246
 ekonomiju 237-239
 geopolitiku 235-236
 proizvodnju znanja 239-241
 medijski arhiv 242-243
 mehanizme moći 244-246
 subjekte i objekte 230-235
 diskriminacija 100
 diskurz 38, 65, 73, 75, 79, 221, 282-283
 diskurzi i prakse 24, 35, 40-42, 45, 48, 60, 75, 77, 84, 86, 90, 117, 119, 129, 131, 134, 138, 158, 175, 218, 224-225, 229, 231-233, 235, 242-243, 255-256, 260, 264-265, 288, 292, 294, 308, 316
 diskurzivni performativi (vidi: performativi, diskurzivni)
 djelotvornost (*effectiveness*) (vidi i: izvedba, tehnološka i tehnološka izvedba) 47, 87, 115, 133-180, 186, 194, 198-202, 206, 208-209, 225, 233, 247, 255, 258, 263-264, 335, 340
 kao političko pitanje 162
 doživotno učenje 241, 245
 doba (razdoblje) globalne izvedbe 49, 181, 183, 224, 230-231, 236, 255, 257-258, 306-307, 332, 334-335, 337

događaj s potpisom 68, 280, 296
 dokolica 34, 81, 130-131
 Marcuse o dokolici 211-212
 domopljubje 97
 doskočica 203
 Doyle, Arthur Conan 227-228, 253, 259, 265-266, 269, 285-286, 287, 291-292, 311-312, 314, 361, 364
 državna sigurnost 141
 dramaturgija 61, 122-123, 198, 204, 210, 223, 255
 "dramatička pentada" 60
 Drucker, Peter 27, 92
 Drugi svjetski rat 27, 33, 35, 41, 43, 48, 85, 91-92, 102, 107, 116, 141-142, 167, 176, 179, 212-213, 216, 230, 240, 313
 drugost 73, 83, 260-262, 269, 272, 276, 279, 282, 288, 296, 313, 323-324, 333
 društvena znanost 122, 123
 "društvena drama" 60, 63, 72, 76, 128, 219-220, 223
 društvene norme (vidi: norme, društvene)
 Duggan, Lisa 298
 dvostruka artikulacija 228, 231, 246
E Eibl-Eibesfeld, Irenaus 280
 Eichel, Evelyn 87
 Eisenhower, Dwight D. 14, 33, 140, 168
 ekološki aktivizam 129
 ekonomija, gospodarstvo (vidi i: kapitalizam i informacijska ekonomija) 332, 333, 336
 usporedba između SAD-a, Japana i Njemačke 89-90
 informatička 107, 176, 237
 tvornička proizvodnja naspram informatičke ekonomije 107
 reganomija 176
 eksperimentiranje
 kao izvedba 172-174
 elektronika 32
 elektronska komunikacija (vidi: tehnologija, digitalna)
 elektronski čip 142
 emancipacija žena (vidi i: feminizam) 66
 Emerson, Ralph Waldo 121
 Engels, Friedrich 316
 episterna 40, 215, 258, 318, 319
 ergonomija 170, 257
 establišment 31, 65-66, 72, 78, 83, 118
 etika 299
 emicitet 70, 100-101, 224, 236
 etnocentrizam 68, 235, 240
 etnofilozofcentrizam 43
 etnografija 60-63, 65, 79, 82
 povjesnica 192, 197, 199, 202
 Europska Unija 236, 239
F Fabian, Johannes 319
 Fairchild 142
 Fallon, Carlos 156
 falogocentrizam 68
 farmakon 295-296, 308
 Feather, John J. 27
 Federal Express 153
 Felten, David F. 105
 feminizam (vidi i: rod i rodni studiji) 67, 74, 82, 219, 220, 312
 "fem(me) znanost" 298
 fenomenologija 67, 173
 hermeneutička 173
 Ferguson, Eugene S. 142, 152, 153
 film 70, 236, 242
 filozofija 60, 67-68, 205-210, 211-217, 304
 filozofija znanosti 33, 137, 173
 finacije 34, 239, 301
 Finley, Karen 30, 71
 fizika 172
 fizis 256, 258, 333
 Fleck, John 30
 folklor 29, 55, 60-61, 65, 76, 117, 190
 Forbes časopis 24-25, 28, 30-31, 40, 246-247
 Ford, Henry 92, 95
 fordizam 237
 post-fordizam 238
 forma (vidi: modeli, formalni)
 formalizam 82-83
 Förster-Nietzsche, Elisabeth 331
 Foucault, Michel 11, 40-41, 68, 81, 127, 229, 230, 235, 242-243, 245-246, 259, 318, 332-334, 363
 frankfurtska škola 68, 210, 213, 216
 Freud, Sigmund 38, 210, 214, 263, 281, 358
 Fried, Howard 282
 Fried, Robert C. 104
 Frohnmayer, John 30
 Führer 303, 305, 306, 331
 Führung 305
 u odnosu na izvedbu 306
 Fulbright, J. William 33, 140, 167
 funkcija (vidi: modeli, funkcionalni)
G Gadamer, Hans Georg 205
 Gast, Peter 334
 Geertz, Clifford 192
 "gusti opis" 192, 199
 genealogija 228-229, 274-275, 298, 314, 329, 333
 General Motors 25
 Genet, Jean 198, 275
 genetika 333
 geologija 49, 227-229, 259, 262, 264, 320
 izvedbe 229, 234, 284, 334
 geopolitika (vidi i: stratum izvedbe i disciplinski stratum) 49, 235, 319
 Gerlach, Michael L. 97
 GI Bill (vidi: Vojnički zakon)
 Gilliam, Terry 198
 Gingrich, Newt 319
 Girard, René 68
 glazba 84, 85, 236

globalizacija (vidi i: doba globalne izvedbe) 35, 85, 90, 95, 169, 176, 181, 195, 224-225, 230-231, 236-239, 254
 Goffman, Erving 31, 60, 61, 69, 122, 216, 353
 Goldstein, Kenneth 61
 Golembiewski, Robert T. 114-115
 Gómez-Peña, Guillermo 71
 Gore, Al 88, 89
 govor i komunikacija 60, 76, 77
 govorni činovi 38, 59, 70, 270-271, 279
 gramatologija 68, 240
 gradanska prava 46, 66, 74
 gradanski neposluh
 elektrovički 301
 Grossberg, Lawrence 59, 136, 144
 Grotowski, Jerzy 71, 130
 Guattari, Félix 41, 49, 69, 83, 125, 227, 243, 256-257, 261, 269-271, 276, 280-281, 286, 289, 292-293, 302, 361
 "guti opis" 192, 193
 Habermas, Jürgen 216
 Hambraeus, Gunnar A. 155
 Hanna, David P. 102-104, 112
 Hanson, William C. 101
happening 23, 56
 Haraway, Donna 234
 Harper, Shirley F. 90
 Harrison, E. Frank 107
 Harvey, David 216, 238
 Hassan, Ihab 216
 hawthornski eksperimenti 97, 124
 Hegel, G.W.F. 45, 215, 263, 274-275, 330
 hegemonija, prevlast 67, 79, 91, 221, 236
 prevlast računala 215
 Heidegger, Martin 49, 173, 205-210, 215, 224, 256, 258, 269, 298-299, 303-305, 323, 334
 o dobu slike svijeta 207, 224, 258
 o iz-zazivanju 49, 205-209
 o stanju 206
 o tehnologiji kao načinu raskrivanja 206
 Helms, Jesse 30
 Henderson, Bruce 29, 57, 58, 60, 61, 75
 Hendrix, Jimi 302
Herausfordern (vidi: iz-zazivanje)
 hermeneutička fenomenologija 173
 hermeneutika 36, 67, 268
 Hitler, Adolf 303, 305
 hladni rat 33, 39, 41, 140-143, 157, 166, 168-169, 176, 230, 235-236, 254, 315, 318
 hlapidba 49-50, 264-265, 269-271, 280, 283-284, 288, 292-302, 308, 313, 316, 319-320, 323-326, 333
 Challenger 322-324
 kao mala izvedba 292-302
 kao onto-historijska formacija 325
 otpornička 324
 kao pokusna vožnja 299

Hobsbawm, Eric 240, 325
 Hofstadter, Douglas 180, 260
 Hölderlin, J.C.F. 208
 Holmes, Sherlock 227, 266, 292
 honoriranje performansi 91
 Hoover, Herbert 94
 Howes, David 264
 Hughes, Holly 30
 humanističke znanosti 69, 143, 209, 300
 humanizam 123, 207
 Husserl, Edmund 173, 303
 Hymes, Dell 61, 64

I identitetsna politika (vidi i: klasa, rod, rasa, seksualnost) 72-73
 ideologija 67, 68, 234
 igra 54, 121, 128, 130-131, 277, 329
 ilokucijski 59, 271
 imperijalizam 69
 inženjersvo 32, 47, 48, 94, 103, 128, 132, 136, 141-142, 146-147, 150, 152, 154-157, 160-161, 164, 167-170, 177, 190, 192-195, 198-201, 293, 301, 336
 industrijska revolucija 41
 industrijsko naspram poljoprivrednog društva
 informatička ekonomija 107, 237-238
 (informacijsko gospodarstvo), 333
 informatička tehnologija (IT) 45, 70, 108, 111, 123, 136-137, 228, 237, 239, 243, 246, 257, 293, 316
 informatika 32-34, 45, 47-48, 70, 85, 90, 95, 99, 107-108, 110-112, 123, 133, 136-138, 143, 149, 150, 152, 155, 160, 169-170, 176, 237, 239, 240-241, 257, 297, 301, 315-310, 333, 336
 infrastruktura 45, 137, 165, 174
 digitalna 237
 performance 148, 151, 159, 160-164, 166
 inicijacija (vidi i: rituali) 324
 institucionalizacija 57, 73-74, 77, 78, 119, 138, 166, 176, 209, 243
 integracija 42 (uklapanje), 325
 integracija raznolikosti, uklapanje raznolikosti 236, 315, 324
 interakcija čovjeka i računala 170-171, 174
 Internet 42, 48, 123-124, 143, 236, 239-240
 intuicija 152, 153, 291
 invarijantne strukture 172
 Irigaray, Luce 69, 373
 iskustvena osnova 147
 isplativost 160-161, 196
 istraživanje 29-31, 34-35, 43, 49, 77, 122, 137-138, 163, 170-175, 192, 215, 217, 267, 285, 289, 320-321, 329-330
 i razvoj 99, 137, 141
 visoke performance 154, 167-168
 vojna 154, 159, 167-169
 višeparadigmatska 192, 295
 paradigme 33, 43, 45-46, 60, 82,

138, 140, 142, 167, 175-179, 202, 212, 231, 254, 288-289
 Iterabilnost 50, 73, 129, 276, 278-279, 293, 308, 323-325
 izazov, izazivanje (vidi i: Challenger, iz-zazivanje, "izvedli-snos posljedice") 23-50, 55-56, 58-59, 66, 67, 69, 70, 72-73, 77-80, 82-86, 89-90, 92, 95, 111, 115-119, 123-126, 129-130, 132, 134, 136-139, 149, 151, 165, 173, 175, 180-181, 187-204, 224-225, 233, 244, 245, 247, 255, 258, 265, 273, 280-282, 291, 296-297, 300-301, 304, 314-315, 326, 345
 "neprijateljski izazovi" 196, 198, 202
 "izazov nad izazovima" 198-199
 tehnološki 321
 izraz, oblik 228-230, 276, 283
 izvedba
 kao ouđeni rad 210-211
 kulturna (vidi i: studiji izvedbe) 28-30, 43, 46-47, 54-84, 90, 117, 119, 130, 162, 171-172, 174-179, 192, 198-199, 211, 213, 216-218, 237, 258, 296-297
 rječnička definicija 35
 performance električnih vozila (EV-a) 134-135, 158
 opća teorija 24, 30, 34-37, 42-44, 50, 55, 83-84, 91, 124-125, 129, 162, 175, 179-181, 187, 191-192, 201-203, 207, 211, 216, 223, 229, 254, 262, 264, 270-271, 296, 333
 Challengerov leksički stroj kao metamodel za izvedbu 202
 globalna (vidi i: doba globalne izvedbe, globalizacija) 48, 49, 176, 317
 državnog aparata, upravljanja (vidi i: vlasti) 88-90, 116
 kao liminoidna 79
 uživo 70
 strojna 256-258, 261-262, 281
 velika i mala 289-291, 293-294, 308
 višeparadigmatska 46, 48, 50, 192, 199, 201, 209, 256, 293
 organizacijska (vidi i: izvedbeni menadžment) 25-28, 30-31, 34-35, 43, 47, 48, 77, 85-131, 133, 136, 138, 141, 159, 162, 170, 175-176, 180, 186, 188, 190-192, 195-196, 198, 199, 200, 202, 204, 209, 211-212, 216, 237, 255, 258, 291, 296
 politike izvedbe (vidi i: normativne i mutacijske sile) 67, 72, 83, 84
 moć izvedbe (vidi i: izvedbena moć, izvedbenost) 206, 210-225, 232-233, 258, 301
 tehnološka (vidi i: tehn.-izvedba) 30-34, 43, 47-48, 133-181, 188-192, 196, 200-201, 204, 209, 211, 216, 237, 258, 296, 301
 ispitivanje 300
 prijevod na njemački i francuski 306-307
 izvedba in situ (*situ specific*) 172
 izvedba, utjelovljena (vidi i: diskursi i prakse) 42-46, 49, 69-70, 73, 77, 223-224, 231-233, 247, 255, 270, 296
 destratifikacija 276

izvedbena moć 84, 318, 324, 327
 nomadska 316
 izvedbene umjetnosti 90, 120-121, 123, 129, 171
 izvedbeni inenadžment (vidi i:
 izvedba, organizacijska) 26-27, 31, 33-34, 36-37, 40, 43, 45, 47, 49, 85-131, 138, 142, 187, 191, 198, 202-203, 207, 210, 212-213, 218, 225, 231, 237-238, 263-264, 315
 u odnosu na studije izvedbe 116-131, 175-179
 u odnosu na tehn.-izvedbu 142, 163-169, 175-179
 izvedbeni pritisci 48, 192, 198-202, 258, 316
 izvedbeni studiji (vidi i: izvedba, kulturna) 28-31, 33-34, 36-39, 43, 45-47, 49, 55-85, 116-133, 138-139, 142, 159, 170, 173-180, 187, 191-192, 198, 202-203, 206, 210, 212-213, 216-218, 225, 231, 264, 273, 276
 kao tuetmodel 65
 u odnosu na izvedbeni inenadžment 116-133, 175-179
 u odnosu na tehn.-izvedbu 142, 170-174, 175-179
 prijelaz paradigm 55-85
 u Australiji 60
 u Velikoj Britaniji 60
 izvedbenost (vidi i: izvedba, moć; izvedbena moć) 23, 36, 37, 49, 62, 233-234, 243-244, 273, 296, 319
 teorija Judith Butler 218-223
 Lyotardova teorija 36-38, 213-217, 327
 značja 34-39
 moći 37-39
 izvedbo-izazov 203, 206, 209, 218
 "izvedi - ili snosi posljedice" 24-26, 28, 30-31, 34, 37, 40-42, 49, 201, 209, 214, 221, 224-225, 246-247, 299, 307, 316
 iz-zazivanje 49, 205-225, 233, 246, 254, 258, 299, 304, 314
 J Jameson, Frederic 213, 216
 Jarvis, Gregory 187, 188
 javna uprava 90
 jazz 27, 123, 124
 jezik (vidi i: diskuz, govorni činovi) 69, 270
 jezične igre 214-215, 234-235
 Joplin, Janis 302
 Joyce, James 295, 297
 K Kafka, Franz 17, 101, 198, 281, 289
 Kao, John 27, 99, 122-125, 129
 kaosnoza 261, 329
 kapital 27, 98, 99, 215, 216, 230, 235, 237, 238, 239, 315
 kapitalizam 81, 237-239, 243, 312-315, 334
 višeg reda proizvodnje 239
 katahereza 50, 195, 273-276
 katakrštenje 267, 276, 279, 282-283, 285, 288, 296, 309, 320, 323
 kataobnova 279-285, 288, 296, 308, 320, 323

katastrofa 104, 190-191, 203, 208, 256, 261-262, 276, 302-308, 317, 323, 332
ekološka 314
katastronauči, katastronautika (vidi i: anakronizam) 323-326, 336
Kaufmann, Walter 297-298, 363
Kaye, Nick 217
Kazališni laboratoriј 130
kazališnost 62
kazalište 23, 28-30, 46, 55-56, 62-69, 71, 73-74, 76, 79-80, 82-83, 85, 92, 116-117, 119, 120-121, 123, 126-129, 131, 170-175, 178, 189, 198, 219, 220, 222-223, 242, 258, 272-273, 297, 306, 327, 339
"kaznena izvedbenost" 49, 219, 223, 258
kemijska 134
Kennedy, Centar za svemirska istraživanja 187-188, 190, 200
Kennedy, John F. 53, 188
kibernetika (vidi teorija sistema)
Kidwell, Peggy A. 142
Kiepper, Alan 114-115
King, Peter J. B. 150
Kitler, Friedrich 242, 334
klasa 46, 65, 224, 274
Klossowski, Pierre 334
književna kritika 60
Kojeve, Alexandre 45
kolonijalizam 235, 324
kompjuter (vidi i: visoke performance i tehnologija, digitalna) 28, 32, 34, 42, 45, 70, 95, 107-111, 124, 134, 142, 146-147, 149-150, 153-154, 200, 240-241, 316, 334
računalski centri visokih performansi 138-139, 142, 230
sučelje čovjeka i računala 170
Lyotard o kompjuteru 215
kao metatehnologija 33, 42, 48, 151-154, 242
mreže visokih performansi 158
kao kazalište 170-171
sistemi praćenja 153
kompromisi (vidi i: žrtvodovoljavanje, ustupci) 115, 157, 159, 164, 193, 201
konjunktiv 221
kreativnost 27, 31, 95, 98-99, 101-102, 109, 112, 115-116, 119, 122-123, 129-130, 174, 177, 209, 272, 282, 300, 308, 335
Kress-Rogers, Erika 149
Kripke, Saul 273
Kristeva, Julia 68
kritička teorija (vidi: teorija i "eksplozija teorije")
Kuhn, Thomas 75, 113, 194
kult vrhunskih performansi 86, 91, 117
kulturna izvedba (vidi: izvedba, kulturnala)

kulturalni studiji 59, 60, 67, 70
"kulturni ratovi" 30
Kxalndjer, Wallace 320-323, 337

Lacan, Jacques 68, 69, 263
langue i parole 65
Lash, Scott 238
Latour, Bruno 163-167, 192, 319, 358
Laurel, Brenda 170-172, 174
LeCompte, Elisabeth 130
legitimacija, legitimnost (vidi i: "velike priopovijesti") 213-214, 258
Buider o legitimaciji 219
moderna naspram postmoderne 37
postmoderna 36, 215
leksički stroj 34, 39, 42, 44-46, 49, 78, 117, 128, 130, 165, 167, 187-189, 191, 202, 204-205, 208, 213, 215, 217, 225-226, 240-241, 243-244, 247, 255-258, 268-269, 273, 279, 283, 285, 287-288, 291, 294, 301, 303, 311, 315, 320, 323, 326, 329, 331, 339, 342
*Challenger*ov šat kao leksički stroj 188-190
definicija 44-46
Heideggerov 303
HMS Challenger 267-269, 276, 285, 306, 315
kao metamodel za opću teoriju 256
mali 320
Žena-pile Linde Montano 283
ponorski 268
Nietzscheov 331
Rutherfordov 287-288, 291
sveučilište kao 44
kao socio-tehnički sistem 45
Leslie, Stuart W. 140-141, 167-169
Letterman, David 88
Leung, Clement H.C. 149-150
Levinas, Emanuel 68
Lévi-Strauss, Claude 68, 358
Lewis, John L. 121
LifeForms 70
"liminalna norma" 46, 78-84, 118, 130, 218, 220-222, 245, 274, 324
liminalnost 29-30, 46-47, 63-66, 73, 78-84, 118, 126, 129, 130-131, 177-179, 218-222, 225, 245, 274, 324
kao metamodel 82-83, 177-179
liminautički 124, 131, 162, 174-175, 180, 246, 264-265
liminoidan 65, 79, 81, 130, 131
Linden, Dana Wechsler 25
lingvistika 60, 62, 65, 297, 332-333
Linklater, Erik 267
Living Theater 66
logocentizam 44, 68, 240
Lord, Albert B. 61
Lovin, William 206-207
Lucas, William 196, 197
Luhmann, Niklas 125, 260
Lynch, Richard L. 27
Lyotard, Jean-François 11, 36-39, 41, 49, 68, 213-218, 224, 230, 241, 327
o znanju 213, 214
o jezičnim igrama 214-215, 224
o legitimaciji 36-37, 213-214
o izvedbenosti i učinkovitosti 214-215
u usporedbi s Marcuseom 214-216

MacAloon, John J. 29, 57-58, 60-61, 64, 75
MacKenzie, Donald 165-167, 180, 192
Magritte, René 40
mali, male (*minor*) 289
anakronizmi 319-320, 326
povijesni 319-320
književnosti 289, 313
izvedbe 290-291, 313
znanost 290
strifikacija 329
restne slike 302
Mangham, Iain L. 121, 122, 123, 129
Marcuse, Herbert 23, 38-40, 49, 210-218, 223-224, 230, 234, 236, 245, 263, 327, 308
o otuđenju 210-211, 224
u usporedbi s Lyotardom 214-216
o društvenim jedne dimenzije 210, 213
o principu izvedbe 210-213, 217, 223, 245-246, 263
o tehnoškoj racionalnosti 213
Marx, braća 28
Marx, Karl 38, 67, 173, 215, 326
Mayo, George Elton 97, 121, 124
McAuliffe, Christa 48, 187-190, 276
McCormick, Ernest J. 86
McCurdy, Howard E. 190
McGregor, Douglas 97-99, 101, 108
McHugh, Kathleen 298
McNair, Ronald 187, 188
medijski studiji 60
Mejerholjd, Vsevolod 92
menadžment 85-131, 336
menadžmentsko umijeće 116
kulture menadžmenta 99-101
teorija menadžmenta 47, 85-131
metajezik 180, 295
metametamodel 198
metamodel 48, 64, 83, 104, 110, 125-127, 129-130, 139, 174, 179-180, 191, 198, 257
metanavodenje 121, 131, 179, 227, 315
metapriopovijest (vidi: "velike priopovijesti")
metatehnologija 33, 42, 48, 151-154
medulijudiški odnosi, ljudski odnosi 47, 86, 96-102, 111, 115, 117, 121, 126
Miller, Tim 30
mimis 263, 345
mise en abîme 127, 275
mise en scène 165, 174, 200
Mitterrand, François 164
mjerila izvedbe 147
modeli 29-30, 46-48, 55, 193, 253, 266
kulturnale izvedbe 58-59, 62-64, 66-67, 69, 72-75, 78-79, 83
formalni 67, 72, 83, 120, 131
funkcionalni 67, 71, 83, 120
organizacione izvedbe 86, 89-92, 98-99, 112-113, 117, 119, 121-122, 124
oblikovanje modela izvedbe 151
tehnološke izvedbe 139, 146-147, 151-154

moć/znanje 39-42, 44, 48, 84, 224, 320
onto-historijske formacije 40, 43, 49-50, 84, 191, 254
Mondale, Walter 189
monstriranje 320
Montano, Linda 281-283, 291
Žena-pile, "zena-pile" 281-283, 291
Moore, Sally 61
Morrison, Anne M. 97
Morton Thiokol 193, 197, 200-201
mučenje, tortura 229, 245, 294
Mulloy, Larry 197, 201
multikulturalizam 75, 101-102, 176, 235, 244, 254, 335
NASA Challengera 188
multimediji 131, 176, 254, 283
multimedijalne korporacije 85, 116, 236, 238, 244, 317
Murray, John 268
mutacijske sile (vidi i: normativne sile) 43, 49, 82, 118, 129, 131, 178, 225, 232, 260, 265, 278, 290, 301, 308
bivanje normativnim 265, 290
Myerhoff, Barbara 57, 61
Nacionilizam 94, 319, 331
nacizam 38, 194, 303-306, 313, 331, 344
"načelo izvedbe" 23, 39, 49, 210-213, 215-217, 223, 245, 258, 300, 327
nadčovječki 330-335
Nader, Ralph 154
nadzor 69, 229, 339
simulacija 245
načelo zbiljnosti 210, 214
NAFTA 236, 239
napredak 36, 234, 243, 318, 319
NASA (vidi i: *Challenger*) 48, 109, 139, 199, 344
Challenger 186-204
ugled 199
Kontrola misije 251, 300
imperativ političke odgovornosti 200
program letelica (šatova) 146-147, 152, 186-204
Nathan, Barry 100
NATO 236
uvajanje 296, 303, 320
Ndembu društvo 82, narod 128
Nelson, Cary 59, 136, 138
neoliberalizam 317
"neprijateljski izazovi" 196, 198, 202
Neumann, Seev 135, 159-160, 162
nevladine organizacije (NGO-i) 236, 246
New Deal 94
Newton, Isaac 98
Nietzsche, Friedrich 23, 228, 262-263, 287, 293-300, 302, 326-332, 334-335, 360, 372, 374
Nixon, Richard M. 195
normativne sile (vidi i: mutacijske sile) 37-38, 40, 42-43, 49, 59-60, 64-65, 74-75, 82, 118, 129, 131, 177-178, 212, 214-215, 218-223, 229, 265, 278, 290

norme 191, 202, 233
društvene norme 30, 42, 56, 66, 69-70, 80, 118, 211, 218
u tri paradigme izvedbe 177
normiranje odstupanja 195, 261
postajanje mutacijskim 265, 278
(ovdje postajanje kao prijelaz), 290
novatorstvo 26-27, 47, 88-89, 99, 101, 105, 115, 149, 299
novi mediji 171
Novi svjetski poredak 246
oblici znanja 232, 262, 272
oblikovanje koje se usredotočuje na korisnika (*User-centered design*) 155-156, 170-171
oblikovanje modela izvedbe 150
"obnovljeno ponašanje" (*restored behavior*) (vidi i: kataobnova) 29, 50, 60, 128, 223, 242, 243, 256, 278-279
obrada informacija i odlučivanje 47, 86, 95, 106-111, 112, 117, 126
obrasci
prišvajanja i razvlačivanja 325
izazova 203, 209
uredene složenosti 245
povijesni 204
učestalosti 204
iščitavanja 218
ponavljanja i razlikovanja 261, 308
sociotehnički 203
stratifikacije i destratifikacije 256, 278
misli 203-204
obred
inicijacijski 81, 127, 212
prijelaza 80, 81, 126, 130, 179, 243, 245
žrtvodovoljavajući 154-159, 166, 175
ocjenjivanje performansi 86
"odani činovnik" 100
odlučivanje (vidi i: procesuiranje informacija i odlučivanje) 85, 106-111, 162, 174, 190, 192, 195, 199-202, 216
Lyotard o odlučivanju 216
odstupanje
normiranje odstupanja 195, 218
zastranjivanje 202
odsutnosti 65, 68, 71, 296, 333
Onizuka, Ellison 187, 188, 309, 344
opća teorija (vidi i: izvedba, opća teorija) 228
OPEC 195, 236, 238
O-prstenovi 133-134, 190-201
optika 170
organizacioni menadžment (vidi i: izvedbeni menadžment, znanstveni menadžment i izvedba, organizacijska) 26, 212
organizacioni razvoj 47, 86, 111-112, 114-115, 120, 126
oružje 48, 122, 140-141, 156, 168, 178, 300
oslobodenje 13, 179, 319
otpor (vidi i: transgresija) 23, 29-30, 49-50, 56, 67, 71-75, 79-83, 94, 105,

118, 129, 175-176, 189, 191, 209, 217-218, 222, 232, 245, 256, 270, 308, 316, 319, 320, 322, 324
otudjenje 23, 38, 66, 211, 213, 223
Overington, Michael A. 121, 122, 123, 129
p pamćenje, kolektivno 277
paradigma (vidi i: prijelaz u paradigmu i paradigme izvedbe) 26, 29, 31, 33-36, 39, 43, 55-56, 58-59, 65, 69, 73-74, 78-83, 86, 92, 95, 99, 102, 115, 119, 122, 129, 141, 156, 165, 179, 193, 218, 259, 296, 308
paradigmatski pomak 26-27, 76-77, 92, 113, 120, 176
paradigme izvedbe (vidi i: izvedba, kulturna; izvedba, organizacijska; izvedba, tehnološka) 25-34, 35, 42, 46, 48, 60-61, 84, 91, 126-127, 129-130, 177, 179, 187, 233, 265, 270, 288, 293, 301, 323
uklopljene jedne u druge 175-181, 188, 191-192, 198-199, 257, 301
Parker, Charlie 124-125
parodija 71-73, 79, 221, 222
parola 42, 246, 270-271, 316
Parson, Nels A., ml 21
pas de paradigm 79
Peach, Robert W. 155
pedagogija 44-45, 76-77, 81, 189
Pelias, Ronald J. 76-77
Penley, Constance 190
Pentagon 141
Performance Garage 130
Performance Studies International (PSI) 77
Performance Studies International (PSI) 77, 230
performativni, diskurzivni (vidi i: diskurz; diskurzi i prakse; izraz) 42-46, 49, 70, 223-224, 231-232, 246, 254-255, 260, 262, 270, 279, 283, 296
destratifikacija 272
Peters, Thomas J. 113, 114, 115
Phelan, Peggy 11-12, 58, 63, 69
Piaget, Jean 69
Platon 263, 330
ples 55, 60, 65, 70, 127
kaiško 128
plererne (prepletne) hijerarhije 180-181, 254, 290
poiesis 206, 208, 209, 256
pokus 49, 50, 135, 147, 148, 151, 193, 212, 215, 225, 242, 266, 298, 299, 300, 302, 307
pokusite 154, 299, 300, 329, 334, 341
političke znanosti 60, 65, 116, 299
Pollock, Jackson 302
ponavljanje 220-221, 223, 257, 275, 276-279, 283, 291, 296, 308, 314, 323, 329
razlikovno ponavljanje 308, 329-330
strojno ponavljanje 276
mimetičko ponavljanje "kod" prisutnosti 278
proizvodnja (*manufacturing*) 95, 111, 154
proizvodnost 86, 87, 90, 108
usporedba između Sjedinjenih Američkih Država i Japana 113
prosvjetiteljstvo 213, 234

protumimetiko ponavljanje razlike 278
mimetičko ponavljanje
protumimeze 278
pronumimeticko ponavljanje
tradicionalne mireze 278
poopćena tehnologija 297, 333-334
poopćeno pisanje 278
poopćivanje 43, 44, 46, 49, 55-56, 58, 62, 64, 66, 69, 82, 83, 85-87, 90, 107-108, 110, 116, 125-126, 139, 154, 159, 160-161, 163, 178-180, 191, 203, 209, 225, 231, 262
po-stav (*Ge-stell*) 208
postkolonijalizam 41, 60, 70, 83, 230, 235-236, 258, 277, 312, 315, 318
poststrukturalizam 68
potiskivanje (vidi i: žudnja, potisnuta) 263
potisna raketa 146, 189-194, 198, 201, 269
potpis 290, 330
povijesna etnografija 192, 202
povijest 269, 277
velika 318-320
mala 318-320, 325
povijest umjetnosti 60
povratna sprega 47, 57, 59, 62, 73, 103-106, 110-112, 124, 126-131, 135, 139, 140, 147-148, 162, 174, 179-180, 193, 198, 202, 217, 239, 257, 261, 290, 342
kao metamodel 110-111, 129, 179-180
u odnosu na autopoeizu 261
prava homoseksualaca i lezbijki 75
pravo na pobačaj 75
predavački stalak (*lectern*) 44-45, 256, 240-241 (predavaštvo), 284 (predavanja), 287 i 288 (katedra), 303, 338, 342
preosmišljavanje 89, 91, 99
preoznačavanja 221-223, 273
prevredovanje 74
vrijednosti 68, 262, 298, 329, 331, 335
prijelaz u paradigmu 60-66, 72, 75, 77-78, 83, 86, 95, 117, 176, 178
pričavanje 28, 47, 58, 67-68, 71-72, 171, 173, 207, 215-216, 234-235, 245, 269, 315, 320, 329-330
priopovijedanje 55
prisutnost 65-73, 172, 222, 277-278, 283, 290, 296, 333
kritika prisutnosti 68, 72
proces naspram proizvoda 65, 176
procjena performansi 86-89, 100
program *Nastavnik u svemiru* (vidi i: McAuliffe, Christa) 48, 187-191, 201
proizvodnja (*manufacturing*) 95, 111, 154
proizvodnost 86, 87, 90, 108
usporedba između Sjedinjenih Američkih Država i Japana 113
prosvjetiteljstvo 213, 234
protumimikrija 277
psihoanaliza 69, 210, 223, 258, 297
psihiologija 60-62, 69, 107, 170
kognitivna 170
industrijska 90
vojna 90
državna 90, 107, 264
Q queer teorija 60, 82, 219-223, 272-274, 297-298
u odnosu prema radosnoj znanosti 296-299
queer 272-274, 287, 323 (nastran)
R rad 27-28, 34, 38, 81, 85-87, 91-102, 106-111, 82, 84, 88, 124, 130-131, 164, 237-238, 317, 336
menadžment i rad 92-95
organizirani 94-95
odvajanje rada i dokolice 130-131
stratifikacija 210
rad na više kolosijeka (*multitasking*) 27, 124, 234, 246
radosna znanost 287, 293-295, 297-300, 302, 308-309, 314-315, 326-327, 329, 334, 336
radosni SF 285-309, 314, 320, 324
računovodstvo 90
rak Hlap 228, 231, 309, 345
rakete 31, 48, 140, 154, 162, 165-167, 176, 179, 303-305
sustav za navođenje 135, 139, 140-141, 142, 154, 157, 165-167, 180, 242, 331
kao metamodel 48, 179-180
Minuteman II 143
V2 194
raketa tehnologija 48, 132, 140, 141, 166, 179, 188, 301, 305, 306
rangiranje zasluga 86
rasa 29, 46, 58, 64, 100, 224, 236, 243, 254, 274
rasizam 235
"taskorak u razvoju raketa" (*missile gap*) 169
rat u Koreji 141
rat u Vijetnamu 46, 66, 195
razlaganje (*desedimentation*) 221
razlika 269, 275, 277, 278, 296, 308
razum 234
Reagan, Ronald 39, 69, 176, 189, 190, 200, 317
referentna vrijednost 149-150, 158
reinžinjering 91, 126
Reinelt, Janelle 11, 58, 67, 69, 74, 75, 361
rekurzivnost 203-204, 257, 269, 271, 290, 292, 308, 311, 325, 341
renesansno slikarstvo 27
Resnick, Judy 187, 188
restrukturiranje 27, 91
revizije performansi 25, 26, 85-87, 91, 101
revolucija 36, 234, 318
republikanska 319
Rey, P. A. 134
Richards, Stewart 287, 302
Ride, Sally 188
rizom 280-281
Roach, Joseph 11, 59, 67, 69, 74-75, 78, 92, 277, 278

rod 29, 46, 58, 60, 65, 70, 101, 218-224, 236, 254, 273-275, 277, 298
strojni 281, 333, 340
rodni studiji 38, 60
Ronell, Avital 119, 241, 298-300, 304, 308
Roosevelt, Theodore 94
Rotenier, Nancy 25
Rutherford, William 285-288, 291-293, 302, 315, 323
kao model za profesora Challengera 292
Sänger, Eugene 305
Saper, Craig 13, 295
Sauer, Charles H. 152
Schechner, Richard 11-12, 29, 56, 60-61, 63-64, 67, 77, 80, 120, 127-131, 218-221, 223, 243, 278, 280
Schneider, Rebecca 12, 13, 277-278
Schopenhauer, Arthur 263, 331
Scobee, Richard 187-188, 345
Sculley, John 25
Sears, Roebuck, and Company 155
Sedgwick, Eve Kosofsky 223
seksualnost 30, 213, 287-288, 309, 314
semiotika 173, 271
Serres, Michel 69
servomehanizmi 110, 139, 157, 180, 334
Shakespeare 123
shizmogeneza 128
shizoanaliza 83, 269
Shullman, Sandra L. 97
signatura 126
sile (vidi i: mutacijske sile, normativne sile, sile moći) 24, 29, 38, 43, 71, 75, 79, 83, 85, 117-118, 129, 141, 163-164, 190, 192, 215-216, 225, 229, 232, 237-238, 259, 261-262, 265, 269, 276, 279, 282, 290-291, 297, 301, 324, 326, 328, 332-333
dijagram sile 232, 259, 264
sile moći 37, 41, 49, 71, 230, 232-233, 254, 263, 272
simboličke strukture 62, 66, 130, 175
simbolički sustavi 29, 70, 131
Simon, Herbert 27, 108-110, 157
Simons, Elizabeth Radin 190
simulacija 235, 243, 315, 331
Singer, Milton 60-61
skeniranje 31
slnčaj 203, 302
slučajna sudska 330
sinicalica opće teorije 265
opća teorija smicalice 275
smijeh (vidi i: vicevi, šale) 293-299, 308, 324, 330
Smith, Adam 121, 215, 317
Smith, Anna Deavere 319
Smith, Hedrick 89-90
Smith, Michael 187, 300, 309, 344
sociologija 29, 31, 46, 48, 60-62, 69, 90, 105, 107, 121, 163-165, 169-170, 192, 210, 297
Marcuseova povijesna 210
tehnologije 162-170, 192

socio-tehničke sile 43
socio-tehnički sistemi 35, 41, 43, 45, 47, 50, 105, 106, 108, 112, 256, 292-293, 295, 301, 308, 315, 319, 324
destratifikacija 288, 291-293, 315, 319
u odnosu na žudeće strojeve 293, 294
Sollers, Phillippe 50
Souza, Márcio 211, 312-314, 317, 321-323
Spiderwoman, izvedbena skupina 71, 277
spolnost 29, 46, 70, 101, 128, 224, 236
sputana racionalnost 157
Sputnjik 48, 141, 168, 169, 343
Staljin, Josif 25
standardi performansi 148-149, 155, 193
Stem, Carol Simpson 29, 57-61, 75
Stevens, Emily F. 155
Stevens, George H. 155
Stewart, Susan 294
straifikacija 210, 225, 227-228, 231, 233-234, 236, 243-244, 256-257, 259, 261, 271, 276, 278, 307-308, 316, 318-319, 329
stratoanaliza 227, 229, 258, 269, 314, 320, 332-333
stratum 227-228, 230-232, 235, 246-247, 253-255, 257-265, 279-280, 283-284, 301, 303, 307, 314, 323, 325, 332-333
disciplinski (vidi: disciplinski stratum)
antropomorfni 228
biološki 228
geoški 228
kao onto-historijska formacija 229, 260, 316, 319-320, 332
izvedba (vidi: stratum izvedbe)
stratum izvedbe 41-43, 45, 48-49, 223-225, 227-247, 254, 256-263, 265, 270, 290, 292, 297, 299, 301-303, 308, 315-316, 318, 324-326, 332, 334-335, 339
žudnja 243-244
destratifikacija 316-323
u odnosu na disciplinarni stratum 234-247
ekonomija 236-240
geopolitika 235-236
proizvodnja znanja 239-241
medijski arhivi 242-243
kao onto-historijska formacija 264-265, 316
mehanizmni moći 245-246, 234-239
subjekti i objekti 230-235
stroj, strojni (vidi i: dezintegracijski stroj, lekcijski stroj, i izvedba, strojna) 46, 50, 66, 83, 119, 123, 141, 256, 265, 292-293, 333-334
stroj postajanja 289
strojna kreativnost 308
žudeći strojevi 293
obrazovni stroj 270
model menadžmenta 47, 96, 99, 102-106, 109, 111
strojni procesi 280
strojno nesvesno 293

socio-tehnički 292-293
u odnosu na strukturu 261-262, 290-291, 333
revolucionarni 289
prosvjetni 188
strukturnizam 68
subjekti/subjektivnost 36-37, 41, 69, 72-73, 117, 119, 174, 178, 206-207, 213, 215-216, 218-219, 221, 223-224, 227, 231, 234, 236, 242-244, 246, 257, 259-260, 263, 271-270, 272, 283, 295, 298, 315, 329
fraktalni/a 42, 234, 244, 315, 318
rodna 218-221, 223
Butler o 218-223
Lyotard o 216
Marcuse o 216
stratificirani 227, 230-235
sublimacija 263
subverzija 81
sudbina 208 (pučenje sudbe/uputa), 262, 330
sučelje (vidi i: interakcija čovjeka i računala) 170-171, 324
sistavi prerađenja 153
sveučilište 35, 37, 44-45, 65-66, 74, 80, 81, 139, 167-168, 187, 215, 235, 240-241, 246, 253, 281, 287, 302-304, 331, 350, 364
kao lekcijski stroj 78, 240, 241, 256, 281
kao "liminoidno" 65
Lyotard o 214-216
Svjetska banka 85, 116, 236
Svjetska trgovinska organizacija 236, 239
Synnott, Anthony 265
šale (vidi i: smijeh) 76 (vicevi), 298
neukusne 190 (i vicevi i šale)
t taloženje 84, 163, 221, 228, 255, 262, 277, 293, 326, 329
Tantawy, Ahmed N. 158
Taussig, Michael 11, 319
Taylor, Frederick Winslow (vidi i: znanstveni menadžment) 27, 87, 92-96, 99, 103, 106, 116, 121, 124, 212
Taylor, James C. 105
tehno-izvedba (vidi i: izvedba, tehnološka) 33-34, 36, 39, 40, 43, 45, 49-48, 138-181, 187, 191-194, 198, 203, 206, 212-213, 218, 225, 231, 265, 299
u odnosu na izvedbeni menadžment 163-169, 175-181
u odnosu na izvedbene studije 163-169, 175-181
tehnologija (vidi i: kompjuteri, inžinjerstvo, informacijska tehnologija i izvedba) 133-187
razvoj 107-109, 111, 154-170
digitalna 26, 36, 41-42, 45, 48, 70, 129-131, 142, 215, 239-241, 339
poopćena tehnologija 256, 333
Heidegger o 205-210, 269
neodovjiva od izvedbe 333
tehnologije visokih performansi 136
Lyotard o 215-216

Marcuse o 211, 217
mediji 70
kao način raskrivanja 206
globalna pojava 45, 48
sociologije tehnologija 163-169, 192

tejlorizam (vidi: znanstveni menadžment)
tékhnične 208, 333
tekstualnost 67
televizija 236
teorija 47, 56-57, 59, 63-64, 67-71, 73-75, 79, 172, 223, 258
"eksplozija teorije" 46, 66-73, 74-75

teorija kaosa 261

teorija sistema 46, 86, 90, 102-106, 108, 110-114, 117, 126, 178

termostat 103, 104, 110

test, tesuriranje 266, 300, 302, 320

Thatcher, Margaret 317

Thonias, R. Roosevelt 101

Thomson, Charles Wyville 267, 370

Tiffin, Joseph 86

tijela 41, 44, 47, 51, 58-59, 65-71, 73, 75, 77, 79, 190, 193, 223, 225, 231, 242-243, 245-246, 256, 265, 272, 276-277, 283, 285, 288, 291, 306, 334

digitalna 246

utjelovljene izvedbe (vidi: izvedba, utjelovljena)

rodna 219

žive 46, 57, 131, 333

posredovana 47, 333

kazališna 65-67

bez organa 66, 227, 228, 255, 260

Tinguely, Jean 292

točnost 135, 166, 180, 355

Total Quality Management (TQM) 27, 91, 116, 118

totalitarna moć 79, 211-212

transgresija (vidi i: otpor) 37, 56, 64, 71-73, 79-80, 83, 209, 217-223

Butler o 218-222

transvestija 29, 38, 56, 70, 220-222

Treći svijet 236, 240, 311-312, 314, 320, 323, 325

Treichler, Paula A. 59

Tsembaga 128

Tufte, Edward R. 190

Turner, Victor 57, 60-61, 63-65, 81-82, 127-131, 218-220, 222-223, 358

U učinkovitost (efficiency) (vidi i:

izvedba, organizacijska i izvedbeni menadžment) 25, 30, 36, 49, 84-

131, 133, 135-136, 149, 160, 170, 175, 180, 187, 195-196, 198-202,

207-209, 211, 214-216, 223, 225, 233-234, 247, 255, 258, 262, 302, 335, 340

pomoć za učinkovitost 94, 115

Ulam, Stanislaw 203-204

Ulmer, Gregory 13, 240, 297, 301, 369, 371, 374

umjetna inteligencija 299

umjetnost performansa 23, 30, 46-47, 55, 71, 73, 77, 79, 82, 117, 171

moderna naspram postmoderne

- Urry, John 238
 uskladivanje obujma 91
 usmena interpretacija, tumačenje 73,
 75-76, 117
 uspostava modela 71, 78, 82, 125
 ustupci (vidi i: kompromis,
 žrtvodovoljavanje) 115, 140, 156-
 161, 164
 utjelovljene izvedbe (vidi: izvedbe,
 utjelovljene)
 utrka naoružanju 34, 128
 utrka u osvajanju svemira 34
v Vaill, Peter B. 112, 115, 119-123, 129,
 131
 Van Gennep, Arnold 63
 VanOosting, James 76-77
 Varsanik, R.G. 134
 Vaughan, Diane 48, 147, 154, 157, 191-
 196, 198-203, 319
 kao povjesni etnograf 196, 199,
 202
 o NASA-inim imperativima 193-194,
 196, 199-201
 Velika znanost (*Big Science*) 168, 289,
 356
 "velike priopovijesti" 36, 214-215, 224,
 234, 315, 318-320
Veliki izazovi 137
 veliki, velika (*major*)
 anakronizmi 319-320
 umjetnost 289, 327
 povijest 319-320
 izvedbe 290-291
 znanost 289
 "vic-cepti" 297, 300
 videotehnika 70
 vidljivost 40, 128, 229, 230, 231, 232,
 283
 visoke performance 32-34, 47-48, 136-
 138, 140-143, 162, 187, 189-190, 193
 računalski centri 138-139, 142, 230
 računalne mreže 158
 računalski sustavi 133-137, 163,
 176
 terenski spoj 190
 način života 241
 raketa 154, 157, 176, 179, 306
 organizacije 91, 102, 106, 111-116,
 119-121, 124, 241
 programiranje 255
 svemirski brod, letjelica, satel 192-
 193, 202
 pokusište 341
 vivisekcija 286-287
 "vjeko vraćanje" 261, 329-331, 334-
 335
 vježba, uvježbavanje 24-25, 29, 35, 37,
 42, 44, 50, 57-58, 62, 64, 76, 83, 84,
 120, 122, 124-125, 162, 175, 187,
 189, 198, 203, 210, 221, 223-224,
 241-243, 258, 275, 279, 283, 320,
 324, 326, 331, 333, 334
 vlastito ime 273, 275
 Vojnički zakon 240
 vojska (vidi i: Velika znanost) 48, 140,
 143, 167-168, 235, 244, 245, 267
 vojna istraživanja 154, 159, 167-169
 volja za moć 178

- Von Braun, Wernher 194-196
 Vonnegut, Kurt, ml. 313-314
 vrednovanje 112, 115, 121, 126, 139,
 147-148, 150-151, 153, 155, 216,
 233, 244, 316
 vrednovanje performanci 148, 152
 "vremensko uranjanje" (vidi i:
 anakronizmi, katastronautika) 321,
 326
 vrijednosti 25, 38, 58, 63, 68, 72, 81,
 95, 100, 102, 111, 112-116, 121, 123,
 126, 129, 136, 141, 149-150, 152,
 155, 158, 162, 175, 193, 209, 217,
 220, 237, 255, 261-263, 281, 298-
 299, 305, 328-331, 335, 339, 341
w Walker, Barbara A. 101
 Warhol, Andy 130
 Waring, Stephen P. 116
 Waterman, Robert H., ml. 113-115
 Wear, Larry 193, 196-199
 Weber, Max 95, 103, 241, 362
 Whisler, Thomas L. 90
 White, Charles F. 139-141, 180
 Wilde, Oscar 235
 Williams, J.C. 157
 Williams, Richard S. 90
 Winnicott, D.W. 69
 Wittgenstein, Ludwig 214
 Woodstock 66, 68
 Woolf, Virginia 44, 302
 Wooster Group 130
 World Wide Web (vidi i: internet) 153
 Izvedba na 172
z zabava 28, 55, 57, 65, 117, 171, 178,
 211, 213, 302
 združeno optimiranje 115, 201, 202
 "znanofikcija" 164-166, 181, 191, 227,
 302, 315
 znanstvena fantastika 269, 284-285, 288,
 298, 312
 znanstveni menadžment 26-27, 47, 90-
 98, 100, 102-104, 106-107, 109-116,
 118, 121, 209, 212
 u Sovjetskom Savezu 92
 zoologija 60, 280
 zrakoplovstvo 32, 34, 142, 157, 168,
 243
 ratno 32, 142, 168
Zujezdane staze 200
ž žanr 58, 63, 71, 76-78, 274-275, 276,
 314
 zakon žanra 274-275
 Žižek, Slavoj 273
 žrtvodovoljavanje (vidi i: kompromis,
 uzajamni ustupci) 154-159, 162,
 164, 166, 175, 189, 201-202, 209,
 244, 263, 307, 335, 339
 definirano 158
 žrtvodovoljavajući obredi 154-159,
 166, 203
 žrtvovanje (vidi i: žrtvodovoljavanje)
 115
 žudeći strojevi 303, 308, 333
 u odnosu prema sociotehničkim
 strojevima 293, 295